

ISSN: 1301-2045

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

Cilt/Volume: VII

Sayı/Issue: 1

Yaz / Summer - 2007

Bornova - İZMİR

**Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun
10/01/2008 tarih ve 1/1 no'lu
kararı ile basılmıştır.**

Baskı : Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova- İZMİR
Telefon: 0.232.3881022
E-posta: bsmmd@rektorluk.ege.edu.tr

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

SAHİBİ-SORUMLU MÜDÜR / Owner
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

EDİTÖR / Editor

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

YAZI İŞLERİ / Editorial Secretary

Dr. Özgür AY

YAZIŞMA ADRESİ / Correspondence
Ege Üniversitesi

Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
35100 Bornova – İZMİR

Telefon / telephone : 0.232.3880110 / 2958

Belgegeçer / fax : 0.232.3427496

Elmek / e-mail : egetdid@gmail.com

Dizgi / Composition: **Dr. Özgür AY**

Baskı / Print: Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova - İZMİR

Bornova – İZMİR
2007

YAYIN KURULU
Editorial Board

Prof. Dr. Metin EKİCİ
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Prof. Dr. Alimcan İNAYET
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Doç. Dr. Turan GÖKÇE
Doç. Dr. Yüksel SAYAN
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN
Yrd. Doç. Dr. Ali EROL
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN
Yrd. Doç. Dr. Rabia UÇKUN

BU SAYININ
BİLİMSEL DANIŞMA KURULU
Advisory Board

Prof. Dr. M. Akif ERDOĞRU (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN (Afyon Kocatepe Üniv.)
Prof. Dr. O. Fikri SERTKAYA (İstanbul Üniv.)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Kemal YÜCE (Çanakkale Üniv.)
Doç. Dr. Erdoğan BOZ (Afyon Kocatepe Üniv.)
Doç. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN (Dokuz Eylül Üniv.)
Doç. Dr. Turan GÖKÇE (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Hatice ŞAHİN (Uludağ Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Turgay CİN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Ali EROL (Ege Üniv.)
Dr. Özgür AY (Uşak Üniv.)

E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yılda iki kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

DERGİMİZİN YURT DIŞI HABERLEŞME ÜYELERİ

ABD - Uli Şamiloğlu; ALMANYA - Mark Kirchner; ALTAY - Napir Bailkan; AZERBAIJAN - Kemal Abdullayev; BULGARİSTAN - Cengiz Hakov; ÇİN-Turup Barat; FİNLANDİYA - Okan Daher; FRANSA - Remy Dor; GÜRCİSTAN - Elisabet Bjalava; HAKASYA - Viktor Yakovleviç Butanayev; HOLLANDA - F. De Jong; IRAK - Çoban Hıdır Uluhan; İNGİLTERE - Arthur Hatto; İRAN - Cevat Heyet; JAPONYA - Tadashi Suzuki; KAZAKİSTAN - Seyit Kaskabasov; KIBRIS - Mahmut İslamoğlu; KIRGIZİSTAN - Abdıldacan Akmataliyev; MACARİSTAN - Georgy Hazai; MAKEDONYA - Oktay Ahmed; MOLDOVA - Lubov Çimpoş; ÖZBEKİSTAN - Töre Mirzayev; ROMANYA - Tahsin Cemil; RUSYA - Dimitry Vasilyev; TATARİSTAN - Mirfatih Zekiyev; TÜRKMENİSTAN - Gurbandurdu Geldiyev; UKRAYNA - İsmet Zat; ÜSKÜP - Sevim Piličkova; YUNANİSTAN - Mücahit Mümin

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER

- Erdoğan ALTINKAYNAK, **Cengiznâme Hakkında Bazı Değerlendirmeler /**
Some Evaluations on Genghisname..... 1-20
- Биктагирова Зубайда Альбертовна, **Образ Ребенка В Английской И**
Турецкой Паремнологии (На Материале Пословиц С
Семантическим Компонентом Родства) / İngiliz ve Türk
Paremiyolojisinde Çocuk Tipi (Akrabalık İçerikli Atasözleri
Materyalinde)..... 21-26
- Celal DEMİR, **Türkiye Türkçesi Gramerlerinde İsim Tamlaması Sorunu ve**
Bir Tasnif Denemesi / The Problem of Adjective in Turkish: An
Attempt of Classification..... 27-54
- Muvaffak DURANLI, **Modern Saha Türk Şiirinin Kurucusu A. E.**
Kulakovskiy ve Onun Eleştirel Eseri “Nehrin Hediyesi” / A. E.
Kulakovskij, The Founder of Modern Sakha Poetry and His Critical
Product is "Gifts of The River"..... 55-65
- Minahanım ESEDLİ, **Ahund Yusif Ziya Talibzadenin Türkiyedeki Dini,**
Siyasi ve Herbi Fealiyetleri (1906-1918) / Religious, Political and
Military Activity of Akhund Yusif Ziya Talibzade in Turkey (1906-
1918)..... 67-78
- Adem ÖGER, **Uygur Efsanelerinde Lokman Hekim / “Lokman Hekim” in**
Uighur Turks..... 79-95
- Sadettin ÖZÇELİK, **Dede Korkut Metinleri Üzerinde Yeni Düzeltmeler (2) /**
The New Corrections On Dede Korkut Manuscripties..... 97-109
- Jale ÖZTÜRK, **Dilimizde -mAyA (-mAğA) Başlamak Yapısında Bir Birleşik**
Fiilden Söz Edilebilir mi? / Can a Compound Verb in the Stucture
of “-mAyA (-mAğA) Başlamak” be Mentioned in Our Language?.... 111-120
- Döölötbek SAPARALIYEV (Aktaran: Ulanbek ALİMOV), **Tarihî**
Kaynaklarda Şabdan Baatır Cantay Oğlu'nun Devlet
Faaliyetleri / Şabdan Baatır Cantay Oğlu's Governmental
Activities in the Historical Documents..... 121-128
- Nesrin SİS, **Türkmen Türkçesinde Bağlama Edatlarıyla Kurulan Cümleler /**
Sentences Constructed with Conjunctive Prepositions in Turkmen
Turkish..... 129-136
- Mübariz SÜLEYMANLI, **İslamin Elm və Mədəniyyət Dini Kimi Şərhində**
Əhməd Ağaoğlunun Mövqeyi / Ahmed Agayev's Position in the
Explanation of Islam Religion of Science and Culture..... 137-141
- Suat ÜNLÜ, **İlk Türkçe Kur'an Tercümelelerinde Geçen Bazı Özel Adlar**
Üzerine / On Some Specific Names Mentioned in the First Quran
Translations..... 143-182

Recep YILDIZ, Batı Dünyasının Çifte Standartlı Yaklaşımlarına Bir Örnek: "Ermenilerin Tehciri ve Bulgaristan Türkleri Kıyaslaması" / A Case About Western World's Double Standard Attitude: "An Comparison Between Armenian's Forced Emigration and Bulgarian Turks"	183-200
---	---------

ÇEVİRİLER – AKTARMALAR

Seyit KASKABASOV (Aktaran: Bibigül OSPANALİYEVA), Kazak Folklorunda "Kenesarı" Tipi	201-205
--	---------

Ferhat ZEYNALOV (Aktaran: Serpil ERSÖZ), Türk Dialektlerinin Tasnifi ve "Halaç Dili Grubu" Meselesi	207-217
--	---------

DEĞERLENDİRMELER

Adem ÖGER, Alimcan İNAYET, Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz, Külcüoğlu kültür Merkezi Yayınları, İzmir 2007, VIII+281 s.	219-220
--	---------

YAYIN İLKELERİ	221-224
-----------------------------	---------

CENGİZNÂME HAKKINDA BAZI DEĞERLENDİRMELER

Some Evaluations on Genghisname

*Erdoğan ALTINKAYNAK**

Özet

Cengiznâme adlı eserdeki bazı mitolojik motifler incelenmiştir. Bu motiflerin Türk destanları, halk hikâyeleri, masalları ve mitolojisi ile mukayesesi yapılmıştır. Cengiznâmenin oluşumu ile ilgili görüş belirtilmiştir. Bu motiflerin tamamı dini metinlerde geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cengiznâme, Ağaç, Kuş, Mitoloji, Doğum, Kur'an, Hadis, Kült.

Abstract

In the work called Genghisname some mythological motifs have been considered. These motifs have been compared with Turkish legends, folk tales, epic poems and mythology. The informations on the formation of Genghisname have been detailed. All of these motifs are summarized in theological readings.

Key Words: Genghisname, Tree, Bird, Mythology, Birth, Quran, Hadith, Cult.

Cengiz (Çingiz) meşhur Moğol hükümdarıdır. 1167–1227 yılları arasında yaşamıştır, asıl adı Timuçin olan bir dünya imparatorudur. Orta Asya Türkleri, Cengiz'i İslâm kahramanı olarak görmüşler ve ona kutsallık da atfetmişlerdir. Batıdaki Türkler tarafından ise Cengiz adı zulüm remzi olarak kullanılmış, edebi eserlere de böyle geçmiştir. Cengiznâme'de Cengiz, bir Türk kahramanı olarak kabul edilmekte ve hikâye Türk tarihi gibi anlatılmaktadır. Cengiznâme Moğol hanları destanî tarihi olarak kabul edildiğinden; tarih araştırmacılarımızın da dikkatini çekmiştir.

Cengiznâme'nin en eski yazması XVI. asra aittir. XVII. asırdan kalma olduğu tahmin edilen bir yazma da Paris Bibliothegue Nationale'(Suppl. Turc. Nu.148) dedir. İlk çalışma Kazan'da I. I. Hal'fin tarafından yapılmıştır.¹ Eser üzerine en son çalışma Maria Ivanics – Mirkasım A. Usmanov tarafından yapılmıştır.² Türkiye'den Abdülkadir İnan³, Orhan Şaik Gökyay⁴, Zeki Velidi Togan⁵ çalışmış ve Mustafa S. Kaçalın bir tez hazırlamıştır. Bununla birlikte pek çok kişi de Cengiznâme üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Üzerinde çalıştığımız metin, *Peterburgskoye Atdeleniye, Instituta Vastokovedeniya Rassiiskoy Akademi Nauk*'da, B 344 numara ile kayıtlı, Ebubekir bin İbrahim tarafından hazırlanan matbu nüshadır.

Cengiznâme; Cengiz Han soyunun efsanevî hayatlarını hikâye eder. Orta Asya Türkleri arasında çok yaygın olarak bilinen destani hikâyedir. Cengiznâme'nin Orta Asya Türkleri arasındaki bir diğer adı da; “Dâstân-ı Nesl-i Cengiz Han”dır. Adı bilinmeyen biri tarafından yazılmış bu kitap, Başkurtlar, Tatarlar ve Kazaklar arasında büyük şöhrete sahiptir. Orta Asya'da yaşayan Türk boyları arasında XIII. asırda doğup gelişen Cengiznâme'nin; Moğol hükümdarı Cengiz'in hayatı, kişiliği ve fetihleri ile ilgili olarak Cengiz'in oğulları tarafından idare edilen Türkler tarafından meydana getirildiği söylenebilir. Eserdeki farklı motiflerin ortaya çıkışı Orta çağ Arap, Fars, Moğol ve Eski Türk tarihi-edebi miraslarına bu yönde Cüveyni'nin “Tarih-i Cihangüşa”, Reşidüddin'in “Camiü't-Tevarih”, Moğollar'ın Yuan çao b işi”(Büyük Rivayet) ve “Altın Defter” eserlerine “Kitab-ı Dedem Korkut” ve Ebu'l Gazi'nin “Şecere-i

* Yrd.Doç.Dr., Giresun Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ I. I. Hal'fin, *Zin 'Dzingiz-hana i Aksak Timura*, Kazan 1822.

² Maria Ivanics – Mirkasım A. Usmanov, *Das Buch der Dschingis – Legende (Defter-i Çingiz-nâme) I*, Szeged 2002.

³ Abdülkadir İnan, “Destan-ı nesl-i Çengiz Han Kitabı Hakkında 1”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 9-14, 1934.

⁴ Orhan Şaik Gökyay, “Hännâme”, *Necatî Lugal Armağanı*, Ankara 1968.

⁵ Zeki Velidi Togan, “Das özbekische Epos Channame”, *Central Asiatic Journal I* (1955), 1956.

Türki” gibi eserlerine benzemektedir. Kompozisyon bakımından anonim olan “Cengiznâme” bir giriş ve altı destan veya kıssaya ayrılır. Giriş kısmında Cengiz Han’ın soy ağacı verilmiştir. Bu soy zinciri dini ve mitik kahramanlardan başlar. Eserin Asıl kısmını oluşturan parçalar tür ve şekil yönünden bir birinin aynısı değildir. Yazar bunların hepsini de “destan” (kıssa) diye adlandırırsa da ilk üç bölüm, sonraki bölümlerden kesin biçimde ayrılır.

Cengizmâme’de İslâm ve Moğol kaynaklarında bulunmayan, ancak çok eski Çin yıllıklarından öğrenebildiğimiz bir kısım destan motiflerine rastlanmaktadır. Bunlara göre Cengiz’in atalarından biri olan Duyın Bayan annesi, ‘*Ülemâlik Körkli*’ nün güneş ışığından gebe kalması sonucu doğmuştur. Her ne kadar bu hadise ile Uygur destanındaki ağaca nur inmesi sonucu ağaç içinde çocukların olması yolunda bir benzerlik kurulsa da⁶ bu motifin, Güneşin oğlu olarak Çin veya Japon mitolojileriyle bağlantısı olacağı göz ardı edilmemelidir. Nihayetinde Japon mitolojisinde Güneş Tanrıçası’nın erkek kardeşi yeryüzüne inerek, Dağ Tanrısının oğlu Toprak Tanrısı Ashi-na-dzu-chi’nin kızına talip olur.⁷

Olağanüstü doğumların bir başkası da Cengiz’in doğumudur. Cengiz’in annesi Alango dul kaldıktan bir müddet sonra, ışık olup yanına gelen bir bozkurttan gebe kalmış ve Cengiz, böylece doğmuştur. Oğulları Alango’ya, “*Turgay kuşu musun, su içip gebe olasin, mani denilen (11r) kuş musun, güneş sıcaklığına gebe olasin, kavun karpuz musun, erkeksiz zahmet çekmeye, tavuk musun? küle yatıp, debelenip yumurta salmaya, kurt annesi misin, köpek yiyip gebe olmaya? senin erkeğin (12r) ölmüştür. Karnımda çocuk vardır diye halkı azdırır, kıskırtırsın dediler. Yoksa sen önceki gün bir buta satın alınmış Yalın ile eğlenip, oynayıp gebe mi olmuşsun dediler.*’ Bu da bize gösteriyor ki, o zamanki anlayışlar içinde, babasız dünyaya gelebilmenin değişik varlıklarda olduğuna inanılıyor. Su içerek, güneş sıcaklığından, köpek yiyerek hamile kalma gibi olağanüstü doğum olayları biliniyor ve kabul ediliyor. Anlatım esasına dayalı metinlerde de, babası olmayan çocuklar veya bir obje etkisiyle hamile kalan kadınlara rastlamaktayız. Yine bu metinlerde en fazla hamile kalma durumu elma vasıtası iledir.⁸ Bütün bu hadiselerin temelinde, Meryem’in İsa’ya hamile kalması ilham kaynağı gibi durmaktadır. Anlatım esasına dayalı metinlerde kahramanların fonksiyonlarını yapma tarzı birbirinden farklı olsa da, fonksiyon itibariyle birbirine benzerlikler gösterir.⁹ İnsanoğlu çok tembeldir, kolay kolay üretmez. Bu üretkensizliği onu taklide yöneltir. Anlatım esasına dayalı metinler de, kendinden önceki toplumların ürettikleriyle mümkün olmaktadır. Olağan üstü kahraman veya kendilerine kutsiyet yüklenmiş kahramanlarla birlikte, eserde masal kahramanlarına da rastlamaktayız. *Şabâ Sokur* alnında bir gözü olan Türükmen’dir ve bu da Tepegöz hikâyesine benzemektedir. Yukarıda bir obje vasıtasıyla hamile kalmanın yanı sıra, Dede Korkut Hikâyelerinde geçen¹⁰ ve Cengizname’de de yerini alan, bir canlının, dua ile kadına dönüştürülmesi hadisesi de vardır. ‘*Zeheb, Zühut, Zehut, bu üçü Nuh Peygamber aleyhisselâmin duasıyla köpektен, eşekten, dişi kediden olmuşlardı.*’ Anlatım esasına dayalı metinlerdeki kahramanlar, zamanla fonksiyonel değişikliğe uğrayıp, başka anlatım esasına dayalı metin kahramanının yerine geçebilmektedir.¹¹

Peygamberlerin büyük çoğunluğu ailenin tek çocuğudur. Hazreti Adem, Hazreti İbrahim, Hazreti İdris, Hazreti İsa, Hazreti İsmail, Hazreti İshak, Hazreti Muhammed, Hazreti Musa, Hazreti Nuh, Hazreti Süleyman, Hazreti Yahya, Hazreti Yusuf, Hazreti Zekeriya tek çocuktur. Bu peygamberlerden birisi anne ve babasız, birisi de babasız dünyaya gelmiştir. Hazreti Yakup’un ise ikizi vardır.

Cengiz Han da, Ülemâlik Körkli ve onun güneşten olma oğlu Duyın Bayan gibi ve anlatım esasına dayalı Türk halk edebiyatı mahsullerindeki kahramanlarından; Almanbet, Asuman, Basat, Bey

⁶ Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. Cilt, Ankara 1995, s. 485.

⁷ Donald A. Mackenzie, *Çin ve Japon Mitolojisi*, (Çev. Koray Akten), Ankara 1996, s. 307.

⁸ Esma Şimşek, “Türk Folklor ve Halk Edebiyatında Elma”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 105, Aralık 1996.

⁹ Vladimir Propp, *Masalların Yapısı ve İncelenmesi*, (Çev: Hüseyin Gümüş), Ankara 1987, s. 36.

¹⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı- I / Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara 1989, s. 77

¹¹ Vladimir Propp, *age*, s. 37.

Beyrek, Boğaç, Hurşit, Hüseyin, Kamber, Kançora, Köroğlu, Manas, Oğuz Kağan, Semetey, Seytek, Şah İsmail ve daha birçok hikâye ve destan kahramanı gibi ailenin tek çocuğudur. Onlar da tıpkı Hazreti Zekeriya gibi baba ve annelerinin ihtiyarlıklarında dünyaya gelmiştir. (Al-i İmran, 40; Meryem, 8, 10) Bunlardan başka anlatım esasına dayalı halk edebiyatı ürünlerinde bir hayli tek çocuğa rastlarız.¹²

Cengiznâme’de, istikbal vadeden çocukların öldürülmek istenmesi ile bazı peygamberlerin doğar doğmaz öldürülmek istenmesi arasında bir benzerlik vardır. Hazreti Musa doğunca, bu doğumdan haberi olan Firavun ve adamları onu öldürtmek isterler. Ancak başarılı olunamaz. Hazreti İsa doğar doğmaz konuşarak annesinin temizliğine şahadet eder. Henüz anne kucağında, kundakta iken konuşan çocuklarla ilgili bir hadis vardır ve bu hadiste Hz. İsa’nın da dâhil edildiği üç çocuğun kundakta iken konuştuğundan bahsedilmektedir.¹³ Bu bir mucizedir. Buna benzer mucizeyi, han seçimi sırasında Cengiz’in mendilini veya kuşağını tutan güneş ışığı ile görmekteyiz.

Ülemalik Körklü’nün hamile kalması üzerine onu her tarafı kapalı bir gemiye bindirip suya salarlar. ‘Körleviç söyledi: Şimdi bunu bu yere, bu yurda vermek olmaz. Onun için ki, insanoğlu şeytanla birlikte. Kötü sözler, kötü sesler çıkar dedi. Şimdi öyle olsa (4v) güzel bir gemi ile Tün denizine salıp gönderelim dedi. Ondan sonra gemi yaptılar. Kırk kızın kırkı ile, mavi güvercini ile, altın kuzu ile papağan, kuşu ile, sönmez mumu ile, tükenmez yiyeceği ile, tura Dağı’ndan Tün Denzine, altın, gemiye salıp gönderdiler ve yine söylediler. bir nasipliğe rastlayacak diyerek.’

Hazreti Musa’yı doğurduktan sonra annesi bir sepete koyup Nil nehrine atarak öldürülmesini engeller. Onu bulan Firavun’un hanımı, bu bulunan çocuğa gerçek annesini sütannesi olarak tutar. Hazreti Meryem Hazreti İsa’yı doğurduğunda bütün saldırıları göğüsler. Hazreti İbrahim’i Nemrud’un ve adamlarının elinde öldürülmekten kurtaran da annesidir.¹⁴ Masallarda da bu ve buna benzer yüzlerce örnek gösterebiliriz.¹⁵ Her ne kadar Bahaeddin Ögel, ‘ırmaktaki sandık da bir Türk destan motifidir’¹⁶ dese de, en eski ve yazılı belge olarak Kur’an’da da bu hadise geçtiğine göre, bu motifi bir millete bağlamanın doğru olacağını sanmıyoruz. Sandık veya sepet içinde ırmağa bırakılma ve bir kişi tarafından kurtarılıp himayeye alınma başka milletlerin destanlarında da vardır.

Cengizname’deki ağaç ve ağaçlar da dikkat çekicidir. Cengiz’in de bir ağaç altına gömüldüğü rivayetler arasında olsa da, hanların mezarlarının herkesten saklı tutulması kanununa aykırı olan bu rivayetlerin, ancak ölenlerin makam mezarı olarak kabul edilmesi gerektiğine inanıyoruz. Bahaddin Ögel’in Türk mitolojisi II. Cildinde, Türklerde ağaç kültü ile ilgili oldukça fazla malumat vardır. Cildin 465 – 494 sayfaları arasında, anlatım esasına dayalı metinlerden alıntılar ile, Türk kültür ve mitolojisinde yer alan ağaçlar hakkında bilgiler yer almaktadır.¹⁷ Pervin Ergun’un çalışması, bizim anlatacaklarımıza, buraya aktaracaklarımıza, son noktayı koymuştur.¹⁸ Ancak sayın Ergun’un iddia ettiği gibi, biz, yeraltı dünyasında, kahraman tarafından öldürülen, her sene bu ağaçtaki kutsal kuşun yavrularını yiyen bu yılanı, bir ihtimal dahilinde ağacın koruyucusu veya ruhu olarak düşünüyoruz.¹⁹ Böyle bir ihtimal de göz ardı edilmemelidir.

Tuba ağacı, rivayetlere göre kökü havada, yaprakları toprakta olan bir ağaçtır ve bir hadise göre bir süvari bu ağacın gölgesini yüz sene gezse asla bitiremez.²⁰ Türk Yaratılış destanlarında da düz bir

¹² Pertev Naili Boratav, *Az Gittik Uz Gittik*, İstanbul 1992, s. 119, 127, 152, 164, 173, 186, 189, 209, 227, 231; Mehmet Yardımcı, *Yaşayan Malatya Masalları*, Malatya 1996, s. 55, 93; Eflatun Cem Güney, *Masallar*, Ankara 1982, s. 7, 48, 91, 105, 124, 126, 137, 150; *Türk Masalları K.D.* (Yeni Yazıya Aktaran : İbrahim Aslanoğlu) İstanbul 1991, s. 1, 34, 105.

¹³ Buhari, IX, s. 173-175.

¹⁴ M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, Ankara 1992, s. 144.

¹⁵ Pertev Naili Boratav, *age*, s. 93; Mehmet Yardımcı, *age*, 100; Naki Tezel, *Türk Masalları 1-2*, Mersin 1992, s. 13.

¹⁶ Bahaeddin Ögel, *age*, s. 195.

¹⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c.I, Ankara (1989), s. 465-494.

¹⁸ Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara 2004.

¹⁹ Pervin Ergun, *age*, s. 158; Erdoğan Altınkaynak, “Türk Dünyası Mitolojilerinde Yer Altı Dünyası Kartalları”, *Türksoy*, V, Ocak 2002, s. 11-16.

²⁰ Buhari, IX, s. 47.

ağaçtan bahsedilmektedir. Bu ağaç, Tanrı tarafından dokuz dallı olarak oluşturulmuştur ve her dal bir kavmi temsil etmektedir.²¹

Yunus Peygamber'in üzerine bir ağaç bitirilir. *'Derken biz onu hasta bir halde sahile attık. 145. Üzerine geniş yapraklı bir ağaç bitirdik.'*²²

Adem ve Havva'yı şeytan kandırarak yasaklanmış ağacın meyvesinden yedirtir. *"Bu sûretle onları kandırarak yasağa sürükledi. Ağaçtan tattıklarında kendilerine avret yerleri görüldü. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar. Rableri onlara, "Ben size bu ağacı yasaklamadım mı? Şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi?" diye seslendi.*²³

İslam dininde çok önemli bir yeri olan Biat-ı Rıdvan bir ağacın altında yapılmıştır (*"Semure denilen bu ağacın altına oturup Ashab-ı Kiram'ı davet etti. Ağacın dallarından birisi Resul-i Ekrem'in sırtının üzerine geliyordu. Abdullah İbn-i Muğaffel radiyallahü anh:-ben Resul-i ekrem'in baş ucunda duruyor ve koruyordum. O dalı kaldırdım' demiştir."*²⁴) ve bunun için de ödüllendirilmişlerdir. (*"Ey Muhammed! Allah inananlardan, ağaç altında sana baş eğerek el verirlerken, and olsun ki hoşnud olmuştur. Gönüllerinde olanı da bilmiş, onlara güvenlik vermiş, onlara yakın bir zafer ve ele geçirecekleri bol ganimetler bahşetmiştir. Allah, güçlü olandır, hakim olandır."*²⁵

Savaşta ağaçlara zarar vermemek Peygamber sünnetidir. Zeytin²⁶, incir²⁷, nar²⁸, hurma²⁹ çeşitli özellikleri olan ağaçlardır. Kur'an'da da bu ağaçlardan ve bu ağaçların meyvelerinden bahsedilmektedir.

Hazreti İbrahim eşi Hacer ve oğlu İsmail'i Mescid-i Haram yakınlarında bir zemzem kuyusunun yakınında bir büyük ağacın yanına bırakıp döner.³⁰ Hazreti Meryem Hz. İsa'yı bir ağaç altında doğurur ve onun meyveleriyle gıdalanır.

Bazı mekânların ağaçları kutsal sayılıp kesilmesi hoş karşılanmaz. Böyle bir uygulamayı Yerköy'deki Dede Dağı ve etrafındaki yabancı yemiş ağaçlarına yönelik olarak görmüş ve bunu da yayınlamıştık.³¹ İslamiyet'in kutsal beldelerinden olan Medine'de de ağaçların kesilmesi yasaklanmış bir bölge vardır. *Enes (İbn-i Malik) radiya'llahu anh'ten Resulullah salla'llahu aleyhi ve sellem'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir.:*

*Medine (sahası)nın şuradan şuraya kadar (olan mahalli) haremdir, muhteremdir. Bu hududun ağacı kesilmez; bu sahada bid'at ihdas edilmez.....*³² Hazar Kağanlığının bakiyelerinden olan ve bugün Museviliğin 10 Emir kurallarını eski dinlerinin esaslarıyla bir sentez haline getirip bunu da Annan Bin David ekolüyle birleştirerek Musevilik içinde ayrı bir mezhep olarak yaşayan Karay Türkleri için meşe ağacı kutsaldır. Bu meşe ağaçları Kırım'ın Bahçesaray ili Kırk Yer Vadisi, Çiftkale tarihi kentine ait Baltatiymez (balta değmez, dokunamaz) mezarlığı içindedir. Mezarlıktaki meşe ağaçlarının etrafında sonradan olma ve ağaç dallarından oluşan bir çeper vardır. Bu çepere bir dal parçası atılarak içeri girilir ve meşe ağacına yaslanıp, vücudun sol kısmı (kalp çevresi) ağaca dayandırılarak dua edilir. Bu dua Karaizm inancında Tanrı katındaki en makbul dua olarak kabul edilir. Ayrıca her ailenin bir meşesi vardır ve bu meşe babadan miras olarak oğula geçer. Erkek evlat ergenlik yaşına gelince babası tarafından aile ağacının hangi ağaç olduğu söylenir ve bu bilgi diğer insanlardan saklanır. Bu ağaçların kutsallığına o kadar inanılmıştır ki, bir rivayete göre Kırım Hanları Karaylardan vergi alabilmek için bu ağaçları

²¹Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, s. 445.

²²Kur'an-ı Kerim Saffat, 144.

²³Araf 22.

²⁴Buhari, VIII, 184.

²⁵Kur'an-ı Kerim, Fetih, 18-19.

²⁶Kur'an-ı Kerim En'âm 99, 141.

²⁷Tin, 1.

²⁸En'âm 6; Rahmân 68.

²⁹En'âm 99.

³⁰Buhari, IX, s. 120.

³¹Erdoğan Altınkaynak, "Yerköy'de Bir Yatır", **Erciyes**, X, 111, Mart 1987, s. 27-32.

³²Buhari, VI, s. 226.

yakmakla tehdit etmişler ve bu tehditlere Karaylar da boyun eğmişlerdir.³³ Ağaç ve mezarlık kültü Baltatıyemez’de birbirini tamamlamaktadır. Buradaki meşe ağaçlarını kesmek, bütün dönemlerde en ağır ceza ile cezalandırılırdı.³⁴ Kırım Karaylarının düğün merasimleri sırasında, damat, düğün kalabalığıyla Baltatıyemez mezarlığına giderdi. Burada da damat ata ruhlarını yâd eder ve onlara ihtiramını gösterirdi.³⁵

Müşriklerin taptıkları büyük putlardan Uzza bir ağaçtır.³⁶ *Uzda da Semure denilen sakız ağacı idi. Bu da Gatafan kabilesine aid olup bu ağaca ibadet ederlerdi. Peygamber Efendimiz Halid İbn-i Velid’i gönderip bu ağacı kestirdi.*³⁷ Demek ki sadece Türkler arasında değil, Araplar arasında da bir ağaç kültü vardı.

Ögedey Han tarafından ruhunun istirahatı için dikilen çalılardan bir dal kesenin cezası ölümdü.³⁸ Uygurların Yarattığı ve Türeyiş destanındaki Uygur Kağanlarının doğduğu ağacın da çam fıstığına benzer bir meyvesi olduğu bildirilmektedir.³⁹ Ayrıca dağa ve ağaca tazim bu destanda da geçer. *Halk diz çöküp saygı ile selam verdiler. Çocuklardan babalarını sordular. Çocuklar da o iki dağı gösterdiler... Çocuklar ağaçların karşısında saygı ile eğildiler. Ağaçlar da dile gelip, onları öğdüler.*⁴⁰

Çınar, ardıç, kayın, gürgen, meşe ağaçları Türk milletinin değer verdiği ağaçlardandır. Ceviz, kavak ve söğüt ağacı ise Türk köylerinin kimlik özelliklerinden birisidir. Nihayetinde anlatım esasına dayalı metinlerde de bunlara rastlarız.⁴¹

Peygamberin ağaçlarla ilgili pek çok hadisi rivayet edilmiştir. Ağaç dikmeyi emretmiştir,⁴² *Enes İbni Malik radiya’llahu anh’dan Nebi Salla’llahu aleyhi ve sellem’in şöyle buyurduğu rivayet olunmuştur: İslam camiasından bir müslüman bir ağaç diker de, onun mahsulünden bir insan, yahut bir hayvan yerse muhakkak o yenilen şey, ağaç sahibi için sadakadır’, yaslandığı kuru ağaç inler, “...Cuma günü Resul-i Ekrem bu yapılan minber üzerinde hutbeye başlayınca, o güne kadar kendisine istinad edip hitabette bulunduğu hurma kütüğü o şerefli maziyi yad eder gibi enine başlamıştır. Resul-i Ekrem minberden inip bu ağaç kütüğünü okşayarak sükunu temin edilmiştir.*⁴³ diktiği ağaçlar veya gezdiği bahçe bol ürün verir, ağaçlar şahitlik yapar, *Şu ağacı gördünüz mü, o şahadet ederse iman eder misiniz? diye sordu. Cinler:*

- *Evet iman ederiz! dediler. Bunun üzerine Resulullah o ağacı çağırdı. Ağaç icabet etti de ben dallarını, budaklarını sürüyerek geldiğini gördüm. Resulullah ağaca:*
- *Benim Resulullah olduğuma şahadet eder misiniz? diye sordu. Ağaç:*
- *Şahadet ederim ki, sen Allah’ın Resulüsün! dedi.*⁴⁴

Vilâyetnâme’de ağaçlarla ilgili pek çok kerâmet vardır:

*“O dağın tepesinde bir ardıç ağacı vardı, Hünkâr, ardıç, dedi, biran, budaklarınla sakla beni, ben de kıyamet günü seni saklayayım. Ardıç, budağıyla, pürüyle kibleye karşı eğilip bir çadıra döndü, Hünkâr, içine girip ibadete koyuldu.”*⁴⁵

*“Hünkâr, besmeleyle ağacın üstüne çıktı. Ağaç hemen yeşerdi, yapraklandı, tomurcuklandı, çiçeklendi, çiçeği döküldü, bir anda dolu dolu elmalar bitti, oldu, salkım salkım sallanmaya başladı.”*⁴⁶

³³ Yuri Palkanov, **Abriadi i ağabeyçai Kırmskih Karaimov Türkov**, Bahçesaray 1994, s. 27.

³⁴ Erdoğın Altinkaynak, “Kırım Karayların Kutsal Mekanı Baltatıyemez Mezarlığı, Ormanı ve Mezarlığa Yapılan Saldırıları”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 208, 2004, s. 34.

³⁵ Erdoğın Altinkaynak, **Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karayları**, Hearlem, 2006, s. 62.

³⁶ Kur’an-ı Kerim, Necm, 19-20.

³⁷ Buhari, XI, s. 191.

³⁸ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, s. 470.

³⁹ Bahaeddin Ögel, **age.**, s. 465.

⁴⁰ Bahaeddin Ögel, **age.**, s. 466.

⁴¹ Eflatun Cem Güney, **age**, s. 61, 123, 270; Naki Tezel, **age**, s. 58; Pertev Naili Boratav, **age**, s. 97.

⁴² Buhari, XII, s. 129.

⁴³ Buhari, VI, s. 407.

⁴⁴ Buhari, X, s. 47-48.

⁴⁵ Vilâyet-nâme, 25.

⁴⁶ Vilâyet-nâme, 32.

“Ahi Evren’in kavak ağacından kesilmiş bir sopası vardı, onu aldı, bir yeri kazıp dikti. Bir anda yeşerdi, yapraklandı. Biraz daha sohbet ettiler, vedalaşıp yerlerine gittiler.”⁴⁷

“Hırka Dağı üstünde bir ardıç ağacı var.”⁴⁸

“O gün Hünkâr, Hırkadağındaki Ardıç ağacının dibindeydi.”⁴⁹

Oğuz Kağan Destanı’nda yavrusunu ağaç kovuğunda doğuran kadının oğluna *Kıpçak* adı verilir.⁵⁰ Dede Korkut Hikâyelerinde “*Kölgelüçe kaba ağacın kesülmesün*”⁵¹ diye hayır duada bulunulur. Veya aynı hikâyelerdeki gibi :

*Ağaç ağaç dir isem saña erilenme ağaç
Mekke ile Medinenün kapısı ağaç
Mûsa Kelimün asası ağaç*

.....
*Şah-ı merdan Alinün Döldülinün eyeri ağaç
Zülfikaruñ kını-y-ile kabzası ağaç
Şah Hasan ile Hüseyinün bişiği ağaç
Başuñ ala bakar olsam başsuz ağaç
Dibün ala bakar olsam dipsüz ağaç*⁵²

Yunus Emre’de:

*Hep nurdandır direkleri gümüşdendir yaprakları
Uzandukça budakları biter Allah deyu deyu*⁵³

şeklinde; Pir Sultan Abdal’da; *Nurdandır Kabe eşiği / Cihanı Tuttu ışığı / Hasan Hüseyin’in beşiği / O da yine ağaçtandır*⁵⁴ şeklinde ağaç sevgisi dile getirilir. Ayrıca; “*Atam adın sorar olsañ kaba ağaç*”⁵⁵ şeklinde “ata” olarak anıldığı da görülmektedir.

Çam ağacı da Hıristiyanlar tarafından kutsal sayılmaktadır. Çünkü Hz. İsa göğe çekilmiştir ve yeryüzüne tekrar dönüşü bir çamın üzerine olacağına inanılır. Bazılarına göre Hz. İsa “çam”a değil “Şam”a inecektir. Ancak Kur’an-ı Kerim’de böyle bir kayıt yoktur.

Orman veya ağaç, yalnızca çöl insanının özlemini duyduğu bir varlık değildir. Ağacın önemini burada teker teker saymamıza lüzum var mı bilmiyorum? Zaten, bitki ve ağacın hayat için gerekliliği her fırsatta, değişik düşünceden insanlar tarafından zikrediliyor. Diyarbakır’ın Çermik ilçesinde yaşayan Ramazan Karaüzüm “*dut kesen hayır keser*” diyordu. Bu inanışın altında yatan gerçek, Hz. Muhammed (S.A.V.)’in bahsettiği “*ameli kapanmayan insanlar*” tanımında manasını bulmaktadır. Yani; öldükten sonra sevap kazanmak isteyen kişilerden birisi de insanların ve diğer canlıların faydalandığı unsurlar üretmektir. Ramazan Karaüzüm için öldükten sonra da amel defterine sevap yazdıran dut ağacı bu yüzden önemlidir.

Mezarlara ve mezarlıklara ağaç dikmenin de bir gerekçesi olsa gerektir. Ağaç ve mezarlık kültürünün Baltatıyemez’de birbirini tamamladığını söylemiştik.⁵⁶ Biz bunu kabirde yatanların çektiği azapları hafifletmek gayesi şekliyle İslamî inanç sisteminde de bulduk. “*Nebi salla’llahu aleyhi ve sellem (bir kerre) sahipleri azap olunan iki kabrin yanından geçiyordu. Resul-i Ekrem:*

⁴⁷ Vilâyet-nâme, 52.

⁴⁸ Vilâyet-nâme, 57.

⁴⁹ Vilâyet-nâme, 74.

⁵⁰ Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi)**, II. Baskı, İstanbul 1982, s. 26.

⁵¹ Muharrem Ergin, **age.**, s. 176.

⁵² Muharrem Ergin, **age.**, s. 108-109.

⁵³ Faruk K. Timurtas, **Yunus Emre Divanı**, 1980, s. 235.

⁵⁴ İbrahim Aslanoğlu, **Pir Sultan Abdallar**, İstanbul 1984, s. 220.

⁵⁵ Muharrem Ergin, **age.**, s. 214.

⁵⁶ Erdoğan Altinkaynak, “Kırım Karayların Kutsal Mekanı Baltatıyemez Mezarlığı, Ormanı ve Mezarlığa Yapılan Saldırıları”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 208, 2004, s. 34.

- Bunlar azap çekiyorlar, hem de azap görmeleri büyük bir iş için de değildir. Bunlardan birisi, bevlinden sakınmazdı. Öbürüsü de koğuculuk etmeğe çalışırdı, buyurdu. Sonra yaprakları koparılmış taze bir hurma dalı aldı. Bunu ikiye böldü. Her kabre bunlardan birer parça dikti. Ashab-ı Kiram:

- Ya Resula'llah! Bunu niçin diktiniz? diye sordular. Resul-i Ekrem:

- Bu ağaçlar kurumayıp taze kaldıkça umarım ki, azabları hafifler, buyurdu.⁵⁷ Her halde burada da ağaç dikmek özendirilmeye çalışılmıştır.

Karaylar, meşe ağacını kutsal ağaç sayarlar demiştik. XIX. yüzyılın sonunda, Karay din adamları 'gazzanlar' ellerinde Ahdiatik'i tutarak, kıtlık zamanında meşe ağaçlarının kurumaması için yağmur duasına çıkmışlardır.⁵⁸

Ağaçlar sadece meyveleriyle değil, yaprak şekilleriyle de insanın dikkatini çekmiştir. Çınar yaprağının insan eline benzemesi, söğüt yaprağının kıvrımı ve gölgesi, kavak yaprağının sesi ve serinliği, ceviz yaprağının zehiri-kokusu insanda çeşitli çağırışimler uyandırmıştır. Yapraklar ve bir kısım kökler ilk çağlardan beri, itriyatta ve eczacılıkta kullanılmaktadır. Diyarbakır, Bingöl, Elazığ, Erzincan, Tunceli ve komşu vilayetlerde meşe ağacının taze dalları budanarak taya veya kalak şeklinde yığılmakta, kışın özellikle keçi yemi olarak kullanılmaktadır. Bu, hayvancı topluluklar için belki de ilk çağlardan beri kullanılan bir yöntemdir. Kutsallığı ise sadece yem olarak değil, aynı zamanda kömür niyetine demirciler tarafından kullanılmasından da gelmektedir.⁵⁹ diyebiliriz.

Masallarımızda evden uzaklaştırılan iki kardeşten erkek olan, içilmesi yasak sudan içip geyik haline dönünce, kız kardeş, çeşmenin yanındaki kavak ağacının üzerine çıkıp, şehzadenin kendisini bulmasına kadar orada yaşar.⁶⁰ Yer altı dünyası masallarında, yer altında yaşayan büyük kuşun yuvasını kurduğu ve yılanın bu kuşun yavrularını yemek için tırmandığı ağaç ile yaratılış destanındaki ağaç arasında bir bağ kurulabilir. Stepleva'nın da bu konuda bir çalışması vardır.⁶¹ Kayın ağacının sağlamlığı ve uzun yıllar yaşaması da insanlar tarafından kutsallık verilmesi için yeterli olabilir. İslamiyetle birlikte Anadolu Türklüğü için çınar (uzun yıllar yaşadığı, geniş alan kapladığı ve yaprakları insan eline benzediği için) ve selvi çam (Arap alfabetesinin ve Allah kelimesinin ilk harfi olan "elif" harfine benzediği, zerafetin sembolü olarak görüldüğü için) ağacı itibar görmüştür. Çınar meydanları, selvi çam da mezarlıkları süslemekte tabii unsur olarak kullanılmıştır. Çınar ağacını rüyada görmek ise bahtı açıklık ve uzun ömürlülüğü işaret ediyor. Osman Bey'in gördüğü rüyadaki çınar ağacını Manas Destanı'nda Manas'ın eşi olacak olan Akılay'ın gördüğü rüyada da buluruz.

Cengizname'de, Cengiz Han 12 boya, belge olarak birer kuş, damga, uran ve bir ağaç tayin etmişti. Anadolu köylerinde de köylülerin altında oturdukları, korudukları ve köyün ortasında bulunan böyle ulu ağaçlar vardır.⁶² Dağ başlarında bulunan ağaçlar ve bu ağaçlara konan kuşlar ve o kuşların tüyü haberleşme aracı olarak kullanılmaktadır. "Hay bilin! Şimdi benim oğlum Cengiz'in haberi işte o sizin gördüğünüz kuş tüyüdür dedi. Sizler işte bu Tekelik suyunu gezip arayınız! Tekelik suyunun başında Körgülen denilen Kara Dağın başında beş, altı ağaç olur. İşte o yerde makam (16r) tutarım demişti."

Cengiz'in belge olarak verdiği damga, savaş narası şekli, kuş ve ağaç adları şunlardır: Bodonçar'ın oğlu Kıyat: Karakoyun, atmaca, açamay (kahkaha çiçeği); Kongrat Bey'in oğlu Sengle: Elma ağacı, şahin, ay damga; Maykı Bey: Kara ağaç, kara kuş, süpürge; Ordaç Bey: Kayın, şahin, kuş kaburgası; Tamyın Bey: Kavak, atmaca, çengel; Kıpçak Bey: Karaağaç, kartal, tarak; Çormatı Bey: Dişbudak, kartal, güçlü çatal; Kerait Bey: İhlamur, kaz, göz damga; Mutyan Bey: Üvez(kuş tanesi), turna, kemer; Burçan Bey: Meşe, serçe, çagalbay; Barkıt Bey: Akçaağaç, hüd hüd, kardelen; Kaginçar'ın oğlu Katay: Ardıç, leylek, seri; Kaldar Bey: Sandal, güvercin, kepçe; Salçut Bey: Dişbudak, bülbül, ay damga;

⁵⁷ Buhari, IV, s. 555.

⁵⁸ Erdoğan Altinkaynak, "Yerköy'de Bir Yatır", Erciyes, X, 111, Mart 1987, s. 6.

⁵⁹ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 68.

⁶⁰ Pertev Naili Boratav, **age**, s. 87-91.

⁶¹ İ. V. Stebleva, **Oçerki Turetskoy Mifologii**, Moskova 2002, s. 52.

⁶² Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, s. 485-486.

Emir Kutlu Bey: Kızılağaç, saksağan, yarım tarak. Buradan çıkaracağımız kadarıyla Cengiz Han'ın kendisinin ağacı çınar idi. Diğer ağaçlar ise: 'Elma ağacı, Karaağaç, Kayın, Kavak, İhlamur, Üvez, Meşe, Akçaağaç, Ardiç, Sandal, Dişbudak, Kızılağaç' tür. Osmanlı'nın çınar ağacı ile Cengiz Han'ın sembolü çınar arasında bir ilgi kurulabilir. Tarak Damga bugün hala Kırım Tatar Türklerinin bayrağını süslemekte ve değişik mekânlarda mimari motif olarak da kullanılmaktadır. Meşe ağacının da Kırım Karaylar tarafından kutsal sayıldığını söylemiştik.

Masallarda kuşlar, insanları bir yerden bir yere nakletme (*Falcı hemen kılık değiştirip, kocaman bir kuş oluvermiş. Püruş'u da sırtladığı gibi geçmişler derenin öbür yakasına.*)⁶³ gizli sırları ve eski olayları bilme, tıbbi olarak insanlara yardım etme ve kılık değiştirme özellikleriyle kullanılır. Özellikle güvercinlerin olağanüstü güçlerle yakından ilgisi olduğuna inanılır. Cengiznâme'de de birkaç yerde güvercin geçmektedir. Bu güvercinin renginin mavi olması ile, özellikle Kazaklar arasında yas rengi olan mavi arasında bir ilişki kurulabilir. Turna habercidir. Kartal; güç sembolü, karga ve baykuş; uğursuzluk, şahin; av... Ve masalların en önemli kuşu ise yeraltı kuşudur. Yeraltında bir ağacın üzerinde yuvası olan, her yıl, çıkardığı yavruları, bir yılan tarafından yenen, içine düştüğü durumdan kendisini kurtaranlara karşı müteşekkire olan, üzerine kırk tulum su, kırk tulum et ve bir insan bindiği halde uçabilen, insan eti yemeyen kuş...

Kartal... Gökyüzünün mağrur kuşu... Düşmanına tahammülü yoktur. Özellikle doruklarda kurduğu yuvası, kıskançlığının doruğa çıktığı alandır. Bu alana yaklaşabilecek en büyük tehlike ise insan ve yılandır. Kimse kartal kadar yükseğe çıkamaz. Yükseklerde ataların yaşadığı gökyüzü vardır ve ancak o sınıra kartallar yaklaşabilir. Kuşlar tanrıların sırlarını bilirler. Kendileri de zaten Tanrıların aldıkları şekillerdir.⁶⁴ Kesik baş Hikâyesinde Hz. Ali'yi ve kurtardığı kişileri yer yüzüne çıkarmak için Tanrı Cebrail'e buyurur ki "bu insanları kanatlarına al ve çıkar" Bulgar Türklerinin destanı Şan Kızı'nda alp şahin tanrının biniti ve ölenlerin ruhlarını gök yüzüne taşıyıcı olarak gösterilmektedir.⁶⁵ Cengiznâme de Cengiz Han'ın kuşu iki karakuş (kartal) olarak söylenmektedir. Diğer beylerin kuşları ise: 'Atmaca, Şahin, Karakuş, Katrak, Kaz, Turna, Serçe, Hüd hüd, Leylek, Güvercin, Bülbül, Saksağan'dır. Oğuz boylarının aksine buradaki kuşların tamamı avcı ve eti yenilmeyen kuşlar sınıfından değildir. Tabunun anlamı iki ters doğrultuya sapar. Bizim için bu bir yandan 'kutsal', 'ilahi' anlamına, öte yandan da 'esrarengiz, tehlikeli, yasak, kirli' anlamına gelir.⁶⁶ Tabuyu çiğneyen kişinin kendisi de tabu olur.⁶⁷

Anlatım esasına dayalı metinlerde "Tabu" ve "Yasak"lara, değişik halleriyle rastlarız. Bu yasaklardan bazıları Bilge Seyidoğlu⁶⁸, Esmâ Şimşek⁶⁹ Ali Berat Alptekin⁷⁰ tarafından gösterilmiştir ve e bunlar, Stith Thompsen'in çalışması esas alınarak C. Yasaklar kısmıyla gösterilmiştir.⁷¹ Umay Günay ise, çalışmasında Propp metodunu kullandığı için, bu metodun fonksiyon listesine göre, bunları (y1) "Yasak" ve (B1) "Yasağın İhlali" başlıklarında göstermiştir.⁷²

*Onlar, dikensiz sedir ağaçları, salkımları sarkmış muz ağaçları, uzamış gölge altında, çağlayarak akan sular kenarlarında; bitip tükenmeyen ve yasak da edilmeyen bol meyvalar arasında; yüksek döşekler üzerindedirler.*⁷³

Cengiznâme'de gördüğümüz yasaklardan 'Ülemalik Körklü'nün dışarıya çıkarılmaması', herkesten saklanması burada zikredilebilir.

⁶³ Zeynel Abidin Makas, **Türk Dünyasından Masallar**, İstanbul 2000, s. 168.

⁶⁴ Donald A. Mackenzie, **age**, s. 74.

⁶⁵ Mikail BAŞTU, İbn Şems Tebir, **Şan Kızı Destanı**, [Çeviren: Avidan Aydın], 1991. s. 46.

⁶⁶ Sigmund Freud, **Dinin Kökenleri (Totem ve Tabu / Musa ve Tektanricilik, Diğer Çalışmalar)**, Ankara 1999, s. 72.

⁶⁷ Sigmund Freud, **age**, s. 87.

⁶⁸ Bilge Seyidoğlu, **Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar**, Ankara 1975, s. 87.

⁶⁹ Esmâ Şimşek, **Yukarı Çukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması**, Ankara 2001, s. 189-195.

⁷⁰ Ali Berat Alptekin, **Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı**, Ankara 1997, s. 303-307.

⁷¹ Stith Thompson, **Motif Index of Folk Literature**, Indiana 1955.

⁷² Umay Günay, **Elazığ Masalları (İnceleme)**, Erzurum 1975, s. 52.

⁷³ Vakıa 28-34.

Sonuç olarak, Cengiznâme’de, anlatım esasına dayalı metinlerde de rastladığımız, ağaç, kuş, mezarlık, sandık içinde suya bırakılma gibi dini ve mitolojik motifler vardır. Mitolojik motifler Türk veya Turanî kaynaklıdır. Turanî kaynaklı motiflere, Yafesî kaynaklar da diyebiliriz. Dini motiflerde ise İslamî unsurların fazlalığı göze çarpmaktadır. *Mitlerin meydana geldiği zamanda yazı yoktu. Bu mahsuller sözlü olarak nesillere intikal eder, ancak yazıya geçirildikten sonra kalıcı olurlar. Yazıya geçirilme esnasında onu kaleme alanın edebi şahsiyeti metnin teşekkülünde rol oynar ve yeni ilavelerde bulunur. Yazar kendisinin ve çevresinin çeşitli konulardaki düşüncelerini yansıtır.*⁷⁴ Kutsal kitaplarda geçen kıssalar insanlar tarafından biliniyordu ve bu kıssalar sözlü gelenekte yaşatılıyordu. Bazı aydınlar bunları yazılı hale getirdiler, yazılanlar zamanla sözlü kültüre, sözlü kültürün kendi mantığı içinde aktarıldı. Bir zaman içinde bu olay tarihîleşerek yeni bir anlam, renk ve ifade biçimi kazanıp aslından ayrıldı ve sözlü gelenekte varyantlaştı. Sonra tekrar yazıya geçirildi ve edebîleşti. Nitekim Yusuf u Züleyha Mesnevisi⁷⁵, Seb’a-i Seyyar⁷⁶ gibi pek çok mesnevinin, Zan Uşağı⁷⁷ gibi insanı hayrete düşüren zeka ürünü olayların bu tür bir evrim geçirdiğini; hem yazılı kaynaklarda hem de sözlü kaynaklarda mevcut olduğundan ve bunların birbirine benzer yönlerinin olduğu gibi, anlatıcıdan kaynaklanan, benzemeyen yönlerinin de bulunduğunu da düşünerek Cengiznâme de bu şekilde meydana getirilmiştir diyebiliriz.

METİN

(Aşağıdaki metin, Petersburgskoye Atdeleniye, İnstituta Vastokovedeniya Rassiiskoy Akademi Nauk’da, B 344 numara ile kayıtlı, Ebubekir bin İbrahim tarafından hazırlanan matbu nüshadır.)

(1v) Destan. Bismillahirrahmanirrahim. Cengiz’in nesli Hazreti Nuh peygamber ‘aleyhisselâmin dört oğlu ve de dört kızı vardı. Biri Hâm, biri Sam, biri Ken’an, dördüncüsü Yâfes idi. Ve büyük kızının adı Reheb idi. İkincisinin adı Zeheb idi. Üçüncüsünün adı Zühut idi. Dördüncüsünün adı Zehut idi. Ama Reheb kendinin evlâdı, kızı idi. Zeheb, Zühut, Zehut, bu üçü Nuh Peygamber aleyhisselâmin duasıyla köpekten, eşekten dışı kediden olmuşlardı. Ama Ham’ın nesli Arap halkıdır. Sam’ın nesli Acem halkıdır. Ken’an tufanda mahvoldu, helâk (2r) oldu. Nesli tükendi. Yâfes’in nesli Rum halkıdır. Yâfes’i Ebü’l-Câhân diye çağırırlar. Ebu’l-Câhân’ın oğlu Bakır Han’dır. Onun oğlu Uçan Hân, onun oğlu Avaz Hân, onun oğlu Kök Han, onun oğlu Buğara Han, onun oğlu Kara Han, onun oğlu Künüm Han, onun oğlu Rucam Han, onun oğlu Sam Savcı, onun oğlu Sallar Saccı onun oğlu Sanga Berun, onun oğlu Kaçumergen, onun oğlu Kaçumen, onun oğlu Karaduman, onun oğlu Turumtay çeçen, onun oğlu Tumul Mergen, onun oğluduyın Bayan, onun oğlu Çingiz Han, onun oğlu Yöçi Han, onun oğlu Sayın Han onun (2v) oğlu Sertak Han, onun oğlu Burtak Han, onun oğlu Toktagı Han, onun oğlu Özbek Han, onun oğlu Cenibek Han, onun oğlu Berdibek Han, onun oğlu Şibak Han, onun oğlu Murtaza Han, onun oğlu Küçüm Han, onun oğlu Arslan Han, onun oğlu Burhan Sultandır. Ama Burhan Sultan, Rus kolunda hapis olup, İslâm dininden döndü. Biz Allahu Teala’ya sığınırız bunu ilk baştan söyleyeyim. İlk önce babalarından bahsedelim. Geçmiş zamanda Akdenizin içinde Malta denilen bir şehir vardı. O şehir hanın adı, Altun Han denildi. Hatunun adı, Körleviç denildi. O iki padişaktan bir kız doğdu. Kızın adını ‘Ülemalik Körkli koydular. Ve sen o güne kadar gös (3r) termediler. Kırk kulaç boyundaki taş sarayda koydular. Ama güzelliği böyle idi: Gülse kuru ağaca yaprak donanırdı. Bitkisiz, otsuz yere baksa orada bitkiler çıkardı. Saçını tarasa inci dökülürdü. Tükürse altın, gümüş saçılırdı. Ama dünyada doğmuş fazla bir can idi. Evinde bacakları, dadıları vardı. Kendine en yakın dadısının adı, Orda Han denildi. Günlerden birgün gün doğduktan söyledi: Ey Orda Han, sen bu saraydan çıkarsan dışarıyı görürsün dedi. Ama dünya denilen bu saray mıdır; yoksa diğer yerlerde bu sara(3v) ydan başka var mıdır? Yoksa dünya bu saray içi midir dedi. Orda Han söyledi: Dünya dedikleri dışarıdaki geniş cihandır dedi. Ama güneş dedikleri, ay dedikleri şey vardır. Dünyanın zahirligi, görünürlüğü, aydınlığı onunladır dedi. Ondan sonra ‘Ülemalik Körkli söyledi: Ey Orda Han, sen bana o nesnelere göster dedi Orda Han söyledi. Sen görse ölürsün dedi. Yine ‘Ülemalik Körkli söyledi: Ölse, öleyim; sen göster dedi ise pencereyi açıp kokuyu içine çekti ise, güneş ışığı eve girdi. ‘Ülemalik Körkli onu gördü, bayıldı. Dadıları hana varıp ne söyleyeceğiz diyerek ağlaşıp oturdular. Bir gün olduktan sonra sağlığına kavuştu. Dadılar sevinip kalktılar ve söylediler: Ne gördün? (4r) O zaman ‘Ülemalik Körkli söyledi: Demin görünen güneşten karnıma bir çocuk oldu. Şimdi babama ne diyerek söyleyeceksiniz dedi. Ama o Altun Han’ın kendisi, zaman zaman gelip kızını görürdü Altun han birgün kızını görmeye geldi ise; gördü ki kızı hamile olmuştur. Kızına söyledi: Ay kızım bedenine bir ayıp düşmüştür. Bu çocuk nası oldu dedi. Yine kendi kaygısıyla eve geldi. Söyledi ki: Ah Körleviç biz çift olduğumuzdan beri bunun gibi yüz karası olan bir iş gelmemişti. Kızımız bir çocuk bekliyor. Ne yapsa olur dedi. O zaman Körleviç söyledi: Şimdi bunu bu yere, bu yurda vermek olmaz. Onun için ki, insanoğlu şeytanla birliktedir. Kötü sözler, kötü sesler çıkar dedi. Şimdi öyle olsa (4v) güzel bir gemi ile Tün denizine salıp gönderelim dedi. Ondan sonra gemi yaptılar.

⁷⁴ Bilge Seyidoğlu, **Mitoloji (Metinler - Tahliller)**, Kayseri 1995, s. 92.

⁷⁵ M. Naci Onur, **Ak-Şemseddin-zâde Hamdullah Hamdî Yusuf ve Züleyha (İnceleme ve Seçmeler)**, Ankara 1986.

⁷⁶ Ağah Sırrı Levend, **Ali Şir Nevaî**, III, Ankara 1967, s. 289-407.

⁷⁷ Ağah Sırrı Levend, **age**; Ahmet bin Hemdem, **Nevadî-ı Süheyli**, (Haz) Şemsettin Kutlu, İstanbul 1973; Pertev Naili Boratav, **age**, 186-192; Ahmed Edip Uysal, **Yaşayan Türk Halk Hikâyelerinden Seçmeler**, “Zan Uşakları” Ankara 1989, s. 18-24.

Kırk kızın kırkı ile, mavi güvercini ile, altın kuzu ile papağan, kuşu ile, sönmez mumu ile, tükenmez yiyeceğ ile, tura Dağı'ndan Tün Denizine, altın, gemiye salıp gönderdiler ve yine söylediler. bir nasipliğe rastlayacak diyerek; ondan sonra birkaç gün geçti ise o zamanda Turumtay Çeçen'in oğlu Tumâul Mergen denilen kişi, babasına öfkeli idi. Yabancı ülkeye çıkıp yatarı. Hanesinde kırk kişisi vardı. İçinde bir bekçisi, nöbetçisi vardı. Şabâ Sokur denilen bir Türkmen idi. Alnında bir gözü vardı. Bir gün söyledi. Ay Tumâul Mergen, uzaktan bir kara görüyor dedi. O zaman Şabâ Sokur söyledi: Bir altın (5r) gemidir dedi. Bir kara dağ misali gibi diktir. Gayet iyi görebiliyorum dedi(Sana bir önerim var)Senden birşey rica ediyorum. İçi senin olsun, dışı benim olsun dedi. O gemi şafakta öyle Öğle vaktinde gelmiş olacak dedi. Ondan sonra Tumâul Mergen söyledi. Hoş öyle olsun dedi. Şafakta öğle vakti arasında geldi. Gördüler ki bir altın gemidir. Hiç bozmaya yürüyecek yön bilmediler. O zamna Şabâ Sokur Türkmen söylediAy Mergen, atarak boz dedi. Ondan sonra Tumâul Mergen söyledi. Düz mü atayım, çaprazlamasına mı atayım dedi. Şabâ Sokur Türkmen söyledi. Düz atsan, içinde canlı varlıklar, şeyler, nesnelere varsa, onlara degecek. Çaprazlamasına atarak boz dedi. Hoş öyle olsa; çaprazlamasına atayım diyerek, okunu yakasına gizleyip doldurarak öylece attı ki geminin üç tahtasına fırlattı. Şimdi gemiyi çaprazlamasına atarak bozmuş olduğu için Kıyan Tumâul Mergen diye çağırırlar. Şimdi Kıyat halkının aslı (5v) kökü, temeli bunlardır. Yine ogemiyi bozduktan sonra 'Ülemâlik Kırklı çıktı. Kırk kızın kırkı ile mavi güvercini ile altın kuzu ile papağan kuşu ile tamamını Tumâul Mergen aldı. Gemi dışını Şabâ Sokur Türkmen aldı. Ondan sonra Tumâul Mergen o gece çadır kurarak kızı alıp yattı. 'Ülemâlik Kırklı söyledi: Ay Mergen bizi sana Tanrı vermiştir. Ne vakitte olsa ben seninim. Meğer birkaç güne sabretsen olurdu Karnımda bir çocuk vardır dedi. Ama bu karnımdaki çocuk insandan olmuş değildir.(ışkıtan) Nurdan güneşten meydana gelmiştir. O zaman Tumâul Mergen söyledi. Ben o karnımdaki çocuğuna bakarım, alıp yatırırım dedi. O zaman 'Ülemâlik Kırklı söyledi. Haymergen her zaman gökte yürüten beyaz şahin idim. Şimdi sizin toygar gibi boynunuza kondum. Siz erkek kişisiniz. Size çok cevap söylemek olmazdı. Ama gönlümü geride bırakmasan olurdu dedi. (6r) Ondan sonra Tumâul Mergen söyledi. Hoş, senin gönlünü hiç geride bırakmam dedi. Ondan sonra o gece çadır kurup yattılar. İsteklerini, arzularını buldular. Ondan sonra Tumâul Mergen söyledi. Ay 'Ülemâlik Kırklı bu karnımdaki çocuk güneşten, nurdan olduğu doğru imiş. İnsandan olmuş olsa kız olmazdın dedi. Sevgisi fazla oldu. Ondan sonra 'Ülemâlik Kırklı söyledi. Ay Mergen sen bana inanmazsın, güvenmezsin. Benim ömrümdede erkek yüzünü görmüşlüğüm yoktu. Bu gün bu gece seni gördüm dedi. Ondan sonra Tumâul Mergen söyledi. Kendisi hamile olan kız talihli erkeğe rastlasın dedi... Gayet im.....o.....idi.....dedi. Ondan sonra 'Ülemâlik Kırklı söyledi. Benim kadrime, kıymetimi, değerimi iyi bil dedi. Ondan sonra Tumâul Mergen söyledi. Ay 'Ülemâlik Kırklı benim sevgimin belirtisi, göstergesi odur ki, benim ağacım toygar....., kuşum şahin saçın ipek, damgan kahkaha çiçeği olsun dedi. Bu sebepten dolayı kıyak, kahkaha çiçeği (6v) damga diyerek söylerler. Görüntüleri, halleri böyledir. Ondan sonra bir o kadar günden sonra karnımdaki çocuk doğdu. Onun adına, Tanrı vermiş. Yağıştır diyerek Duyın Bayan koydular. Bir o kadar günden sonra Tumâul Mergen'in babası Turumtay çeçen öldü. Tumâul Mergen babasının yurduna varıp oturdu, han oldu. Hanlığa oturduktan sonra 'Ülemâlik Kırklı'den iki oğul doğdu. Birisinin adına Bödenetay, ikincisinin adına Belgütay koydular. O iki oğuldan sonra 'Ülemâlik Kırklı'nin gönlü kötü oldu. O zaman Tumâul Mergen söyledi. Ay 'Ülemâlik Kırklı, millet oğula boyun eğerse, bunun için sevinirsen gönlün kötü olur dedi. O zaman o 'Ülemâlik Kırklı söyledi. Ben ilk oğlum Duyın Bayan için kaygılanırım dedi. Yaban hayvanını takip ederken çiçeğe avlanır. Donguzu takip ederken balçığa avlanır. Sen (7r) han oğlu değilsin, yurda layık değilsin derler. Kendi halimi bilmezler. Gözü mala doymazlar. Bödenetay, Belgütay yurda layık çocuk idim. Sana gelip ne gördüm diyeceğim dedi. Ondan sonra Tumâul Mergen Han söyledi. Hoş ne etmeye yatırırısın dedi. 'Ülemâlik Kırklı söyledi. Sen ölsem, yurdunu oğlanların Bödenetay Belgütay beklerler. Benim nurdan, güneş ışığından olan oğlum Duyın Bayan için kaygılanırım dedi. Şimdi bu iki oğlum Bödenetay, Belgütay'ı kalmaya gönder dedi. Ondan sonra Tumâul Mergen Han iki oğlu Bödenetay, Belgütay'ı kalmaya gönderdi. Ve dahi ikisine yedişer yoldaş, arkadaş verdi. Onları kalacakları yere varıp; yer, yurt tuttular, bir yerde durdular. Kalmak törelerinin aslı temeli Bödenetay, Belgütay'dandır. Yine o ikisi gittikten sonra bu Duyın Bayan'a kız (7v) aldılar. Altın Han neslinden yeti Sultan vardı. Onun küçüğü Tönüklü denilendi. Onun kızı Alango'yı Duyın Bayan'a aldılar. Yine o, Duyın Bayan ile Alango'dan üç oğul doğdu. Birisinin adı Bodonçar, ikincisinin adı Kağın çar, üçüncüsünün adı Salçut idi. Şimdi kıyat nesli Bodonçar'dandır. Ve dahi Hitay halkının nesli Kağınçar'dandır. Ve dahi Salçut halkının nesli Salçut'dandır. Şimdi Tumâul Mergen yirmi yıl hanlık sürdü. Ondan sonra Duyın Bayan on dokuz yıl hanlık sürdü. Ondan sonra Duyın Bayan kendi ölümünden üç gün önce halkını, beylerini toplayıp söyledi. Ah ay vah kötü, arsız halk oğlu bilsinler, ölümünden hiç kurtuluşumuz yokmuş. Ecel yetişip gelse, ilaç derman olmazmış. Ben almış olduğum hatunun Alango ile birlikte ölürüm demiştim. Şimdi (8r) ecel erişti, ben ölüyorum. Sizler kaçıyorsunuz. Şimdi sizlere, ay halk oğlu, vasiyetim. Sözüm sözüm olsun dedi. Bu benden doğan üç oğul Bodançar Kağınçar, Salçut; bunlar yurt tutmaya layık iyi kişiler değiller dedi. Şimdi yine ay halk oğlu ben öldükden sonra hatunum Alangoya döş döl olupinerim. Orada yurda layık iyi oğul meydana gelir dedi. Ay halk oğlu elbette ona bakacaksınız dedi. Şimdi yine izim, işaretim o olur ki ben öldükden sonra gün olup inerim, kurt kurt olup çıkarım, ondan biliniz dedi. Bu sözünü hizmetcilere vasiyet ettikten sonra Duyın Bayan dünyadan göçtü gitti. Ama Duyın Bayan dünyadan göçtükten sonra kalan iki küçük kardeşi Bödenetay, Belgütay Duyıp geldiler ki ağabeyimiz Duyın bayan öldü. Yengemiz Alango dul kaldı diyerek öldürmeye (8v) geldiler. Otuz üç bin yoldaşları ile başsağlığı dilediler. Yine Bödenetay, Belgütay söylediler. Yengemiz Alango'nun üzüle üzüle ağabeyimizin kederinden gönlü kötü olmuştur. Diyerek kuvvetli atlarına binip av avlamaya çıktılar. Yayır Dağı'na vardılar. Geyik avladılar. Bir geyiği canlı tutarak alıp geri döndüler. Onlar geri dönüp geldiği zaman, ormandan bir ahali kişiler çıktılar. Varıp karşılaştılar, buluştular, sordular. Hay nereden gelirsiniz, nasıl kişilersiniz? Onlar söylediler. Hay bizleri sorsanız Katay şehrinde kaçıp geliyoruz dediler. Onlar söylediler. Sizler hem kimlersiniz, nasıl kişilersini? Bunlar söylediler. Biz kalmak halkının töreleri Bödenetay, Belgütay'dedir. Onlar söylediler. Biz üç aydan beri kaçıp geliyoruz. Aızımız, yiyeceğimiz tükendi, açız dediler. Bize merhamet edip bir şey verseniz yada işte bu geyiği verseniz ne olurdu dediler. Bunlar söylediler. (9r) hay törenizden ne için kaçtınız çok aç oldunuz dediler. Onlar söylediler. Törelerimiz güçlük çıkardı, zulm etti. Dayanamadık kaçtık dediler. Bunlar söylediler. Hoş öyle olsa da bu canlı geyiği vermeyiz dediler. Onun için bir dul kalmış yengemiz vardır. Ağabeyimiz öldüğünden beri üzüntü içindedir. Ona varalım, oyuna alalım. Gönlü açılınsın dediler. Onlar söylediler. Ay arkadaşlar, dostlar yoksa bizim bir erkek çocuğumuzu alınız, bize bu geyiği veriniz,

biz aç ölmeyelim dediler. Onlara koyunun bir butunu vererek erkek çocuğunu aldılar. Bödenetay, Belgütay söylediler. Yengemize hazırladığımız oyuna bu güzeldir dediler. Sevindiler. O alınan oğul adı yalın denildi. Onun babasının adı Mangkatay bey denildi Açlıktan, dermansızlıktan o bey oğul yalını bir buta verdiler. Bödenetay, Belgütay o oğul alarak geldiler. Yengemizin atına bakıp, kımızını tutmaya (9v) güzellik, iyilik layık dediler. Yalını getirip yengesi Alango' ya tanıstırdılar. Alango onun kökünü aslını öğrenip iyi muhafız (bakıcı) aradı. Ondan sonra Bödenetay, Begültay söylediler. Ay yengemiz bize izin ver, bizler geri götürelim. Onun için ki biz buradan gittikten sonra Tangut' tan elçi gelmiştir, kötü haberi varmış. Biz karşılız dediler. O zaman Alango söyledi. Ah vah vay vay ay kayınbiraderlerim küçük kardeşlerim Bödenetay, Belgütay birkaç güne sabır kılsanız(sabretseniz) olurdu. Onun için ki şimdi benim bu üç oğlum Bodonçar, Belgütay, Salçut halkını. Bunlara akıl, nasihat verseniz ne olur dedi. Bödene tayı Belgütay söylediler. Ey yengemiz, bizim akıl vasiyet ve nasihatımız odur ki, bu kardeşlerimiz sana ve, beylerine ve il büyüklere güvensinler, iyi, hoş tutsunlar. Şimdi bilsinler ki, başarılı yurdun göstergesi, izi, belirtisi odur. Düşmandan elini daha çok eder. (10r) kaşe dibine siper, mevzi eder; kale kapısı, şehrin kapısını geniş eder, düşmana yabancı yoldaşlara anlatmazlar, sırrını söylemezler. Büyüklerini sedire geçirip küçüklerine hizmet ettirirler. Yine bilsinler ki iyi, salim yurdun izi, belirtisi göstergesi odur. Kendi yurdunu kötüleren insan, yurdunu över, metheder. Kendi neslini kötüleren insan, naslini över. Kendi ağabeyini kötüleren insan, ağabeyinin över. Büyüğü durur, küçüğü söylerse; babası durur oğul söylerse; acizlik,zavallılık olur.....at binen kırmızı yüzlü oğlandan ortaklık soran o kişi, kişi olup yurt bakmaz. Yabancı olmayan devlet olsa, o yabancı yabancı olmaz. Nal bakmayan mal baksa boştur, öleni otlatır. Kuş sürmeyen kuş sürse karga ile kaz aldırırım der. Töre bakmayan töre baksa, kişi etini yerim der. Gün görmeyen gün görse, gün çizmesini giyerim der. Mal bulmayan mal bulsa, kişiyi göze asarım, bağlarım der. Onun gibi töre korumayan, töre koruyup; malsızlar malı olup, bizim bu küçük erkek kardeşimizi onun gibi kişiler azdırmıştır, kıskırtmıştır dediler. Mutlaka bilmeyenler bilirler, öğrenmeyenler öğrenirler dediler. Buna delil söz de hem vardır. (Buna gösterecek söz de vardır.)Ekmeğiden nasihat sorma, demirciden nasihat sorma, kasaptan nasihat sorma. Gören gördüğünüsüyler. Sakladığı, koruduğu ekmeğini satar. Şimdi Tanrısına tövbe etsin, büyüklerden beylerden nasihat sorsun. Şimdi vasiyetim öğüdüm, söylenecek sözüm bundan fazla değildir dediler. (Bundan başka söyleyecek sözüm yoktur.) Yine bu sözlerini söyledikten sonra Bödenetay Belgütay yurtlarına geri döndüler. Onlar yurtlarına geri döndükten sonra bu üç oğul Bodonçar, Kağınçar, Salçut; ağabeylerinin nasihat, vasiyet olan sözünü tutmadılar. Annesini saymadılar. (Saygı duymadılar.) kötü, fena oldular. El gün beylerine (11r) yine halk oğluna, kızına zorluk, güçlük etmeye başladılar. Zenginlerin iki hörgüçlü erkek devesini, ayağı hızlı atını, boynu uzun küheylanını, kahraman yiğitlerin giydiği zırhı, iyi beylerin kızlarını aldılar. Bu işe halk oğul kabul etmez dayanamaz oldular. Toplanıp gelip Alango'ya söylediler. Ah Alango bizim etimiz bitip, kemiğimiz kaldı. Şimdi dayanacak halimiz kalmadı dediler. O zaman Alango söyledi. "Ah, ay vay halk oğul. Onlar benim sözümü dinlemezler. Sizlerinde kadrinizi, kıymetinizi bilmezler dedi. O zaman Alango söyledi. Ah, ay, vay halkoğul! Benim kocam, erkeğim Duyın Bayan size söylemedi mi? Ben öldükden sonra; döş, döl, tohum olup gelirim demedi mi? Şimdi vakit gelmiştir. Rızanız olursa erkek oğul olacak dedi. O zaman Alango'nun bu sözünü duyarak; halk oğul sevindiler (11v) mutlu oldular. Yine ondan sonra Alango'nun bu sözü halk arasında meşur oldu, yayıldı. Dünyaya ne zaman gelirdiye onu bekler idiler. O zaman Alango'nun üç oğul Bodonçar, Kağınçar, Salçud insanlardan duydular; öfkelenip, toplanıp bir gün annelerine geldiler. O zaman Alango söyledi; Ay çocuklarım, nereye gidirsiniz dedi. O zaman onlar söyledi: Senin bir yalan sözünü duyup geldik dediler. O zaman Alango söyledi. Ay vay uğursuzlae, edepsizler! Benim sözüm ne için yalan olsun dedi. Onlar söylediler. Ay anne, yalan olmaz da ne olsun kanımda bir çocuk var diye halk oğluna söyleyip, sen bizi oğula saymazsın, karnındaki çocuğuna bekletirsin. Yalan olmaz da ne olsun dediler. "Turgay kuşu musun, su içip gebe olasın, mani denilen (12r) kuş musun, güneş sıcaklığına gebe olasın, kavun karpuz musun, erkeksiz zahmet çekmeye, tavuk musun? küle yatıp, debelenip yumurta salmaya, kurt annesi misin, köpek yiyip gebe olmaya? senin erkeğin ölmüştür. Karnımda çocuk vardır diye halkı azdırır, kıskırtırsın dediler. Yoksa sen önceki gün bir buta satın alınmış Yalın ile eğlenip, oynaşıp gebe mi olmuşsun dediler. O zaman Alango söyledi:"Ah, ay halk oğul! Bu söz bu uğursuzların, edepsizlerin sözümüdür, yoksa sizlerin midir? dedi. O zaman halk oğul toplanıp, gürüldeşip söylendiler. Bu söz oğullarının sözüdür dediler. O zaman Alango söyledi. "Ah, vah halk oğul, şimdi inanmayınız, sözüm odur": Bir, iki, üç kişi anlayınız. Belirtisi odur ki; gün olur iner, kurt olup çıkar dedi. Ondan sonra Alango'ya bildirmeden, haber vermeden üç kişi gelip durdular. O üç kişinin adları bunlardır: Biri Kıpçak denildi. İkincisi Kel Muhammed denildi. Üçüncüsü ondaç denildi. Bu üç kişi idi. Tan vakti olmuştu. Havadan bir ışıklı güneş indi. Gördiler ise (gördüklerinde) akılları gitti. Bunlaryine biraz sonra (12v) aklını topladılar ise(topladıklarında) birbirinden sordular. önceki gün olup inen ne idi? dediler. Geliniz, bizler sarhoş olmuş kişi gibi olup uturunca; aşlarımızı dağıtıp çıkalım. Kurt olsa çıkar dediler. Ondan sonra, bırakıp aşlarını dağıtıp çıktılar. Gördiler ki ar yelesi gibi tüylü gök kurt çıka geldi. Arkasından bakıp Cengiz diye bağırıldı, ses verdi. Varıp orman içine indi. Bunu bu üç kişi açıkça gördüler, bildiler. Bunlar yine varıp bu görüleni Bodançar, Kağınçar, Salçut'a söylediler. Onlar bu üç kişiden işittikten sonra söylediler: "Olası (olacağı) olur, olmaz kalmaz, bizim payımızı almaz" dediler. Ondan sonra Alango'nun gözü parladı. Bir erkek oğlan doğurdu. Altın renkli bağrında, mühürlü mühüründe Cebrail meleğinin (13r) adı vardı.Kendisi kurt gövdeli idi. Cebra'il güzelliğinde idi. Yüzünü gören kişi, arkasından öleyim der idi. Önünde oturanlar yağ gibi erir idi ve de atım, elbisem senin olsun der idi. Ondan sonra Cengiz gelişti, büyüdü. Halka adil padişahlık edip, faydalı oldu. Halk oğulunu sevip, övüp Cingiz'in ardından gitmeye, onu takip etmeye başladılar. Cingiz'i gayet iyi han diye, hanın has oğul diye övdüler. Ağabeyleri Bodonçar, Kağınçar, Salçut bu Cingiz'i göremediler, kıskandılar ve söylediler: "Görün, şimdi yoldaşlarımız halkımızı oynaştan, eğlenceden doğan oğlana sarılmaya, bağlanmaya başladılar," dediler. Onu öldürelim dediler. Yoksa rahat edemeyiz dediler. Ondan sonra yine bu üç oğul bir araya gelip, toplanıp birgün geldiler. Halka ferman saldılar. Cengiz'i öldürürüz dediler. Ozaman halk oğul söyledi: "Hay, (13v) Cengiz sizin üçünüzden yurda daha layıktır. Halka faydalıdır. Bu Cengiz'i size öldürmeniz için vermeyiz dediler. Eğer mal paylaşıp alırsanız, babanızın malını alın dediler. Yoksa onun için biz ölürüz dediler. O zaman bu üçü halk oğlundan bu sözü işittikten sonra, korkup hiçbir şey yapamadılar. Ama gönüllerinden, içlerinden söylediler: "Halk oğul bu Cengiz'e düşkündür. Bunu açıkça, göstererek öldürmek olmaz. Belirtmeden, göstermeden halka bildirmeden öldürürüz" dediler. iyi, peki öyle olsanız, babamızın kalan malını paylaşıp alırsız diye babalarının her ne kalan malı varsa paylaşıp aldılar. Ama Duyın Bayan'ın bir altın cevherli ok torbası vardı.

Değerini, pahasını bulamadılar. Paylaşmadan bıraktılar. Şimdi annemiz kime uygun görürse, bu ok torbası (14r) o alsın dediler. Paylaşmaya değen mallarını aldıktan sonra, ve ok torbasını alıp annelerinin önüne geldiler ve söylediler. Anneniz siz kime bağışlayıp hanlık verirseniz, bu altınlı ok torbasını o oğlun alsın dediler. O zaman Alango söyledi: “Ah, ay çocuklarım! Kendi yurdunu kötüleyen, kötü hale koyan; başka yurttan savaş yapar. Kendi annesini kötüleyen yabancı düşmana esir olur. Kendi insanını kötüleyen yabancı düşmana rezil olur. Siz uğursuzlar, edepsizler benim sözümü tutar mısınız? dedi. O üçü söylediler. Elbette iyi tutarız dediler. Şimdi sizler sözümü tutar olsanız, penceden düşen güne mendilinizi koyun. Hanginizin mendili ona dönüp durursa oğlum han olsun ve bu altınlı, cevherli, ok torbasını da o oğlum alsın dediğinde, Alango'nun bu sözünü onlar iyi gördüler. Bellerinden altınlı mendilinin (14v) koyup baktılar. Üçünün de mendili dönmedi. Meğer Cengiz'in bir ipek mendili var idi. O da bıraktı. Onun mendili dönüp durdu. Onlar bu işe görüp şaşırıldılar ve öfkelerinde söylediler. Bu annemiz Alango gayet cadı imiş. Gözümüzü bağladı dediler. Gönüllerine kötülük alıp gittiler. Ama her zaman Cengiz'i öldürmek maksadında yürür idiler. Ondan sonra bu genç oğul Cengiz, bu ağabeylerim bana düşman oldu. Beni öldürürler diye başından korkup; insanlarını, adamlarını kışkıp gidelim diye birleşip bir iki üç yiğidi kendine bağlayıp, annesi Alango'ya geldi.(15r) dağda makam, yer, yurt tutarım; kuş, kurt avlarım. O avladığım, aldığım kuş tüyünü yolarım, onu suya bırakırım. Bizim yaşadığımızı o kuş tüyünden bileceksin. Ayı bağırırım, arslan koştururum. Her kim beni izleyecek, soracak olursa bundan bilsinler, anlaşılar dedi. Kendileri gitti, annesi ağlayarak kaldı. Ertesi gün halk onu görmeye geldiler ise Cengiz'i görmediler ve sordular, Cengiz Hanımız nerede dediler. Aradılar, istediler; bulamadılar. Üzülüp, inleyip, ağlaştılar. Ondan sonra gelip Alango'dan sordular. O da söylemedi. Cengiz Han yurdun dışına çıkıp gittikten sonra ağabeyleri Bodonçar, Kagançar, Salçut halka zulmettiler, güçlük kıldılar. Halk dayanamayıp Alango'ya gelip söyledi: Ay Alango! o oğlum Cengiz'i gösterince, göster meden canımızı alsaydın. Şimdine için gösterip canımızı aldın? Ağlaşıp toplaşıp, ay Alango, Cengiz Hanımızın haberini bizlere söyle. Bizler onu istemeye gideceğiz dediler. O zaman Alango söyledi: “Ah, vay halk oğlu! Onun gibi(öyle)olsanız oğlum Cengiz'i sevseniz; sabahleyin beş, altı boyun iyi, lâyıık insanları geliniz! Onlara yolunu, izini göstereyim” (15v) sabah vakti ile altı boyun iyi insanları geldiler, sordular. Yolu nerededir dediler. O zaman Alango söyledi; “Peki şimdi varıp şu Tekelik suyuna bakıp durunu! Haberigelir” dedi. Bunlar su kenarına varıp, bakıp durdular. Hiç bir şey görmediler, meğer bir miktar (grup,grup) kuş tüyü gördüler. Yine dönüp geldiler. O zaman Alango sordu: “ Ne gördünüz?” dedi. Onlar söylediler. Yok, hiç bir şey görmedik. Meğer bir miktar kuş tüyü gördük dediler. O zaman Alango söyledi: “Hay bilin! Şimdi benim oğlum Cengiz'in haberi işte o sizin gördüğünüz kuş tüyüdür dedi. Sizler işte bu Tekelik suyunu gezip arayınız! Tekelik suyunun başında Körgülen denilen Kara Dağın başında beş, altı ağaç olur. İşte o yerde makam (16r) tutarım demişti. İşte o tüyü izleyip, takip edip varınız dedi. Ama Tekelik suyunun eski töredi odur ki, gündüz taşıp yatağından aşar, gecesi sabahına düşer dedi. O zaman yine Alango onlara söyledi. Şimdi sizler o yere varıp, ulaşın her ne arasanız, görseniz sizler burada ne kişileriniz, kimlersiniz diye sorduğunda Duyın diyeceksiniz. Ama benim oğlum Cengiz'in tanınması için nişanı, izi udurki; beyaz elbiseli, gök mavi atlı, altın başlıklı, yüzü pek güzel altın ok torbası, erkek yüzlü Cebra'il gibi doğrudur. Atını kamçılısa kaybolmuş gibidir. Ondan onu bileceksiniz dedi. Ama Cengiz Han'ı istemeye varan, giden beylerin adları bunlardır: İlk önce Uysın Maykı Bey, ikincisi Kaldar Bey, üçüncüsü Ordaç Bey, dördüncüsü Kıpçak Bey, beşincisi Tamyar Bey, altıncısı Kerait Bey, yedincisi BuBurtak Bey, (16v) sekizinci Temir kutlu Bey, dokuzuncusu Mutyan Bey, onuncusu Tangut Bey idi. Bu on bey; toplanıp, ortaklık kılıp Cengiz Han'ı sevip onu istemek kastında, niyetinde oldular. Ama dört bey bunu istemeye yaraşmadı, (razi olmadı) Elimizdeki hanımızı bırakıp uzaktan istememiz boş dediler. Onların biri Kontrat Bey ikincisi Katay Bey, üçüncüsü Salçut Bey dördüncüsü Kıyat Bey idi. Ama bu katay Salçut, Kıyat üçüde halk oğlunu beyleri idi. Kongrat bey onların güvenli ortakcısı idi. Kongrat Bey Cengiz han'ı istemeye, aramaya gitmedi. Bu söylenen on kişi o Kongrat'a bakmadılar, gittiler. Ama Uysın Maykı Bey, diğer beylere bildirmeden Alango'dan mühürlü yüzüğünü aldı. Ondan sonra Teklik suyunu dolanıp gittiler. Üç ayada varıp ulaştılar. Bu üçü kaya dağına çıkıp baktılar. Arkalarından bir beyaz saray, bir mavi saray gördüler. Yine geri dönüp biraz geldiler. O saraylara(17r) girmediler. Orada bir dağ vardı o dağın önünde yattılar. Biraz durdular hiçbir iz bilmediler. Meğer biraz sonra bir ses geldi. Karga bağırması gibi, insan konuşması gibi. Yürüyüp baktılar. Bir az kişi (birkaç kişi) gelmişti. Yolunun yolunda çıkar. Şu dağın önünden biri gelmişe benziyor dediler. Ama bunların sesini duyup; sesleri dindi. O gün hiçbirşey bilmediler. Ertesi gün ayı bağırıldı, arslan kükredi. Bildiler ki Cengiz Han av avlamaya (avlanmaya) çıktı dediler. Bunlar o sesi işitince yürüyüp vardılar. Gördiler ki gök atlı, beyaz elbiseli, altın başlıklı, altın ok torbalı, erkek yüzlü Cebra'il gibi güzel şekilli gövdeli Cengiz'i tanıdılar ve bildiler. Ve o gelen Cengiz söyledi. Kimsiniz ne yerden yürürsünüz? Nasıl kişileriniz dedi. Bunlar söylediler. Duyın Duyın! diye. Bunlardan o sözü işittikten sonra gözlerinden kayboldu. Bunlar yine ağlaşıp geri döndüler. O gece endişelenip yattılar. Ondan sonra (17v) yine sabah oldu ise sesler ile bağırıldılar. Beyaz doğan, tutyak, beyaz deve yavrusu diye bağırıldılar. Hiçbir ses gelmedi ondan sonra yine iki, üç gün yattılar. Yine bir gün ayı bağırıldı. Arslan kükredi, bildiler ki Cengizdir. Av avlamaya çıktı diye sevindiler. Yine varıp gördüler işte o insanın kendisidir. Ondan sonra bunlara Cengiz Han söyledi: “Hay sizler kimsiniz? Her zaman bizi izleyip yürürsünüz” dedi. Bunlar söylediler. Duyın Duyın! diye bağırışıp durdular bunlar böyle ağlayınca Cengiz Han'ın kendisi de ağladı. Yine söyledi: “Hay sizler ne için buraya geldiniz” diye sordu. Bunlar söylediler. Senin ardından ölelim diye yürürüz dediler. Ozaman o Cengiz Han söyledi: “ Hay size buraya gelmeyi kim öğretti” dedi. Bunlar söylediler. Bizlere bir merhamet edip buyuran anneniz Alango (18r) öğretti dediler. O zaman Cengiz Han söyledi: “Şimdi öyle olsa hani bana annemin bir izi, belirtisi var mı?” dedi ise (dediğinde) diğer beyler durdular. Ama Uysın Maykı Bey elinden, Alango'dan almış olduğu mühürlü yüzüğü çıkarıp verdi. O zaman Cengiz Han yüzüğü alıp baktı ise (baktığında) Alango'nun mühürlü yüzüğü tanıdı ve gülüp söyledi: “Ay Markı Bey! Eğer ben han olursam, beylik senin olsun” dedi. Eğer sen mühürlü yüzüğü alıp gelmesen, bana annemin bir izini getirmesen ben size yoktum ve siz bana eş, dost, yoldaş olmaz idiniz dedi. Ama bu sözden diğer beylerim, sizler hepiniz benim canınısınız dedi. Geliniz şimdi hepimiz dönelim. Orada varıp oturalım dedi. Saraya vardılar. biraz orada yatıp yemek yediler. Çeşitli şaraplar içtiler. Sönmez mum, tükenmez yemek yediler. (18v) Ondan sonra Cenhan yine söyledi: “ Geliniz! Şimdi ortaklık edip oturalım. Sizler ki bizi isteyip, arayıp gelmişsiniz. Sizler hangi boy, halk ile birsiniz” dedi. Bunlar ayağa kalkıp rica ettiler ve de söylediler: “Ay ulumuz, büyüğümüz, hanımız, canımız. Gelen boydan sorsanız, bizler buraya sizi istemeye, aramaya gelen on kişiyiz. Dokuz boydan dediler. Ama Kaldar bey yalnız ayrıldıdır, kebdisi tektir. Anneniz Alango bizlere emredip gönderdi. Ama Kongrat Bey

sizi aramaya, stemeye gelmeye yanaşmadı, razı olamdı ve o kendisi de boyu ile, senin ağabeylerinin önündedir dediler. Bizler sizin mübarek yüzünüzü arzularız aramızdan takip ederek geldik. Size dahil olduk. Hem kendimizde Bütün boyumuz, halkımız ile senin kulunuz dediler. O zaman Cengiz Han bu sözü işitti ise (işittiğinde) sevinip söyledi: “Ay beylerim, büyüklerim! Şimdi bugünden sonra siz benimsiniz. Ben sizinim” dedi. Orada bunlar (19r) Cengiz Han’dan bu sözü işittiler ise çok sevindiler ve şimdi seni bizlere Tanrı verdi. Onun şükürlüğü için bu binip gelmiş olduğumuz atlarımızı azat edip bırak dediler. Binip varmış oldukları atlarını Cengiz Han’ı bulmaları için azad kıldılar, serbest bıraktılar. Ondan sonra Cengiz han bunlara söyledi: “ Hay beni ne ile götürürsün?” dedi. Onlar ne ile alıp alıp varacaklarını bilemediler. Ama Katlar Bey söyledi Ben bir hüner çıkarayım dedi. bunlar söyledi, göster dediler. Hiç kimse bilmez idi. kendi ustalığından bir araba yaptı. Şimdi arabanın pirimi sorsalar, Yalın Bey’in oğlu Katlar Bey’i demek gerekir. Orada yine arabayı hazırlayıp, tamamladıktan sonra Cengiz Han’ı arabaya oturmaya çağırdılar, rica ettiler. Cengiz Han gelip arabaya baktı. Hoş, iyi yapmışsın diye Katlar Bey’i övdü. Ondan sonra Cengiz Han arabaya oturdu. Buran Beyler kendileri araba sürdüler, çektiler. O zaman Uyşın (19v) Maykı bey söyledi: “ Ay beyler ben sizin hakkınızı veremem. Ayağım kısadır” dedi. O zaman beyler söylediler. Şimdi ne yapacaksınız? O zaman Maykı Bey söyledi. Ben handan rica edeyim, izin verirse han ile arabaya oturayım. Hanginiz arabayı çekmezse ben ona dayak ile arkasından vurayım, dürteyim dedi. O zaman bunlar söylediler. İyî öyle yap dediler. ondan sonra Maykı bey, Cengiz Han’dan rica etti ve söyledi: “Ay hanım! Benim ayağım kısadır. Arabayı çekmem. İzin verirsen ben senin ile arabaya oturayım” dedi. O zaman Cengiz Han söyledi. gelip otur dedi. Ondan sonra bu beyler birkaç günden sonra gelip Cengiz han’ı alıp Alango’nun şehrine vardılar. Alango’ya haber verip saraya indiler. Ama o zaman Cengiz Han’ın ardından hangisinin (20r) ineceğini bilmediler. O zaman Maykı Bey söyledi: “Ay hanım! Sizden sonra araba çeken öküz inermi? onu koşturan sahibi mi iner?” dedi ise (dediğinde) O zaman Cengiz Han söyledi. Sahibi inmeden öküz iner mi dedi. ise Maykı Bey sanılarak yürüyüp indi. Hanın sağ yanında yerini aldı. Diğer beulerde oturdular. Ertesi gün Cengiz Han dört boy ilinin insanına büyük bir bozgun yaptılar. İşte o büyük bozguna Bodançar, Kaginçar, Salçut ve Kongrat Bey’in hepsini kırdılar, öldürdüler. Aman vermediler. Ama o zaman Kongrat Batır’ın bir kız kardeşi vardı. Börte Kuçın adında idi. O Börte Kuçın büyük bozgununda ölmesin, helak olmasın diye dört oğlu aldı. Gizleyip büyüttü. Birisi Bodonçar’ın oğlu idi. İkincisi Kaginçar’ın oğlu idi. Üçüncüsü Salçut’un oğlu idi. Dördüncüsü Ağabeyleri Kongrat (20v) Bey’in oğlu idi. Hç bir halka bildirmediler. O zaman halk oğlu anlaşıp, uğraşıp meydana çıkardılar ve hana varıp söylediklerinde Cengiz han öfkelenip, insanları gizleyen kimdir dedi. O zaman duran beyler söylediler: “Ay hanım! Kongrat Bey’in kız kardeşi Börte Kuçın gizlemiştir” dediler. O zaman han söyledi. Varın onu buraya çabuk getirin dedi ise ok gibi vardılar. Börte Kuçın’a söylediler. Çabuk ol, seni han çağırır dediler. O zaman Börte Kuçın bu sözü işitti ise iyi varayım diye ayağa kalkıp sırtına kışık elbisesini giyinip, örtündü ve bir kırmızı ipek örtüsü vardı. Onu giydi ve bir siyah tilki başlığı vardı. Başına giydi ve o gizlediği alıp baktığı, dört oğlu, kendi ile birlikte aldı. O oğullarının birisi onbir yaşında (21r) ve birisi on iki yaşında ve birisi on üç yaşında, yine birisi on dört yaşında idi. Bu oğlanlar pek güzel idiler. Börte Kuçın’ın kendide onlardan beş yaş büyük idi. Öyle güzel insan o zaman hiç kimse görmemişti. Tanrı kudreti ile meydana gelmiş idi. Kırk kulaç(arşın) saçı vardı. Ardından iki bakıcı altın tabağa saçını koyup yürütürdü. O zaman halk oğlu söyledi: “Ay Börte Kuçın! sen bu kadar güzel görünümlü bir insansın. Ne için böyle iş yaptın? Bu oğlanları gizledin, hırsız oldun” dediler. o zaman Börte Kuçın söyledi: “Ay halk oğlu ben size ne iş yaptım? Hırsız olsam hana hırsız oldum diye cevap verirdi. Ondan sonra Börte Kuçın’ı oğlanlar ile Cengiz Han’a alıp geldiler. Han da bunun güzelliğini, uzun saçını görüp şaşırıldı. Söyledi: (21v) “Ay Börte Kuçın! Ne için bana hırsız oldun, bu oğlanları gizledin?” dedi. O zaman Börte Kuçın, rica edip söyledi: “Ay hanım! Ben seni korumak için hırsız oldum, gizledim” dedi. Ozaman Cengiz Han söyledi, Ne için beni korudun dedi ise Börte Kuçın söyledi: “Ay hanım! Senin canına güç, sıkıntı olur dedim. O zaman han söyledi. Benim canıma niçin güçlüki sıkıntı olur dedi. Börte Kuçın söyledi: “Ay Hanım! onun için ki, Nuh peygamber ‘aleyhisselâm zamanında Hüdâ-yı Tebârek ve Tealâ kafirlere kahr kılıp, tufan suyunu gönderdi. Kafiri tufan suyuna batırdı, gömdü, yok etti ve o tufanda her canlının erkeği ve dişi nesli kesilmesin diye Nuh Peygamber ‘aleyhisselâmın gemisinde sakladı, kurtardı. (22r) Âzât etti. Sen han olsanda Tanrı Tealanın değil misin? Arslan, geyiği er geç yeyip arkasındaki dönüp almaz, âzât eder, gönderir. Ay hanım! Sen insansın. Beni ve bu oğlanları azat edeceksin. O öfkeli kötü bozgununda halk oğlu bunların kadrini, kıymetini bilmezler, öldürürler. Tohumu, nesli, soyu kesilmesin diye alıp sakladım dedi. O zaman Cengiz Han söyledi: Hay senin şu güzel delilli sözün için ve de senin deniz gibi gönlün için yüz bin ölümden âzâd olsun dedi. Gel şimdi ey Börte Kuçın! Gönlümü üzme. Kendini benden ayırma dedi. O zaman Börte Kuçın söyledi: peki, siz beni severseniz ben sizinim dedi. Ondan sonra Cengiz (22v) Han’ın gönlü eridi. İkiş birbirini kabul edip helâl çift oldular, evlendiler. Halka büyük şenlik yaptılar. Bu dünyayı geçirdiler. Yine gizli kalmasın ki Cengiz Han’ın Börte Kuçın’dan dört oğlu oldu. Büyük oğlu Yüçi han, ikincisi Çaday Han, üçüncüsü Keray Han, dördüncüsü Toli han denilendi. Yine ondan sonra Cengiz Han güzel huyu ile adil Sultan olmakta idi. Nesli, askeri ile yürüyüp savaşıp çok hanları, sarayları kendine baktırmıştı, tabî kılmişti ve de onun adı, ünü dünyaya yayılmıştı. Ondan sonra Cengiz Han kâdini isteyen, arayan, varan beylerin her birine yer, makam tayin edip belirli kılıp, memleket ve halk verdi, başışaldı. (23r) Ondan sonra Cengiz Han işte bu beylerin hepsine kendilerine has damga, kuş, ağaç, yer verip çok çok halk kılıp ayırdı. Önce ilk olarak Bodonçar’ın oğlu Kıyat’a söyledi. Senin ağacın karakoyun olsun, kuşun atmaca olsun, yerin “Aru çan” olsun, damgan açamay olsun. Yani kahkaha çiçeği damga olsun dedi. şekli işte budur. Yine ondan sonra Cengiz Han Kongrat Bey’in oğlu Sengle’ye söyledi. Ay Sengle! Senin ağacın elma ağacı olsun. Kuşun şahin olsun, yerin “kongrat” olsun, damgan ay damga olsun. Şekli işte budur. Yine ondan sonra Cengiz Han söyledi. Ay kuşın Maykı bey! Senin ağacın kara ağaç olsun, kuşun kara kuş olsun, yerin “Salavat” olsun damgan süpürge olsun. Şekli işte budur. (23v) Yine ondan sonra Cengiz Han Ordaç Bey’e söyledi. Ay bin ok torbası Ordaç, yani bin tütlük ondan kaldı. Ordaç Bey pek de zengin kişi idi. Savaşta çıkar olsa (çıktığında) bin ok torbası kişi ile çıkardı. Cengiz Han Ordaç’a söyledi. Ay Ordaç! Senin ağacın kayın olsun, kuşun şahin olsun, yerin “Alaç” olsun, damgan kuş kaburgası olsun dedi. Şekli işte budur. Yine ondan sonra Cengiz Han söyledi. Ay Tamyân Bey! Senin ağacın kavak olsun, kuşun atmaca olsun, yerin “Tutya” olsun, damgan çengel olsun. Şekli işte budur. Yine ondan sonra Cengiz han söyledi. Ay Kıpçak Bey! Senin ağacın karaağaç olsun, kuşun karakuş (kartal) olsun, yerin “Tok Sabâ” olsun, damgan tarak olsun dedi. Şekli işte budur. Ondan sonra yine Cengiz Han söyledi. Ay Çormatı Bey! Senin ağacın dişbudak (ot ağacı) olsun kuşun (24r) kartal olsun, yerin “Ak Taylak” olsun, damgan güçlü çatal olsun dedi. Şekli

işte budur. Ondan sonra Cengiz Han söyledi. A Kerait Bey! Senin ağacın ihramur olsun, kuşun kaz olsun, yerin “Ar börü” olsun, damgan göz damga olsun dedi. Şekli işte budur. Yine ondan sonra Cengiz Han söyledi. Ay Mutyan Bey! Senin ağacın üvez(kuş tanesi) olsun, kuşun turna olsun, yerin “Baygograd” olsun” olsun, damgan kemer olsun. Şekli işte budur. Ondan sonra yine Cengiz Han söyledi. Ay Burçan Bey! Senin ağacın Meşe olsun, kuşun serçe olsun, yerin “Ak togan” olsun, damgan çagalbay olsun dedi. Şekli işte budur. Ondan sonra yine Cengiz Han söyledi. Ay Barkıt Bey! Senin ağacın Akçağağ olsun, kuşun hüd hüd olsun, yerin “Burunç” olsun, damgan kardelen olsun. Şekli (24v) işte budur. Ondan sonra yine Cengiz Han söyledi. Ay Kağınçar’ın oğlu Katay! Senin ağacın ardıç olsun, kuşun leylek olsun, yerin “Taylak” olsun, damgan seri olsun dedi. Şekli işte budur. Ondan sonra yine Cengiz Han söyledi. Ay Kaldar Bey! Senin ağacın sandal olsun, kuşun güvercin olsun, yerin “Arnab” olsun, damgan kepeç olsun, dedi. Şekli işte budur. Yine ondan sonra Cengiz Han söyledi. Ay Salçut Bey! Senin ağacın dişbudak olsun, kuşun bülbül olsun, yerin “Barlas” olsun, damgan ay damga olsun dedi. Şekli işte budur. Ondan sonra yine Cengiz Han söyledi. Ay yemir Kutlu Bey! Sen sıradan bayağı insandan zenginliğin ile çok mal vermen ile beylik buldun. Senin ağacın kızılağaç olsun, kuşun saksagan olsun, yerin “Taban” olsun, damgan yarım tarak olsun dedi. Şekli (25r) işte budur. yine Cengizhan’ın kendisinin yeri “Çan Kaba”denildi. Cevgiz Han, işte bu söylenen beylerin her birisi asker başı, komutan yapıp saraylar almaya gönderdi. O büyük güçlü askerlerde, ordularda halk oğlu birbirini kendi yeri ile bulur idiler. Şimdi bütün yerlerin adları bunlardır: Önce han yeri “Çan”, ondan sonra bütün beylerin yerleri bunlardır: Aruçan, Kongrat, Salvat, Alaç Tutya, Tok Sabâ, Ak Taylak, Ar Börü, Bayongrat, Ak togan, Buruç, Taylak, Arnav, Barlas, Taban. Yine bilineki, Cengiz Han her zaman geyik avlamayı çıkar olsa, işte bu söylenen beyleri, kuşları ile alıp çıkardı. Şimdi o kuşların adlarının tamamını toplayıp söyleyelim: Önce Cengiz Han’ın kendi kuşu iki karakuş idi. Diğer beylerin kuşları bunlardır: Atmaca, Şahin, Karakuş, Şahin, atmaca, katrak, kaz, turna, serçe, hüd hüd, (25v) leylek, güvercin, bülbül, saksagan. Yine bilinen oldu ki Cengiz Han’ın kendisinin ağacı çınar idi. Diğer beylerin de ağaçlarının tamamını toplayıp söyleyelim: Karakoyun, elma ağacı, kara ağaç, kayın, kavak, kara ağaç, dişbudak, ihlamur, üvez, meşe, Akçağağ, ardıç sandal, dişbudak, kızıl ağaç. Yine bilinen olacak ki, Cengiz Han’ın kendisinin damgası kuşbaşı denilen damga idi. Şekli işte budur. Diğer beylerin de damgalarını toplayıp söyleyelim: Yine bilinen olacak ki Cengiz Han söylenen beylerin her birisine savaşmaya uygun görünüş, güç olması için birer göğüs torbası atayıp verdi. İlk önce Cengiz Han’ın kebdisinin göğüs torbası”Buyan” hizmet denilen torba idi. Büyük oğlu Yüçi’nin “Karataş” denilen torba idi. İkinci oğlu Çaday’ın “Altın Sadıl” denilen torba idi. Üçüncü oğlu Keray’ın “Zırh” (26r) denilen torba idi. Ondan sonra Cengiz han beylerinin her birisine birer göğüs torbası verdi. Ondan sonra Bodonçar’ın oğlu Kıyat’a “Kale” denilen torbayı verdi. Kongrat’a “Ay koltuk” denilen torbayı verdi. Maykı’ya “Sığır” denilen torbayı verdi. Ortaç’a “Çeçegöz” denilen torbayı verdi. Tamyana’a “Köylekse” denilen torbayı verdi. Kıpçak’a “Kök Yaka” denilen torbayı verdi. Çormatı’ya “On Karış” denilen torbayı verdi. Kerait’e “Uyılma” denilen torbayı verdi. Mutyan’a “Katı Kabak” denilen torbayı verdi. Buçan’a “Kuskaç” denilen torbayı verdi. Borkıt’a “Körleç” denilen torbayı verdi. Kağınçar’ın oğlu Kıyat’a “Boz Kalpak” denilen torbayı verdi. Kaldar’a “Çuka Turgay” denileb torbayı verdi. Salçut’a “Kuyurçak denilen torbayı verdi. Temir Kutlu’ya “Buzav Baş” denilen torbayı verdi. Şimdi işte bu torbaların tamamının adlarını toplayıp söyleyelim: Buyan, Karataş, altın sanduk, bekter(zırh), öt yireke, kala, ay koltuk, sığır, çeçegöz, köylekse, kök yaga, on karış, (26v) bozkırda yürür idiler. Kaplan denilen geyiği gördüler. Her birisi oklarını yakalarına gizleyip, hazırlayıp koydular. Kayaları, taşları aştılar. Hiç birisi ulaşamadılar. Sonunda; Üç kişi kovalayıp ulaştılar. kaplanı (ok) atıp devirdiler. Birisi Kongrat Batır’ın oğlu Sengle, ikincisi bin ok torbalı Ortaç, üçüncüsü Tamyana. Bu üç kişi kaplanı öldürüp Cengiz Han’a getirdiler. Han buların bu erliklerini görüp şaşırıldı. Her birisine biner tane ödül verdi. Her yerde, mecliste; bunların erliklerini söyleridi. Yine günlerden birgün Cengiz Han, ava beyleri ile çıkıp yürür idi. Bozkırda bir yaban geyiği gördüler. (27r) kovaladılar. Burçan bey’in bir hızlı atı vardı. Hızlılığında öyle idi ki; yaban geyiğine yetişip, boynuzundan tutardı. Burçan Bey yetişipgeyiği (ok atıp) yıktı, devirdi, hanın önüne getirdi. Han ona da elli tane ödül verdi. Hergün işte bunu gibi zevk, sefa kılar idiler. (sürmekteydiler) Yine günlerden birgün söyledi. Ay beylerim! Varsınlar kuş avlayıp getirsinler diye emretti. beylerin her birisi kuşlarını alıp çıktılar. Kuşlar avlayıp getirdiler. Kıyat şahin kuşu ile beyaz kuş yakaladı. Sengle doğan ile turna yakaladı. Ortaç Şahin ile kaz yakaladı. Tamyana atmaca ile bödene yakaladı. her birisi kuşlu kuşu ile yakaladıkları kuşlarını alıp geldiler. Cengiz Han’ın önüne saldılar, bıraktılar. han bu kuşları görüp her birisine binertane ödül verdi. Ama Kıyat’a, Sengle’ye, Ortaç’a, Tamyana’a ikişer bin tane ödül verdi. Ondan sonra Cengiz Han büyük oğlu Yüçi’ye gerçek, esasmal onda bulunur diye altın (27v) gümüş çoktur, yurdu geniştir diye Termiz vilayetinde hanlığa koydu ve ikinci oğlu Çaday’ı ilin büyüğü onda olur diye on bin türlü halk onda olur, büyük yurttur diye Hindistan vilayetinde hanlığa koydu. Üçüncü oğlu Keray’ı erkek gibi giyinir, göğüs torbasını kuşanır, kılıcı çoktur diye asil halktır deyip Körel vilayetinde hanlığa koydu. Dördüncü oğlu Tolay’ı halkları merhametlidir diye, uzak yurttur diye erkek gibi giyinir; kumaşı, ipek giysisi, bezi çoktur diye işi, mevkisi, yemeği, tatlısı, kaymağı büyük yurttur diyerek Meskev (Moskova) vilayetinde hanlığa koydu. Her birine işte bu söylenen vileyetleri, halkı ile onlara paylaştırdı. Şimdi o şahirler deki hanların temeli, köküne bunlardandır. Ondan sonra yine biliniz ki Cengiz Han peygamberimiz Muhammet Mustafa Sallallahu’aleyhiveselam tarihinden (28r) Sonra, beş yüz kırk dokuzuncu yılda idi. Domuz yılında, Zülkadde ayında anadan doğdu. Ondan sonra Cengiz Han yetmiş iki yıl ömür geçirdi, yaşadı. On üç yaşında hanlığa oturdu. Han oldu. Elli dokuz yıl hanlık sürdü. Cengin Han’ın doğduğu şehrin, durduğu yurdu Katay idi. Yine yetmiş iki yılından sonra domuz yılında, mübarek Ramazan ayının on dördüncü gününde, tarih altı yüz yirmi dördte dünyadan göçtü, öldü. Sözü dünyada kaldı. Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun. (29r) Aksak Temir destanın beyanında bir bölüm: Şimdi Hazret’i Aksak Temir’in neslinde bahsedelim. Hindistan şehrinde Cengiz Han’ın oğlu Çaday Han idi, hanlık yapıyor idi. Günlerden birgün yatıp uyudu. Kötü düşer, rüya gördü. Korkup selkinerek uyandı. Tir tir titreyerek kalkıp durdu. Fal bakıcıları çağırtdı. Geleceğine, talihine baktırdı, söyledi ki; kendi ülkende Almalık denilen köyde, bir kişiden tehlikeniz vardır. O kişi haydut oğlu, aşçı oğlu, bekeçi oğlu, tavukçu oğlu, elbiseci oğlu Taragay denilen kişidir dediler. Ama o Taragay’ın izi, işaretini, nişanı odur ki omzunda beni var, ol gözünde akı vardır. O Taragay’ın karısı hamiledir. Onun karınıdaki çocuktan ecelin, ölümün yetişir dediler. O zaman (29v) Çaday Han fal bakıcılardan bu sözü duyup o Almalık köyündeki Taragay’ı isteyip, aratıp buldurdu. Çaday Han’ın karşısına alıp geldiler, baktılar. O söylenen izleri vardı. Omuzunda beni var, sol gözünde akı vardı. Hem Çaday Han sordu. Ay Taragay! Senin hamile karın var mı? dedi. O Taragay söyledi. Evet var dedi. Ondan sonra Çaday Han

söyledi. Ay Taragay! Senin karının karnındaki çocuğun beni öldürmüş. O doğmadan önce ben onu öldürürüm diye Taragay'ın karısını aldırıldı. O kötü olan, önceden verilmiş hükme; önlem ile bozmayı diledi. Ama Hak Teala'nın hükmü nasıl bozulur? Ondan sonra birleştiler. Bu kadını öldürelim deyip, içini yaralım dediler. O zaman Çaday Han'ın kendisi söyledi. Beni bu kadının karnındaki çocuk öldürecekse, o karnındaki çocuğunu, diz çöktürüp öldürün. Annesi ölmesin dedi. Ondan sonra o kadını yere yatırıp, onun gibi diz çöktürdüler ki; aklı gitti. Öldü. Ondan sonra Han söyledi. Şimdi çocuğu değil (30r) annesi ile öldü olacak ki; göndersinler dedi. Ondan sonra o kadını kaldırıp alarak arabaya bırakıp gittiler. Ondan sonra Çaday Han korkudan kurtuldu deyip durdu. Hanlığıyla gururlu, meşgul idi. Ondan sonra yine birkaç günden sonra o zavallı, diz çöküp ölen kadının gözü parladı. Bir erkek oğlan doğurdu. O oğlan alıp baktıklarında; bir ayağı topal idi. O zaman söylediler ki; işte böyle bir eziyetten ölmeden kurtulup doğdun. Canın demirmiş dediler. O oğlanın adını o nedenle Aksak Temir koydular. Şimdi Hazret-i Aksak Temir'in temeli, kökeni Barlas denilen soy olur idi. Neslinde, soyunda hanlara akraba oğul idi. Ondan sonra yine Aksak Temir'in babası, annesi öldü, yetim kaldı. Beslemeye, bakmaya hiç uygun kişi bulmadı. Sonunda, kendisi yürüyerek, erkeklige erişti sonra (30v) topluluktan çıkıp yalnız başına Şımakı şehrine vardı. Birkaç gün yürüdü. Ondan sonra Şımakı'da dana (buzağı) bakmaya ücret biçti. Kendine, kendi gibi öksüz, yetimlere kendine bağladı, çevirdi. Altı, yedi oğul olup hergün dana bakar, güder idiler ve oynar idiler. O zaman Aksak Temir günlerden birgün bir bozuk mezar yerinin dibinde yalnız durup, bakıp dururdu. Bir ayağı topal ve bir gözü kör karınca geldi ve o kabire tırmanıp minaresine çıkmaya çalıştı. Biraz daha yukarı bindi, düştü. Ondan sonra yine gayret gösterdi ve çıkmaya çalıştı. Tırmanıp kabirin başına bineyim, çıkayım deyince yine aşağıya düştü. Hazret-i Aksak Temir karıncanın bu işine şaşırıp bakıp durdu. Topal karınca utanıp yine üçüncü kez kabir başına binmek, çıkmak için çabaladı, gayret gösterdi. Sonunda tırmanıp kabirin tepesine çıkıp gitti. O karıncadan Hazret-i Mir Temir ibret aldı Kendi kendine gönlünden, içinden söyledi. Ay Aksak! Gördün mü? (31r) Bu zayıf, ayaksız, gözsüz karınca gayret gösterip ağlayarak, tam tepesine bindi. Yukarı çıktı. Ben de gayret ile han olup il gün şehirler alıp, vilayetler meydana getirsem hiç şaşılacak acayip bir şey olmaz. Eğer Tanrı Tealâ emretse diyerek gönlüne bu fikri salıp yürür idi ve o oğlanlar ile oynar idi. Günlerden bir gün Aksak Temir söyledi. Ay yiğitler! Gelin bir yere bir şey koyalım. O koyulan şeyi kim ilk yürüyüp yetişip alsa onu aramızda han yapalım dedi. O zaman o yiğitler söylediler. İyi öyle olsun diyerek uzağa bir şeyi koydular ve bütün oğlanlar yürüdüler. Aksak Temir de yürür idi. Yürüyüp oğlanlar gibi varıp alamadı. Onun içinde aksak idi. Ondan dolayı bir oğlan yürüyüp geçip, o konulan şeyi alayım, ilk ben han olayım deyince; o zaman önce o şeyi Aksak Temir başlığı ile taşıyıp vurdu ve söyledi. Ay yiğitler! Sizlerden önce ben yetiştim, ulaştım. Ben han olurum dedi. O birisi (öbürüsü) söyledi. Yok! senden önce ben yetişip aldım dedi. O zaman Aksak Temir (31v) söyledi. Hey! Senin elin yetişmeden, benim başım yetişti. dedi. Bunlar o söz üstüne birlikte durur idiler. Bir ak sakallı yaşlı insan geldi. Bunlar bu yaşlıya işlerini söylediler. Hanlık hangimize değer dediler. O yaşlı söyledi. Ay yiğitler! Sizler benim sözümü tutar mısınız? dedi. Bunlar söylediler. Ay baba! sen ne dersin işimizi sana buraktık dediler. O zaman o söyledi. Ay yiğitler! Aksak oğlun, sizin elinizden önce başı yetişmiştir. Bunu han yapın dedi. söz bunun sözüdür dedi. O zaman bu diğer yiğitler söyledi. Ay baba! İyi, şimdi yapalım öylece (onun gibi) olsun dediler. Aksak Temir'i kendi aralarında han yapıp oynar idiler. Yine günlerden bir gün Aksak Temir söyledi. Ay yiğitler! Her kim ite bu görülüp duran danalardan bir danayı öldürüp, hepimize yedirse doyursa; aramızda onu han atayalım dedi. O zaman yine diğeri öldürüp (32r) danayı yıkamadılar. Aksak Temir bir danayı öldürüp pişirdi. O oğlanlara yedirdi, doydular. Ondan sonra Aksak Temir'i kendi aralarında han atadılar. Ondan sonra geri dönüp evlerine geldiler. Dananın sahibine söylediler. Dananı kurt yedi diye. O da bir şey söylemedi. Kurda emretmiştir dedi. Ondan sonra günlerden bir gün Aksak Temir bu oğlanlara söyledi. Ay yiğitler! Geliniz, bizler hırsız, haydut olalım; tüccarları, satıcıları talan edelim. Malını alalım dedi. O zaman bu oğlanlar, iyi olsun dediler. O zaman Aksak Temir söyledi. Size sözüm odur ki, şimdi bu gece her biriniz, hiç başka şey almayınız. Meğer düşman kuralını koymayınız, alınız dedi. O zaman orada bir bozuk kervan saray var idi. Birleştirdiklerini oraya koydular. Gecenin yarısında gelip birbiriyle buluştular. Birisi zincir giyip, silah alıp; birisi ok, ok torbası kılıç alıp işte Şımakı şehrinde çıkıp gittiler. Hindistan şehrine varıp, Hindistan şehrinin yolunu gözetleyip yattılar. Geçen, (32v) gelen satıcıları, faizcilerini astılar. Mallarını aldılar. büyük soygunculuk yaptılar. Azan, tozan; babadan anneden bıkan oğlanlar; zenginden kaçan kullar ona doğru toplandılar, bağlandılar. Her kim dışarıdan gelip ona bağlansa; güzel ödüller vermeye başladılar. Tüccarlarını, satıcılarını mahvettiler. Kulu, hizmetçiyi yoldaş, arkadaş yaptılar. Bir, iki yüz ; üç yüz kişi oldular. Geçene gelene soyar idiler. Yol kesildi. Kervan halkı yürüyemez oldu. O zaman Hindistan padişahı, Çaday Han'a haber ulaştı. Yolu haydutlar beklemektedir. Kişiyi yürütmektedir diye. Ondan sonra Çaday Han, elçi gönderdi üç yüz kişi gelip, Aksak Temir'e söylediler. Ay aksak! ne için sen böyle hırsızlık yaparsın, yolları bağlarsın dedi. O zaman Aksak Temir'in askeri o gelen elçinin başını öldürdüler. Diğerrinin tamamını kendilerine yoldaş yaptılar. Çok fazla ödüller verdiler. Bu haber yine Çaday Han'a duyuruldu. Yandı, yıkıldı. Yine ikinci defa elçi gönderdi. (33r) O ikinci gelen elçinin başını gönderdi. Diğerrlerini alıp yanında bıraktı, yoldaş yaptılar. Ondan sonra Çaday Han yine üçüncü (kez) elçi gönderdi. O haydutlara altın, gümüş, armağan verdim. Geçene, gelene, tüccara dokunmasınlar diye. O zaman bunlar söylediler. Şimdi Çaday Han'ın hazinesinden, bizim hazinemiz daha çoktur. Gerek olursa; malı hazineyi bizden alsın dediler. Ondan sonra yine birkaç günden sonra Çaday Han, kendi askerini toplayıp gelmektedir diye Aksak Temir'e haber ulaştı. O zaman Aksak Temir binlerce karşı casus gönderdi. Çaday Han geliyor muymuş diye. O casus varıp gördü Çaday Han gelmektedir. Casus varıp onların arasına girdi. Çaday Han otuz kişi ile birlikte ileriden, önden geliyordu. Bu gelen casusu gördüler. Bundan sordular. Hay! Yolda hırsız, haydut var mı diye. Bu söyledi. Yok, hiç görmedim, bu yolda şüphesiz, tereddüdsüz yürüyün, hırsız yoktur dedi. Bunlar bunun bu sözüne bakıp, hırsız yokmuş, bizim geleceğimizi duyup kaçmışlardı dediler. İleri geçip gittiler. Bu casus kendi yürüyeceği yola gitti. Onlardan ayrılıp bozkıra çıktıktan sonra kaçtı. Çaday (33v) Han'ın otuz kişi ile gelip yürüdüğünü Aksak Temir'e gelip söyledi. Orada Aksak Temir söyledi. Öyle ise çabuk şimdi otuz deveye yük yüklediriniz dedi. Şu ok gibi kısa zaman içinde otuz deveye mal yüklediler. Çaday Han düşmüş yatıyordu. Bunlar karşısına geldiler. Çaday bunlara uzaktan konuştu. Sizler nasıl kişileriniz, yolda haydut gördünüz mü? dedi. Bunlar söylediler. Yok hiç görmedik dediler. Ondan sonra Çaday Han bunların karşısına geldi. Orada bunlara söyledi. Hay! Sizler nasıl kişileriniz, kimlersiniz? Onlar söylediler. Siz kendiniz kimsiniz? Bunlar söylediler. Bizleri sorarsanız biz Çaday Hanız. Haydutları aramaya çıktık dediler. Orada bunlar söylediler. Öyle olsanız biz satıcılarız. Bizden malımızın damgasını alınız. Bize yol yürümeye ticaret yapmaya güzel olur idi.

dediler. O zaman Çaday Han bu söze sahiplenip durdu. Emretti damgasını alınız diye. Bunlar bize her halde bir zarif, nadir, latif mal alıp gelmiştir dedi. Ondan sonra Çaday Han'ın adamları (34r) yüklerini aktarıp damga alayım deyince Aksak Temir'in adamları bir bir tutup öldürdüler. Hazret – i Mir Temir'in kendisi de Çaday Han'ın öldürmek için tuttu. Çaday Han söyledi. Ah ay Aksak! Ben sana iyilik yaptım, sen bana kötülük yapıyorsun, öldürüyorsun dedi. O zaman Aksak Temir söyledi. Sen gafil değilsin ben gafilim. Sen kendine kötülük yapmazsın. Ben kendime iyilik yaparım dedi, öldürdü. Başını, kesti. Ondan sonra Aksak Temir'in kendisi Hindistan şehrine varıp orada han oldu ve bu kalan askerine eşya gönderdi. Diğer yol ile gelsinler diye askerine haber ulaştığında hemen gelip onlarda şehre indiler, şehri aldılar. Ondan sonra bu Çaday Han'ın ardında kalan askeri bu haberi, bu işleri bilmeden, orada hanımıza yetişiriz; burada yetişiriz diyerek varıp durmaya, yetişip almak için geri döndüler hanlarını kaybedip geldiklerinde, şehri Aksak Temir almıştır diye hiçbir şey yapmadılar. Aksak Temir'e bağlandılar, boyun eğdiler. Şimdi Aksak Temir Hindistan şehrini işte böyle aldı diye söylediler. Ama ona Tanrı (34v) Tealâ'nın yardımıyla, yoldaş olmuştur. Şehirler, yurtlar almaya; vilayetler bozmaya onu sebep kılmıştır. Her iyi, kötü iş, Tanrı Tealâ'nın emri, hükmü ileler. Onun emrinin dışında hiçbir iş olmaz. Ondan sonra o Aksak Temir askeri ile yürüyüp almadığı yurdu bırakmadı. Tanrı Tealâ ona yardım ettiğinde dünyayı kendine baktırdı. Yine de saklı kalmamın ki; Hazret – i Aksak Temir'in iki oğlu var idi. Birisi Safi denilen, ikincisi Vâfi denildi. Büyük oğlu Safi'yi han yapıp, kendi yerine Hindistan şehrine hanlığa koydu. Hazret – i Mir Temir kendi askeri ile İstanbul şehrini almaya hazırlandı. Fazla asker topladı, çok fazlara fillere fazla fazla develere hazine mallar ve çok fazla silahlar yüklettirdi. Sayısız askeri ile Hindistan kavmi ile hareket ettiler. Dağ, taş dopdolu olup yürüdüler Mısır şehrine geldiler. Vuruşup, savaşış, sonunda onu aldılar. Ondan sonra geçip İstanbul şehrini almaya geldiler. Bir yerde durup, konakladılar. Saflar, alaylar bağlayıp vuruşmaya hazırlanıp durdular. Bir söz: O zamanda İstanbul padişahının adı Şah Sultan Han denilen idi. Ona haber ulaştı ki; Aksak Temir şehrini almaya (35r) vilayetini harâp kılmaya geliyor diye. Han Şah Sultan da; askerini, ordusunu hazırlayıp, kuşatıp Aksak Temir'e karşı çıkardı. İki ordu gelip birbirine karşı durdular. Aralarında çok nöbetler, karakollar, bekçiler koydular. Saflar bağlayıp durdular. Ertesi gün iki ordu birbirine karşı karşıya vuruşup ki Şah Sultan'ın ordusu Aksak Temir'in ordusu mahvettiler, kaçırdılar. Ondan sonra gelip İstanbul şehrine toplandılar. Aksak Temir'in ordusu kovalayıp gelip şehri tahrip ettiler. Yani şehir çok darbeye dayanıklı, kuvvetli şehir idi. Beş yıl kuşatıp durdular. Hiçbir adamı alamadılar. Şehir sekiz kat idi. Hiç almak için yürüme fırsatını bulamadılar. Şimdi İstanbul şehrinin şekli işte budur:
.....Bu şehri Aksak Temir vuruşup dövüşmekle alamadı. Sonunda işte böyle bir hile hazırladı ki kendisini hasta yaptı. Tamamen tenine sarı safran sürdüdü. Vücudu, teni, başı, gözü sapsarı oldu. Ondan sonra söyledi. Ay Şah Sultan! Şimdi (35v) bilesin ki bana ecel erişti. Vücudum, tenim, tamamen sarı safran gibi oldu. Günahımın kötülüğünden, şimdi senden rica ederim ki; ben bu işleri, savaşmayı bıraktım. Merhamet edip, sen benimle anlaş gönder diye mektup yazıp gönderdi. O elçi gelip şehrin kapısında durdu. Elçiliğini haber verdi, bildirdi. Ondan sonra o mektubu alıp Şah Sultan'a iletiler. Şah Sultan bakıp gördü. Şayet hiledir, yalandır diyerek inanmadı. O da bunun hastalığını bilmek için adamını gönderdi. Var git, gör dedi. Ondan sonra Şah Sultan'ın göndermiş olduğu adamı Aksak Temir'in çadırına gelip girdi. Gördü ki; Aksak Temir sarı hastalığı ile halsiz olup yatar. Aksak Temir söyledi. Ay elçi! Benim halim zordur, perişandır dedi. Ondan sonra gönderilen kişi Şah Sultan'a gelip söyledi. Hasta olmuştur, bu durum içindedir dedi. Gayet güven verdi ki; merhamet edip gelse; gider idim diye söyler dedi. Şah Sultan onun sözüne inanıp şehrin kapılarını tamamen açtırdı. Kendide askeri ile çıktı, Aksak Temir'e geldi. Görüşüp, konuşurken hastalığından dirilip canlanarak ayağa kalkıp; Şah Sultan'ı tutu öldürdü. Gelip askeri, ordusu ile şehre indiler. Bu hile ile o şehri de aldı. O vilayeti de kendine bağladı. Birkaç yıl orada durdu. Ondan sonra ordusunu hazırlayıp, askeri ile Şımakı şehrine (36r) geldi. Onu da aldı kendine bağladı. Oradan geçip yürüyerek Hacı Tarhan şehrine geldi. Vuruşup, savaşış Hacı Tahran'ı da aldı, kendine bağladı. Orada beş, altı yıl durdu. Ondan sonra yine Bulgar şehrine gelmeye hazırlandı. Çok fazla katırgalar ve gemiler ile Bulgar şehrini almaya gelirken gemiye bindi. bazı; işte bu ordunun adamları, suyun dış yakasından geldiler askerin sayısının hesabını Allaktan başka bilmez idi. İşte onlar böyle büyük gelmekte; fakat o devirde, o zamanda Bulgar şehrindeki han, Abdullah denilen han idi. Abdullah Han'a haber ulaştı ki Aksak Temir gelmektedir. O zaman Abdullah Han asker topladı. Çok asker hazırlayıp, karşısına yürüdü. Sonunda birbiri ile karşılaşıp; Sert bir savaş yaptılar Aksak Temir'in karşısında savaş için hazırlanmadılar, kırıldılar, yenildiler. Gelip Bulgar şehrine girdiler. Ölen öldü, kalan kaldı. Şehre toplandılar. Aksak Temir gelip Bulgar şehrine yedi yıl kuşattı. Tarih O zaman da yedi yüz yılında idi. Zilhicce ayının yirmisinde idi. Bulgar şehrini aldılar, harâp ettiler. Yüzyirmi dört büyük bey var idi. Onların tamamını yendiler, kırdılar. Her birisinin dizilmiş inci tanesi gibi karlılarını, Aksak Temir esir etti. O beyler içinde dört büyük bey var idi. Asil şehsadeler idi. Biri İkbâl Bey, yine biri Kul Ali Bey, (36v) yine birisi Haşı Bey ve yine birisi Mır Kaşı bey derler idi. tamamını mahvettiler, çok insan mahvoldu. Abdullah Hanı da öldürdüler; Ama Abdullah Hanın iki oğlu var idi. Birisi Altın Bey, ikincisinin adı ise Alim Bey denilendi. Düşmanda felaketten kaçıp kalan kişiler Altın Bey ile Alim Bey'i orman dibine alıp sakladılar. Birisi yedi yaşında, birisi dokuz yaşında idiler. Onları iyi besler idiler. Ondan sonra Aksak Temir Bulgar şehrini yıkık kılıp, harâp ettikten sonra, Bulgar şehrine geldi. Ordusu ile Bulgar şehrinin karşısına gelip yer kazıp, hazırlayıp yaktılar. Vuruş, döğüş yapmadılar. O zaman da Bul gar şehrinin hanı, Samet Han denilendi. Savaş zırhı bozkapak denilendi ve yine halkı Baraç denilen halk idi. baraç halkının ilk zamanlardaki önceki yurdu, işte bu Zey buğazında olur idi. Kahramanlarının zamanı idi. Bir BARaç adlı biraz sonra yılan gibi geldi. O şehrin halkına güç, zülüm, eziyet kılmaya başladı. Birbirlerine sokulup, vuruştular. Yenemediler. Sonunda kendileri şehri bırakıp kaçtılar. Bulgar şehrinin yakınına varıp, Bulgar suyunun üstüne; yurt, şehir kurdular. O şehirlere de Bulgar diye ad koydular. O nedenle halkı Baraç diye söyler idiler. Yerleri Baraç idi. O zaman Samet Han söyledi. Ah Ay Baraç halkı! Önce büyük babalarımız Baraç'ın (37r) zararından, hasarından kaçıp; şehirlerini terk edip işte buraya gelip yer, yurt tutmuşlar. Şimdi Baraçtan göçülerek Aksak Temir geldi. Şehrimizin karşısına geldi, ne yaparız dedi. O zaman , o Baraç halkı söylediler. Ay Hanım! Sizler bilirsiniz, güç sizindir. Bizler de ne deseniz gücümüz yoktur dediler. Ama emretsen Aksak Temir'in askeri ile ölüşür, vuruşuruz ya öldürürüz dediler. O zaman Samet han söyledi. Şimdi benim karşımda, bir veli kişi vardır. Ondan sorayım, o ne buyursa onun sözünden çıkmayız dedi. O veli kişiyi aldırıp, getirttiler ve söylediler. Ay bizim büyüğümüz! Şimdi bizler işte bu üstümüze, şehrimize gelen Aksak Temir ile savaş yapalım dedi. Orada o veli söyledi. iyi bakayım diye bir minare başına çıktı ve Aksak Temir'in ordusunu tarafına baktığında gördü ki Hazret-i Hızır 'aleyhisselâm Aksak Temir'in ordusu ile birlikte. Ondan sonra o

minarenden inip Samet Han'ın karşısına geldi ve söyledi. Ay Hanım! Savaşmaya izinyoktur. Hazret-i Hoca Hızır 'aleyhisselâm onun ordusu ile birliktedir. Tanrı Tealâ'nın hükmüne boyun eğmek gerektir. Kapılarını açtır dediğinde o han ve Baraç halkı ağlaştılar ve de söylediler. Ne yapmak gerek? Hak Sübhanehü ve Tealâ'nın hülmüne biyün eğmek gerek diyerek şehrin (37v) bütün kapılarını açtılar. Kahramanları bıraktılar, savaşmadılar. Ondan Hazret-i Mir Temir ordusu ile şehre indi; halkı kırdı, mahvetti. Ama orada Aksak Temir geceleyin kendisini casus yapıp; şeklini, kılığını değiştirip insanların içine girip öğrenmeye, bilmeye yürür idi ve söyler idi. Ay insanlar! Bu haydutluk, bu felaket bizlere kimdendir diye sorar idi. O zaman o oturanlar şöyle söyleyecek olsalar: Bizi Aksak Temir vahvetti, onu kötülüğünden mahvolduk, gittik diyen kişileri, ertesi gün bütün soyu, akrabası ile yok eder, mahveder idi. Her kim günahını kendinden bilip söyler olsa; bu felaket kendi kötülüğümüzden bize geldi diye; onu soyu ile öldürmeden talan etmeden gönderir idi bir söz: gecelerden bir gece Hazret-i Aksak Temir casus olup Baraç halkının arasına girdi ve söyledi: Ay Baraç! bu bela sizlere nereden geldi? Orada onlar söylediler. kimden geldiğini bilmezsiniz? O katil, cani Aksak Temir geldi bizi mahvetti dediler. Orada o gece, o vakit içinde; orada bir büyük beyin akıllı, dul kalmış karısı var idi. O söyledi. Ay yiğitler! Bu işleri, felaketleri kendi günahımızın kötülüğünden bilelim. Yoksa o Aksak Temir bize ne yapar idi, Tanrı'nın hükmü olmasa idi dedi. O kadının kocası Çadaş Bey denilen idi. O Aksak Temir gelmeden önce ölmüş idi. O (39r) Çadaş Bey'in iki oğlu var idi. Birisi İnsan, ikincisi İhsan denildi. O gecenin ertesi günü Aksak Temir o kadını oğlanları ile karşısına aldırdı. Bunlar ne iş için aldırıldıklarını bilmeden bizleri öldürtür diye ağlaşıp geldiler. O zaman Aksak Temir o dul kadına söyledi. Sen günahını kendinden bilirsin. Her iş bizim kendi kötülüğümüzden diye söylersin. Şimdi bu günden sonra seni; bütün oğlun, kızın, kardeşlerin ile bağışladı. Her nereyi sevseniz o tarafa gideceksiniz dedi, kendi de bütün askerini haber gönderdi. Bu insanlara dokunmasınlar, malını talan etmesinler, çalmasınlar, hiçbir şeye zarar vermesinler diye. O felaketi, günahı kendinden bilmiş oldukları için bütün oğlu, kızı, kardeşleri ile bağışlayıp gönderdi. Ondan sonra o İnsan ve İhsan beylerin ikisi birleşip göçmeye niyet ettiler. İnsan Bey söyledi. Ay annem! Ben büyük İdil'in üç tarafına dağ yerine giderim. Orada yer, yurt tutarım. Onun için ki o yer her yerden sağlam yerdir dedi. Anneside onun sözünü benimseyip, kabul etti. Ama küçük erkek kardeşi İhsan Bey'i o tarafa varmaya yanaşmadı. Babalarının eski yurdu Zey'e giderim, orada yer, yurt tutarım dedi. İnsan Bey, ben o yere gelemem diye ayrıldı. Dağ tarafına gitti. Annesi de onun ile birlikte gitti. Oraya varıp Gübne denilen suyun boyunda yer tuttu. Damgaları kuşa zincir vuranları Baraç'tır. (39v) Şimdi sözü baştan söyleyelim. O Hazret-i Aksak Temir, Bulgar harâp etikten sonra, Moskova tarafına gitti. Orada askeri ile varıp Uladimür(Viladimir) denilen gavur kalesine ulaştı. Savaş yapmaya niyet kıldı. Gâvûr da askerini o kalesine topladı. Hazret-i Aksak Temir'in varmış olduğu o zamanda kâfir Urus(Rus) gâvurunun hanı Mihayla adında idi. Hazret-i Mir Temir'in şehirler alıp harâp ettigi haberleri o gâvura da ulaşmıştı. Çok büyük korkuda idi. Hazret-i Mir Temir gâvurun sınır kalesi Uladimür'e yetmişmişti: Hazret-i Hoca Hızır 'aleyhisselâm gelip Aksak Temir'e söyledi. Bu kâfir ile vuruşmaya; verilen zaman va'de yetmeyecektir diye haber verdi. Ama bu kâfire kerâmetini, ihsanını göster dediğinde Aksak Temir o zaman ayağa kalkıp üç taş ile kâfirler tarafına attı. Hak Tealâ'nın kudreti ile o taşlanan taş varıp kâfirin taş manastırı yakarak geçip, bir toprak yere varıp düştü taşın düştüğü yer su oldu ondan sonra kâfirlerin korku ve heyecandan ağız tutuldu. Korkudan vücutlarında kan kalmadı. Ondan sonra Hazret-i Mir Temir savaşmadı. Va'de yetmediği için askeri ile geri döndüler. Geri dönüp Buhara şehrine gitmeye yöneldiler. Gelip yürürken kayalık yerlerinde Ahmet Samet denilen göçebe iki hana haber ulaştı. Aksak Temir gelmektedir diye. Kısrak hazırlayıp, halkını toplayıp hangi tarafa göçelim diye ortaklık yaptı, sordu. Orada o halk ikiyüzlülük yapıp bir çok atını övdü, bir çok köpeğini övdü, bir çok alması olduğu kadını (40r) övdü. Pişen et yemek yapıldı; ortak bulmadı. Halk oğlu dağıldı. Kinçe denilen fazlaca ağlayıp söyledi. Ay hainler, kaltaklar! Belki insan oldukça kendi soyu bir kırk kişi olsaydı; mutlaka bir iş yapardık. Ay hainler, kaltaklar! Bu nei ştir? Akıllılar bilirler, akılsızlar gülerler. Birleşmek için toplandılar. Kaltak bu ne iş? Birçok atını över, birçok köpeğini över, birçok kadını över; ortaklık olmaz. Halk oğlu dağılır, yemeğini yer kaçır, gider. Mutlaka bizim mahvolmamıza sebeptir. Bize felaket yakındır diye ağlar idi. O zaman Kinçe denilen kimse söyler. Ay arkadaşlar! Halk oğlu eğer buradan göçesiniz. Burada kalsanız Koy suyunun başında Ulu Oba'da birleşin. Biz o tarafa göçelim diye söyler idi. O zaman birçok atının beyaz köpüğünü geçip, çaba gösterip, heyecanlanıp, bağırarak seslenin dedi. Hay hanım! Düşman yetiştirdi. Aksak Temir buraya gelip yürür diye haber saldı, han önce kendisini göçer olduğunda; Yassı Kamış'ta otururum diye halka haber saldı, han göçtü, kaçtı. Han ile halk da kaçtı. Bir söz: Kaçıp vardıklarında bir yaşlı kadının semeri, terkisi döndü. Ardından bakınca yaşlı kadının başlığı düştü. Orada bir avlık taya binen oğlan gelip durur idi. Kuşağında, kemerinde ipi, eyerinde derisi var idi. Bu yaşlı kadının başlığını alıp vereyim deyince eyeri kaydı, tay korktu, at ürktü diğer taya vurdu, diğer ata çarptı. Diğer bilmeyenler, düşman yetiştirdi diye halk oğlu ürktü yaralandılar (40v) Tekme tarafına yöneldiler. Orada Aksak Temir'in askeri yetişip hanı, halkı tuttu; kuşattı, sabit tuttu. Ölen öldü, kaçan kaçtı. O zaman Aksak Temir'in kendisi de vilayetine yetişip, hanı kendi önüne aldırdı ve söyledi. Ay Amet Samet, kendini cehennem ateşinden kurtarıp başınızı kılıçtan aman kılızın, Müslüman olunuz diye nasihat verdi. Onlar da rica ettiler. Ay Aksak Temir! Eğer biz Müslüman olsak, bize halkımızı verir misin? dediler. O zaman Aksak Temir söyledi. Eğer gerçek Müslüman olsanız; lâ-ilâhe illa'llah Muhammed resûlullâh (Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun resûl ve elçisidir) diye iman getirseniz, Tanrı Tealâ'yı kabul edip, peygamberleri hak bilip bir günde beş vakit namaz kılıp bir yılda otuz gün oruç tutup, cenabetten dolayı gûsul abdesti alıp; malınızdan zekat verip, eğer gücünüz yetse Ka'be'ye varıp tavaf kılsanız; şeytani taşılayıp gerçek Müslüman olsanız, kendinize de, halkınıza da dokunmam diye söylediğinde; onların tamamı Müslüman oldular. Hazret-i Aksak Temir onları İslam dinini öğretti. Bir iki yıl o göçebe halk (40v) arasında durdu. Müslümanlık dinin hepsini bildirdi. Ondan sonra kendi de diğer askeri ile vedalaşıp, esenleşip oradan gittiler. Bunlar Müslüman olup burada kaldılar. Her yıl bir yere göçer idiler. Bir sözi o Hazret-i Aksak Temir oradan ilerleyip yürüyerek Buhara şehrine geldi. Onu da aldı. Taşkent'i ve Yarkent'i de aldı. O vilayetleri kendine bağladı. Ondan sonra Semerkant şehrine vardılar. Onu da aldı. Ama kendisinin ömrünün sonu orada oldu. Hak Tealâ'nın hükmü yetişip, Hazret-i Aksak Temir işte bu (41r) fani dünyadan göçtü, öldü. Rahmetu'llahi 'aleyhi rahmeti vasi'ati kalu innâ'llillahi ve innâ 'ileyhi racu'un. Ondan sonra Aksak Temir'in mezarı üstüne taş yapı konurdular. Başındaki cüppesini; altından, gümüşten yaptılar. Kıyamet geçene dek onun destanı halk arasında söylene kalsın. Halk ondan ibret alsın diye işte bu destanı yazdık. Umudumuz odur ki okuyucu, dinleyici du'a edip fatiha ile ansınlar. Fani dünyaya gururla meşgul olup Hak Sübhanehü ve Tealâ'nın emrinden yüz çevirip mahrum, şaşırılmış olmayınız. Katılık, sertlik zarardır. Büyüklük

horluktur. İnşa'llahu Te'alâ tüm Müslümanlar'a yardım edip; yoldaş olup peygamberimiz Muhammed Mustafa Salla'llahü 'aleyhi ve sellem'in şefa'atinden (af için, bağış için aracılığından nasip) kıl hepimizi. (41v) Muhammet'e Mekke şehrinde peygamberlik geldikten sonra on iki yıl durup Medine'ye hicret (göç) ermiştir ve Medine'de de on üç yıl 'ömr geçirip vefat etmiştir. (42r) Cenibek Han'ın zamanında İsa'nın oğlu Amet'in destanının beyanında bir bölüm: Günlerden bir gün hazret-i Cenibek Han kuş sürüsüne av avlamaya çıktı. Cenibek Han'ın eşi Taydıvlı Hânışımızın ayı, günü yetişmişti, yaklaşmıştı. Han söyledi. Ay hânış,hatun! Ben avdan geri dönüp gelmeden; oğlan da doğsa, eğer kız oğlan olsa öldür. Eğer erkek oğlan olsa bulunduğun yerden seni seven kişiyi sevinç dilemeye gönder dedi. Eğer kız oğlan doğurup öldürmesen; ben seni öldürürüm dedi. Han ava gittikten sonra Taydıvlı hatun'nun gözü parladı. Tanrı Tealâ'nın fermanı ile bir kız oğlan doğdu. Kızı öldürmedi. Büyük oğlu Berdibeg'e gönderdi. Büyük oğlu Berdibeg kız besledi, büyüttü. Ondan sonra hanın kendisine adam göndermedi. Hana karşı adam varmadı Cenibek Han kız doğduğunu anladı. Gelip saraya indi, sordu. Ay bakıcılar! Öldürdü mü diye. Bilenler söylediler. Öldürmemiş olacak dedi. Han saraya geldi. Taydıvlı Hânış karşı çıktı. Han da ile attı, vücuduna değdi. Han inanmadı Hânış, dokuz sultanın annesi idi. Oğlanların öfkesi gelip, babalarına söz söylediler. Oğul gerek olsa dokuz oğlan var. Bir de kız sen ne kadar çok görürsün dediler (42v) ondan sonra han öfkelenip kız öldürmeye adam gönderdi. Taydıvlı'nın iki yetişkin adı var idi. Birinin adı Aşkıcı denilen, birisinin adı Tobukçak denilendi. Bu iki atını hazırlayıp kız kaçırın diye adam gönderdi. Berdibeg'e haber ulaştı. Kızı alıp kaçtı. Bir yere varıp mekan tuttu. Cenibek Han'ın bu işine halkın gönlü kötü oldu. Oğlanlarını kovmaya başladı diye söyler idiler. Han halkının gönlünün kötü olduğunu bilip, bir gün söyledi ki: Kim benim oğlumu getirirse, kızımı ona veririm dedi. O zaman İsa'nın oğlu Amet söyledi: Ay hanım! Lütf bahsetmiş olsan, ben getiririm dedi. Han söyledi. İyi öyle (43r) ile o gelir. Sen onun ile ip yumağı oynamış olup; parmağını bağlayacaksın ve zinciri vuracaksın dedi. Ben şuraya gelip öldüreyim dedi, akşam oldu. Berdibeg geldi. Bir saat olur idi; zinciri vurdu. Amet Bey'in bir kulu var idi. o kuluna kılıç verdi. Berdibeg'i sen kılıç ile vur; ama kılıcın yüzü, önu ile vurma dedi. Kulu yürüyüp gitti. Berdibeg'i kılıcın sırtı, arkası ile vurdu. Berdibeg öfkelenip hay bu nasıl iştir deyince; ondan sonra Amet'in kendi yürüyüp vardı. Kulunun elinden kılıcı çekip aldı, kulunu öldürdü. Ondan sonra gelip karısını da öldürdü, o yaşlı kadını da öldürdü. (43v) Ondan sonra Sultan Berdibeg'e söyledi. Almış olduğun kadına böyle bir işi yaptı, başkaları ne yapmaz dedi. Gel, hana geri dönelim dedi. O zamana o Berdibeg'e söyledi. İyi öyle olsun dedi. Geri döndüler. Amet ile Berdibeg'in kendileri ileri geldiler. Han karşılarına çıktı. Mingal Bey'in evine ulaştılar, şarap içtiler. Han sarhoş olup yattı. Mingal Bey'in Temir adlı bir adlı var idi. Hiç kimsenin görmüşlüğü yok idi. Han yalnız yatıyordu. Mingal'ın oğlu Temir geldi. Güzel kişi idi. İçinden, gönlünden söyledi. Benim kızıma değer, layık ermiş dedi. O oğul ayağa kalkıp hürmet etti. Amet ayağa kalktı, söyledi. Yakışır mı beyler, yakışır mı? Bunca devlet var olsa;Arap yetişmenin,beslemenin ayağına ipek ulaşır mı?Demir eğentaş atan İsa'nın oğlu Ahmet'in varlığında, Mingal'ın oğlu Temir'e kızını vermek yakışır mı, uygun mu? dedi. Kırk hizmetçiyi seçip Kırım'a gitti. Kırım'dan kul istedi, diledi. Kırım Müslüman'a asker vermedi. Hünkâr'a vardı. O da göndermedi. Ondan sonra Kızıl başa (İran'a) gitti, vardı. Kızıl baş Kırım'dan korkup oda vermedi. Geri dönüp vilayet içine casus gönderdi. Han ava çıktığında kızını alıp kaçtı. (43v) Züye Dağı'na varıp, İdil boğazında durdu. Şimdi ona Kız Dağı derler. Han avdan dönüp geldi. Amet'in kızını alıp kaçtığını öğrendi. Nereye gideceğini bilmedi. İki yıldan sonra haberi geldi. Kız hamile imiş; ayı günü olmuş. Durumu varan, giden kişi alır idi dedi ise; han askeri gönderdi. Üç yüz kişi ile Alaçın Alav'ı yüzbaşı edip gönderdi. Yaz günü idi. Amet büyük dağın başında oturup durur idi. Kız onu uzaktan bakıp gördü. Birkaç kişi gelip yürür. Yedi atlı insandı. Arkasında bilmediğin kadar ok torbası, bilmediğim kişiler vardırı dedi. Bir zaman olmuş idi. Amet'in kendi de gördü. Alaçın Alav'dır, handan gelip duran düşman imiş dedi. O zaman da oğlan doğmuş idi. Beşiği ile alıp gitmediler. Bir ağaç budağına oturtup gittiler. Koyunun kuyruğunun yağını oğlanın ağzına tutturdu. Tanrı'ya teslip edip (44r) Vuruşmak için karşı karşıya geldiler. Alaçın Alav avlayıp gelip yetişti. Atı attı, eğerini arka semerini vurdu. Amet söyledi. Ant, Şart eden dost idin, cana kast oldun. Atan öyle atmaz, böyle atar diye Arap atının tarafına attı, yatıp kaldı. Yine diğer Arap atına binip geldi ve attı. Atın yelesini yanına alıp düştü. Amet bile Arap atın tarafına attı, yine yaptı kaldı. Alaçın Alav Bir bezaz ata binip yetişti. Ok torbasındaki okunu keserek attı. Amet baktı, ya dahası varmış; gelip atının omurgasını keserek attı, at yıkıldı. Alaçın Alav atın üstüne düştü. Amet kılıcını dışarıya çekip üstüne geldi. Alaçın Alav söyledi. Amet Dost! Bir kaşık kanımı diliyorum, yeminimi yazmıştım. Kendime geldi dedi. Amet söyledi. Ne görsen onu söyleyeceksin dedi. İdil başına çıktı. İdil'in başında yer, yurt tuttular. Cenibek Han öldükten sonra Berdibeg'e gelip eklediler. Hanım yarım yurduna hükmetti, ona hâkim oldu. O zaman Aç Tarhan'da Temir Kutlu Han var idi. Oğlu, kız yok idi. O zaman da Aç Tarhan'da direk, kiriş boşaltmaya giden kişiler, o oğlanı Bularak alıp geldiler. Altın beşikli kişi, yürekli, asil kişinin çocuğu olduğunu bilip sultana alıp geldiler. Sultan alıp besledi, büyüttü oğlan erkeklığe eriştilen sonra, Aç Tarhan içinde haydut olmaya başladı. İnsanlar bu oğlana kızıp sevmez oldular. Halk oğlu toplanıp gelip hana söylediler. Ay Hanım! Bizi sevsen bizi tut, onu sevsen onu tut dediler. Han söyledi. Bu tek bir oğlan ne olur? Bana halkım gereklidir dedi. O oğlanı salda alıp getirdikleri için (adını Salcı koymuş atamış) idi.Yine günlerden bir gün Saçlı orduya vardı. İçkili yemekli yerde (44v) oyunlar öğrendi. Kopuz, tabura gibi oyunlar öğrendi. Her kim ile söze girişip konuşur olsa; babasız, anasız diye söyler olsalar, o konuşur idi. Aksaray'da taşçıyım, Ak İdil'de Salcıyım, Aç Tarhan'da bayrakçıyım. babamı sorsanız bilgisiz, annemi sorsanız nikahsız. Kendim ise seçkin doğduktan sonra aslımı sorup ne yaparsınız der idi. Şimdi Salcı, Cenibek Han'ın kızından doğan oğuldur. Hanlara düşman oldular. İsa'nın oğlu Amet'in oğludur. Vallâhü (Allah'a yemin olsun ki; her şeyi en iyi bilen odur). (45r) İdige Bey'in destanının beyânından bir bölüm. Razıy'allâhi 'aleyhi ve 'alâ alihi ve ashâbihi(Allah onların hepsinden razı olsun. Allah'ın rızası onların üzerine, yüce âlilerinin ve ashabının üzerine olsun). İcma'in ba'da verâretü'l-müşâretve ba'da anvaru'l-mu'ârif vesusan 'alil'imam (Allah onların cemisinden(hepsinden) sonra işaret eden yol gösteren müşterilerden ve bundan sonra alimlerin nurdan hususıyla imamlardan razı olsun). Hazret-i Emirü'l-müminin ve imamü'l-müslimin Ebu Bekr as-sadık as-sadak azzı (Müminlerin emri ve Müslümanları imamı olan Hz. Ebubekir doğruların en doğrulayıcısıdır.) huv hâlife-i rusûlu 'llâh sellam fi külnâib-i en şeceret evvel babası emirü'l-müminin (o, Resulullah Sellallahu aleyhi vesellemin ve bütün emirlerin yardımcısıdır evvel bütün soyların babası ve müminlerin emiridir). Ebu Bekr as-sadık râziya'llâhi 'aleyhinin dört oğlu var idi. İkisinden küçük ve birisinden büyük olanın adı Muhammed. Şâm şehrinde padişah idi.Onun oğlu Sulaan Ka'b idi. O da Şâm'da padişah oldu. Onun oğlu Sultan Hermez idi, o Mısır'da padişah oldu. Onun oğlu Sultan Hâlit idi, o Mısır'da padişah oldu. Onun oğlu Sultan Velid idi, o da

Mısır'da padişah oldu. Onun oğlu Sultan Kayda idi, o da Mısır'da padişah oldu. **(45r)** Onun oğlu Sultan Mevlid idi, o da Mısır'da padişah oldu. Onun oğlu Sultan Ebulgas idi, o Antakya'da padişah oldu. Onun oğlu Sultan Selim idi, o da Antakya'da padişah oldu. Onun oğlu Sultan Sadak idi, o da Antakya'da padişah oldu. Onun oğlu Ebu'lhak idi, o Medâyin'de padişah oldu. Onun oğlu Sultan Osman idi, o da Medâyin'de padişah oldu. Onun oğlu Sultan Celâleddin idi, o Kostantini'ye padişah oldu. Onun, iki oğlu var idi. Birisini adı Edhem be birisinin adı Baba Türkeş idi. Baba Türkeş Ka'be'de padişah oldu. Baba Türkeş 'in oğlu Terme adında idi. Bu Terme, İdil Çayık'da oturdu. Onun oğlu Kazıcı adında idi, o da İdil Çayık'da oturdu. Onun oğlu İslâm Kıya, o **(45v)** da İdil Çayık'ta oturdu. Onun Oğlu Kadir Kıya, o da İdil Çayık'da oturdu. Onun oğlu Kutlu Kıya, o da Kum Ken'de oturdu. Onun oğlu İdige Bey, rahmetu'llahi 'aleyhim ecma'in (Allah'ın rahmeti hepimizin üzerimize olsun).Kutlu Kıya'nı Urus hanı şehit etmiştir. Ama Baba Tükles'in dört oğlu var idi. Biri Ka'be de padişah oldu ve biri Ka'be'nin sağ yanında yatıyor ve biri Ürgenç'te yatıyor ve Kırım'da yatıyor. Üç Ötlük'te Baba Tükles'in bir rivayetini bilen üç oğlu var idi. Birinin adı Abbas idi. Ka'be'nin sağ yanında yatıyor. Birinin adı Abdurrahman Hoca'dır. O da Ka'be'de yatıyor ve birinin adı Terme'dir, oda İdil Çayık'da aldı. Peygamber salla'lahu 'aleyhi ve sellem mubarek kabirlerinden Seyyid Nakıba'ya ses vermiştir. İkinci 'Alim Murtaza Seyyid'tir. Üçüncü aziz keramet Baba Tükles Ata'dır. Özbek Han Müslümanlar arasında Örek Çoran'ın Ka'be-i Şerifliğe göndermiştir. Orada bu üçünü alıp gelerek Müslüman yapmıştır. Vallâhu a'lem. Ama İdige Bey, Toktamış Han'ın ulusunu tanıdı, bildi. İdige Bey'in oğlu Nurazin Mirza'dır mve çocuğunun ulusunu tanımıştır, bilmiştir. **(46r)** Mecâlis ve'l mekân(meclisler ve mekânlar) beyanından bir bölüm. Şimdi bilesiniz ki yurtlardan Buhara, Bulgar Han'ın yurdudur. Tura, Urus Han'ın yurdudur. Çermişen, Ömer Hoca Han'ın yurdudur. Üy Üzen, Toktamış Han'ın yurdudur. Cim Cayık arası, Cenibek Han'ın yurdudur. Ak İdil Boğazı, Kara Han ile Boğra Han'ın yurdudur. Ak Tübe, Baçman Han'ın yurdudur. Yöçi denilen, onun küçük erkek kardeşi olur idi. Meskev, Çagan Han'ın yurdudur. Tıvtı Boğazı'ndan aşağı Almalı Ata'ya kadar idi. İşte bu Ufa Boğazı, Tire Han'ın yurdudur. Ondan sonra yine. Tura Dağı'nın üstünde Ulu oba vardır. Tire Han'ın sarayının yeri işte orasıdır. Serâyçık, Çalpak Han'ın yurdudur. İncir, Hekim Han'ın yurdudur. Hekim Han 'ı yer, toprak yuttu. Üç yıl kadar sesi gelerek yattı. Ondan sonra gelmedi. Açarhan, Temir Kutlu Han 'ın yurdudur. Kili budur, Berke Han'ın yurdudur. Kazan, Şagalı Han'ın yurdudur. Zey Boğazı, Bulgar Han'ın yurdudur. Vallâhu a'lem(Allah'a yemin olsun ki; her şeyi en iyi bilen odur). **(46v)** destanın beyanında tarih yedi yüzde idi. Aksak Temir Bulgar şehrini Abdullah Han'dan aldı. Abdullah Han'ın iki oğlu var idi. Biri Altun Bey, Biri Alim Bey'dir. O, haydutluktan sonra gelip Kazan deryası üstünde kale yaptılar, şehir kurdular. O halk, yüz on dört yıl orada durdu. Sonunda o yeri beğenmediler. Oradan göçtüler. Kazan suyunun boğazında şehir kurdular. Yüz elli sekiz yıl orada oldular. Müslüman hanın nesli, soyu orada kesildi. Kazan şehrinde han yok oldu ise, o zamanda kâfir Urus'un elinde Şıgalı Han tutsak idi. Müslümanlar gidip onu getirdiler. Kazan şehrinde Hanlığın başına getirdiler. O Kazan'da otuz üç yıl hanlık sürdürdü. Ondan sonra kâfir Urus hazırlanıpaskeri ile Kazan şehrini almaya geldi. Kaltalı Çoban idi, yedi yıl boyunca vuruş, yokuş yaptı, savaştı. Müslümanları alamadı. Yine Kazan şehrini almadan önce Züye suyunun boğazında kâfir Urus kale kurdu. her şeyinin, malını, silahını, yiyeceğini oraya loydu. Ondan (sonra Şıgalı Han gidip Urus'a casusluk yapıp, Urus Han ile Müslümanlar'dan barutunu bildirmeden, haber vermedeb toplayıp; barutlara su koydurdu. Kazan şehrini Urus'a verdi. Müslümanların bu **(47r)** işten haberleri yok idi. Çok insan mahvoldu, yok oldu. Yine o bozgunda sonra Urus Hanı Kazan'a hükmetti. O zamanda tarih dokuz yüz altmış birde idi. Kazan vilayetini kâfir Urus pazar günü aldı. Burç, akrebin ikinci günü idi. Şıçan yılında idi. Şimdi Kazan şehrinde yurda hâkim olan hanların adları bunlardır: Önce Abdullah Han'ın oğlu Altun Bey . Ondan sonra Mahmud Han, ondan sonra Memtek Han, ondan sonra Halil Han, ondan sonra İbrahim Han , ondan sonra İlham Han, ondan sonra Muhammed Emin Han, ondan sonra Mamuk Han, ondan sonra Abdüllatif Han, ondan sonra Sahib Keray Han, ondan sonra Safa Keray Han, ondan sonra Ali Han, ondan sonra Öteş Han, ondan sonra Yedigâr Han. Ama Yedigâr Han zamanında dokuz yüz elli yedide; güneş tutuldu. Ondan sonra Şagalı Han, ondan sonra kâfir Urus aldı. Ondan sonra tarih bin onda idi. Büyük açlık oldu. Ondan sonra tarih bin on yedide idi. Kinez Mıtri düşman oldu. Tavuk yılı idi. Ondan sonra tarih bin yirmi dördte idi. Çanalı düşman oldu. Tavşan yılı idi. Ondan sonra tarih bin elli de idi. Kuvvetli, güçlü ordusu oldu. Yılan yılı idi. Ondan sonra tarih bin elli üçte idi. Kinez Miheyâl han oldu. Koyun yılı idi. Ondan sonra tarih bin altmış beşte idi. Salgın hastalık oldu. At **(47v)** yılı idi. Ondan sonra tarih bin yetmiş birde idi. Urus ile Başkurt düşman oldu. Pars yılı idi. Ondan sonra tarih bin yetmiş dokuzda idi. Kazak Urus ile düşman oldu. İt(köpek) yılı idi. Ondan sonra tarih bin seksen dokuzda, gökyüzünde bir parlak büyük yıldız ortaya çıktı. Günden güne parlaklığı arttı. Tam tamına kırk gün, kırk gece durdu. Gün doğusu tarafından doğup, gün batısı tarafına gider idi. Türlü renkli yıldız idi. Mavili, yeşilli, kırmızılı idi. Gören insanlar şaşırıp kalıp; bu ne türlü bir izdir diye ağlaşıp idiler. Bütün dünya halkı; büyük-küçük, kâfir-mü'min, bu yıldızı açıkça gördüler. Maymun yılı idi. Ondan sonra kâfir Urus ülkesinde türlü fitneler, karışıklıklar ve farklı kavgalar meydana gelmeye başladı. Yani kâfir Urus bütün beyleri toplayıp ortaklık edip; nöbetler, karakollar koyup, kendinin elinin altındaki Müslümanları vaftiz etmek niyetine girdiler. Birçok Müslüman, şerefli, soylu, asil İslâm dininden ayırıp; dinden çıkardılar. Büyük karışıklıklar olmaya başladı. Çok yerlerde vuruş, tokuşlar; savaşlar da oldu. Sonunda Hak Sübhânehü ve Tealâ'nın gücü, kudreti ve rahmeti ile o kötü ortaklık yapan kâfirlerin kendilerini helâk etti. Kendi aralarında kargaşa salıp kâfir Urus bir birini Meskev (Moskova) şehrinde mahvettiler, birbirlerine karşı oldular, kavga ettiler. O kötü birleşmeyi yapan fidor adlı han idi. Hak Tea'lâ onu genç yaşında helâk etti. Ondan sonra tarih bin doksan **(48r)** Bir de idi. Kâfir Urus tahtında iki han hanlığa oturdu. Ağabeyi kardeşi, ikisi bir dönemde, bir zamanda tahta geçip, ülke hükmettilerit yılı idi. Birisinin adı İvan ve yine ikincisinin adı Pitr idi. İkisi de Aleksey Han'ın oğlanları idi. Ondan sonra yine tarih bin doksan birde idi. Şu iki hanlığa oturdıklarında, it yılında idi. Başkurt halkının arasında bir Müslüman kerâmeti ile ortaya çıktı. Halkı dine çağırır idi.Evliyâlâr kerâmetide kendinde var idi. O hanı Seyit Cafer Han diye çağırır idiler. Sonunda gidip halk oğlu Başkurt halkı, o hanı hana saymayarak dışladılar. Onun emirlerince yürümediler.(sözünü dinlemediler.) Kâfir Urus'a casusluk edip, kâfiri sevip, kâfir Urus'a geri dönüp geldiler. Sonunda Hâk Subhânehü ve Te'alânın gazabının kahrı, hükmü ile kâfir Urus'un elinde bağlı kalıp aciz oldular, mahvoldular. Casusların, gammazların işi işte böyledir. Onda sonra tarih bin yüz altıda idi. kâfir Urus, Azavi aldı. Onsekiz yıldan sonra geri döne döne Müslümanlar geri aldılar. Ondan sonra tarih bin yüz on dokuzda idi. Başkurt düşman oldu. Çıdur Aristav denilen Urus kâfir başladı, öncü lider olup yürüdü. Sonunda gidip Başkurt Kazan halkı arasına geldi.

Halkı kendine bağladı. Çok illerin manastırlarını yaktırdı. Birçok kâfir karılarını, kızlarını esir ettiler. Kazan halkı Başkurt ile Kazandan kaçtı.

Kaynaklar

- Ahmet bin Hemdem, **Nevadır-ı Süheylî**, (Haz.) Şemsettin Kutlu, İstanbul 1973.
- ALPTEKİN Ali Berat, **Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı**, Ankara 1997.
- ALTINKAYNAK Erdoğan, “Kırım Karayların Kutsal Mekanı Baltatıymeç Mezarlığı, Ormanı ve Mezarlığa Yapılan Saldırıları”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 208, 2004.
- _____, **Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karayları**, Hearlem, 2006.
- _____, “Türk Dünyası Mitolojilerinde Yer Altı Dünyası Kartalları”, **Türksoy**, V, Ocak 2002.
- _____, “Yerköy’de Bir Yatur”, **Erciyes**, X, 111, Mart 1987.
- ASLANOĞLU İbrahim, **Pir Sultan Abdallar**, İstanbul 1984.
- BAŞTU Mikail, İbn Şems Tebir, **Şan Kızı Destanı**, [Çeviren: Avidan Aydın], 1991.
- BORATAV Pertev Naili, **Koroğlu Destanı**, İstanbul 1984.
- _____, **Az Gittik Uz Gittik**, İstanbul 1992.
- _____, **Zaman Zaman İçinde**, İstanbul 1992.
- ELİOT T. S., **Edebiyat Üzerine Düşünceler**, Çev: Sevim Kantarcıoğlu, Ankara 1983.
- ERGİN Muharrem, **Dede Korkut Kitabı- I / Giriş-Metin-Faksimile**, Ankara 1989, s. 77
- ERGUN Pervin, **Türk Kültüründe Ağaç Kültü**, Ankara 2004.
- FREUD Sigmund, **Dinin Kökenleri (Totem ve Tabu / Musa ve Tektanricilik , Diğer Çalışmalar)**, Ankara 1999.
- GÖKYAY Orhan Şaik, “Hännâme”, **Necati Lugal Armağani**, Ankara 1968.
- GÜNAY Umay, **Elazığ Masalları (İnceleme)**, Erzurum 1975.
- GÜNEY Eflatun Cem, **Masallar**, Ankara 1982.
- GÜVENÇ Bozkurt, **İnsan ve Kültür**, İstanbul 1984.
- HAL’FİN I. I., **Zin ‘Dzingiz-hana i Aksak Timura**, Kazan 1822.
- İNAN Abdülkadir, **Destan-ı nesl-i Çengiz Han Kitabı Hakkında 1, Azerbaycan Yurt Bilgisi**, 9-14, 1934.
- İVANİCS Maria, USMANOV Mirkasım A., **Das Buch der Dschingis – Legende (Defter-i Çingiz-nâme) I**, Szeged 2002.
- KÖKSAL M. Asım, **Peygamberler Tarihi**, Ankara 1992
- _____, **Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Tercümesi**, (Haz.: Dr. Ali Özek başkanlığında: Hayrettin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağırıcı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş. Yeniden gözden geçirip neşre hazırlayan: Abdullah Mübeşşir.) Suudi Arabistan Krallığı Medine-i Münevvere, 1980.
- LEVEND Ağah Sırrı, **Ali Şir Nevaî**, III, Ankara 1967.
- MACKENZIE Donald A., **Çin ve Japon Mitolojisi**, (Çev. Koray Akten), Ankara 1996.
- MAKAS Zeynel Abidin, **Türk Dünyasından Masallar**, İstanbul 2000.
- ONUR M. Naci, **Ak-Şemseddin-zâde Hamdullah Hamdî Yusuf ve Züleyha (İnceleme ve Seçmeler)**, Ankara 1986.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. Cilt, Ankara 1995.
- _____, **Türk Mitolojisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c.I, Ankara (1989), s. 465-494.
- PALKANOV Yuri, **Abriadi i ağabeyçai Krımskih Karaimov Türkov**, Bahçesaray 1994
- PROPP Vladimir, **Masalların Yapısı ve İncelenmesi**, (Çev: Hüseyin Gümüş), Ankara 1987
- SEYİDOĞLU Bilge, **Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar**, Ankara 1975.
- _____, **Mitoloji (Metinler - Tahliller)**, Kayseri 1995.
- STEBLEVA İ. V., **Oçerki Turetskoy Mifologii**, Moskova 2002, 52.
- ŞİMŞEK Esmâ, “Türk Folklor ve Halk Edebiyatında Elma”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 105, Aralık 1996.
- _____, **Yukarı Çukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması**, Ankara 2001.
- TEZEL Naki, **Türk Masalları 1-2**, Mersin 1992.
- THOMPSON Stith, **Motif Index of Folk Literature**, İndiana 1955.
- TIMURTAŞ Faruk K., **Yunus Emre Divanı**, 1980.
- TOGAN Zeki Velidi, Das özbegische Epos Channame, **Central Asiatic Journal I** (1955), 1956
- _____, **Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi)**, II. Baskı, İstanbul 1982.
- _____, **Türk Masalları K.D.** (Yeni Yazıya Aktaran : İbrahim Aslanoğlu) İstanbul 1991.
- UYSAL Ahmed Edip, **Yaşayan Türk Halk Hikâyelerinden Seçmeler**, “Zan Uşakları” Ankara 1989.
- ÜLKEN Hilmi Ziya, “Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri”, **Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XVII, Ankara.
- YARDIMCI Mehmet, **Yaşayan Malatya Masalları**, Malatya 1996.
- Zeynü’-d-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi’l- Lâtfî’z- Zebîdî, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, Mütercim ve Şârihi Kâmil Miras, I-XII, Ankara 1981

ОБРАЗ РЕБЕНКА В АНГЛИЙСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОСЛОВИЦ С СЕМАНТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ РОДСТВА)

İngiliz ve Türk Paremiyolojisinde Çocuk Tipi (Akrabalık İçerikli Atasözleri Materyalinde)

Зубайда Альбертовна БИКТАГИРОВА

Özet

Atasözleri, halkın yaşam biçimini belirli kurallar çerçevesinde formüle etmektedir. Bu yüzden, bir halkın dil tablosunun incelenmesi, lingüistik kültürel incelemeler için atasözleri büyük bir değer içermektedir. Bu makalede, İngiliz ve Türk atasözlerinden hareketle çocuk kavramı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, Konsept, Dünyanın Paramiyolojik Tablosu, Çocuk.

Abstract

The article is aimed to analyze the block of English and Turkish proverbs in comparative aspect of extralinguistics – the problem of language and culture. The reasons of non-coincidence in their semantics are connected with the peculiarities of national culture. The paper touches upon the concept “child” as a family member by means of proverbial level.

Key Words: Proverb, Consept, Aspect of Extralinguistics, Child.

Пословица, как известно, «обобщает опыт жизни народа, оформляя его в виде определенных правил»¹. Поэтому изучение паремий представляется перспективным для лингвокультурологических исследований, для изучения языковой картины мира и ментальности народа. Любой лингвистический анализ пословиц и поговорок (в работе они рассматриваются недифференцированно) дает нам выход к архетипам языкового сознания, к национальному мировоззрению и аксиологии, зафиксированным в языке. Яркость проявления менталитета в пословицах делает интересным их сопоставительное изучение. При сопоставлении паремиологических пластов различных языков виден срез «язык-культура-этнос».

В данной работе мы ставим перед собой задачу проанализировать особенности употребления в английских и турецких пословицах лексической группы наименований ребенка, что позволит в дальнейшем выявить специфику языкового концепта «ребенок». Прежде всего, необходимо выделить изречения, описывающие ребенка, его взаимоотношения с родителями, жизнь в семье.

Детям, как важнейшему компоненту жизни семьи, посвящены, как правило, особые разделы в тематически организованных сборниках пословиц, структурных классификациях пословичных изречений. Так, Г.Л. Пермяков приводит в своем универсальном тематическом указателе паремиологические пары «Дитя (ребенок)-Взрослый» и «Дитя-Родители», возводя их к инвариантным парам «Старое-Молодое», «Порождающее-Порождаемое»². Такая классификация, безусловно, справедлива, она соответствует двум основополагающим семантическим компонентам – возраста (невзрелости) и родства, присущим лексической группе наименования ребенка, ведь именно члены названной группы выступают в качестве ключевых слов в паремиях

¹ Тарланов З.К. Русские пословицы: синтаксис и поэтика. – Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского университета, 1999, с. 22.

² Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988, с. 110, 114.

данного тематического раздела. Однако, мы считаем, внутри такого раздела пословицы можно классифицировать и более детально.

Прежде чем приступить к анализу концепта «ребенок» в паремиологической картине мира английской и турецкой культур, уместно дать характеристику отношений «родители↔ребенок». В английском обществе родители воспринимают своих детей исключительно как «неприятную проблему» или просто обузу. На Рождество и в день рождения они заваливают своего ребенка подарками, а в остальное время стараются сдерживаться, да и вообще предпочитают предоставить воспитание детей кому-либо другому или просто бросить их на произвол судьбы: пусть воспитываются сами. Для английских детей детство – это такой период, который нужно миновать как можно скорее. Далее они отправляются в плавание по жизни, не особенно стесняя себя размышлениями о своих детях или родителях. Противоположный взгляд на детей представлен в турецкой культуре. Дети воспринимаются как великая ценность, благодать Божья, основа крепких дружных семейных отношений. Главная функция турецкой семьи – рождение здорового потомства, а забота о нем и достойное воспитание – исконная обязанность родителей.

Однако, несмотря на разное отношение к детям в этих двух обществах, в английских и турецких пословицах повествуется о значимости детей для родителей. Эта тема присутствует в 6 английских пословицах, тогда как в турецкой лингвокультуре представлено 26 пословиц. Такое неравное соотношение объяснимо, на наш взгляд, разными описанными выше культурными позициями этих двух этносов. У англичан *Children are the sweetest things of all to own* (Нет ничего милее детей), *He that has no children knows not what is love* (У кого нет детей, тот не знает, что такое любовь), *The best smell is bread, the best savor salt, the best love that of children* (Лучше всего пахнет хлеб, лучший вкус имеет соль, самая крепкая любовь – любовь к детям). В турецком обществе гарантом счастливой семейной жизни является дом полный детей. Домашний очаг без детей разваливается (*Çocuk olmayan evde baca tütmez*), туда не заходят ангелы (*Çocuk olmayan eve melek girmez*), он похож на кладбище (*Çocuklu ev pazar, çocuksuz mezar*), пустой амбар (*Çocuksuz ev boş ambara benzer*), хлеб без соли (*Çocuksuz ev tuzsuz ekmeğe benzer*), костер без дров (*Evlatsız yurt odunsuz ocağa benzer*). Люди, у которых нет детей уподобляются бесплодному дереву (*Çocuksuz kadın / baba meyvesiz ağaca benzer*), им не остается ничего другого как проливать слезы (*Çocuğu yok ağlayacak, çorbası yok taşacak*). Женщина же с детьми похожа на курицу с цыплятами (*Çocuklu kadın, kargalı çınar, civcivli tavuk*). Чтобы подчеркнуть, насколько велика и важна роль ребенка в семье, турецкие пословицы используют скрытые сравнение при описании образа ребенка. Итак, ребенок в семье – это цветочек (*evin gülüdür*), соловей (*evin bülbülüdür*), радость в доме (*evin neşesidir*), украшение дома (*evin süsüdür*), опора семьи (*evin direği, evin temelidir*), золотой мяч для родителей (*karı koca arasında altın toptur*). Приведенные примеры демонстрируют позитивное отношение к детям в народном сознании. Противоположные случаи встречаются крайне редко и связаны, конечно, с упоминанием о материальных трудностях: *Children are poor men's riches* (Дети – богатство для бедных родителей), *Çok çocuk anayı şaskın, babayı düşkün eder* (Много детей делают мать рассеянной, а отца – нищим). Согласно турецкой пословице *Bir tane az, iki tane karar, üç tane zarar, dört tane çingeneye yarar* (Один мало, два – хорошее решение, три – вред, а четыре – для цыгана), в которой компонент «дети» подразумевается имплицитно, оптимальным количеством детей в семье является два ребенка.

Пословицы об отношении родителей и детей к друг другу очень разнородны в смысловом отношении. Абсолютное большинство пословиц отражает позитивную «родительскую» позицию. Турецкая пословица *Evlat kısmı şirin lokmadır, ne iyisinden geçilir, ne kötüsünden* (Дети – лакомый кусочек, невозможно отказаться ни от хороших, ни от плохих) повествует о бескорыстной родительской любви. В ряде пословиц говорится о субъективном отношении родителей к ребенку: *There is only one pretty child in the world, and every mother has it* (В мире один хороший ребенок, но он есть у каждой матери), *He whose father is judge, goes safe to his trial* (Тот, у кого отец судья,

идет спокойно в суд). В следующих примерах реализуется зоосемическая метафора (любовь матери к ребенку представлена через образы животных): англ. *The owl thinks her own young fairest* (Сова считает, что ее птенцы самые хорошие), *The crow thinks her own birds whitest* (Ворона полагает, что ее дети самые белые); тур. *Kuzguna yavrusu anka (şahin) görünür* (Свой птенец и ворону кажется фениксом (соколом), *Karga yavrusuna bakmış "Benim ak pak evladım demiş* (Ворона на своего птенца посмотрела: «Мой беленький и чистенький детеныш», - сказала). Мы видим, что в пословицах констатируется хорошее отношение родителей к своим детям априори, независимо от физических и душевных качеств детей, а порой и вопреки вопиющим недостаткам. Однако, в турецкой лингвокультуре существуют также паремические единицы, выражающие нелюбовь к детям: *Yılana yavrusu düşman olur* (Змее ее детеныш врагом станет), *Eşeğe "sıran oldu" demişler, "sırtımdan yükümü alacak değılya, önümden yemimi alacak" demiş* (Ослу сказали: «У тебя родился осленок», на что тот ответил: «Он же на свалит с меня груз, а будет есть мой корм»). Враждебность в них выражается при помощи оппозиции зоонимов *yılan* (змея) – *yavru* (детеныш), *eşek* (осел) – *sıra* (осленок).

Но в то же время признается, что иметь детей непросто, они постоянный источник проблем. Так, в английском языке говорят *Children are certain cares, but uncertain comforts* (Дети – всегда забота, но не всегда утешение). Турецкие пословицы фиксируют аналогичное отношение: *Evladın var mı, derdin var* (Если есть дети, есть и муки), *Çocuk büyütmek taş kemirmek* (Детей растить – все равно, что камень грызть), *Evladın varsa bin derdin var, evladın yoksa bir derdin var* (Если есть ребенок, у тебя есть тысяча мук, если нет – одна). Правда, к последней паремии есть абсолютно противоположная по значению пословица *Çocuğu olanın bir, olmayanın bin derdi var* (Если есть ребенок, у тебя одна мука, а если нет – тысяча), которая акцентирует на том, что лучше иметь детей и тяготы, нежели горевать по поводу их отсутствия. Из вышесказанного следует, что провербиальные единицы и не претендуют на выражение одной точки зрения как абсолютно истинной. Англичане замечают, что, когда дети вырастают, с ними вырастают и беды: *Little children, little sorrows; big children, big sorrows* (Маленькие детки – маленькие бедки, большие детки – большие бедки), *Children when they are little make parents fools, when they are great they make them mad* (Маленькие дети дурачат родителей, большие сводят с ума). Прежде всего в пословицах упоминаются материальные трудности, необходимость кормить и растить детей: *Children suck their mother when they are young, and the father when they are old* (Дети сосут мать в младенчестве, а отца будучи большими). Неудивительно поэтому, что встречаются и пословицы, построенные по принципу амфитезы, которая «состоит в утверждении обеих противоположностей»³ тур. *Çocuk kısmı hem dost, hem düşmandır* (Дети – и друзья, и враги), *Çocuk kısmı hem ağlatır, hem güldürür* (Дети заставляют и плакать, и смеяться).

Когда дети вырастут, не всегда можно рассчитывать на заботу с их стороны: англ. *A mother can take care of ten children, but sometimes ten children can't take care of one mother* (Мать может заботиться о десяти детях, но иногда десять детей не могут позаботиться об одной матери). Идентичные пословицы есть и в турецком языке: *Bir baba dokuz oğul besler, dokuz oğul bir babayı beslemez* (Отец может прокормить девять сыновей, но девять сыновей не могут прокормить одного отца), *Vaba oğluna bir bağ vermiş, oğlu babasına bir salkım üzüm vermemiş* (Отец отдал сыну виноградник, а сын отцу и грозди винограда не дал). Необходимо отметить, что практически во всех паремиях второй группы взросление детей оценивается негативно: для родителей этот период связан с большими заботами, переживаниями, а то и с серьезным материальным ущербом. В этих пословицах подчеркивается или подразумевается различие между родителями и детьми, искренняя любовь одних и неблагодарность, эгоизм других.

³ Бочина Т.Г. Стилистика контраста: Очерки по языку русских пословиц. – Казань: Издательство Казанского университета, 2002. с. 16.

В английских и турецких пословицах отмечается, что в основном дети похожи на своих родителей: англ. *Like father, like son* (Каков отец, таков и сын), *Like mother, like daughter* (Какова мать, такова и дочь), *From good parents comes a good son* (У хороших родителей и сын хороший); тур. *Aslı ne ise nesli de odur* (Каковы потомки, таково и потомство), *Oğlan babaya, kız anaya çeker* (Сын похож на отца, а дочка – на мать). Именно в этой группе есть немалое количество иносказательных пословиц, содержащих названия объектов растительного мира или наименования взрослых животных и их детенышей. Например, англ. *Such bird, such egg* (Какова птица, таково и яйцо), *Like cow, like calf* (Какова корова, таков и теленок), *We may not expect a good whelp from an ill dog* (Нельзя ожидать хорошего щенка от плохой собаки), *Eagles do not breed doves* (От орлов не рождаются голуби), *As the tree so the fruit* (Каково дерево, таковы и плоды), *The apple never falls far from the tree* (Яблоко никогда не падает далеко от яблони), *Of a thorn springs not a fig* (Из шипа не вырастет виноград); тур. *Anası ne ki, danası ne olsun?* (Какова корова, таков и теленок), *Kurdun oğlu kurt olur* (У волка рождается волчонок), *İtten kuzi türemez* (У собаки не рождается ягненок), *Domuzdan insan doğmaz* (От свиньи не рождается человек), *Armut ağacı elma vermez* (От грушевого дерева яблок не получишь), *Armut dalının dibine düşer* (Груша падает под ветку). У таких паремий вследствие их метафоричности появляются широкие возможности для выражения оценки, поскольку наименованиям животных свойственно переносное оценочное употребление по отношению к человеку. Так, в турецкой пословице упоминание о свинье, без всякого сомнения, в силу культурных особенностей и религиозных воззрений, связано с отрицательной оценкой характеризуемых людей. Антонимичными предыдущим являются следующие пословицы: англ. *Few sons indeed are like their parents* (Редко сыновья похожи на отцов), *Great men's sons seldom do well* (Сыновья великих людей редко преуспевают); тур. *Her alimden alim doğmaz* (Не у каждого ученого рождается ученый), *Akıllı babanın akılsız oğlu olur* (У умного отца бывает глупый сын). Данная идея находит выражение в следующих английских пословицах с зоонимными компонентами: *Manu a good cow has an evil calf* (И у хорошей коровы может быть плохой теленок), где зооним *calf* (теленок) ассоциируется с плохим нравом, и это закреплено эпитетом *evil* (бешенный).

Этот же смысл содержится в турецкой пословице: *Anadan alaca da dogar, kula da* (У матери может родиться и пегий, и бурый), в которой зоонимы *at* (лошадь) и *tay* (жеребенок) подразумеваются имплицитно. Тот же смысл несет в себе пословица с дендронимом: *Bir ağaçtan gül de biter, diken de* (На дереве может расти и цветок, и шип).

Центральное место среди пословиц о детях занимают пословицы о необходимости правильного воспитания детей. Эти паремии содержат целый кодекс моральных наставлений и практических советов родителям, в которых мы постараемся выделить главные идеи. Большое количество пословиц говорит о воспитании как родительском долге, подчеркивает ответственность, трудность задачи, которую берут на себя родители. К примеру: англ. *Train up a child in the way he should go* (Воспитавай ребенка как следует), *Better unborn than unbred* (Лучше не родиться, чем быть невоспитанным), *Ağaç yaş iken eğilir* (Дерево гнется пока молодое), *Karpuz sulandıkça büyüür* (Арбуз растет, если его поливать). Англичане и турки замечают, что дети берут пример со своих родителей: англ. *As the old cock crows the young one learns* (Молодой петух учится кукарекать у старого петуха), *The young pig grunts like the old sow* (Молодой поросенок хрюкает, как старая свинья); тур. *Arabanın ön tekerleği nereden geçerse arka tekerleği de oradan geçer* (Задние колеса машины проедут там же, где и передние), *Kuş gördüğü yuvaı uyar* (Птица совет такое гнездо, которое видела).

Ряд пословиц повествует о пользе телесного наказания. В трех английских пословицах упоминается наказание при помощи розгов: *Spare the rod and spoil the child* (Пожалеешь розгу, испортишь ребенка), *He who spares the rod hates his son* (Тот, кто жалеет розгу, портит ребенка), *The rod break no bones* (От розгов кости не ломаются). И в турецком пословичном

фонде считается необходимым наказывать детей: *Kızını dövmeуen dizini döуer* (Тот, кто не бьет свою дочь, будет горько раскаиваться).

Народная мудрость запрещает баловать детей, поскольку их природа восприимчива и податлива: *Mother's darlings are but milkshop heroes* (Из маленьких сынков героев не выйдем), *He that cокkers his child, provides for his enemy* (тот, кто балует ребенка, наживает себе врага). Об опасности избаловать ребенка предупреждает турецкая пословица: *Çocuğu şımartma, başına çıkar* (Не балуй ребенка, иначе сядет на голову).

Необходимо также отметить пословицы, характеризующие дальнейшую судьбу детей в обществе. В обеих лингвокультурах признается необходимость выдавать дочь замуж своевременно. Англичане так говорят про своих детей: *Marry your daughter and eat fresh fish betimes* (Своевременно выдавай дочь замуж и ешь свежую рыбу), *Marry your son when you will, you daughter when you can* (Жени сына, когда хочешь, а дочь выдавай замуж, как только сможешь). Концепты *son* и *daughter* не связаны в данном случае с совершением действий, передающих динамику, единственное действие, направленное на них, - это действие глагола *marry*. Турецкий обычай отдавать дочерей в чужую семью рано и с приданым отразился в пословицах: *Kız beşikte çeyiz sandıkta* (Дочка в колыбельке – приданье в сундуке), *At beslenirken, kız istenirken* (Лошадь хороша, если ее кормить, а дочь, когда замуж зовут). Турецкая пословицная картина мира рекомендует выдать замуж дочь до 15 лет: *Onbeşinde kız ya erde gerek ya yerde* (Пятнадцатилетняя дочь должна быть либо замужем, либо в могиле). В английской и турецкой лингвокультурах отражен диаметрально противоположный взгляд о значимости сыновей и дочерей. Турецкая культура – культура с мужской доминантой, поэтому гордостью и надеждой семьи является сын: *Oğlandır oktur, her evde yoktur* (Сын как стрела, в каждом доме его нет), *Oğlanı her karı doğuramaz, er karı doğurur* (Сына родит не каждая женщина, а только достойная), *Oğul babanın yerine yetişendir, iki gözün biridir* (Сын остается вместо отца, его надо беречь как зеницу ока). Англичане же считают иначе по этому поводу: *My son is my son till he gets him a wife, but my daughter is my daughter all the days of her life* (Мой сын остается моим до женитьбы, а дочь моей навсегда).

В пословицах с данным концептом высокой частотностью обладает ядерная лексема группы – *children*, тогда как концепты *son* и *daughter* представлены только в пяти пословицах и связаны с концептом *marriage*. В турецкой паремике все лексемы группы наименований ребенка обладают высокой частотностью: *evlat* (сын или дочь), *uşak* (ребенок), *çocuk* (ребенок), *oğul* (сын), *kız* (дочь).

Таким образом, в пословицном фонде мы находим такие социально значимые черты образа ребенка, как тесная связь с родителями, социальная несамостоятельность, несформированность личности, потребность в заботе (вскармливании) и воспитании. В паремиях нашло отражение эмоционально-оценочное отношение народов к наличию, количеству и поведению детей в семье, к различным типам взаимоотношений детей и родителей, к принципам воспитания детей. Все сказанное позволяет нам сделать вывод как о высокой степени значимости родственных, семейных связей для языкового концепта «ребенок».

Список Литературы

- 📖 АЮПОВА Е.И. Наименования ребенка в русских пословицах и поговорках. // Русская и сопоставительная филология: Исследования молодых ученых. – Казань, 2004. – С. 6-13.
- 📖 БОЧИНА Т.Г. Стилистика контраста: Очерки по языку русских пословиц. – Казань: Издательство Казанского университета, 2002. – 196 с.
- 📖 ИВАНОВА Е.В. Пословицная концептуализация мира (на материале английских и русских пословиц): Дисс. ... доктора филол. наук. – СПб., 2003. – 415 с.

- ПЕРМЯКОВ Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – 237 с.
- САЛЕЕВА Д.А. Этнические, возрастные и гендерные концепты в русских, английских и татарских паремиях: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2004. – 224 с.
- ТАРЛАНОВ З.К. Русские пословицы: синтаксис и поэтика. – Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского университета, 1999. – 448 с.
- OY Aydın, **Tarih Boyunca Türk Atasözleri**, 398 s.
- ERGAN Nevin Güngör, “Türk Atasözleri ve Deyimlerinde Aile ve Akrabalık Anlayışı”, **Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Cilt II. <http://www.akmb.gov.tr/ata/metinler/sempozyum/3.turkkulturuCII-23.htm>.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ GRAMERLERİNDE İSİM TAMLAMASI SORUNU VE BİR TASNİF DENEMESİ

The Problem of Adjective in Turkish: An Attempt of Classification

*Celal DEMİR**

Özet

Dilimizde önemli bir yer tutan isim tamlamaları gerek biçimsel gerekse anlamsal yönüyle çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Bugün de bazı dil bilgisi kitaplarında bu kelime gruplarının anlamsal boyutu ihmal edilip “iki isim unsurunun oluşturduğu kelime grubu” veya “iki adın birbirini tamladığı sözcük öbeği” biçiminde tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, hem yapısal hem de anlamsal açıdan büyük farklılıklar gösteren isim tamlamalarının aralarındaki farkları görmemize engel olmaktadır. Çağdaş dilbilim, kelimelerin ve kelime gruplarının sadece biçimsel boyutu ile değil, daha çok bunların bağlam içinde ürettiği anlam ile ilgilenmektedir. Sorun bu bağlamda ele alındığında isim tamlamasını “iki isim unsurunun aitlik ilgisi ile birbirine bağlanması” biçiminde tarif etmenin yüzeysel bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Çünkü bu açıklama, isim tamlamasının sadece görünen (gösteren) boyutunu ön plana çıkarmakta, anlam yönünü ihmal etmektedir. “İsim tamlaması” başlığı altında incelediğimiz kelime grupları içerisinde anlam bakımından sıfat tamlamasına daha yakın kelime grupları bulunduğu gibi, bir tarafı (tamlayanı veya tamlananı) cümle değerinde olan yapılar da vardır. Bu nedenle, isim tamlamasını, sadece iki ismin birbirine bağlanması olarak değil, öğelerin temsil ettiği iki varlığın veya kavramın hem geçici hem de daimî birlikteliğini dikkate alarak değerlendirmek gerekir. Türkiye Türkçesindeki isim tamlamaları, bu yaklaşımla yapısal ve anlamsal yönleriyle yeniden incelenip tasnif edildiğinde yeni kategorilerin ortaya çıktığı görülmüştür. Bildirinin amacı bu yaklaşıma göre yapılan yeni tarif ve tasnif denemesini tartışmaya açmaktır.

Anahtar Kelimeler: İsim Tamlaması, İyelik Grubu, Tamlayan, Tamlanan

Abstract

One of the disputed and important subject of our language is adjective pnrases wint itsmeaning and structure. The meaning side of this group of words has been omitted and defined in today’s linguistics boks as “the group of words consist of two noun components” and “two nouns fallowed each other”. This kind of approach prevents to understand the adjective phrases which has different meanings and structure. Contemporary linguistics is not only interested in the structural side of words and group of words but also interested in the meaning that occurs in the context. If the problem taken into consideration form this point of view, it can be superficial to define adjective phrase as “connecting two nouns with belonging relationship with each oter”. Because this kind of explanationonly highlighths the apperent dimension of the adjective phrases. Conseguently, adjective phrases should be evaluated not only as two nouns connecting each other but also as the perpetual and temporary relationship of the components that represents two entities and concepts.

Key Words: Noun Phrase, Possessive Group, Determining, Determined

İSİM TAMLAMASI İLE İLGİLİ SORUNLAR

Türkiye Türkçesinde kelime grupları ile ilgili çalışmalar henüz tamamlanmamıştır. Yeni bilgilerle her gün biraz daha açıklığa kavuşan konulardan biri de isim tamlamasıdır. Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitaplarında isim tamlamasıyla ilgili sorunları üç başlık altında toplayabiliriz:

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü.

1. Tanımlama Sorunu: Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitaplarında isim tamlaması farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla her tanımda bu tamlamanın bir başka özelliğine vurgu yapılmaktadır. Bazı yazarlar, ‘iki adın birbirine iyelik ilgisiyle bağlanması’¹, ‘bir adın anlamının başka bir ad tarafından tamamlanması’ veya ‘bir adın anlamının başka bir ad tarafından belirli hâle getirilmesi’², biçiminde tanımlayarak isim tamlamasının bir varlığı veya kavramı iyelik bağlamı içinde belirtme işlevini ön plana çıkarmışlardır.

Bazı yazarlar, ‘isim görevindeki iki unsurun oluşturduğu kelime grubu’ biçiminde tarif ederek bu tamlamanın yalnızca isimlerden oluşan bir kelime grubu olma özelliğini vurgulamışlardır³. Bazı yazarlar, ad tamlamasını ‘isimlerin oluşturduğu yargı bildirmeyen kelime grubu’ biçiminde tarif ederek onu cümleden ayıran en önemli özelliğe dikkat çekmişlerdir⁴. Bazı yazarlar, ad tamlamasının yargısız bir kelime grubu olduğunu belirtmekle birlikte ‘iki isim ögesinin iyelik ilgisiyle birbirine bağlanıp aitlik ve mülkiyet bildirme özelliği kazanmış olması’na vurgu yapmışlardır⁵. Bazı yazarlar ise isim tamlamasının yalnızca iyelik ilgisi belirten bir kelime grubu olmadığını; iki ya da daha çok isim ögesinin tamlama oluşturup çeşitli anlamlar ifade ettiğini belirterek isim tamlamasının anlam zenginliğine dikkat çekmişlerdir⁶. Bazı yazarlar da ad tamlamasının genel olarak ‘isimlerin veya zamirlerle isimlerin birbiri ile kurduğu anlam ilişkisi’ olma özelliği üzerinde durmuşlardır⁷.

İsim tamlamasında tamlayan ögenin ilgi hâlinde olması, tamlanan ögenin iyelik eki alması, her iki ögenin de isim olmasını veya isim görevinde kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Türkçenin bu kuralına dayanarak tamlamanın bu özelliği dikkate alındığında yapılan tanımların ilgi, mülkiyet, mensubiyet veya

¹ “Bir isim unsurunun iyelik sistemi içinde başka bir isim unsuruyla kurduğu kelime grubudur.” (Leyla Karahan, **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ Yay., Ankara 1997, s. 13); “İyelik bağlantısı ile iki veya daha çok isimden oluşmuş tamlama.” (Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1992, s. 90); “İki isim arasında iyelik ilgisi kurmak amacıyla oluşturulan takıma isim takımı denir.” (Haydar Ediskun ve Baha Dürder, **Örnek Dilbilgisi**, Remzi Kitap Evi, İstanbul 1991, s. 61); “Bir isim, zamir veya kelime grubunun başka bir isim, zamir veya kelime grubuna iyelik eklerinden biriyle bağlanmasından oluşan kelime grubudur.” (Sadettin Özçelik ve Münir Erten, **Türkiye Türkçesi Dilbilgisi**, Diyarbakır 2000, s. 219); “Bir adın başka bir adla iyelik ilgisi içinde kurduğu takıma isim takımı denir.” (Tahir Kahraman, **Çağdaş Türkiye Türkçesinin Dilbilgisi**, Ankara 1996, s. 156).

² “Bir adın anlamının tam olarak belirtilmesi için bir başka ad ya da adlardan yararlanır. Bu amaçla oluşturulan ad öbeklerine ad tamlaması denir.” (Nurettin Koç, **Yeni Dilbilgisi**, İkılâp Kitap Evi, İstanbul 1996, s. 429); “Bir veya daha çok adın, bir başka adın anlamını tamamlamak üzere kurduğu birliktir.” (Vecihe Hatiboğlu, **Türkçenin Sözdizimi**, TDK Yay., Ankara 1972, s. 11); “Bir ismin anlamca daha iyi belirtilmesi için başka bir isim tarafından tamamlanmasıyla oluşan takıma isim tamlaması denir.” (Akif Ağıröl ve Cafer Özkan, **Kaynak Dilbilgisi**, İstanbul 1989, s. 69).

³ “Bu grup iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur.” (Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul 1998, s. 381).

“İki isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur.” (Metin Karaörs, **Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri**, Kayseri 1993, s. 10); “... İki ya da daha çok addan kurulmuş tamlamalara ad tamlaması denir.” (Berke Vardar, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, ABC Kitap Evi, İstanbul 1988, s.197).

⁴ “Ad tamlaması denilen yapı, iki veya daha çok ad ya da ad soylu sözcükten en küçük yargısız öbeğdir.” (Recai Ünal, “Türkiye Türkçesinde Ad Tamlamalarına Genel Bir Bakış, Gözlemler, Açıklamalar, Sonuçlar” **Türk Lehçeleri ve Edebiyatları**, Haziran 1995, s. 77); “Başka dillerde olduğu gibi, tamlama, Türkiye Türkçesinde de yargı taşımayan en küçük söz birliğidir.” (Neşe Atabay ve Arkadaşları, **Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi**, TDK Yayınları, Ankara 1981, s. 14).

⁵ “İzâfet, mülkiyet bildiren bir belirtici öbeğdir.” (Jean Deny, **Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi**, Çeviren: Ali Ulvi Elöve, MEB Yayınları, İstanbul 1947, s. 727); “Kimin veya kim hâlindeki bir ada iyelik eki almış bir adın gelmesiyle ortaya çıkan kelime öbeğine ad takımı deriz.” (Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 331); “Manaca birbirine ait iki isim yan yana gelir de birinci isim ya genitif veya nominatif hâlinde bulunursa bir isim terkihi olur.” (Peyami SAFA, **Okul Grameri El Kitabı**, Cumhuriyet Kitap Evi, İst. 1942, s. 20).

⁶ “Birden fazla ismin iyelik (=aitlik), tahsis, tür, cins ve özellik ifade etmek üzere bir araya gelmesinden hasıl olan birleşik sözlere isim tamlaması denir.” (Kaya Bilgegil, **Türkçe Dilbilgisi**, Dergâh Yayınları, 1984, s. 116); “Bir ismin manası; onun kime, neye, veya hangi cinsle ait olduğu yahut neden yapılabildiği belirtilerek başka bir isimle tamlanabilir.” (Necmettin Halil Onan, **Dilbilgisi I**, MEB Yay., İstanbul 1947, s. 69).

⁷ “İzâfet, bir ismin başka bir isimle veyahut şahısları gösteren zamirlerle olan münasebetini ifade eden bir tamlamadır.” (İbrahim Nemci, **Türkçe Gramer, Birinci Kısım**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1933, s. 186); “...Bu durum adın başka bir kavramla ilişkisini, bağlantısını anlatır; kısaca, ilişki gösterir.” (Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil, Genel Hatlarıyla Anlam Bilimi**, C.II, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 92); “İki ad arasında çeşitli anlam ilgileri kurmak amacıyla oluşturulan bu takıma ad tamlaması denir.” (Tufan Demir, **Türkçe Dilbilgisi**, Kurmay Yayınları, Ankara 2004, s. 277).

aitlik belirtme özelliklerine vurgu yapılması doğru bir tespit olarak görünmektedir. Ancak bu tanımlara göre isim tamlaması sayılması gereken ve isim tamlaması başlığı altında değerlendirilen bazı kelime grupları var ki, onlar bu tanımların dışında kalmaktadır. Örneğin, bünyesinde iyelik eki olmasına rağmen iyelik belirtmeyen tamlamalar vardır: *adamın biri, elmanın iyisi, Bodrum ilçesi* gibi.

Bu tanımlara göre isim tamlaması sayılması gereken ama ögelerinden biri isim olmayan kelime grupları da bulunmaktadır: “Hasta olurum!” korkusu, “İleride sonumuz ne olacak!” endişesi, Ahmet budalası...

Bu kelime grubunu “*yargı bildirmeyen*”, “*aitlik-mülkiyet ifade eden*” ve sadece “*isimlerden oluşan*”, bir kelime grubu olarak tarif etmenin ne kadar doğru olduğu ve bu tanımın ne derece kapsamlı olduğu tartışılabilir. “*Ad / isim*” ve “*iyelik*” sözcükleri, bu çalışmalarda tamlamaları adlandırma ve tanımlama konusunda araştırmacıya daima ayak bağı olmuştur. Çünkü bu terimlerin anlamına bağlı kalan araştırmacı, isim tamlamasını daima isimlerden oluşan ve iyelik-aitlik bildiren bir kelime grubu olarak tanımlamak durumunda kalmıştır.

2. Tasnif Sorunu: Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitaplarında isim tamlaması ile ilgili en önemli sorunlardan biri de bu başlık altında incelenen kelime gruplarının tasnifinde ortaya çıkmaktadır.

Dil bilgisi kitaplarında isim tamlamasının, bir yargı değil, belirtme grubu olduğu ve en az iki ögeden oluştuğu konusunda farklı bir görüş yoktur; ancak bu tür içinde yer alan kelime gruplarının adlandırılmasında ve tasnifinde önemli sorunlar vardır.

İsim tamlaması “*belirtili/belirli isim tamlaması*”, “*belirtisiz / belirsiz isim tamlaması*” “*zincirleme isim tamlaması*” ve bazı kaynaklarda bu başlıklara ilâve edilen “*takısız tamlama*” veya “*takısız ad tamlaması*” biçiminde üç ya da dört gruba ayrılmaktadır. Bu tasniflerde isim tamlamasının hem şekil özellikleri hem de anlam özellikleri birlikte değerlendirilmiştir. Zira başlıklarda “*belirtili*” ve “*belirtisiz*” sözcüklerinin kullanılması, tamlamanın anlam özelliğine, “*zincirleme*” ve “*takısız*” sözcüklerinin kullanılması ise tamlamanın morfolojik özelliğine bakıldığını göstermektedir.

Bazı kaynaklarda bu tasnif morfolojik bir tasnif olarak değerlendirilip, ayrıca anlam bakımından bir tasnif daha yapılmıştır. Bu tasniflerde isim tamlamasının anlamıyla ilgili ayrıntıların dikkate alındığını; tamlamanın morfolojik özelliği ile anlamı arasındaki ilişkilerin değerlendirildiğini söyleyebiliriz⁸. Fakat bu tasniflerde yaklaşımlar ve ölçütler yazardan yazara değiştiği için aynı örneğin değişik başlıklar altında verilmesi olası görünmektedir.

Morfolojik özellikleri esas alma düşüncesiyle yapılan tasniflerde üç veya dört başlık yeterli görülmüştür. Tamlamanın anlam özellikleri esas alınarak yapılan tasniflerde ise sözler arasındaki anlam farklılıklarına değil benzerliklere daha çok önem verilmiştir. Bu yaklaşım, ayrıntıların üzerini örtmüş, dilin bu konudaki zenginliğini gösterme imkânını ortadan kaldırmıştır. Konu ve kavramları adlandırma ve sınıflandırma konusunda yalnızca kelime ve eklere bakmak veya yalnızca bunların işlevine bakmak doğru olmayabilir. Bazı konularda yalnızca ekin veya kelimenin işlevine bakmak, bazı konularda da ifade edilen anlama veya kelime grubunun söyleniş amacına göre adlandırmak daha isabetli bir yaklaşım olabilir.

3. İsimlendirme (Tesmiye) Sorunu: Türkçede isim tamlamasıyla ilgili olarak dil bilgisi kitaplarında gördüğümüz bir başka sorun da “*isim tamlaması*”nın adlandırılması konusunda karşımıza çıkmaktadır. Eski dil bilgisi kitaplarında “*izâfet*” ve “*terkîb-i izâft*” terimleriyle⁹ karşılanan isim

⁸ Bilgegil, 1984: 116-120, Mayzel, 1987: 287-300, Gencan, 1983: 158-165, Banguoğlu, 1986: 326-340.

⁹ “İstılahların / terimlerin Türkçeleştirilmesi konusu, Tanzimat’tan sonra “Türkçenin Sadeleştirilmesi” çalışmaları içinde en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. (Daha geniş bilgi için bakılabilir: Ağâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme**

tamlaması, yeni dil bilgisi kitaplarında farklı şekillerde isimlendirilmiştir: Bazı kaynaklarda “*isim tamlaması*” veya “*ad tamlaması*”¹⁰ terimi kullanılmış, bazılarında yalnızca “*tamlama*”¹¹, bazılarında “*takım*”¹², bazılarında ise “*adtakımı*”¹³ terimi tercih edilmiştir. Bazı kaynaklarda “*isimle tamlama*”¹⁴, “*isim terkibi*”¹⁵, bazılarında ise “*iyelik ardılı*”¹⁶ denmiştir.

‘*Ad tamlaması*’, ‘*iyelik grubu*’ veya ‘*iyelik ardılı*’ terimlerinin hepsi de tamlamanın iyelik bildirme özelliğine vurgu yapmaktadır. Bu isimlendirmeler, tamlamayı oluşturan öğelerin ‘isim’ görevinde kullanıldığı görüşüne dayanmaktadır. Bu görüş, başından beri çok fazla eleştirilmemiştir. İsim tamlaması olarak değerlendirilen örnekler incelendiğinde hepsinde bir izâfet¹⁷ anlamı görüyoruz. fakat hepsinin iyelik (aitlik/mülkiyet) ifade etmediğini söyleyemeyiz.

ESKİ DİL BİLGİSİ KİTAPLARINDA İSİM TAMLAMASI

Eski dil bilgisi kitaplarında isim tamlaması “*terkîb-i izâfî*” veya sadece “*izâfet*” terimiyle karşılanmıştır. “*İki ismi birbirine yapışturmağa izâfet ve böyle biri birine yapışmış iki isme terkîb-i izâfî denilir. Vapur bacası, vapurun bacası, arabanın hayvanı. Bu terkiplerde birinci isme muzâfun-ileyh, ikinci isme muzâf denilir*”¹⁸ biçiminde tanımlanıp açıklanmıştır. Bu kelime grupları, eski dil bilgisi kitaplarının bazısında üç, bazısında ise iki gruba ayrılarak incelenmiştir: “*Bu izâfet dahi iki kısımdır: birisi kıyâsî olup âhirine sağır kef bitişerek izâfet-i lâmiyyedir ki nispet ve temellük ma’ nâsını ifade eder.*”¹⁹

İsim tamlamasının eski dil bilgisi kitaplarında yapı ve anlam bakımından ayrıntılı olarak incelendiğini söyleyemeyiz. Ancak bu kelime grubunun temel özellikleri konusunda daha sonraki yıllarda da esas alınacak ölçütlerin belirlendiğini, dil bilgisi kitaplarının çoğunda bu ölçütlerin esas alındığını söyleyebiliriz. Örneğin rüştiye, idadi ve sultani mekteplerinde okutulması amacıyla yazılan ilk dil bilgisi kitaplarında isim tamlaması ‘mülkiyet bildirenler’ ve ‘özellik bildirenler’ olmak üzere iki gruba ayrılarak incelenmiştir:

“... *İzâfet ikiye inkisâm eder: Birine izâfet-i temlikiye, diğerine izâfet-i beyaniye itlâk olunur. İzâfet-i temlikiye temellük ve ihtisas ma’nâlarını beyân eder... İzâfet-i beyâniyye, bir şeyin nev’ini ve neden ma’mül edildiğini beyân ve iş’ar eden izafetlerdir.*”²⁰

Bazı kitaplarda birinci öğeye (tamlayan) getirilen ilgi hâli ekinden dolayı isim tamlamasına “*izâfet-i lâmiyye*” denilmiş, bazı kitaplarda ise anlam bakımından kesin bir aitlik, mülkiyet ifade ettiği için “*izâfet-i temlikiyye*” denilmiştir:

“*İzâfet-i lâmiyye*” sözü, Arapçadaki isim tamlamaları örnek alınarak tercih edilmiş bir isimlendirmedir. Bu terim “*lâm*” harfiyle yapılmış izafet anlamına kullanılmıştır²¹. Arapça isim

Evreleri, TDK Yayınları, Ankara 1972 ve Hamza Zülfikar, **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, TDK Yayınları, Ankara 1991).

¹⁰ Ergin,1998:381, Karaörs,1993:10, Karahan, 1995:13, Bilgegil, 1984:116, Uysal, 1980:108, Zülfikar,1995: 781-789, Ağıröğl, 1989: 69, Kükey, 1975:14, Atabay, 1981:51, Hengirmen, 1995: 118, Hatiboğlu, 1972:12.

¹¹ Mayzel 1958:287-293.

¹² Gencan, 2001:185, 331, Kahraman, 1996: 155, Ediskun, 1999: 114...

¹³ Banguoğlu, 1986: 301.

¹⁴ Onan, 1947:69, Sander, 1961:29 ...

¹⁵ Safa, 1942:20.

¹⁶ Adalı,1979: 70.

¹⁷Eski gramerlerde “*terkîb-i izâfî*” yerine bazen sadece “*izâfet*” terimi kullanılmıştır.

¹⁸ Halit Ziya, **Kavâid-i Lisân-ı Türkî**, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul 1302, s. 7.

¹⁹ Abdullah Ramiz Paşa (1866), **Emsile-i Türkiye**, (Hazırlayan: Emir İçem İdben), TDK Yay., Ankara 1995, s. 15.

²⁰ Hasan Şefik, **Sarf-ı Türkî**, Mahmud Bey Matbaası, Dersadet 1307, s. 19-20.

tamlamalarındaki “lâm” harfi (harf-i ta’rîf), Türkçenin belirtili isim tamlamasındaki ilgi hâli (+in / +nin) ekine tekabül etmektedir. Bazı kitaplarda “...bazen edat-ı izâfe kaldırılır: mahalle bekçisi, köy imamı, çamaşır odası...”²². biçiminde bir açıklamayla +in / +nin ekinin düşebileceğini ayrıca ifade edilmiştir. Daha sonra Cumhuriyet döneminde yazılan dil bilgisi kitaplarında bu tür tamlamalara “belirtili ad tamlaması” denmiştir.

“-İzâfet kaç türdür?”

- İzâfet iki türdür. Biri izâfet-i lâmiyedir. Diğeri izâfet-i beyâniyedir.

-İzâfet-i lâmiye neye derler?

-İzâfet-i lâmiye malik olmaklık, bir şeyi diğere şeye mensup kılmaklık için yapılan izafettir: Ahmet’in fesi, bahçenin kapısı...

-İzâfe-i beyaniye neye derler?

-Muzâfun-iley, muzâfın nev’ini ve cinsini bildirirse ona izâfe-i beyaniye derler: elma ağacı.²³

Şu hâlde eski gramerlerde her ne kadar biçimsel bir isimlendirme söz konusu ise de yapılan açıklamalara ve verilen örneklere bakıldığında tamlamanın ifade ettiği anlam özelliklerinin de büsbütün ihmal edilmediği anlaşılmaktadır:

“...220- Bir hususî mana çıkarmak üzere iki ismi birbirine rabt etmeğe izâfet derler. Kitabın kabı, mekteb hocası gibi.

221- İzâfet iki türdür: İzâfe-i lâmiyye, İzâfe-i beyâniyye.

222- İzâfe-i lâmiyye, mülkiyet veya nisbet manası verir. Bu nev’ izafetlerde muzâf, muzâfun-ileyhin malı ve mensubu olduğu anlaşılır. Meselâ efendinin kitabı, odanın penceresi.

...

228- İzâfe-i beyâniyyede muzâfun-ileyh, muzâfın cins ve nev’ini bildirir. Bu nev’ izafetlerde muzâfun-ileyhe ñ ilave olunmaz. Buğday ekmeği, kiraz ağacı, çam sakızı.”²⁴

Bazı kitaplarda tamlamayı oluşturan öğelerin adları ve görevleri de açıklanmıştır.

Bugün “takısız tamlama” veya “takısız ad tamlaması” dediğimiz kelime grupları, eski dil bilgisi kitaplarında “terkîb-i izâfi” (isim tamlaması) başlığı altında incelenmiştir:

“77-İcap ettiği zaman bir ismin ma’nâsını itmam etmek üzere yanına getirilen kelimeye o ismin mütemmimi ta’bir olunur. İsim ile mütemmimin hey’et-i umûmiyesine terkîb-i izâfi ve bir mütemmim ilâvesiyle ismin ma’nâsını itmam etmeğe izâfet derler.

²¹ “Arabî kaaidesine göre terkîb-izâfi teşkili için mutlaka harf-i ta’rîf ilâvesi ve ismin nihâyetinin mazmûn okunması lâzım değildir. Araplar Fârisî kaidesine muvafık sûrette de izâfet yaparlar. Harf-i ta’rîf yalnız Arapçaya mahsus olduğu için lisânımızda yalnız harf-i ta’rîfli izâfetler öteden beri Arabî kaidesinin yegâne nümûnesi gibi telâkki edilmiştir.” (Hüseyn Cahit, **Türkçe Sarf ü Nahv**, Matbaa-yı Ahmed İhsan, Dersadet, 1324, s. 56.)

²² Ahmet Rasim, 1306: 25.

²³ Ahmet Rasim, **Muhtasar Sarf-ı Türkî**, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul, 1306, s. 24.

²⁴ Necib Asım, **Mükemmel Sarf ü Nahv-i Osmânî**, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1311, s. 140-141.

78- Türkçede mütemmim ismin evveline gelir.

*Mütemmim ile isim arasında bazen hiçbir edat bulunmaz. Altın bilezik, gümüş küpe gibi. Altın ve gümüş kelimeleri mütemmim ta'bir olunur.”*²⁵

Görüldüğü gibi eski dil bilgisi kitaplarında isim tamlamasının tarifi ve tasnifi konusunda bir sorun yoktur. Ancak belirtilen isim tamlamasına bazı yazarlar, anlamı esas alarak, “izâfet-i temlikiyye”, bazı yazarlar ise birinci ögenin aldığı ilgi hâli eki ekiyle Arapçadaki harf-i tarif arasında benzerlik görerek “izâfet-i lâmiyye” demişlerdir.

Bu bağlamda “temlik” sözcüğü ile işlevsel bir adlandırma, “lâmiyye” sözcüğüyle de biçimsel bir adlandırma yapıldığını söyleyebiliriz. Bu durum,

II. Meşrutiyet dönemi yazarları arasında isim tamlamasının çeşitlerini adlandırma konusunda küçük farklılıklar olduğunu göstermektedir:

“18-İzâfet-i Türkiye iki kısımdır: Biri izâfet-i lâmiyye, ve diğeri izâfet-i beyâniyye.

...

20- İzâfet-i lâmiyye, bir şeyin başka bir şeye mâlik veya mensub olduğunu gösterir.

...

*24- İzâfet-i beyâniyye, muzâfin nev'ini ve aslını ya'ni neden yapılmış olduğunu beyan eder. Meselâ dut ağacı, gül kurusu. Bu misâllerde muzâfin nev'i beyan ediliyor. Altın taş, gümüş desti. Bu misallerde muzâfin aslı beyan ediliyor.”*²⁶

Tanzimat'tan sonra yazılan ilk Türkçe dil bilgisi kitaplarında Türkçe izafetin mülkiyet ve aitlik belirtmek amacıyla isimlerin birleştirildiğini ifade eden açıklamalara da rastlıyoruz:

“Sual: İzafet neye derler?

*Cevap: Biri diğerinin olduğunu göstermek üzere iki ismin birleşmesine derler. Meselâ Ömer'in oğlu, denizin balığı terkibinde izâfet var çünkü oğul Ömerin, balık dahi denizin olduğu anlaşılıyor.”*²⁷

Yeni dil bilgisi kitaplarında ad tamlaması mı sıfat tamlaması mı olduğu konusunda görüş birliğine varamadığımız “takısız tamlama” veya “takısız ad tamlaması” terimleriyle ifade edilen kelime gruplarının varlığına eski kitaplarda dikkat çekilmiştir: “İzâfet-i beyâniyye tesmiye olunan terkipler terkîb-i vasfî sınıfına idhâl edilebilir. Çünkü izâfet-i beyâniyye olan çam ağacı terkibindeki çam kelimesi ağaç kelimesinin nev' ve cinsini beyan eylediği cihetle sıfat makamında telâkki olunarak bu terkîb dahi terkîb-i vasfî i'tibâr olunabilir.”²⁸

Bazı yazarlar ise bir ayrıntıya daha dikkat ederek benzetme amacıyla oluşturulan kelime gruplarını “izâfet-i teşbihiyye” başlığı altında üçüncü izafet türü olarak göstermişlerdir:

“İzâfet: 77- İzâfetin enva'ı: İzâfet üç kısımdır: Lâmiyye, Beyâniyye, Teşbihiyye.

²⁵ Hüseyin Cahid, **Türkçe Sarf ü Nahv**, Matbaa-yı Ahmed İhsan, Dersadet, 1324, s. 52.

²⁶ Bedros Zeki, **İlâveli Sarf-ı Osmânî**, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1310, s. 7.

²⁷ Mihrî, **Mutavvel sarf-ı Osmânî**, Matbaa-yı Nişân Berberyan, Dersadet 1304, s. 26. ve Midhat Sadullah, **Mükemmel Yeni Sarf ü Nahv-i Osmânî**, İstanbul 1910, s. 43-44.

²⁸ Hasan Şefik, 1307: 20.

78- *İzâfet-i lâmiyye: temellük veya ihtisas (ona mahsusluk) ifade etmek için yapılan izafete denir. Nihadın evi, fesin püskülü.*

...

83- *İzâfet-i beyâniyye: muzâfun-ileyh, muzâfın nev'ini veya neyden yapıldığını gösteren izâfete denir: Erik ağacı, altun sa'at gibi.*

84- *Muzâfun-ileyh, muzâfınnev'ini bildirirse o zaman yalnız muzâfın ahirinde izâfet edatı olan y / i bulunur. Muzâfun-ileyh edatı olan kef hiçbir zaman bulunmaz: şeker kutusu, gül ağacı, lâle çiçeği.*

85- *Muzâfun-ileyh, muzâfın neyden yapıldığını bildiren izâfet-i beyâniyyelerde y / i dahi bulunmaz: Gümüş kaşık, altın gözlük, taş merdiven gibi.*

86- *İzâfet-i teşbihîyye: Terkîb-i izâfiyi teşkil eden kelimelerden biri diğerine teşbih olunan terkiblere izâfet-i teşbihîyye denir: ekmek ayvası gibi”²⁹*

Tanzimat döneminde yazılan kitaplarda “izâfet-i teşbihîyye”den söz edilmezken 1900’den sonra yazılan kitaplarda ve özellikle II. Meşrutiyet döneminde rüşdiye, idadi ve sultanilerde okutulması için yazılan dil bilgisi kitaplarında “izâfet-i teşbihîyye” üçüncü bir izafet türü olarak incelenmiştir.

YENİ DİL BİLGİSİ KİTAPLARINDA İSİM TAMLAMALARI

Türkçe isim tamlamaları, eski dil bilgisi kitaplarında “1. izâfet-i lâmiyye (veya izâfet-i temlikiyye) 2. izafet-i beyâniyye” biçiminde iki gruba ayrılarak incelenmiştir. Bazı kitaplarda ise “1. izâfet-i lâmiyye (veya izâfet-i temlikiyye) 2. izafet-i beyâniyye, 3. izâfet-i teşbihîyye” biçiminde üç gruba ayrılarak incelenmiştir.

Cumhuriyet döneminde (1928’den 1940’a kadar) yazılan dil bilgisi kitapları, bu konuda eski dil bilgisi kitaplarının devamı niteliğindedir. Bu kitapların çoğunda eski bilgilerin değişmediğini; ancak açıklamaların genişletildiğini ve örneklerin güncellendiğini söyleyebiliriz³⁰. Örneğin Harf İnkılabı’ndan sonra yeni harflerle basılan ilk dil bilgisi kitaplarında isim tamlaması şöyle açıklanmıştır:

“İzafet, bir ismin başka bir isimle veyahut şahısları gösteren zamirlerle olan münasebetlerini ifade eden bir tamamlamadır. Bir ismin şahıslarla olan münasebeti o ismin ifade ettiği şeyin o şahıslara mahsus olmasıdır. Bir ismin başka bir isimle münasebeti de o isme mahsus veyahud o ismin nev'ine mensup olmasıdır.

İzafette gerek birinci ve gerekse ikinci kelime isimden başka kelimeler de olabilir:

1. Birinci kelime lâhika aldığı takdirde mutlaka ya bir isim ya bir zamir olur: Orhan’ın gezintisi, insanın düşüncesi, benim zahmetim...

Lâhika almadığı hâlde isim olursa ikinci ismin cinsini ismini veya bir hususiyetini bildirir. Bahçe duvarı, Ankara balı, Sakarya nehri, sevinç ateşi...

Bazen sıfat veya fiil mahiyetindeki kelimeler isim yerine geçerek birinci isim olurlar. Alim taslağı, ne oldum delisi gibi.

²⁹ Midhat Sadullah, **Mükemmel Yeni Sarf ü Nahv-i Osmanî**, İstanbul 1910, s. 43-44.

³⁰ Ahmet Cevat, **Türkçe Sarf ü Nahv**, Kütüphane-i Hilmi, İstanbul 1926, s. 189. ve Midhat Sadullah, **Yeni Türkçe Gramer Dersleri**, İstanbul 1929, s. 43.

2. İkinci kelime isim, sıfat veya mastar olabilir. Armudun âlâsı, herifin biri, hayvanların çoğu, şunların üçü, derslerin okunması gibi.

*Birinci kelime lâhikasız olursa ikinci kelimenin mütemmimi gibi olur. Orhan delisi, söz söylemesi gibi.*³¹

1932'den sonra Türkçenin dil bilgisini yeniden yazma çalışmaları başlamıştır. Bu defa Arapçanın veya başka bir dilin kuralları değil, Türkçenin kendi özellikleri ve kendi kuralları esas alınmıştır. Fakat eski dil bilgisi terimleri, bir süre daha kullanılmıştır.

Okul kitaplarında kullanılan yeni terimler ilk kez “*Cep Kılavuzu*” adıyla 1937 yılı eğitim öğretim yılı başında yayınlanmıştır³². Yeni dil bilgisi kitaplarında gördüğümüz “*belirtili*”, “*belirtisiz*”, “*zincirleme*” ve bazı kitaplarda “*takısız tamlama*” veya “*takısız isim tamlaması*” gibi terimler, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin yürüttüğü ‘gramer terimlerini Türkçeleştirme’ çalışmalarının ürünüdür. Bu terimlerden bazıları “*Cep Kılavuzu*”nda, bazıları “*Dilbilim Terimleri Sözlüğü*”nde³³, bazıları ise “*İlk ve Orta Öğretim Gramer Terimleri Sözlüğü*”nde³⁴ yayınlanmıştır.

Bu dönemde yazılan dil bilgisi kitaplarında isim tamlaması tarif ve tasnif edilirken tamlamanın morfolojik özelliklerine bakıldığını söyleyebiliriz:

“Türkçe izâfetler şekilce üçe ayrılabilir:

1.Hem muzâfta hem muzâfun-ileyhte edat bulunur: Nihadın evi, odanın penceresi...

2.Yalnız muzâfta edat bulunur: yazı muallimi, oda kapısı...

3. Muzâf ve muzâfun-ileyh edat almaz: demir boru, altın saat...

Birinci şekil izâfetler temellük, nisbet; ait ve mahsus olma gibi manalar ifade eder. Odanın kapısı, kalenin duvarı, kapının anahtarı...

İkinci şekil izâfetler de muhtelif manalar ifade ederler. İstiklâl Caddesi, ekmek ayvası, kan portakalı maarif vekili, Türkçe muallimi...

*Üçüncü şekil izâfetlerde muzâfun-ileyh olan kelime muzâf olan şeyin neyden yapıldığını bildirir. Bakır tas, elmas yüzük, pırlanta küpe gibi terkipler böyledir.”*³⁵

Yeni dil bilgisi kitaplarında isim tamlamalarını isimlendirme konusunda da farklı yaklaşımların etkili olduğunu söyleyebiliriz:

“*Belirtili / belirli ad tamlaması*”, “*belirtisiz / belirsiz ad tamlaması*”, “*zincirleme ad tamlaması*”, “*zincirleme tamlama*” ve bazı kitaplarda “*takısız ad tamlaması*” veya “*takısız tamlama*” gibi terimlerin tercih edilmesinde bu farklılıkları açıkça görebiliyoruz: “*Belirtili / belirli*” ve “*belirtisiz / belirsiz*” sözcükleri, tamlamanın ifade ettiği anlama bakılarak seçilmiş terimlerdir. “*Zincirleme*” ve “*takısız*” sözcüklerinin ise morfolojik özelliklere bakılarak seçilmiş olduğunu söyleyebiliriz. “*Zincirleme*” teriminin, ikiden çok ad ögesinin birbirine bağlanmasına, “*takısız*” teriminin ise grubu oluşturan ögelerin ilgi ve iyelik eki almamış olmasına bakılarak belirlendiği anlaşılmaktadır.

³¹ İbrahim Nemci, *Türkçe Gramer*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1929, s. 248-250.

³² Hamza Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yay., Ankara 1991, s. 8-9.

³³ *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, İstanbul 1929.

³⁴ *İlk ve Orta Öğretim Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, İstanbul 1952.

³⁵ Midhat Sadullah Sander, *Tatbikatlı Türkçe Gramer Dersleri*, Kanaat Kitap Evi, İstanbul 1934, s. 59-60.

İsim tamlaması, yeni dil bilgisi kitaplarından bazılarında üç; bazılarında ise dört başlık altında incelenmektedir.

Bu başlıklar ve tartışmalar şöyledir:

1. Belirtili İsim Tamlaması: Dil bilgisi kitaplarında “hem tamlayanın hem de tamlananın ek aldığı tamlama” biçiminde tarif edilen bu tür isim tamlamasının varlığı, her yazar tarafından kabul edilmektedir. Bu tamlamanın yapısı ve ifade ettiği anlam konusunda farklı bir görüş yoktur; fakat tamlamayla adlandırma konusunda farklı terimler kullanılmıştır:

Yazarların çoğu, birinci ögeye bağlanan ilgi hâli (+in / + nin) ekinin ikinci ögeyi belirli hâle getirdiğini ifade ederek bu özelliğinden dolayı bu tür tamlamaya “belirtili / belirli isim tamlaması” demişlerdir. S. S. Mayzel, 1944 yılında yaptığı “*İzâfet v Turetskom Yazıke / Türk Dilinde İzâfet*” başlıklı doktora tezinde tamlama çeşitlerini yapısına göre üç gruba ayırarak sıraya koymuş ve belirtili isim tamlamasına “birinci nev’i izâfet” adını vermiştir. Bu tür tamlamayla ifade edilen anlamları da yedi grupta incelemiştir³⁶. Tahir Nejat Gencan, belirtili isim tamlamasını Mayzel gibi “*Birinci Tür Ad Takımı*” biçiminde adlandırmış ve ifade ettiği anlama göre yedi gruba ayırarak incelemiştir³⁷. Tahsin Banguoğlu, birinci ögenin anlam bakımından iyelik ekli ögeyi sınırlayıp belirli hâle getirdiğini ifade ederek bu tür tamlamaya “belirli adtakımı” adını vermiştir³⁸. Banguoğlu, bu tür kelime grupları içinde “doktorun cahili”, “arkadaşın kötüsü” gibi anlam bakımından sıfat tamlaması olan kelime gruplarının da bulunduğunu ayrıca belirtmektedir³⁹. Tufan Demir, “belirtili ad tamlaması” dediği bu tür tamlamaları anlam özelliklerine göre üç gruba ayırarak incelemiştir⁴⁰. Kaya Bilgegil de bu tamlama türüne “belirtili ad tamlaması” demektedir ve belirttiği anlamları “sahiplik”, “aitlik”, “sebeb”, “tahsis”, “niteleme” ve “belirsizlik” biçiminde altı gruba ayırarak incelemektedir⁴¹.

³⁶ “a) Bir şeyin (maddenin) bir şeye ait olduğunu gösterir: kadının şapkası, b) Bir vasfın bir şeye ait olduğunu gösterir: şapkanın beyazlığı, c) Yapı maddesi olan şeyin yapılan şeye ait olduğunu gösterir: şapkanın fötrü, ç) Parçanın bütüne ait olduğunu gösterir: aslanın başı, d) Kılışın subjektine (gerçekleştirene) ait olduğunu gösterir: muallimin okuması, e) Kılışın objektine ait olduğunu gösterir: mektubun yazılması, f) Durumun (hâlin) onu meydana getirene ait olduğunu gösterir: çocuğun uykusu” (Mayzel’den aktaran Apdülkadir İnan, TTDAY-Belleten, 1958, s. 283).

³⁷ “...1) İyelik anlamı verir: Çocuğun gömleği, 2) Toplumsal ilgiler belirtir: Orhan’ın babası, benim dayım 3) Yerlerle ilgileri belirtir: Yalçın’ın köyü, Yalçın’ın mahallesi, 4) İç benlikle ilgili kavramları belirtir: Çocuğun zekası, senin talihin, 5) Kişisel oluşları belirtir: Sevim’in yürüyüşü, sizin sağlığını, 6) Türlü yönlerden ilgiler belirtir: Sözün doğrusu, arkadaşların birkaçı, onun okuması, 7) Tümleneni sıfat olan ad takımları da kullanılır: Çiçeğin güzeli, sözün doğrusu, arkadaşın biri, tarlanın hangisi...” (Gencan, 1983:159-160).

³⁸ “Belirli adtakımında katılan cinsadı olsun, özlükad olsun katkılamı çok sınırlar, özlükadlarz derecesinde belirli kılar: geminin dirği, ömerin tabancası. Hele katılan bir iyelik zamiri ile zaten belirtilmiş ise katkılamı daha da belirli olur: gömleğinizin yakası, dayımın kızı...Belirli adtakımı bazı hallerde salt belirtme yerine bir dış tutma veya yeğleme anlatımı ile kullanılır: Tilkinin postu işe yarar. Etin suyu çok besleyicidir. Kişinin cevheri içinde.Çorumun leblebisi gibi.” (Banguoğlu, 1986 :331-333).

³⁹ “Belirli adtakımının yine yeğleme ve berkitme anlatımı ile kullanılan bir çeşidi daha vardır ki burada katkılamı aslında ad olarak kullanılmış bir sıfattır. Başka bir söyleyişle bir sıfat takımın tersine çevirip adtakımı kalıbına sokmuşuzdur: kadının güzeli, Burada ad (katılan) belirtme öbeğinin asıl anlamını muhafaza eder, ad olan sıfat ise (katkılamı) ona ait vasfın adı olur: kayısının âlâsı, şarabın ekşisi, komşunun iyisi, doktorun cahili, arkadaşın kötüsü, tarlanın taşlısı ...Aynı kalıpta belirtme sıfatlarını da kullanırız: çobanın biri, yolcunun üçü, defterin hangisi? gibi. (Banguoğlu, 1986 :331-333).

⁴⁰ “Belirtili ad tamlamasının anlam özellikleri: a) Parçanın bütüne ait olduğunu gösterir: insanın gözü, hayvanın ayağı fırının kapağı, vapurun bacası, b) Bir niteliğin bir varlığa ait olduğunu gösterir: Adamın iyisi, elmanın irisi, ekmeğin tazesı, demirin tavaı, arkadaşın kötüsü, c) İşin oluşun, durumun, özneye ya da nesneye ait olduğunu gösterir: çocuğun yürüyüşü, kuşun uçuşu, havanın bulutlanması, horozun ötmesi, ödevin yapılması, füzenin atılması” (Demir, 2004:278).

⁴¹ “Belirtili bir tamlama vücuda getirmek üzere bir araya gelen isimler aşağıdaki anlamları ifade eder: 1. sahiplik: Hasan’ın evi, Ali’nin parası, 2. Aitlik:Okulun kapısı, Adana’nın yolu, Şadan’ın gevezelikleri, 3. Sebeb:Hocanın korkusu, savaşın endişesi, kazanmanın ümidi, 4. Tahsis:Trabzon’un yağmuru, Kardeniz’in fırtınası, yazın sıcağı, 5. Niteleme:İnsanın güzeli, çakının keskini, hikayenin korkuncu, 6.Belgisizlik:Padişahın biri, cariyein biri...” (Bilgegil, 1984:118-119)

Muharrem Ergin, bu tamlamanın ifade ettiği anlam özelliklerine değil, tamlamayı oluşturan öğeler arasındaki anlam bağının kuvvetli ama geçici olduğuna dikkat çekmiştir⁴². Leyla Karahan'a göre "Bu tamlamada her iki unsur arasında ekle sağlanan geçici bir ilişki kurulmuştur"⁴³ olması tamlamanın belirgin özelliğidir. Bazı yazarlar ise bu tamlamada tamlayanın da ek alarak tamlananı belirli hâle getirdiğini vurgulamakla yetinmişlerdir⁴⁴.

2. Belirtisiz İsim Tamlaması: "Belirtisiz ad tamlaması", "belirsiz isim tamlaması" ve "ikinci tip tamlama" biçiminde adlandırılan bu tür tamlamanın yapı ve/veya anlam özelliklerine her kitapta değinilmektedir. Yazarlar, bu tip tamlamanın bünyesinde belirleyici, sabitleyici morfeplerin birinci tip tamlamaya göre daha az olmasının bu kelime grubuna daha geniş bir anlam serbestliği verdiği konusunda birleşmektedirler.

Kaynakların çoğunda bu tamlamanın yapısal özelliğinden çok karşılaşmış olduğu anlam zenginliğine dikkat çekilmiştir: Muharrem Ergin, bu tamlama türünün kalıplaşmaya ve birleşik isim oluşturmaya müsait olduğunu vurgulamaktadır⁴⁵. Mayzel, bu tamlamayı "ikinci tip izafet" başlığı altında ikinci sırada incelemiştir. Anlamına göre yaptığı incelemede 21 çeşit anlam tespit etmiştir⁴⁶. Ediskun, "belirtili ad takımı" başlığı altında bu tür tamlamayı "belirteni ve belirtileni arasında sürekli bir bağ bulunan tamlama" biçiminde tarif etmiş ve belirtili isim tamlamasıyla karşılaştırmayı yeterli görmüştür⁴⁷. Tahir Nejat Gencan da Mayzel gibi bu tür tamlamaya "ikinci türlü ad takımı" adını vermiş ve anlam özelliklerini 17 çeşit olarak tespit etmiştir. Gencan'a göre bu tamlamanın anlam özelliklerinin birinci türlü tamlamaya göre daha geniş olması onun "tümleyici takısı" almamış olmasından kaynaklanmaktadır⁴⁸.

⁴² "Tamlayanı ekli olan isim tamlamasına belirli isim tamlaması ...denir. Ekli genetiğe tamlayan belirlidir fakat dolayısıyla tamlanana bağlanması geçicidir." (Ergin, 1983:382).

⁴³ "Birinci unsuru ilgi eki taşıyan isim tamlaması belirli isim tamlamasıdır." (Karahan, 1995: 14).

⁴⁴ Kükey, 1975:14, Onan, 1947 :71, Atabay, 1981 :13-14, Hatiboğlu, 1972:12, Karaörs, 1993:13...

⁴⁵ "...eksiz tamlayan ise belirsizdir, umumidir, fakat gruba iştiraki, tamlanana bağlılığı daha kuvvetlidir. Tamlananın daimî destekleyicisi, ayrılmaz yardımcı, âdeta onun manasını tamamlayan sıfatı durumundadır.... Eksiz isim tamlamaları hep birleşik isim durumundadır." (Ergin, 1983: 382).

⁴⁶ "a) Tek bir şeyin genelleşmiş bir şeye münasebetini ifade eder: kadın şapkası, köylü toprağı...b) Bir şeyin vazifesi veya amacı ile münasebetini ifade eder: uyku ilâci, şikâyet kutusu...c) Bir şeyden alınan miktarın o şeyle münasebeti ifade edilir: şarap damlası, inci dizisi...ç) İkinci öge birinci ögenin daimî ve karakteristik vasfını ifade eder: hatip edası, ana şefkati...d) birinci öge ikinci ögenin daimî ve karakteristik vasfını ifade eder: fikir adamı, söz sahibi...e) Yer ile ilgiyi ifade eder: şehir gezintisi, yol direği...f) Birinci ve ikinci öğelerden biri veya her ikisi de zaman ifade eder: yaz tatili, gece işi... g) Mastar ile ifade edilen kılışa ve duruma göre münasebeti ifade eder: uyumak arzusu, gitmek lüzumu...ğ) Terkip ettiği parçalarına kompleksin münasebetini ifade eder: meşe ormanı, asker alayı...h) Kılışın (faaliyetin) onu meydana getiren ayağına veya araca münasebeti: araba gezintisi, iğne dikışı...ı) Birinci öge ikinci ögenin sembol veya işareti olur: esaret damgası, isyan bayrağı...i) İkinci öge, birinci ögenin predikası olur: kıskançlık hissi,coğrafya ilmi...j) Birinci öge, ikinci ögeyle mukayese münasebeti ifade eder: sevinç şimşegi, lakırdı şelalesi...k) Bir şeyin veya alametin herhangi bir millete münasebetini ifade eder: Rus edebiyatı, Türk musikisi...l) Bir şeyin (maddenin) kendi adına münasebetini ifade eder: Ankara şehri, halk sineması...m) Tırnak içine alınan kelimeye münasebeti ifade eder: "Güle güle oturun" ziyareti, "vrurum" tehdidi...n) Birinci öge ikincinin mantıkî subjektidir: düşman tehdidi, çocuk uykusu...o) Birinci öge ikinci ögenin mantıkî objektidir: sıtma mücadelesi, kitap okunması..." (Mayzel, 1958: 287-293).

⁴⁷ Ediskun, 1999: 115.

⁴⁸ "İkinci tür ad takımları, tümleyici takısı bulunmadığı için birinci türlü ad takımlarına göre geniş sınırlı olur, genel olarak bir belirsizlik ayırtısı taşır ve çeşitli anlamlarda kullanılır: 1)Erkek eldiveni okul kitabı ... örnekleri birer genel varlığa özgüdür. 2) Armut ağacı, bulgur pilavı... takımları da bir tür göstermek için kurulmuştur. 3) Yazı kalemi, dikiş iğnesi... tümlenenler tümleyene özgü aygıtlardır. 4) kardeş sevgisi, anne şefkati ... tümleyenler, tümlenenlerin niteliğini gösterir. 5) Deniz tutması, sinir hastalığı... tümleyenler tümlenenlerin nedenidir. 6) Limon ayvası, fincan böreği ... tümleyenler, tümlenenlerin neye benzediğini gösterir. 7) Belediye başkanlığı, tabur komutanlığı...takımları da birer görev adıdır. 8) Bu takımlardaki –lik eki olmasa görevi yapan, görevli anlamına gelir: Bucak müdürü, fabrika işçisi... 9) Şehir, yer özel adlarıyla görev anlamlı ikinci türlü ad takımlarında bu genellik anlamı daralır ve belirsizlik ayırtısı silinir: Ankara valiliği, Ankara valisi, İngiliz kralı, İngiltere krallığı.. 10) Çiçek bahçesi, kimsesizler yurdu ... bu takımlar tümleyenlere özgü yerleri anlatmaktadır. 11) İkinci türlü takımlar yer adları olmaya pek elverişlidir:İskenderun Limanı, Taksim Meydanı... 12) İkinci türlü ad takımları kurum ve kurum adları da olur: Ziraat Bankası, Dil Kurumu ...13) İkinci türlü ad takımları mecazlı anlatımlara da elverişlidir: Umud ışığı, gönül avcısı... 14) İkinci türlü ad takımlarında a) tümleyiciler şehir ve yer adları olunca varlıkların yetiştiği, çıktığı yerleri, cinslerini belirtir:Amasya elması, Ankara keçisi...b) Tümleyici kişi adları olunca onlara değgin yapıtlar, buluşlar belirtir:Fuzuli divanı, Naima tarihi...15) Tümleyici kişi adı, tümleneni sıfat ve sıfat gibi kullanılmaya elverişli olan ikinci türlü

Tahsin Banguoğlu, bu tamlama çeşidini “*geniş ölçüde birleşik kelime yapmaya yarayan*” bir yapı olarak görmekte ve anlam özellikleri üzerinde ayrıntılı olarak durmaktadır⁴⁹. Kaya Bilgegil, “*belirtisiz isim tamlaması*” başlığı altında incelediği bu tamlama türünün anlam özelliklerini 15 madde hâlinde açıklamıştır⁵⁰. Vecihe Hatiboğlu, “*belirtisiz tamlama*” adını verdiği bu kelime gruplarının “*hem anlam hem de yapı bakımından kaynaşıp kalıplaşmaya uygun olduğunu*” belirterek ifade ettiği anlamları genel olarak değerlendirmiştir⁵¹.

Mahzar Kükey, bu türden tamlamaların birleşik sözcük olduğuna dikkat çekmektedir⁵². Leyla Karahan, bu tür tamlamanın “*belirsiz, genel bir nesneyi, bir türü karşıladığını, öğeleri arasına daimî bir ilişki bulunduğunu*” vurgulamaktadır⁵³.

Bazı kaynaklarda ise bu tür tamlamada “*tamlayanın ilgi hâli eki almamış olması*”na vurgu yapılmış; anlam özellikleri konusunda ayrıntıya inilmemiştir⁵⁴.

ad takımlarında kötileyici bir niteleme ayırtısı bulunur: Orhan yaramazı...16) İkinci türlü ad takımlarından kaynaşıp bileşik ad olan da çoktur: Adapazarı, Boğaziçi... Kullanış alanı çok geniş olan ikinci türlü ad takımlarının anlamları da çok çeşitlidir.” (Gencan, 1983:160-162).

⁴⁹“*Belirsiz adtakımı cinsadı olarak kullanılmaya daha elverişlidir. Bu nedenle geniş ölçüde birleşik kelime yapımına yarar: göztaşı, ketenhelvası, ayakkabı, devekuşu, kınaççeği, ayçiçeği, alçıtaşı...*”

Belirsiz adtakımı kimi zaman bir cins varlığın (katılanın) parçalarını veya şekillerini ayırt etmeye yarar: zeytin yağı, zeytin tanesi...Çoğu zaman belli bir türün adı cinsin adına katılarak o türün mensup olduğu cinsi açıklamaya yarar: çınar ağacı, mermer taşı...gibi. Özlükadlar, kişi, soy, topluluk, orun ve kurum adları alan bir adtakımında katılan olurlarsa kimi hâlinde kahırlar:İstanbul şehri, Marmara Menizi, Erzurum Valisi, Konya Belediyesi, Trabzon Lisesi, Merkez Bankası...Burada adtakımı “gibi olan” anlamını alır. Bu adtakımı edebiyatta çok yaygın ve sevilen bir mecaz kalıbı teşkil eder ve benzetme adtakımı adını alır: gönül bülbülü, aşk rüyası, talih güneşi, ümit ışığı ... Ancak bir sıfatı katkıalan olarak kullanıp onunla doğrudan doğruya abartma anlamı getiren belirsiz adtakımları yaparız: Para delisi, kadın düşkünü, şöhret budalası...Nihayet belirsiz adtakımının bir çeşidi daha vardır ki bir tür takı öbeklerini meydana getirir. Bunlar aslında yer, yön, çağ, ilişki adlarının katkı alması ile oluşmuş belirsiz adtakımlarıdır: masa üstü, deniz dibi, şehir içi, ırmak boyu, dağ ardı, edep dışı, öğle üzeri, ortaklar arası.” (Banguoğlu, 1986:334-336).

⁵⁰ “*Belirtisiz isim tamlamaları, en fazla aşağıdaki kavramlardan biriyle tahsis ifade eder: 1. Bir tek varlık kavramıyla: Fırat nehri, Konya Şehri...2. Ürün Kavramıyla: Elma ağacı, yonca tohumu...3. Araç kavramıyla. Okul çantası, sandal küreği...4. Sebep kavramıyla: Fazilet mükâfati, tembellik cezası... 5. İçerilen şey (mazruf) kavramıyla: Su testisi, mürekkep şişesi...6. Benzerlik kavramıyla: Bal tüzümü, parmak eriği... 7. Menşe kavramıyla: Gürün elması, Uşak halısı...8. Belirtende muayyenlik: Çocuklarımızın üçü, elbiselerin ikisi...9. Mensupluk kavramıyla. Türk öğretmeni, İngiliz bahriyelisi... 10. Amaç kavramıyla: Seyahat arzusu, saadet emeli...11. Niteleme kavramıyla: hasan haydudu, ayşe zavallısı...12. Benzerlikten başka bir mecaz kavramıyla: kalem kazancı, can kulağı...13. Yöneliş Kavramıyla: Vatan sevgisi, anne şefkati...14. Makam Kavramıyla: Ankara valiliği, ulaştırma bakanlığı...15. Görevli Kavramıyla: Ankara valisi, ulaştırma bakanı...” (Bilgegil, 1984:119-120).*

⁵¹ “*Belirtisiz tamlamanın hemen hepsi tür gösterir: bahçe kapısı, yazı masası, boya kalemi av köpeği, süs köpeği vb. Yer için kullanılan birleşik adların çoğu belirtisiz tamlama biçiminde kullanılır: Adapazarı, Kuşadası, Boğaziçi. Pek çok yer adı belirtisiz tamlama biçimindedir: Eskişehir ili, Beypazarı ilçesi, İzmir Körfezi, Toros Dağları, Van Gölü vb. Belirtisiz tamlama biçiminde kurulan bazı yer adları da zamanla takısız tamlama biçimine dönüşmüştür: Edirnekapı, Topkapı, Arnavutköy vb. Belirtisiz tamlamanın bir bölümünün de bazı sözcüklerle kalıplaşma yolunda olduğu görülür: ayak üstü, sırt üstü, yüz üstü, duvar altı, koltuk altı, tek başlarına, yalnız başına gibi. Bazı tümceleri bir ad gibi kullanarak belirtisiz tamlama kurabiliriz. Bu durumda tümcenin bütünü tamlayan olur: Ne oldum delisi, yaşa var ol sesleri, “Gel demesi kolay, git demesi güçtür.”, “Çocuğunuz büyük bir kabahat işlerse ona ne ceza verirsiniz şeklinde bir gazete anketi açılmıştı.”Bazı belirtisiz tamlamalarda tamlananın iki anlamda da kullanılabileceği görülür: anne sevgisi, düşman korkusu, kardeş yardımı, öğrenci sorunu, çocuk isteği örneklerinde olduğu gibi.” (Hatiboğlu, 1972: 15-18).*

⁵² “*Bunların bir kısmı bileşik sözcük değerindedir. Belirtili biçimleri yapılamaz: kahve makinesi, çamaşır makinesi, Türkçe bölümü, ipek böceği, buzdolabı, balmumu, ateşböceği” (Kükey, 1975:15).*

⁵³ “*Bu tamlama genel bir nesneyi, bir türü karşılar. Tamlamanın iki unsuru arasında daimî bir ilişki mevcuttur.... Birinci unsuru özel bir isim olan İstanbul şehri, Türk dili, Tuz Gölü gibi isim tamlamaları, şekil bakımından belirsiz isim tamlamaları iseler de anlam bakımından belirli isim tamlaması özelliği taşırlar.*

Birinci unsuru cümle olan isim tamlamaları da anlam bakımından belirli isim tamlamasıdır: Birleşme aşkın mezarıdır iftirası, kiralıktır levhası hammeli, yüzbaşı, yayın evi, gibi bazı birleşik kelimeler, belirsiz isim tamlaması kuruluşundadır.” dedikten sonra isim tamlamasının yapısal özelliklerini ayrıntılarıyla incelemektedir. (Karahan, 1995:15-17).

⁵⁴ Koç, 1990: 431, Onan, 1947 :70 , Karaörs, 1993:16, Başman, 1952: 30.

3. Zincirleme İsim Tamlaması: Dil bilgisi kitaplarının çoğunda “zincirleme ad tamlaması” terimiyle karşılanan bu tamlama türü de değişik biçimlerde tanımlanmış, bu tanımlarda farklı özelliklerine vurgu yapılmıştır.

Eski dil bilgisi kitaplarında bu tamlama türü üzerinde durulmamıştır. Her ne kadar *Tetâbu’-i izâfât*⁵⁵, biçiminde sözlüklerde yer almış ise de bu terim, Türkçede bir tamlama türünü belirtmek için değil, Arapça öğretiminde kullanılmıştır. Abdullah Ramiz Paşa “izâfet-i mükerrere”⁵⁶ sözünü, Türkçedeki bir tamlama türünü belirtmek için değil, belirtili tamlamada ilgi hâli ekinin tekrarına dikkat çekmek amacıyla kullanmıştır.

1940’tan sonra yapılan çalışmalarda bu tamlama türünden söz edilmeye başlanmıştır. Ancak bu tamlama türünün oluşumuyla ilgili farklı bilgiler verilmektedir.

Bazı dil bilgisi kitaplarında tamlamayı oluşturan öğelerden yalnızca tamlayanın kendi içinde isim tamlaması olduğu ifade edilirken bazılarında her iki unsurun da kendi içinde ayrıca isim tamlaması olabileceği ifade edilmektedir:

Tahsin Banguoğlu, bu tür tamlamayı “*Adtakımının Zincirlenmesi*” başlığı altında tamlayanın kendi içinde bir isim tamlaması olduğunu vurgulayarak ayrıntılı biçimde değerlendirmiştir⁵⁷. Neşe Atabay, bu tür tamlamada yalnızca tamlayanın isim tamlaması olduğuna dikkat çekmiştir⁵⁸. Zeynep Korkmaz, bu tamlamanın “*Tamlayanı, tamlananı veya her ikisi de isim tamlaması biçiminde iç içe girmiş tamlama türü*”⁵⁹ sözleriyle en az iki isim tamlamasının birleşmesinden meydana geldiğini belirtmiştir. Ediskun, bu tür tamlamada öğelerden birinin veya her ikisinin de isim tamlaması olabileceğini belirtmiştir⁶⁰. Mazhar Kükey, bu tür tamlamanın en az bir unsurunun veya her iki unsurunun da kendi içinde isim tamlaması gerektiğini açıklamıştır⁶¹. Sadettin Özçelik, “*Bir isim tamlamasının çoğunlukla ilgi durum ekini alarak iyelikli üçüncü bir isim veya kelime grubuna bağlanmasıyla oluşan bir kelime grubu*” olmasına dikkat çekmiştir⁶².

Kaya Bilgegil, “*defterinizin kapağının yaldızı*” ve “*Fatma’nın köyünün yolunun tozu*” gibi tamlamaları zincirleme isim tamlaması olarak görmekte; fakat “*fesâhatte zincirleme isim tamlamasının ifade arızaları içinde sayıldığını*” da ayrıca belirtmektedir⁶³.

⁵⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1982.

⁵⁶ Abdullan Ramiz Paşa (1866), *Emsile-i Türkiyye*, Haz: Emir İçhem İdben, TDK Yay., Ankara 1995, s. 17.

⁵⁷ “Bunlardan kimin hâlinde olanlar yeniden ‘nesi?’ sorusunu açarlar. Bunun cevabını katılanı bir adtakımı olan üç hadli adtakımları verir: Hasanın kayınının amcası mısır tarlasının sınırı...Aksine katkıalan bir adtakımı olabilir. Komşunun bahçe duvarı, yemek odasının balkonu...Nihayet katılan ve katkıalan her ikisi adtakımları olabilir: gece bekçisinin kontrol saati...Zincirleme adtakımında ‘tavşanın suyunun suyu’ gibi kimin hâli ekinin tekrarlanmasından hoşlanmayız; onu yer yer düşürürüz: Hasanın amcası (nın) oğlu, Oda (nın) kapısının kilidi...Katkıalan bir ad takımı ise, onunla kurulan üç hadli adtakımında iyelik ekini de tekrarlamayız. Başka bir deyimle ikinci eki düşürürüz: işçinin elemeği (si), Fatmanın başörtüsü (sü) Fakat bazı kaynaşmış birleşiklerde aslı unutulmuş olan iyelik eki tekrarlanır: Mehmedin onbaşı-sı, Çiğdem’in ayakkabı-sı, akşam kahvaltı-sı kimisi, hepsi...Belirsiz adtakımları iyelik zamirinin öbür, yani birinci ve ikinci kişi eklerini almaları halinde üçüncü kişi yani katkıalan ekini düşürürler: Para çanta-(sı)m, sebze bahçe(si)miz, söz sıra(sı)n, kalem kutu(su)nuz gibi. Belirsiz adtakımları isim tabanları hükmünde olup çok zaman yapım ekleri de alırlar. Bunlarda da çoğu zaman iyelik eki düşer. Bazı kaynaşmış bileşiklerde ise kalır: aşiboya(sı)lı, domates salça(sı)lı, Adapazarı(sı)lı, başörtü(sü)lü gibi. Dilimizde çekim halinde fiiller, deyimler, cümleler atasözleri ...- tek bir admış gibi- belirliğimiz şartlar içinde bir kaulan işleyiş alabilirler: düşerim korkusu, ne olur ne olmaz düşüncesi, Ruslar sınırda yığınak yapıyorlarmış söylentisi, işten artmaz diştten artar atasözü gibi.” (Banguoğlu, 1986: 338-339).

⁵⁸ Atabay vd., 1983:56.

⁵⁹ Korkmaz, 1992:180.

⁶⁰ “Bunlar, ya belirteni ya belirteleni ya da her ikisi de birer ad takımı olan takımdır.” (Ediskun, 1991: 123)

⁶¹ Kükey, 1975:18.

⁶² Özçelik, 2005: 193.

⁶³ Bilgegil, 1984: 117.

Muharrem Ergin ise isim tamlamalarını “belirli isim tamlaması” ve “belirsiz isim tamlaması” biçiminde iki gruba ayırarak incelemiştir⁶⁴, zincirleme isim tamlamasına yer vermemiştir. Leyla Karahan, bir isim tamlamasının başka bir isim tamlamasına bağlanması ile oluşan yeni kelime grubunda üç isim unsurunun görev aldığını düşünmenin doğru olmadığını ifade ederek bu tamlamayı üçüncü bir tür olarak kabul etmemiştir⁶⁵.

4. Takısız İsim Tamlaması / Takısız Tamlama: Bu tür kelime grupları, eski dil bilgisi kitaplarında “izâfet-i beyaniyye” ve “izâfet-i teşbihiyye” adıyla “izâfet” (isim tamlaması) konusunda ele alınıp incelenmiştir. Hüseyin Cahit, bu tür tamlamaları “Mütemmim ile isim arasında ba’zan hiçbir edat bulunmaz. altın bilezik, gümüş küpe gibi”⁶⁶ eksiz tamlama olarak değerlendirmiştir. Abdullah Ramiz Paşa, “ism-i mürekkeplerde izâfet pek anlaşılmaıyıp mezkur şeyin neyden yapılmış olduğunu beyan eder: toprak çanak, bakır ibrik, prinç şem’dan, kerpiç duvar.”⁶⁷ biçiminde açıklamakta ve bu tamlamaları “terkîb-ivasfî” konusu içinde değil, “terkîb-i izâfî” konusunu içinde değerlendirmektedir.

Yeni dil bilgisi kitaplarında bu kelime grubunun isim tamlaması mı, sıfat tamlaması mı olduğu konusunda birlik sağlanamamıştır. “Takısız ad tamlaması”, “takısız isim tamlaması” veya “takısız tamlama” terimleriyle karşılanan bu kelime gruplarının diğer kelime gruplarına göre daha çok tartışıldığını söyleyebiliriz. Bu tartışmalar, daha çok bu kelime grubunun gerçekte isim tamlaması mı yoksa sıfat tamlaması mı olduğu noktasında yoğunlaşmıştır. Bazı yazarlar, “demir kapı”, “altın yüzük”, “taş duvar” gibi kelime gruplarındaki “demir”, “altın” ve “taş” sözcüklerinin ad görevinde değil, bir varlığın özelliğini bildirme görevinde kullanıldığını belirterek bu kelime gruplarının anlam itibarıyla sıfat tamlaması olduğunu söylemişlerdir⁶⁸. Bazı yazarlar ise bu kelime grubunda iki adın tamlama eklerini almadan tamlama oluşturduğunu ifade etmekte ve bu kelime gruplarına “ad tamlaması” veya “takısız ad tamlaması” demektedirler⁶⁹.

Ahmet Cevat Emre’ye göre, “Bir çok isimler sıfat gibi tâyin ve tavsif edici rol oynar”⁷⁰ ve isimler başka bir isme sıfat gibi eksiz bağlanabilir.

Tahir Nejat Gencan, bu tür tamlamayı, ad tamlaması olarak değerlendirmiş ve “Üçüncü Türlü Ad takımı (Takısız Tümleme) başlığı altında ayrıntılı olarak incelemiştir⁷¹. Vecihe Hatiboğlu, bu tamlama türünü “Takısız Tamlama” başlığı altında ele alarak anlam özelliklerini ayrıntılı olarak incelemiştir⁷².

⁶⁴ Ergin, 1983: 381-384.

⁶⁵ “Belirli isim tamlaması bir başka belirli isim tamlamasının kuruluşuna tamlayan unsur olarak katılabilir. Böyle bir yapıda üç isim unsuru olduğu düşünülmemelidir. Elbise yakasının düğmesi, halının saçağının rengi, denizin sularının serinliği” (Karahan, 1995: 14)

⁶⁶ Hüseyin Cahit. *Türkçe Sarf ü Nahv*, Matba-yı Ahmet İhsan, İstanbul 1324, s. 52.

⁶⁷ Abdullah Ramiz Paşa (1866), *Emsile-i Türkiye*, (Haz: Emir İçhem İdben), TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 16.

⁶⁸ Ergin, 1983:380-381, Özçelik 2005:194, Zulfikar, *Türk Dili*, 1995, S. 523, s. 781-789, Kükey, 1975:16...

⁶⁹ Demiray, 1970:178, Sander, 1963:44, Demir, 2004: 282, Koç, 1990: 346, Gencan, 1978:89.

⁷⁰ Ahmet Cevat, *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha*, Birinci Cilt, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

⁷¹ “Üçüncü Türlü Ad Takımı (Takısız Tümleme): Takımı kuran sözcüklerin ikisi de ek almıyor. Bu takımlar anlam bakımından ikiye neden yapıldığını gösterir: Mermer saray, kerpiç duvar, bakır mangal...” (Gencan, 1983:163).

⁷² “İki adın tamlayan eki ve tamlanan almadan anlam bakımından birbirine bağlanması takısız tamlamayı meydana getirir. Genellikle Türkçede takısız tamlama örneği olarak taş köprü, gümüş tepse, demir kapı gibi tamlamalar gösterilir. Hâlbuki dilimizde takısız tamlama örnekleri en az öteki tamlama örnekleri kadar çoktur: baş köşe, köşe daire, hayal şehir, son durak, ilk iskele, Doğu Anadolu, yan kapı, kurt politikacı, gül hatır, inci diş, badem göz, toz şeker, kapı bir komşu... Takısız tamlamada genellikle tamlayan tamlananın hangi maddeden yapıldığını gösterir: ipek mendil yün çorap, keten elbise, halı seccade, hasır koltuk, bakır tencere. Takısız tamlama örnekleri de mecazlı kavram verirler: naylon fatura, demir pernde, demir leblebi, yufka yürek vb. Bazı deyimlerin de takısız tamlama biçiminde kurulduğu görülür: mercimek oda, bakla sofa, kepeç kulak, yelken kulak, karga burun vb. Unvan birlikleri ve akaraba adları hep takısız tamlama biçiminde kurulur. Doktor Ali Bey, Bay Doktor Ali, Terzi bayan Fatma Tezel, Hemşire Ayşe Hanım, bey baba, kız çocuk, erkek kardeş, anneanne, babaanne vb. Takısız tamlama Türkçenin en eski tamlama biçimi olarak görülmektedir: Tabgaç budun= Çin milleti, Tabgaç Kagan = Çin Hakanı, Türk Beyler = Türk Beyleri, Ötüken Yiş = Ötüken Ormanı, Kömür tag = Kömür Dağı. Yer adlarımızın çoğu takısız tamlama biçimindedir: Çanakkale, Tunçbilek, Ceylanpınar, Dolapdere, Çankaya, Bülten sokak, Büklüm Sokak, ... Sayı adlarının

Mayzel, diğer tamlama türleri gibi bu kelime grubunu da ayrıntılı olarak incelemiş, ifade ettiği anlamları dokuz gruba ayırmıştır⁷³. Mahzar Kükey ise bu tür tamlamanın ad tamlaması değil gerçekte bir sıfat tamlaması olduğunu ayrıca vurgulamıştır⁷⁴.

Bazı yazarlara göre takısız tamlama türü Türkçenin yapısına uymamakta, bu tamlama türünün tarihî metinlerde örneği bulunmamaktadır. Bazı yazarlara göre bu tamlama türü sadece Türkiye Türkçesinde değil, Türkçenin diğer çağdaş şivelerinde de yaygın olarak kullanılmaktadır⁷⁵.

SONUÇ ve BİR TASNİF DENEMESİ

Eski dil bilgisi kitaplarında isim tamlamasının tanımı ve tasnifi konusunda önemli bir sorun bulunmuyordu. Bu eserlerin çoğunda isim tamlaması aşağı yukarı aynı cümlelerle tanımlanmış, aynı terimlerle adlandırılmış ve aynı başlıklar altında gruplandırılmıştır. Hatta çoğunda aynı örnekler gösterilmiştir.

1932’de Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin kurulmasından sonra Arapçanın kurallarını değil, Türkçenin kendi özelliklerini esas alan yeni dil bilgisi kitapları yazılmaya başlanmıştır. Bu aşamada dilimizin bütün özellikleri gibi kelime gruplarının da ayrıntılı olarak ele alındığını bütün özelliklerin yeniden adlandırıldığını, bütün kuralların yeniden tanımlandığını söyleyebiliriz. Türkçe isim tamlamasının da gerek yapısal özellikleri gerekse anlam özellikleri bu dönemde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Ancak bu dönemde ve daha sonra, isim tamlamasını tanımlama, adlandırma ve tasnif etme konusunda birlik sağlanamamıştır. Çünkü bu çalışmalarda ‘ayırarak değil, birleştirerek inceleme’ eğilimi etkili olmuştur. Yazarlarımız, isim tamlamalarını aralarındaki farklılıklara göre gruplandırmak yerine benzeyenleri bir araya getirerek başlık sayısını azaltmayı daha faydalı görmüşlerdir.

“İsim tamlaması” ve benzer başlıklar altında toplanan örnekleri, aralarındaki anlam veya şekil benzerliğini dikkate alarak, bir başlık altında toplamak, ister istemez, dildeki ayrıntıların üzerini örtecektir. Öyle yapmak yerine bu kelime grupları arasındaki küçük farklılıkları bile değerlendirerek dildeki zenginliği göstermek daha doğru bir yaklaşım olabilir.

artması ile zincirleme takısız tamlamanın sözcükleri de artar: iki paket sigara, beş kutu kesmeşeker, beş metre kumaş, yüz on yedi metre tül vb. sayı adları da takısız tamlama biçiminde sıralanır ve rakam büyüklüğüne göre sayı adı artar: bin sekiz yüz on yedi, on milyon dokuz yüz vb. Aslında yedi kat gibi tamlamalar da takısız tamlama sayılır. Özellikle beş elma, üç kalem eşya gibi. Ayrıca sağ sol ön arka gibi sözcükler de takısız tamlama kurarlar: sağ el, sol, el, ön kapı arka oda yukarı mahalle, aşağı salon vb.” (Hatiboğlu, 1972:18-20).

⁷³ “a) Birinci öge bir madde ismini, ikinci öge de ondan yapılan nesneyi ifade eder: taş köprü, altın saat... b) Birinci öge bir sosyal durumu, ikinci öge ise has ismi ifade eder: çoban hasan, Mimar Sinan...c) Birinci öge milliyeti, ikinci öge ise bir mesleği ifade eder: tatar arabacı, Ermeni ebe, Rum kemancı... Bu durumda ikinci öge iyelik ekli söylenebilir: Bulgar generali, Ermeni komitecisi...ç) Birinci öge cinsiyeti veya yaşa aidiyeti ikinci öge ise bir canlı varlığı ifade eder: kadın doktor, erkek sincip, dişi serçe...d) Birinci öge unvanı, ikinci öge has ismi ifade eder: mösyö Ribot, Madam Mihaylov, Mister Robinson...e) Birinci öge has ismi, ikinci öge ise unvanı ifade eder: Mehmet Ağa, Ahmet Efendi, Enver Bey... f) İkinci öge karşılaştırma objektini ifade eder: 1. Birinci öge hayvan veya mevhum canlılar ikinci öge bunların özel huyuna sahip olanı ifade eder: eşek oğlan, aslan asker...2. Birinci öge bir şeyi ikinci öge insan vücudundan bir parçayı ifade eder: gül yanak, kiraz dudak, pala bıyık...3. Birinci öge karakteristik vasfıyla bir şeyi, ikinci öge onunla karşılaştırılan şeyi ifade eder: silindir şapka, toz şeker, kaymak kâğıt. Bu nevi izafet son zamanlarda meydana gelmiş yeni terkiptir. g) Birinci öge bir sayı ifade eder, ikinci öge bu sayı ile sayıldığını gösterir: 5 masa, 17 defter. ğ) Birinci öge ölçü derece veya tür gösterir. İkinci öge ise bu ölçüde alınan maddeyi ifade eder: iki metre kumaş, beş litre süt, bir bardak su” (Mayzel, 1958: 293-295).

⁷⁴ “Tamlayan ve tamlanan adların ikisinin de ek almadan ad tamlaması oluşturması olanaksızdır. Şu örnekler ad tamlaması değil birer sıfat tamlamasıdır: tahta köprü, taş yol, demir kafes, altın yüzük.” (Kükey, 1975:116).

⁷⁵ “Günümüz Azerbaycan Türkçesinde bu biçim fazla yaygın değildir. Öteki Türk lehçelerinde her iki tarafı eksiz olan tamlamalar sık sık göze çarpar.” (Ferhat Zeynelov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*. Çeviren: Yusuf Gedikli, Cem Yayın Evi, İstanbul 1993, s. 82).

Bu bağlamda Türkçedeki isim tamlamalarını yapı özelliklerine ve anlam özelliklerine göre ayrı ayrı incelemek gerektiğine inanıyoruz.

Bütün bunları dikkate alarak şöyle bir tasnif yapabilir:

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İSİM TAMLAMALARI

A. YAPI BAKIMINDAN TAMLAMALAR

1. Ekli Tamlamalar

- a. İyelik Ekli Tamlamalar
- b. İlgi Ekli Tamlamalar
- c. İyelik ve İlgi Ekli Tamlamalar
- d. Birleşik İsim Tamlamaları
- e. Eksiltili İsim Tamlamaları

2. Eksiz Tamlamalar

- a. Ek Almamış (Takısız) Tamlamalar
- b. Eki Düşürülmüş Tamlamalar

B. ANLAMI BAKIMINDAN TAMLAMALAR

1. İyelik (Aitlik / Sahiplik) Bildiren Tamlamalar

- a. Birinci Ögenin Aitliğini Belirten Tamlamalar
- b. İkinci Ögenin Aitliğini Belirten Tamlamalar

2. İlgi Bildiren Tamlamalar

- a. İlgi Kurmak İçin Oluşturulan Tamlamalar
- b. Mevcut İlgii Belirten Tamlamalar

3. Bölüm ve Kısım Bildiren Tamlamalar

- a. Bir Bütünün Bölümünü Belirten Tamlamalar
- b. Bir Bütünün Kısmını Belirten Tamlamalar

4. Benzerlik Bildiren Tamlamalar

- a. Ekli Tamlamalar
- b. Eksiz Tamlamalar

5. Nitelik Bildiren Tamlamalar

- a. Birinci Ögeye Yönelik Olanlar
 1. Özellik Belirten Tamlamalar
 2. Niteleyen Tamlamalar
- b. İkinci Ögeye Yönelik Olanlar
 1. Ekli Tamlamalar
 2. Eksiz Tamlamalar

6. Sebep Bildiren Tamlamalar

7. Eylem İlgisi Bildiren Tamlamalar

- a. Özne-Eylem İlgisi Bildirenler
- b. Nesne-Eylem İlgisi Bildirenler

8. Tür Bildiren Tamlamalar

9. Ürün (İstihsal) Bildiren Tamlamalar

- a. Ekli Tamlamalar
- b. Eksiz Tamlamalar

10. Zaman Bildiren Tamlamalar

11. Mecazlı Tamlamalar

12. Belirsizlik Bildiren Tamlamalar

13. Kalıplaşmış Tamlamalar

- a. Bitki İsimleri
- b. Hayvan İsimleri
- c. Yer İsimleri
- ç. Eşya İsimleri
- d. Organ İsimleri
- e. Yiyecek İsimleri

....

A. YAPI BAKIMINDAN İSİM TAMLAMALARI

1. Ekli Tamlamalar

a. İyelik Ekli Tamlamalar

birinci öge + Ø (ilgi hâli eki) + ikinci öge + iyelik eki

Bu gruba giren tamlamaların ikinci ögesinde iyelik eki bulunmakta fakat birinci ögesinde ilgi hâli eki bulunmamaktadır. Yeni dil bilgisi kitaplarında bu kelime gruplarına “belirtisiz / belirsiz ad tamlaması” denmektedir: *olay yeri, gönül bağ + ı, Türk yurt + u, doğum gün + ü, sonuç bildiri + si, yayla hava + sı, Zeytin ağaç + ı, Türk köylü + sü, karınca ordu + su* gibi.

Bu tür isim tamlamalarında ilgi hâlindeki öge, kendi içinde başka bir kelime grubu veya cümle olabilir. Fakat iyelik ekli öge bir isim veya isim gibi kullanılan bir sözcük olur: *Eski zaman sevdalar + ı, uzun romanları okuma zorkluk + u Taze soğan koku + su, Ortadoğu'yu işgal etme planlar + ı sonradan görme suçlama + sı, yeniden seçilememe endişe +si, “Yüzde yüz gelirim.” düşünce + si, “İçeri girmek yasaktır!” yazı + sı* gibi.

b. İlgi Ekli Tamlamalar

birinci öge + ilgi hâli eki + ikinci öge + Ø (iyelik eki)

Bu grupta yer alan kelime gruplarının birinci ögesine ilgi hâli (+in / +nin) eki getirilir, ikinci ögesine iyelik eki getirilmez. Bu tamlamalara, bazı dil bilgisi kitaplarında “genitif grubu”⁷⁶ denmektedir. Birinci öge isim veya zamir olabilir: *biz + im kız, siz + in ev, komşu + nun bahçe, Ahmet + in araba, ben + im çocuklar, sen + in kafa, Şükrü + nün oğlan* gibi.

Bu tür tamlamalarda ögelerin her ikisi de kendi içinde başka bir kelime grubu olabilir. Ancak ilgi hâlindeki öge bir zamir ise bu durum söz konusu olmaz: *ben + im eski araba, Ayşe + nin defter, Kerim + in eski ev, Mehmet Ağa + nın bozuk araba, siz + im büyük oğlan, biz + im haftalık izinler, sen + im dünyalık işler, Biz + im Erzurum'dan gelecek malzemeler, Siz + in Ankaradaki ev, siz + in İstanbul'da okuyan oğlan, çarşıdaki dükkân + in arka duvar* gibi.

c. İyelik ve İlgi Ekli Tamlamalar

birinci öge + ilgi hâli eki + ikinci öge + iyelik eki

Bu tür tamlamada birinci ögede ilgi hâli eki, ikinci ögede iyelik eki bulunmaktadır. Grubu oluşturan ögelerin her ikisi de eklidir. Dil bilgisi kitaplarında bu tür tamlamaya “belirtili / belirli ad tamlaması” denmektedir: *herkes +in dert + i, iş + in kolay + ı, çocuk + un uyku + su, yazar + ın öykü + sü, bizi + m insan + ımız, siz in gelme niz, onlar + in endişeler + i* gibi.

Bu tür isim tamlamalarında da ögelerin her ikisi de kendi içinde ayrı bir kelime grubu olabilir: *seninle çalışma + nın en güzel yan + ı, geriye kalan yüzde elli + nin beklenti + si, biz + im en büyük arzu + muz, onlar + m bizden istedik + leri, herkes + in bir geleceğe yönelik hayaller + i, sen + in İstanbuldaki çalışmalar + ın, bu çocuklar + ın oyunlar + ı, mavi gökler + in beyaz ve kıvılcık süs + ü, batan gemi + nin mallar + ı, bin yıldan uzun bir gece + nin beste + si, eski günler + in hatırı, deterjanlı su +(y)un temizleme güç + ü, bu insanlar + ın gülümseyen yüz + leri, hangi öğrenci + nin not + u, eski köy + ün yeni âdet + i* gibi.

⁷⁶ Ergin, 1983: 393

d. Birleşik İsim Tamlamaları

Birleşik isim tamlaması, üç şekilde kurulabilir. Başka bir deyişle iki veya daha çok isim tamlamasının birleşimi üç biçimde olabilir:

isim tamlaması + isim / isim ögesi : *aşk şiirleri antoloji + si*

isim / isim ögesi + isim tamlaması: *Sivas yardımlaşma dernek + i*

isim tamlaması + isim tamlaması: *insan kaynakları takip çizelge + si*

Bu tür tamlamada öğelerden biri veya her ikisi de kendi içinde belirtili veya belirtisiz isim tamlaması olabilir. Bu tür tamlamalar, en az iki isim tamlamasının ekli veya eksiz olarak birleşmesinden oluşmaktadır.

“Birleşik” sözcüğü ile en az iki isim tamlamasının ekli veya eksiz birleşerek oluşturduğu yeni bir isim tamlaması kastedilmektedir. Bu tür tamlamalara yeni dil bilgisi kitaplarında “zincirleme ad / isim tamlaması” denmektedir: *insan haklar + ı beyanname + si, Ankara Ticaret Oda + sı, Osmanlı Devlet + i eğitim sistem + i, güneş ışınlar + ı + nın eki + si, belediye başkanlar + ı toplantı + sı, ermişler + in yüz + ü su + (y)u hürmet + i, banka hesap numaralar + ı, Atatürk Öğrenci Yurt + u, yer altı suları araştırma rapor + u* gibi..

Bu tür isim tamlamalarında öğelerden biri veya her ikisi de kendi içinde isim tamlamasıdır. Ancak bu öğelerin içinde başka kelime grupları bulunabilir: *(ben + im) Hakk’a tapan milletim + in hakk + ı, kestane ağaçları + nın serinletici gölge + si, Çanakkale Boğazı + nın serin sular+ı* gibi.

e. Eksiltili İsim Tamlamaları

Ø (birinci öge) + Ø (ilgi hâli eki) + ikinci öge + iyelik eki

Bazı durumlarda isim tamlamasının ilgi hâlindeki ögesi düşürülebilir. “İyelik ekleri eklendikleri kelime dışında bir şahıs ifade ettikleri için iyelik grubunun / isim tamlamasının yalnız tamlanan unsuru da grubun yerini tutabilir. Babam (benim babam), meyvesi (onun meyvesi) gibi.”⁷⁷ Türkçede bu tür kullanımlar son derece yaygındır. İlgi hâlindeki öge zamir ise, bu sözcük çoğu kez düşürülmektedir:

“Sözümü dinlediler.”, “Geldiğinizi duymadım.”, “Kapımız herkese açık.”, “Babasıyla eskiden beri tanışırım,

(arkadaşımın)dede + si, (binanın)çatı + sı, (arsanın) orta + sı...

Kullanımı yaygınlık kazan eksiltili tamlamalar da bulunmaktadır: *Tek baş + ı (na kaldı), yalnız baş + ı (na ne yaparsın), yıllar önce + si (ne uzanalım), ardi arka + sı (kesilmiyor), öte beri + si (bize emanet), geri + si (gelmedi), daha + sı (var), bir yıl sonra + sı (nı merak ediyorum), benden sonra + sı (tufan), yüzde elli + si (çekimser oy kullandı), size göre olan + ı (kalmadı), bir + i (beni aramış), kim + i kimse + si (yok mu), fazla + sı (ile ödedim, ara + sı (iyi değilmiş) ...*

2. Eksiz Tamlamalar

a. Ek Almamış (Takısız) Tamlamalar: Bu grupta ele alınan tamlamaların birinci ve ikinci öğelerinde çekim eki bulunmamaktadır. Bu tür kelime gruplarının isim tamlaması mı, sıfat tamlaması mı

⁷⁷ Ergin, 1983 :383.

olduğu tartışılmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bazı dil bilgisi kitaplarında bu tür tamlamaya “takısız ad tamlaması”, bazı kitaplarda ise “sıfat tamlaması” denmektedir. Ancak bu tür tamlamaya yakışan en güzel adın “eksiz tamlama” olduğu görüşündeyiz. Çünkü Bu tür tamlamalar, Türkçede isimlerin yine isim olarak sıfat görevinde kullanılabileceğini gösteren tipik örneklerdir: gümüş kemer, tahta baraka, tel dolap, altın kolye, ipek mendil...

Eski dil bilgisi kitaplarında da bu tür kelime grupları “izâfet” ve “terkîb-i izâfî” (isim tamlaması) olarak değerlendirilmiştir. “*İzâfet-i beyâniyye, muzâfın nev’ini ve aslını ya’ni neden yapılmış olduğunu beyan eder. Meselâ dut ağacı, gül kurusu. Bu misâllerde muzâfın nev’i beyan ediliyor. Altun taş, gümüş desti. Bu misâllerde muzâfın aslı beyan ediliyor.*”⁷⁸ Tanzimat dönemi dil bilgisi kitaplarında da aynı düşünce söz konusudur: “*İzâfet-i beyâniyye, bir şeyin nev’ini ve neden ma’mül edildiğibeyân ve iş’ar eden izafetlerdir.*”⁷⁹

Eski dil bilgisi kitaplarında “izâfet-i teşbihîyye” adı verilen kelime gruplarının da bu bağlamda eksiz tamlama olarak değerlendirilmesi gerekir: elma yanak, servi boy, zeytin göz, aslan asker, melek kız gibi.

b. Ekleri Düşürülmüş Tamlamalar:Bu gruptaki tamlamalar, başta iyelik ekli iken daha sonra bünyesinden bu ek düşürülmüştür. “*İsim tamlaması iken, yaygın kullanım nedeniyle tamlanan bölümündeki iyelik ekini düşürmüş örnekler de vardır: Urfakapı < Urfa kapısı, topkapı < Top kapısı gibi*”⁸⁰.

“*Takısız tamlama Türkçenin en eski tamlama biçimi gibi görünmektedir. Çok defa belirtilen tamlama biçiminde kurulan bu tamlama bile zamanla önce belirtisiz tamlama biçimine dönmekte , sonra da takısız tamlama olmaktadır: paşanın bahçesi > paşa bahçesi > paşa bahçe olmuştur*”⁸¹

Bu tür tamlamalar daha çok yer ve eşya adı olarak kullanılmaktadır. Bazıları tamamen kalıplaştığı için bitişik yazılmaktadır: otopark (otop parkı), hücumbot (hücum botu), Kadıköy (kadı köyü)... “*Son olarak isim tamlaması üzerinde yapılan feci bir yanlışlığa işaret edelim: bu yanlışlık belirsiz isim tamlamasında iyelik ekinin atılması hadisesidir: Mektep Sokak, Karanfil Sokak, Ömer Han, Ahmet Palas misallerinde olduğu gibi*”⁸²

B. ANLAM BAKIMINDAN İSİM TAMLAMALARI

1. İyelik (Aitlik / Sahiplik) Bildiren Tamlamalar

a. Birinci Ögenin Aitliğini Belirten Tamlamalar: Bu gruptaki tamlamalar, söz konusu edilen iki varlıktan birinin diğerine ait, ona tâbi veya mensup olduğunu ifade eder. Bu tamlamalar, ilgi hâlindeki ögede belirtilen varlığın iyelik ekli ögede belirtilen varlığa tâbi, ona mensup veya onun bir parçası olduğunu ifade etmek amacıyla oluşturulur.

İsim tamlamalarında iyelik ekli ögenin ilgi hâlindeki ögede belirtilen varlığa ait veya onunla ilgili olan bir varlığı belirtmesi, iyelik gruplarının tipik özelliklerinden biridir. Ancak bu grupta değerlendirilen isim tamlamalarında, bilinenin aksine, ilgi hâlindeki ögede belirtilen varlığın, iyelik ekli ögede belirtilen varlığa ait veya ona mensup olduğu ifade edilmektedir. “*İzfâtda küçüğün büyüğe tâbi olması, mevâdd-ı ma’lûmeden olmakla dikkat olunmak lazımdır. Meselâ kışlanın kiremidi ve parmağın turnağı ve geminin direği ve manavın elması denilir. Kiremidin kışlası ve turnağın parmağı ve direğin gemisi ve elmanın*

⁷⁸ Bedros Zeki, 1310: 7.

⁷⁹ Hasan Şefik, 1307: 19-20.

⁸⁰ Özçelik , 2005: 194.

⁸¹ Hatiboğlu, 1972: 19.

⁸² Ergin, 1983: 384.

manavı denilmez. *Lâkin isti'mâle muvâvık ve kıyâsa muhâlif ba'zı şeyler vardır. Meselâ bir kavmin pâdişâhı ve bir pâdişâhın kavmi ve hocanın talebesi ve talebenin hocası gibi*⁸³. Bu tamlamalarda birinci öge, bir varlığı, ikinci öge ise bu varlığın dahil olduğu şeyi belirtmektedir: *elmanın cinsi, sizin milliyetiniz, Mehmet'in uyrugu, Kemal'in köyü, Ayla'nın mahallesi, benim takımım, Yalçın'ın grubu, onun medenî hâli, benim ailem, bizim milletimiz, bizim obamız, sizin soyunuz* gibi.

b. İkinci Ögenin Aitliğini Belirten Tamlamalar: Bu kelime grupları da, aitlik, tâbi olma ve mensup olma gibi anlamlar ifade etmektedir. Bu tamlamalar, iyelik ekli ögede belirtilen varlığın ilgi hâlindeki ögede belirtilen varlığa tâbi, ona mensup veya onun bir parçası olduğunu ifade etmek amacıyla oluşturulur. "*Birinci şekil izâfetler temellük, nisbet; ait ve mahsus olma gibi manalar ifade eder. Odanın kapısı, kalenin duvarı, kapının anahtarı.*"⁸⁴

İyelik gruplarının tipik özelliği bu tamlamalar üzerinde görülmektedir: *Türkçe bölümü, kuş yuvası, kunduracının Zeki, Türk köyü, Kanlıca muhtarı, Türk musikisi, Hasan'ın kayını, amcamın dostu, Ankara valisi, ayı ini, çocuğun uykusu, ebenin Melehat, Fatma'nın kızları, gençler derneği, halam kızı, halının rengi, İngiliz donanması, işçi partisi, işçinin ele emeği, kimsesizler yurdu, komşunun bahçe duvarı, okulun birincisi, Rus edebiyatı, Türk bayrağı, Türk dili, Ermeni aksanı, kadının şapkası, Ali'nin parası, Arşimet kanunu, benim dayım, çocuğun zekası, Nedim divanı, Naîmâ tarihi, Orhan'ın babası, sizin sağlığınız, Yalçın'ın kalemi...*

Kurum kuruluş ve dernek adları da 'ilgi' ve 'mensubiyet' ifade ettiği için bu çerçevede değerlendirilebilir: *Artvinliler Derneği, Yazarlar Sendikası, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Türk Dil Kurumu, Türk Hava Yolları, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği...*

2. İlgi Bildiren Tamlamalar

a. İlgi Kurmak Amacıyla Oluşturulan Tamlamalar: Bu kelime grupları, toplum açısından önemli olan yer, kavram ve/veya değerli bir şahsiyetin adı ile kamuya hizmet veren bir yerin adı iyelik ilgisiyle bağlanarak oluşturulur. Böylece kamu hizmeti gören yol, bina, semt, cadde, sokak, kurum ve kuruluşların değerli şahsiyetlerin adıyla bilinmesi sağlanmaktadır: *Atatürk Bulvarı, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Tahsin Banguoğlu Öğrenci Yurdu, Lenin Müzesi, Miraç Apartmanı, Şehit Cengiz Topel Mahallesi, Bağdat Caddesi, Beyazıt Meydanı, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü, Afyon Kocatepe Üniversitesi...*

Şayet kamuya hizmet veren yol, bina, çeşme, tiyatro, üniversite, okul vb. yerler, gerçekten sözü edilen kişi tarafından ortaya konmuş ve/veya hizmete sokulmuş ise bu tamlama gerçekte var olan bir ilgiyi veya aitliği belirtmek amacıyla oluşturulduğu için '*b. Tamlananın aitliğini belirten tamlamalar*' grubunda değerlendirilmelidir: *III. Ahmet Çeşmesi, Süleymaniye Camii, Fatih Külliyesi, Ali Emiri Kütüphanesi, Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu, Saracoğlu apartmanı* gibi.

b. Mevcut İlgiyi Belirten Tamlamalar: Bu gruptaki tamlamalar, bir varlık adı ile o varlığın gerçekte ilgili olduğu başka bir varlık adının iyelik ilgisiyle birbirine bağlanmasından oluşur. Bu tür tamlamalar, iyelik ekli ögede belirtilen varlığın, ilgi hâlindeki ögede belirtilen varlıkla ilgili veya ona dair olduğunu ifade eder.

Bu kelime grupları iki varlık arasında ilgi kurmak amacıyla değil, bir varlığın gerçekte başka bir varlıkla herhangi bir şekilde ilgili olduğunu belirtmek amacıyla oluşturulmuş kelime gruplarıdır. Bunların çoğu, günlük dilde bir tür veya kavram adı olarak kullanılmaktadır.

⁸³ Abdullah Ramiz Paşa, *Emsile-i Türkiye*, Hazırlayın: Emir İçhem İdben, TDK yayınları, Ankara 1999, s. 16.

⁸⁴ Midhat Sadullah Sander, *Tatbikatlı Türkçe Gramer Dersleri*, Kanaat Kitapevi, İstanbul 1934, s. 59-60.

Bu sözcüklerin bir kısmı dil bilgisinde birleşik sözcük olarak değerlendirilmektedir: *kahve makinesi, uyumak arzusu, Ermeni meselesi, ekmek bıçağı, kurtuluş ümidi, ifade arızaları, çalışma kabiliyeti, hazır ol vaziyeti, tuz gölü, “İşten artmaz dışten artar.” atasözü, “Ne olur ne olmaz” düşüncesi, “Yaşa, var ol!” sesleri, aşk rüyası, coğrafya ilmi, çiçek bahçesi, deniz tutması, fen fakültesi, kaza yeri, kurtulma ümidi, mensubiyet kavramı, taş ocağı* gibi.

Bu gruptaki tamlamalardan bazıları bir varlık ile o varlığın yaptığı iş arasındaki ilgiyi ifade etmek amacıyla oluşturulmuştur: *posta güvercini, cırcır böceği, guguk kuşu, alarm düğmesi, servis otobüsü, uyku ilâcı, güvenlik güçleri* gibi.

Bazı tamlamalar ise bir varlık ile o varlığa bağlı olarak yapılan iş arasındaki ilgiyi belirtmek amacıyla oluşturulmaktadır: *oyun salonu, şikayet kutusu, üretme çiftliği, yayın evi, yazı tahtası, karalama defteri, giriş kapısı* gibi..

Bazı araştırma merkezleri, daire ve bürolara, yapılan işten dolayı ilgili olduğu kişi ya da kavramın ismi verilerek bu ilgi isim tamlaması biçiminde ifade edilmiş olur: *Atatürk (ii) Araştırma Merkezi, Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi, Türk Dil kurumu, Yahya Kemal Enstitüsü* gibi.

3. Bölüm ve Kısım Bildiren Tamlamalar

a. Bir Bütünün Bölümünü Belirten Tamlamalar: Bu gruptaki tamlamalar, küçük, büyük birimlerden oluşan daha büyük bir bütünün bölümünü ya da bölümlerini ifade etmek amacıyla oluşturulur⁸⁵.

Bu tamlamalarda ilgi hâlindeki öge bütünlüğü, iyelikli öge ise bu bütüne mensup olan bölümü belirtir. *Masanın ayağı, kitabın sayfaları, radyonun düğmesi, evin odaları, kapının kolu, bankanın kasası, tencere kapağı, bisikletin tekerlekleri* gibi. Ancak bazı durumlarda bütünün adı bilindiği için onu söyleme ve yazma gereği duyulmaz. Bu durumda bölüm belirten öge müstakil bir tamlama gibi görünebilir: *“Türkiye Cumhuriyeti Devleti Sağlık Bakanlığı”,* tamlaması sadece *“Sağlık Bakanlığı”* biçiminde söylenebilmektedir. *“Eminönü Belediye Başkanlığı”* tamlaması bu bölgede sadece *“Belediye Başkanlığı”* biçiminde söylenebilmektedir. Hatta bu tür adlandırmalar, bina içinde daha da kısaltılarak *“Başkanlık”* biçiminde yazılıp söylenmektedir. Resmî evraklarda bu tamlamaların eksiksiz yazılmasına dikkat edilir:

(...) belediye başkanlığı, (...) Karşıyaka Köyü Muhtarlığı, (...) idarî işler şubesi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti Adalet Bakanlığı, (...) Ulaştırma Bakanlığı, Amerika Birleşik Devletleri Ankara Büyükelçisi, (...) Ankara Valiliği, İngiltere krallığı gibi, İzmir körfezi, (...) tabur komutanlığı...

b. Bir Bütünün Kısımlarını Belirten Tamlamalar: Bu gruptaki tamlamalar, bir bütünü oluşturan kısmı veya kısımları belirtmek amacıyla oluşturulmaktadır. İlgili hâlindeki öge, bütünün kendisini, iyelikli öge ise bu bütünün kısmını veya kısımlarını belirtir: *tencerenin dibi, yol kenarı, sayfanın sonu, işin başı, avuç içi* gibi.

Bir bütünde yer alan kısımlar, kendi içinde bir bütünlük göstermediği için bir bütüne ait kısmı veya kısımları ifade eden tamlamalarda eksiltme olmaz: *deniz kenarı, duvar dibi, koltuk altı, pencerenin önü, taş parçası, dağ başı, ırmağın kıyıları, masanın üstü, şehir içi, şehrin girişi, sırt üstü, göz önü, pınar başı, işin içi, yolun sonu, evin dışı, iğnenin deliği* gibi.

⁸⁵ Bu açıklamalarda “bölüm” sözcüğü, bir bütünü oluşturan ögeler; “kısım” sözcüğü ise bir bütünden ayrı düşünülemeyen ve ondan soyutlanamayan parça anlamında kullanılmıştır.

Televizyonun düğmesi, pencerenin camı, araba lastiği, odanın kapısı : bölüm ifade etmektedir.

Televizyonun içi, pencerenin önü, arabanın arkası, odanın tabanı: kısım ifade etmektedir.

Bu kelime grupları nicelik belirtmek amacıyla da oluşturulabilir. Çünkü bir bütünün ifade edilmek istenen kısmı sayısal bir anlam ifade edebilir: ayın onu, gece yarısı, kumaşın metresi, patatesin kilosu, arkadaşların birkaçı, çocukların ikisi, insanların çoğu, yolcuların üçü gibi.

4. Benzerlik Bildiren Tamlamalar

Bu gruptaki tamlamalar, bir şeyin başka bir şeye benzediğini ifade etmek amacıyla oluşturulmaktadır. Eski dil bilgisi kitaplarında bu tür tamlamalara ek alıp almamasına bakılmadan “*izâfet-i teşbihîyye*” denilmiştir. Benzerlik ifade etmek amacıyla oluşturulan tamlamalar, iki gruba ayrılabilir:

a. Ekli Tamlamalar: Tamlamayı oluşturan öğelerden iyelikli öge bir varlığı, ilgi hâlindeki öge ise bu varlığın benzediği başka bir varlığı belirtir: *keten helvası, tespih böceği, fincan böreği, parmak üzümü, ekmek ayvası, sigara böreği, dülger balığı, kalkan balığı, tayyare böceği* gibi.

b. Eksiz Tamlamalar: Bu tamlamalarda ikinci ögede iyelik eki bulunmamaktadır. Benzeyen varlık ikinci ögede, kendisine başka bir şey benzetilen varlık ise birinci ögede belirtilmektedir. Bu nedenle bu tamlamalarda anlam geriye doğru değil, iyelik gruplarının aksine ileriye doğrudur.

Eski dil bilgisi kitaplarında bu tür tamlamalara da “*izâfet-i teşbihîyye*” denilmiştir: “86- *İzâfet-i teşbihîyye: Terkîb-i izâfîyi teşkil eden kelimelerden biri diğerine teşbih olunan terkiblere izâfet-i teşbihîyye denir: ekmek ayvası gibi*”⁸⁶

Bu kelime grupları söz sanatları içinde de değerlendirilmektedir. Benzetmenin iki temel ögesi (benzeyen ve kendisine benzetilen) kullanılarak oluşturulan bu gruptaki tamlamalara “*teşbih-i belîğ*” denmektedir: *gül yanak, karga burun, kepçe kulak, aslan asker, zeytin göz, çelik irade, demir yumruk, inci diş, kiraz dudak, kömür göz, melek kız, pala bıyık, servi boy, sırma saç, şeytan adam, tilki adam, tunç bilek, elma yanak, gül dudak, ay yüz* gibi.

5. Nitelik Bildiren Tamlamalar

Bu grupta yer alan tamlamalar, bir varlığın niteliğini, kendi cinsinden olan öteki varlıklardan farklı olan yönünü belirtmek amacıyla oluşturulmaktadır.

Nitelik bildiren isim tamlamaları, iki gruba ayrılır:

a. Birinci Ögeye Yönelik Olanlar: Bu tür isim tamlamaları, ilgi hâlindeki ögenin anlamını ve konumunu açıklamak, onu biliniyor kılmak için oluşturulmaktadır. İyelik ekli öge açıklayıcı, bir öge konumunda bulunmaktadır.

Bu gruplar, iyelik ekli ögenin işlevine göre iki bölüme ayrılabilir:

1. Özellik Belirten Tamlamalar: Bu gruba giren tamlamalar, bir ad ve o adın ne anlama geldiğini belirten ikinci bir adın iyelik ilgisi içinde birbirine bağlanmasından oluşmaktadır. Bu tamlamalarda, esas olan iyelik ekli öge değil, ilgi hâlindeki birinci ögedir. İyelik ekli öge (tamlanan), ilgi hâlindeki ögenin (tamlayan) ne anlama geldiğini, gerçekte nasıl bir varlık olduğunu veya işlevinin ne olduğunu belirtme görevinde kullanılır: *kelaynak kuşu, tüberküloz hastalığı, örenkale köyü* gibi.

İlgi hâlindeki ögede belirtilen varlığın gerçekte ne olduğu ve ne anlama geldiği biliniyor ise onun açıklayıcısı durumunda olan iyelik ekli öge kullanılmamakta, yalnızca ilgi hâlindeki öge kullanılmaktadır: “*Huzur romanını okudum.*” cümlesinde “*roman*” sözcüğü açıklayıcı bir ögedir. Şayet

⁸⁶ Midhat Sadullah, 1910: 43-44.

“Huzur”un bir roman olduğu biliniyorsa bu cümle “Huzur’u okudum.” biçiminde söylenir. Şu hâlde bu tamlamadaki “roman” sözcüğünü açıklayıcı bir öge olarak değerlendirmek gerekir.

“Kızılırmak nehri” biçiminde bir tamlama oluşturulmaz; çünkü birinci ögenin bünyesindeki “ırmak” sözcüğü gerekli bilgiyi vermektedir. Fakat “Tuna nehri” tamlamasında “Tuna”nın bir nehir olduğunu açıklayan bir ögeye ihtiyaç vardır. “Nehir” sözcüğü iyelik ekli olmasına rağmen burada aitlik değil, özellik belirtmektedir. Bu tamlamayı oluştururken “Tuna” sözcüğünün ne anlama geldiğinin bilinmemesi endişesi vardır. Bu endişe bizi, “nehir” sözcüğünü açıklayıcı bir öge olarak kullanmaya zorlamaktadır. Aynı şekilde “Dikyamaç Sokağı”, “Karaman İli”, “Van İli”, “Van Gölü” gibi yer adlarında, “migren hastalığı”, “yusuçuk kuşu”, “Katrina Kasırgası” gibi değişik kavramların adlandırılmasında birinci ögede belirtilen varlığın gerçekte ne olduğu açıklama düşüncesi etkili olmaktadır.

Örnekler çoğaltılabilir: *aşk ateşi, şeker hastalığı, sedef hastalığı, Çiçekli köyü, zambak çiçeği, Huzur romanı, Selâmsız Kasabası, Ayşe arkadaşımız, Mehmet Hoca, Nilüfer Hatun, Mutlu Bey / Mutlu Hanım, Halk tabakası, Tan gazetesi, Vakıf gazetesi, Eskişehir ili, Gürün kasabası, Toros dağları, kirpik oku, iki bin yılı, su haznesi, silâh gücü, İslâm dini, Tasavvuf inancı, Romantizm akımı, Halep şehri, nisan ayı, kaş hançeri, şüphe kurdu, kıskançlık hissi, kanser hastalığı, pönömoni hastalığı, Mehmet Ağa, alçı taşı, Mahmut Paşa, Ahmet Efendi, hüznün ummanı, üzüntü deryası, sevinç şimşegi, üzengi kemiği* gibi.

2. Niteleyen Tamlamalar: Bu kelime grubu, bir ad ile o adın özelliğini belirten, daha çok sıfat karakterli başka bir sözcüğün iyelik sistemi içinde birbirine bağlanmasından oluşur. Bu ime grubunda özelliği belirtilmek istenen asıl öge, ilgi hâlinde bulunan ögedir. İyelik ekli öge; nitelik, özellik belirten yardımcı öge durumundadır. “Abdullah yaramazı, Rıza keratası, Fatma biçaresi gibi tamlamalara lâfızca isim tamlaması, (izâfet-i lâfziyye) denir”⁸⁷.

Bu başlık altında gösterdiğimiz kelime grupları sıfat tamlamasının ters çevrilerek iyelik sistemine sokulmuş biçimlidir: *ekmeğin çitiri, etin kızarmışı, Ali çapkını, Hasan haydudu, hayvanın yırtıcısı, hikâyenin en korkuncu, insanın güzeli, Niyazi edepsizi, kapıcı aptalı, kayısının âlâsı, elmanın irisi, evlâdın hayırlısı, kazancın helâli, komşunun iyisi, sözün doğrusu, Nemci zamparası, Kerim aptalı, arkadaşın kötüsü, çiçeğin güzeli, adamın cahili* gibi.

b. İkinci Ögeye Yönelik Olanlar: Bu grupta gösterilen tamlamalar ise iyelik ekli ögenin bir yönünü veya belirgin bir özelliğini bildirmek amacıyla oluşturulmuş kelime gruplarıdır. Bu gruplar, ek alıp almamalarına göre iki bölüme ayrılabilir:

1. Ekli Tamlamalar: Bir varlığın diğerlerinden ayrılan yönünü ve/veya özel durumunu belirtmek için sıfattan başka ögelere de gerek duyulabilir. Çünkü bir varlığın belirtilmek istenen özelliği, bir sıfatla ifade edilecek türden olmayabilir veya düşünülen özelliği karşılayacak bir sıfatımız bulunmayabilir. Örneğin, bir varlığın ait olduğu veya ilgili olduğu başka bir varlığı, bu varlık için önemli bir farklılık ve bu iyelik ilişkisini onun için ayırıcı bir özellik olarak görüyor olabiliriz. “ana yüreği” tamlamasında “yürek” sözcüğünün “ana” sözcüğü ile olan iyelik ilişkisi onun için ayırıcı bir özellik olarak görülmüştür. Bu tamlamada ilgi hâlindeki öge, iyelik ekli ögenin ayırıcı bir yönünü belirtmektedir. Derin yapıda “ana” sözcüğü, “yürek” kavramının, duygusal inceliğini, hassasiyetini ve şefkâtini belirten bir sıfat görevindedir.

Bir varlığın ötekilerden ayrılan ötekilerden farklı olan yönü her zaman onun büyüklüğü-küçüklüğü, iyiliği-kötülüğü veya ağırlığı-hafifliği değildir. Onun bir başka bir varlığa ait olması, aynı zamanda onu diğerlerinden ayıran bir özelliktir. Yani bir varlığın başka bir varlığa ait olması, onun kendi

⁸⁷ Bilgegil, 1984:117-118.

cinsinden olan öteki varlıklardan ayrılan en önemli özelliği olabilir. Bu durumda bir isim tamlamasındaki ilgi hâlinde bulunan öge, iyelik ekli ögenin belirleyici bir özelliğini ifade edebilir.

“- *İzâfet-i beyâniyye, muzâfın nev’ini ve aslını ya’ni neden yapılmış olduğunu beyan eder. Meselâ dut ağacı, gül kurusu. Bu misâllerde muzâfın nev’i beyan ediliyor. Altun taş, gümüş desti. Bu misallerde muzâfın aslı beyan ediliyor.*”⁸⁸

Örneğin, “*zeytin yeşili*” tamlaması, iyelik ekli bir isim tamlamasıdır; fakat aitlik-mülkiyet değil, yeşil rengin bir tonunu belirtmektedir. Burada ilgi hâlindeki “*zeytin*” sözcüğü, iyelik ekli ögede belirtilen varlığın (yeşilin) bir tonunu, belirtmek amacıyla kullanılmıştır ve anlam bakımından iyelik ekli ögenin sıfatı konumundadır. Bu durum karşısında “*zeytin*” sözcüğünün isim görevinde kullanıldığını söyleyemeyiz. Aynı zamanda isim olma özelliğini yitirdiğini de söyleyemeyiz. Bu anlam ilişkisini ancak isim tamlamalarının da nitelik belirtme yeteneği ile açıklayabiliriz. “*İzâfet-i beyâniye tesmiye olunan terkipler terkîb-i vasfî sınıfına idhâl edilebilir. Çünkü izâfet-i beyâniye olan ‘çam ağacı’ terkîbindeki çam kelimesi ağaç kelimesinin nev’ ve cinsini beyan eylediği cihetle sıfat makamında telâkki olunarak bu terkîb dahi terkîb-i vasfî i’tibâr olunabilir.*”⁸⁹

Bu tamlamalarda iyelik ekli ögede belirtilen varlık veya kavram bir tür adı olduğu için, genel ve çok anlamlı bir ad durumundadır. Birinci ögenin fark ve/veya özellik belirtmek niyetiyle kullanılması tamlamanın doğal bir özelliği olarak görülmelidir: *taş fırın ekmeği, sera domatesi, küp tarhanası, kargo uçağı, tatlı su balığı* gibi.

Örnekler çoğaltılabilir: *ana şefkati, anne sevgisi, göz kararı, asker alayı, balkon sefası, boya kalemi, bulgur pilavı, çimen yeşili, çocuk akli, çocuk uykusu, , dikiş iğnesi, erkek eldiveni, fabrika işçisi, fikir adamı, gazete anketi, iğne dikişi, inci dizisi, kalem kazancı, kardeş sevgisi, ölüm döşeği, kız çocuğu, köy düğünü, taş fırın ekmeği, meşe ormanı, hatip edası, hudut köyü, ders kitabı, okuma kitabı, ayva sarısı, deniz mavisi, köy hayatı, kuş sürüsü, yük arabası, kargo uçağı, vatan sevgisi, yazı kalemi, yazı masası, ilk yardım çantası, yıldırım hızı, elektrik direğ* gibi..

2. Eksiz Tamlamalar: Bu gruptaki tamlamalar, bir adın, başka bir ada kuruluş eki almadan bağlanmasıyla oluşmaktadır. Bu gruptaki tamlamalar, hem eski dil bilgisi kitaplarında hem de 1932’den sonra yazılan dil bilgisi kitaplarında isim tamlamaları içinde değerlendirilmiştir: “*Üçüncü şekil izâfetlerde muzâfun-ileyh olan kelime muzâf olan şeyin neyden yapıldığını bildirir. Bakır tas, elmas yüzük, pırlanta küpe gibi terkipler böyledir.*”⁹⁰

Ek almadan iki ismin oluşturduğu kelime grupları, yeni dil bilgisi kitaplarından bazılarında da isim tamlaması konusunda ele alınmıştır: “*İki adın tamlayan eki ve tamlanan eki almadan anlam bakımından birbirine bağlanması, takısız tamlamayı meydana getirir.*”⁹¹ Bu tür tamlamalarda birinci öge (tamlayan) her ne kadar sıfat gibi niteleme göreviyle kullanılmış ise de isim özelliğini yitirdiğini söyleyemeyiz. Bu durum, Türkçede adların da niteleme görevinde kullanıldığını göstermektedir. Bazı yazarlar, bu tip tamlamaların Türkçede yaygın olarak kullanıldığı görüşündedirler: “*Genellikle, Türkçede takısız tamlama örneği olarak ‘taş köprü’, ‘gümüş tepsi’, ‘demir kapı’ gibi tamlamalar gösterilir. Hâlbuki dilimizde takısız tamlama örnekleri en az öteki tamlama örnekleri kadar çoktur: baş köşe, hayal şehir, devlet baba, Doğu Anadolu, parmak çocuk, erkek misafir, badem göz vb.*”⁹² .

⁸⁸ Bedros Zeki, 1310: 7.

⁸⁹ Hasan Şefik, 1307: 20.

⁹⁰ Sander, 1934: 59-60.

⁹¹ Hatiboğlu, 1972:18.

⁹² Hatiboğlu, 1972:18.

Bu kelime gruplarını benzerlik bildiren kelime gruplarından ayrı düşünmek gerekir; çünkü bu gruptaki tamlamalarda açık veya kapalı bir benzetme söz konusu değildir. Bu kelime grupları bir varlığın özelliğini bildirmek amacıyla oluşturulmaktadır: *çoban Hasan, Türk beyler, Türk kayıkçı* gibi..

Şehzade Mustafa, bayan terzi, Bulgar marangoz, erkek kardeş, halı seccade, hayal şehir, köşe daire, ön kapı, sağ el, son durak, yukarı mahalle, kadın doktor gibi..

Bu kelime gruplarını benzetme ve ürün (istihsal) bildiren tamlamalardan ayrı düşünmek gerekir. Tek başlık altında birleştirmek yerine anlam farklılıklarına göre gruplandırıp incelemek daha doğru olabilir.

hayal şehir, köşe daire : nitelik
elma yanak, servi boy: benzetme
ağaç kaşık, bakır kap: istihsal

6. Sebep Bildiren Tamlamalar

Bu gruptaki tamlamalar, bir durum, bir olay veya bir düşünce ile başka bir durum, olay veya düşünce arasındaki sebep-sonuç ilişkisini belirtmek amacıyla oluşturulmaktadır. Tamlamada ilgi hâlinde olan öge, sebebi, iyelik ekli öge ise bu sebebe bağlı gelişmeyi belirtir. Bu tür tamlamalarda asıl belirtilmek istenen kavram iyelik ekli ögedir, ilgi hâlindeki öge, açıklayıcı olarak görev almaktadır: *aşk cinayeti, deprem korkusu, çocuk yardımı, para delisi, uyuşturucu bağımlısı, şöhret düşkünü, sel felaketi, “güle güle oturun” ziyareti, “düşerim” korkusu, şöhret budalası, ölüm korkusu, su sıkıntısı, geçim derdi, kuraklık tehlikesi* gibi.

7. Eylem İlgisi Bildiren Tamlamalar

Bu gruptaki tamlamalar, bir varlık ile eylem arasındaki ilişkiyi belirtmek amacıyla oluşturulmaktadır. İlgi hâlindeki öge, bir varlık adı, iyelik ekli öge ise bir eylem adıdır. Varlık, belirtilen eylemi gerçekleştirme veya gerçekleştirilen eylemden etkilenme konumunda olabilir. Varlıkla eylem arasındaki bu ilişki eylem adının bünyesindeki çatı ekinden anlaşılır. Eylem ilgisi bildiren tamlamalar, varlık-eylem ilişkisine göre ikiye ayrılabilir:

a. Özne-Eylem İlgisi Bildirenler: Bu tamlamalarda, ilgi hâlindeki öge eylemi gerçekleştiren varlığı (özneyi), iyelik ekli öge varlığın gerçekleştirdiği eylemi belirtir: *karga yürüyüşü, kartal bakışı, keklik sekişi, kuş uçuşu, çocuğun yürüyüşü, havanın bulutlanması, yağmurun yağması, kar yağışı, ölü bakışı, aslan kükremesi, perşembenin gelişi, horozun ötmesi, köpek havlaması, Ali'nin dediği, kimsenin bilmediği, babamın tanıdığı, annemin gönderdiği, onun okuması, Dünyanın dönüşü* gibi.

b. Nesne-Eylem İlgisi Bildirenler: Bu tamlamalarda, ilgi hâlindeki öge gerçekleştirilen eylemden etkilenen varlığı (nesneyi), iyelik ekli öge ise başkaları tarafından gerçekleştirilen eylemi belirtir. Bir isim fiil veya sıfat fiil yapısında olan iyelik ekli öge, bünyesinde edilgenlik eki (-l-, -n-) bulundurur: *füzenin atılması, meclis başkanın seçilmesi, ödevin yapılması, futbolun oynanışı, suyun kaynatılması, paramın kazanılması, antlaşmanın imzalanması, bankanın soyulması, kitabın yazıldığı, ağacın kesildiği, Ekrem'in şehit edilişi, çocuğun kaçırılması, mektubun yazılması, Bağdat'ın bombalandığı* gibi.

8. Tür Bildiren Tamlamalar

Bu gruba giren tamlamalar iki adın iyelik ilgisiyle bağlanmasından oluşmaktadır. Bu adlardan birincisi ikinci ögede belirtilen varlığın ilgili, ait veya mensup olduğu başka bir varlığı belirtmektedir. Bu gruba giren tamlamaların, “*iyelik / aitlik bildiren tamlamalar*”dan farklı yönü, bu gruptakilerin bir tür adı

olmasıdır: *elma ağacı, şeker pancarı, ipek böceği, ateş böceği, meşe ağacı, kadın kısmı, erkek milleti, kır çiçeği, çınar ağacı, süs köpeği, kıl keçisi, kutup ayısı, tiftik keçisi, bal arısı* gibi.

Bu tamlamalar sosyal, yöresel veya ulusal niteliği olan türün adı da olabilir: *Türk kahvesi, Türkmen halısı, Arap atı, İngiliz tayı, Japon gülü, Alman markı, halk edebiyatı, Antep fıstığı, Amasya elması, Afyon kaymağı, kanlıca yoğurdu, Çengelköy hiyari, Şuhut patatesi, Uşak halısı, Rus salatası, Türkmen kilimi, Yörük ayranı, Bursa şeftalisi, Rize çayı, Güney Kore kaplamı, Bağdat hurması, Acem halısı* gibi.

9. Ürün (İstihsal) Bildiren Tamlamalar

Bu grupta gösterilen tamlamalar, bir varlığın hangi varlıktan elde edildiğini (üretim / istihsal) belirtmek amacıyla oluşturulmaktadır. Tamlamanın birinci ögesi bir varlığı, ikinci ögesi ise bu varlıktan elde edilen başka bir varlığı belirtir. Bu gruplar, ikinci (tamlanan) ögenin ek alıp almamasına göre iki bölüme ayrılır:

a. Ekli Tamlamalar: Bu kelime gruplarında ikinci öge iyelik eki alır. Bu ek elde edilen varlığın birinci ögede belirtilen ana maddeyle ilgili olduğunu belirtir: *domates salçası, mısır unu, elma marmeladı, üzüm pekmezi, nar şurubu, biber dolması, yaprak sarması, kabak tatlısı, pirinç pilavı, zeytin ezmesi, vişne reçeli, ayva kompostosu* gibi.

b. Eksiz Tamlamalar: Bu gruptaki tamlamalar da ikinci ögede belirtilen varlığın hangi maddeden elde edildiğini belirtir. Ancak bu tamlamalarda iyelik eki yoktur. Bu durum, birinci ögenin ad olarak değil, sıfat olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşündürülebilir. Bu düşüncenin doğruluğunu veya yanlışlığını kanıtlamaya çalışmak yerine bu kelime gruplarını adların oluşturduğu başka bir tamlama türü olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olabilir.

Bu tür kelime gruplarına “*eksiz tamlama*” ya da “*takısız tamlama*” demek yanlış bir adlandırma olmaz: *deri çanta, demir kapı, ahşap ev, cam kavanoz, çelik tencere, bakır levha, hasır koltuk, altın yüzük, bakır kap, ipek entari, ipek mendil, demir kafes, kâğıt para, keten pantolon, mermer saray, kuzu haşlama, ağaç köprü, tahta masa, ceviz sandık, taş köprü, asfalt yol, yün çorap, gümüş gerdanlık* gibi.

10. Zaman Bildiren Tamlamalar

Bu grupta değerlendirilen tamlamalar, bir olayın gerçekleşme zamanını veya bir durumun içinde bulunduğu zaman dilimini belirtmek amacıyla oluşturulmaktadır. Tamlamayı oluşturan öğelerden ilgi hâlindeki öge; bir zamanı, iyelik ekli öge ise bu zamanda gerçekleştirilen eylemi veya bu zamanla ilgili olan bir durumu belirtir. Bu bakımdan öğelerin arasında bir iyelik ilgisi de bulunmaktadır. İyelik belirten bütün kelime gruplarında olduğu gibi bunlarda da anlam geriye dönüktür: *sabah kahvaltısı, öğle arası, gece dersleri, zamane gençleri, çay saati, beş çayı, ikindi çayı, akşam yemeği, kaza anı, akşam saatleri, kış soğukları, yaz meyvesi, öğle üzeri, yemek vakti, gece işi, bayram ziyareti, kiraz mevsimi, yaz tatili, cinayet gecesi, bahar yağmurları, yaz sıcakları, öğle uykusu, iş günü, evlenme yıldönümü, doğum günü, hareket saati, sabah mahmurluğu, gece yolculuğu* gibi.

11. Mecazlı (Deyimleşmiş) Tamlamalar

Deyimler yapı bakımından değişiklik gösteren kelime gruplarıdır. Bunlardan bazıları isim tamlaması biçimindedir. “*Asıl anlamından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. Bu sözler duygu ve düşüncelerimizi, başka bir söyleyişle, dikkat çekecek bir ifade ile, komprime hâlinde anlatan isim, sıfat, zarf, basit fiil ve birleşik fiil görünüşlü gramer şekilleridir.*”⁹³ Deyimleşmiş

⁹³ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş, kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 706.*

sözler içinde iyelik ekli kelime grupları da önemli bir yer tutmaktadır. Bu gruptaki tamlamalar, mecazî anlamda kullanıldığı için grubu oluşturan ögeler arasındaki anlam ilgisi belirgin ve mantıklı olmayabilir. Zaten bu kelime gruplarının çoğu temel anlamıyla düşünüldüğünde mantığımızı uymamaktadır: *bit yeniği, ayak üstü, tuz ekmek hakkı, devlet kuşu, ne oldum delisi, talih güneşi, ayak altı, edep dışı, göz nuru, anam südü, isyan bayrağı, ümit ışığı, adam evladı, akıl hocası, can kulağı, gönül avcısı, gönül penceresi, hasret ateşi, lâf salatası, namus borcu, ömür törpüsü, ümit ışığı, yüz karası, baş belâsı* gibi.

12. Belirsizlik Bildiren Tamlamalar

Bu gruptaki tamlamalar bir varlığın belirsizliğini ifade etmek veya bir varlığın kimliğini belirsiz yapmak amacıyla oluşturulmaktadır. İlgi hâlindeki öge, bir varlığı belirtme, iyelik ekli öge ise söz konusu varlığı belirsiz hâle getirme görevindedir. İkinci öge birinci ögenin belirsizliğini ifade eden sıfat konumundadır. Bu bakımdan bu kelime grupları da ters çevrilmiş ve belirsizlik ifade eden sıfat tamlaması biçimindedir: *padişahın biri, adamın biri, arkadaşın biri, bunların hepsi, cariyenin biri, çobanın biri* gibi.

Birinci unsuru düşürülmüş bazı ad tamlamaları da bu grupta değerlendirilebilir: *birisi / biri, kimisi / kimi, hepsi / hepsi, hiçbirisi / hiçbirisi*...Araştırmalar derinleştirilince bu bölümle ilgili alt başlıkların sayısı da artabilir.

13. Kalıplaşmış Tamlamalar

Bu gruptaki tamlamalar, tek sözcük hâline geldiği için birleşik kelime olarak değerlendirilen kelime gruplarıdır. Dil bilgisi kitaplarında bunlara “*birleşik kelime*” denmektedir. “*Birleşik kelime, herhangi bir kelime grubunun kelimelerinin tek bir kelime hâlinde birleşmesiyle ortaya çıkan unsurdur...birleşik kelime, birleşmiş bir isim tamlaması olabilir: hanımeli, ayakkabı, yüzbaşı, kahverengi, cumartesi*...”⁹⁴. Bu tamlamalardan bazılarında ilgi hâlindeki öge, bazılarında ise iyelik ekli öge temel anlamını kaybetmemiştir. Bu özelliklere bakarak bu tür tamlamaların varlıklar arasındaki benzerlik, mensubiyet veya iyelik ilişkisi dikkate alınarak oluşturulduğunu düşünebiliriz. Bu gruptaki tamlamalar kendi içinde alt gruplara ayrılabilir:

a. Bitki İsimleri: *keçiboynuzu, hanımeli, aslanağzı, kaynanadili, deve diken, kuşburnu* gibi.

b. Hayvan İsimleri: *karafatma, danaburnu, şeytaniğnesi* gibi.

c. Yer İsimleri: İki adın iyelik ilgisiyle bağlanmasından oluşan ve birleşik kelime hâline gelmiş yer adları, bu grupta değerlendirilebilir: *Marmara Denizi, Bozok Yaylası, Konya Ovası* gibi.

Bu tamlamalardan bazıları, uzun süre sonra kalıplaşarak tek sözcük hâline gelmiştir: *Kuşadası, Boğaziçi, İnönü, Adapazarı, Hanönü* gibi.

Bu tamlamalardan bazılarının sonundaki iyelik eki de düşürülmüştür: *Dolapdere, Ceylanpınar, Topkapı, Arnavutköy* gibi.

ç. Eşya İsimleri: *kol saati, buzdolabı, çamaşır makinesi, yel değirmen, ayakkabı* gibi.

d. Organ İsimleri: *âdemelması, köprücük kemiği, diz kapağı* gibi.

e. Yiyecek İsimleri: *bülbül yuvası, kadınbudu, kazandibi, avuk göğsü* gibi.

....

⁹⁴ Ergin, 1983 : 385.

Bu konuya yeni başlıklar eklenebilir: *uluslar arası, balmumu, kahverengi, ebemkuşağı, kuşpalazı* gibi.

Yazım kılavuzlarında kelimelerin bitişik ve ayrı yazılmasında esas alınacak özellikler değişiklik göstermektedir. Bu gruptaki azı birleşik kelimeler, TDK Yazım Kılavuzunda ayrı yazılmaktadır: *deve kuşu, deve dikenî, arap sabunu* gibi.

Kaynaklar

- Abdullah Râmiz Paşa, **Emsile-i Türkiye**, (Hazırlayan: Emir İchem İdben), TDK Yayınları, Ankara 1866.
- ADALI Oya, **Türkiye Türkçesindeki Biçimbirimler**, TDK Yayınları, Ankara 1979.
- AĞIRGÖL Akif ve ÖZKAN Cafer, **Kaynak Dilbilgisi**, İstanbul 1989.
- EMRE Ahmet Cevat, **Türkçe Sarf ü Nahv**, Kütüphane-i Hilmi, İstanbul 1926.
- EMRE Ahmet Cevat, **Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Lâyiha**, Birinci Cilt, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- Ahmet Rasim, **Muhtasar Sarf-ı Türkî**, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1306.
- AKSAN Doğan, **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi**, DTCF Yayınları, Ankara 1978.
- AKSAN Doğan, **Her Yönüyle Dil, Genel Hatlarıyla Anlam Bilimi**, C.II, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- ATABAY Neşe, Kutluk İbrahim ve ÖZEL Sevgi, **Sözcük Türleri**, TDK Yayınları, Ankara 1983.
- ATABAY Neşe, ÖZEL Sevgi ve ÇAM Ayfer, **Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi**, TDK Yayınları, Ankara 1981.
- BANGUOĞLU Tahsin (1986), **Türkçenin Grameri**, TDK Yayınları, Ankara.
- BAŞMAN Avni, **Dilbilgisi**, MEB Yayınları, Ankara 1952.
- BEDROS Zeki, **İlâveli Sarf-ı Osmânî**, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1310.
- BİLGEGİL Kaya, **Türkçe Dilbilgisi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1984.
- DEMİR Tufan, **Türkçe Dilbilgisi**, Kurmay Yayınları, Ankara 2004.
- DEMİRAY Kemal, **Dilbilgisi (Lise I,II)**, 2. cilt, Ankara 1956.
- DENY Jean, **Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi**, (Çeviren: Ali Ulvi Elöve), MEB Yayınları, İstanbul 1947.
- DİZDAROĞLU Hikmet, **Tümce Bilgisi**, TDK Yayınları, Ankara 1976.
- EDİSKUN Haydar, **Türk Dil Bilgisi**, Remzi Kitap Evi, İstanbul 1988.
- EDİSKUN Haydar ve DÜRDER Baha, **Örnek Dilbilgisi**, Remzi Kitap Evi, İstanbul 1991.
- EMRE Ahmet Cevat, **Türk Dil Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1945.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul 1998.
- ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983.
- GENCAN Tahir Nejat, **Dilbilgisi, (Lise I, II, III)**, Kanaat Yayınları, İstanbul 1978.
- GENCAN Tahir Nejat, **Dilbilgisi**, Ayraç Yayınları, Ankara 2001.
- GÜLENSOY Tuncer, **Türkçe El Kitabı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- Halit Ziya, **Kavâid-i Lisân-ı Türkî**, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul 1302.
- Hasan Şefik, **Sarf-ı Türkî**, Mahmud Bey Matbaası, Dersadet 1307.
- HATİBOĞLU Vecihe, **Türkçenin Sözdizimi**, TDK Yayınları, Ankara 1972.
- HENGİRMEN Mehmet, **Türkçe Dilbilgisi**, Engin Yayın Evi, Ankara 1995.
- Hüseyin Cahid, **Türkçe Sarf ü Nahv**, Matbaa-yı Ahmed İhsan, Dersadet 1324.
- İbrahim Nemci **Türkçe Gramer**, Birinci Kısım, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1933.
- İbrahim Nemci **Türkçe Gramer**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1929.
- KAHRAMAN Tahir, **Çağdaş Türkiye Türkçesinin Dilbilgisi**, Ankara 1996.
- KARAHAN Leyla, **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ Yayınları, Ankara 1995.
- KARAÖRS M. Metin, **Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri**, Erciyes Üni. Yay. Kayseri 1993.
- KOÇ Nurettin, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılâp Kitap Evi, 3. Baskı, İstanbul 1990.
- KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1992.
- KÜKEY Mazhar, **Türkçenin Sözdizimi**, Kardeş Matbaası, Ankara 1975.
- MAYZEL S. S., “Türk Dilinde İzafet”, (Çeviren: Abdülkadir İnan), **TDAY- Belleten**, Ankara 1957.

- 📖 Mehmet İhsan, **Hülâsâ-yi Lisân-ı Türkî**, Artin Asaduryan Matbaası, Dersadet 1318.
- 📖 Midhat Sadullah, **Mükemmel Yeni Sarf ü Nahv-i Osmânî**, İstanbul 1910.
- 📖 Mihrî **Mutavvel Sarf-ı Osmânî**, Matbaa-yı Nişân Berberyan, Dersadet 1304.
- 📖 Necib Asım, **Mükemmel Sarf ü Nahv-i Osmânî**, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1311.
- 📖 ONAN Necmettin Halil, **Dilbilgisi I**, MEB Yayını, İstanbul 1947.
- 📖 ÖZÇELİK Sadettin ve ERTEN Münir, **Türkiye Türkçesi Dilbilgisi**, Diyarbakır 2005.
- 📖 SAFA Peyami, **Okul Grameri El Kitabı**, Cumhuriyet Kitap Evi, İstanbul 1942.
- 📖 SANDER Midhat Sadullah, **Tatbikathı Türkçe Gramer Dersleri**, Kanaat Kitap Evi, İstanbul 1938.
- 📖 SANDER Midhat Sadullah, **Türkçe Dilbilgisi Dersleri (Lise I,II,III)**, İstanbul 1963.
- 📖 TDK, **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- 📖 UZUN N. Engin, **Ana Çizgilerle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe**, İstanbul 2000.
- 📖 ÜNAL Recai, "Türkiye Türkçesinde Ad Tamlamalarına Genel Bir Bakış, Gözlemler, Açıklamalar, Sonuçlar" **Türk Lehçeleri ve Edebiyatları**, Haziran 1995.
- 📖 VARDAR Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, ABC Kitap Evi, İstanbul 1988.
- 📖 ZEYNELOV Ferhat, **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi**, (Çeviren: Yusuf Gedikli), Cem Yayın Evi, İstanbul 1993.
- 📖 ZÜLFİKAR Hamza, "Takısız Ad Tamlaması Sorunu", **Türk Dili**, Sayı 523, Ankara 1995.

**MODERN SAHA TÜRK ŞİİRİNİN KURUCUSU A. E. KULAKOVSKIY VE
ONUN ELEŞTİREL ESERİ “NEHRİN HEDİYELERİ”**

**A. E. Kulakovskij, The Founder of Modern Sakha Poetry and His Critical Product is
"Gifts of The River"**

*Muvaffak DURANLI**

Özet

Aleksey Eliseeviç Kulakovskiy Saha şairi, bilim adamı- yazar ve Saha edebiyatının kurucusudur. Yaklaşık çeyrek yüzyıl Saha Cumhuriyeti’nde dolaşan yazar Saha Türklerinin tarihini, ekonomisini ve yasal statülerini incelemiştir. 1909 yılında yazılan “Baay Bayanay” şiiri, Saha Türkçesindeki ilk edebi çalışmadır. A. E. Kulakovskiy’in 1909 yılında yazdığı “Nehrin Armağanları” adlı anlatı şiirinde bölgenin tarihi, zamanın sosyal fenomeni hakkında şairin görüşleri yer almaktadır. Şiirde tasvirlerde yoğunlaşan şairin sembolik ifadeleri, kendi topraklarına duyduğu sevgi, Sibiry doğasının büyüleyici güzellikleri vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lena, Nehir, Altın, Sibiry.

Abstract

Alexey Eliseevich Kulakovsky, the Sakha poet, scientific-educator, the founder of the written Sakha literature. About a quarter of a century travelled across Sakha republic, studying history, economic and a legal status of Sakha Turks. In 1900 has written a song " Baay Bayanay " - the first literary work in the Yakut language. A.E.Kulakovsky’s poem " Gifts of the river ", written in 1909, concludes in itself reflections of the poet about social phenomena of time, about history of native territory. And these philosophical ideas, symbolical images, are penetrated with light love to the native land, pride of majestic beauty of the nature of Sibiria.

Key Words: Lena, River, Gold, Sibir.

Saha (Yakut) halk edebiyatı, uzun bir zaman dilimi içinde kendi öz kaynaklarıyla beslenmiş, eski inançların izlerini günümüze kadar taşımıştır. Saha Türkleri, yaşadıkları toprakların Çarlık Rusya’sına katılmasıyla birlikte doğal olarak hızlı bir değişim yaşamak durumunda kalmışlardır. Bu değişim süreci içinde Saha Türkleri bir süre sonra kağıda yazılan işaretlerle de tanışmış ve geçmişlerinde egemen olan sözlü anlatım ürünlerini zaman içinde kaydetmeye başlamışlardır. Belirli bir süre Saha Türk toplumunda yazı ve söz yan yana yaşamını sürdürmeye devam ettiyse de bir süre sonra yazının düşünceleri daha geniş kitlelere ulaştırmada sözden daha etkili olduğu görülmüştür.

Kültürlerini korumak için kaydetmenin gerekli olduğunu anlayan Saha aydınları geleneksel anlatımlarını kaydetmeye başlamakla kalmamış aynı zamanda sözlü anlatım sanatlarından hareketle çağdaş sanatlar içinde yer alma savaşımına girmişlerdir.

Elbette onların ilk olarak tanıştıkları, yazıyı aktif olarak kullanan kültürel yapı Rus kültürü, tanıdıkları şair ve yazarlar Rus sanatçılarıydı. Saha Türklerinin modern edebiyatlarının oluşumunda bu yazarlardan etkilenmemeleri mümkün değildi. Bu Rus sanatçılar arasında ilk sırada A. S. Puşkin, M. Yu. Lermantov gibi şairler, L. N. Tolstoy, F. Dostoyevskiy, N. Gogol gibi klasik Rus yazarları yer alıyordu.

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

Sanatlarıyla dünya edebiyatı içinde belirgin bir yer alan bu yazar ve şairler, Saha sanatçı ve aydınlarının çağdaş sanat eğilimlerinde oldukça etkili olmuşlardır.

Saha Türklerinin modern şiir alanında tütün veren şairleri arasında ilk sırada Aleksey Eliseeviç Kulakovskiy'in adı geçmektedir.

A. E. Kulakovskiy'in yaşadığı dönemde aydın, sanatçı, şair, yazar ve bilim adamı olma sorumluluğunu taşımak durumundaydı. Gerek ülkemizde gerekse dünya üzerindeki pek çok toplumda geçmişte şairin ana görevi sadece şiir yazmakla sınırlı olmamış. Şairler içinde buldukları toplumun gelişmesi adına pek çok işlevi bünyelerinde toplamak zorunda kalmışlardır.

A. E. Kulakovskiy'in kişiliğinde farklı alanlarda çalışma yükümlülüğünü belirgin bir biçimde yansıtmaktadır. Şair sadece şiiriyle değil, aynı zamanda bilim alanında yaptığı çalışmalarla da halkının kültürüne hizmette bulunmuştur. Bu çalışmalar arasında ilk sırada araştırmacının 1923'te Yakutsk'ta yayımlanan "Materialı dlya izuçeniya verovaniy yakutov" (Yakutların İnançları İncelemek İçin Materyaller) adlı çalışması sayılabilir. Onun şiire, sanata ve halk bilimi alanındaki çalışmalara getirdiği yenilikçi bakış açısı, ancak onun ölümünden sonra yeterince değerlendirilebildiğini söylemek gerekir.

1877 yılında şimdi Alekseyev rayonu olarak bilinen Boturus ulusu Dördüncü Jehsogon nasleğinde doğan Aleksey Eliseeviç Kulakovskiy 1926 yılında Moskova'da ölmüş bir Saha şairidir. Kaynaklar A. E. Kulakovskiy'i nitelendirirken onu şair, bilim adamı, eğitimci ve en önemlisi çağdaş Saha edebiyatının kurucusu olarak tanımlamaktadırlar. Kırk dokuz yaşında vefat eden Kulakovskiy'in hayattayken az sayıda bilimsel eseri yayımlanmıştır.

Kulakovskiy'in modern Saha edebiyatının kurucusu olarak görülmesinin temel nedeni, şairin 1900 yılında kaleme aldığı "anlatı şiir", o güne değin yazılmış ilk telif eser olarak kaynaklara geçmiştir. Şiir edebiyat dünyasında hem Rusça "Zaklinanie Bayanaya" adı hem de Saha Türkçesindeki "Bayanay Algiha" (Bayanay'a Hayır Dua)¹ adıyla da bilinmektedir. Bu şiir Saha Türkçesinde yazılmasının ötesinde şairin beslendiği kaynağı göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bayanay, Saha inanç sistemi içinde ormanın koruyucu ruhunu temsil etmektedir. Efsanelerde bu koruyucu ruh, "Baay- Bayanay", "Baay-Barılaah" adlarıyla da anılmaktadır. Bu, aynı zamanda avcının koruyucu ruhu olarak tanımlanmaktadır, onun oğulları ve kızları olduğu, avcıya yardımcı olduğu inancı Saha Türklerinin inanç sistemi içinde yaygındır.²

Saha halk edebiyatı alanında yetkin çalışmalarla tanınan G. U. Ergis, "Yakut folkloristlerinin ilk adımları" başlığı altında S. A. Novgorodov, G. V. Ksenofontov, P. A. Oyunskiy, G. A. Popov ve A. A. Popov gibi diğer araştırmacıların yanı sıra A. E. Kulakovskiy'inin de adını anmakta ve onu "... Yakutların mitolojisi, atasözleri üzerine çalışmalar hazırladığını"³ belirtmektedir.

1900 yılından 1924 yılına oldukça üretken olan A. E. Kulakovskiy'in şiir sanatı alanında verdiği arasında "Portreti yakutok" (Yakut Kadınlarının Şarkıları) (1904), "Pesnya stoletney staruhi" (Yüz yaşındaki Yaşlı Kadının Şarkısı) (1906), "Skupoy bogaç" (Cimri Bey) (1907), "Son şamana" (Şamanın Rüyası) (1910), "Pesnya pyanogo burjuya" (Sarhoş Burjuvanın Şarkısı) (1915), "Gorodskaya devuşka" (Şehirli Kız) (1916), "Vodka" (1916), "Nastuplenie leta" (Yazın Gelişi) (1924), "Samolyot" (Uçak) (1924) ve "Rasskaz starika" (Yaşlı Adamın Hikayesi) (1924) ilk akla gelenlerdir. Bu çalışmaların bir kısmı Rus ve Batı literatüründe poyema, poem adı verilen anlatı şiir türündeki eserlerden oluşmaktadır.

¹ Bu makaledeki inceleme şiirin Rusça metni üzerinde oluşturulmuştur. Şiirin Saha Türkçesi metnine ulaşamadığımızı belirtmek isterim.

² G. V. Ksenofontov, **Elleyada**, Moskova, 1977, s. 236.

³ G. U. Ergis, **Oçerki po yakutskomu fol'kloru**, Moskova, Nauka, 1974, s. 58.

Şairin yukarıda verdiğimiz yayın tarihlerinden de anlaşılacağı gibi, onun yaşadığı dönemi iki bölüm halinde değerlendirmek gereklidir. Birinci dönem Çarlık Rusya’sı ve ikinci dönem 1917 sonrasında Sibiry’a yansıyan dönemidir.

Şair birinci dönem için şanslı sayılabilecek bir konumdadır. En başta A. E. Kulakovskiy varlıklı sayılabilecek bir Saha Türk ailenin çocuğu olarak doğmuş ve bu sayede eğitim alabilme imkanına sahip olmuştur. Şairin hayatında şanslı sayılabilecek diğer bir yön de onun yaşadığı birinci dönem başta Saha Cumhuriyeti olmak üzere Sibiry’da “Halkçı” (Narodnik) hareketin büyük ivme kazandığı dönem olmasındandır. Narodnik adı verilen akım, her halkın bilinçli sanatçılarının yetişmesinde ve Çarlık içinde özgürlük hareketinin yoğunlaşmasına neden olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu hareketin pek çok temsilcisinin Sibiry’ya sürgüne gönderilmesi bölgedeki aydınların gelişmesine de katkıda bulunmuş, Çarlığın sürgün politikası aydınları cezalandırırken bölgedeki halkları ödüllendirmiştir.

Kulakovskiy’in hayatındaki ikinci dönem, bölgede Sovyet iktidarının kurulması, Komünist Partinin hayatın her aşamasında etkin olduğu dönem elbette şairi de etkilemiştir. Fakat Partinin aldığı bütün kararların A. E. Kulakovskiy’in ölümünden sonra alınmış olması ilk planda sevindirici olarak algılanabilir.

Fakat Saha edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen A. E. Kulakovskiy gibi bir şairin ölümünden sonra yasaklanması gerek şair gerekse toplum adına kabul edilmesi güç bir kavramdır.

Parti tarafından alınan yasaklama kararları elbette sadece A. E. Kulakovskiy’in adı zikredilerek alınmamıştır. Bu kararlar Kulakovskiy’in yanı sıra Anempodist İvanoviç Sofronov (1886- 1935), Nikolay Denisoviç Neustroev (1895- 1929) gibi dönemin aydın ve yazarlarını da yargılama amacı taşımıştır.

Yukarıda adı geçen aydınlardan Anempodist İvanoviç Sofronov gerek şiirleri gerekse tiyatro eserleriyle ünlenmiş bir dramaturgdur. Yazarın çok bilinen oyunları arasında “Bedniy Yakov” (Zavallı Yakov), “Lyubov” (Aşk), “Tina jizni” (Hayatın Bataklığı), “Mançarı”, “Obrusevşiy” (Ruslaşmış) , “Spotknuvşiy sya ne popravitsya” (Hata Düzeltilemiyor) yer almaktadır.

Nikolay Denisoviç Neustroev ise yetenekli bir komedi yazarı olarak tanınmaktadır. Onun komedi eserlerinden “Golova Kukaki” (Kukaka’nın Kafası), “Pospeşivşiy” (Acele Eden), “Zloy Duh” (Kötü Ruh), “Zamorojennaya Prostokvaşa” (Donmuş Yoğurt) Saha Türklerinin tiyatro sahnelerine defalarca sahnelenmiştir.

O günkü adıyla, Yakut Komünist Partisi Bölge Komite Bürosu’nun başta A. E. Kulakovskiy olmak üzere kendisine muhalif olarak gördüğü aydınlar için aldığı ilk karar 1 Mart 1943 tarihlidir. Bu karar, “Milliyetçi” olarak tanımlanan A. E. Kulakovskiy’in eserlerinin incelenmesini ve yayınlanmasını yasaklama niteliği taşımaktadır.

16 Ekim 1944 tarihli ikinci karar, resmi olarak Kulakovskiy’in yaratıcılığının halkına geri verilmesi kararıdır, yani bir önceki yasaklamanın genel anlamda durdurulduğunu belirtmektedir.

Yakın tarihli sayılabilecek, yaklaşık sekiz yıl sonra (6 Şubat 1952), üçüncü kararla özel bir emirle Kulakovskiy’in eserleri yasaklanmaktadır.

16 Şubat 1962 dördüncü kararda, Kulakovskiy Saha Türk edebiyatının kurucusu olarak tanınmakta ve üzerindeki yasaklamalar kalkmaktadır.

Ülkemiz literatürüne de giren “Perestroyka”, “Glasnost” terimleriyle özdeşleşen dönemde verilen 10 Mayıs 1989 son kararda ise A. E. Kulakovskiy’le ilgili olarak bütün sınırlamalar kaldırılmaktadır.

Bu son karar öncesinde şairin doğumunun yüzüncü yılı olan 1977’de yine ateşli tartışmalar olduğu görülmektedir. O günlerdeki bu tartışmalar, Komünist Partisi Bölge Komitesi İdeoloji Sekreteri olan Yu. N. Prokopyev tarafından körüklenmiştir.

Araştırmacılar A. E. Kulakovskiy’in eserleri ve kişiliği çevresinde çıkan bu tartışmaların başlıca nedeni olarak A. A. İvanov- Kyunde’nin 1926 yılında “Sotsialistiçeskaya Yakutiya” gazetesinde yayınlanan “Fatalizm, mistisizm i simvolizm v proizvedeniyah yakutskih pisateley” (Yakut Yazarlarının Eserlerinde Fatalizm, Mistisizm ve Sembolizm) yazısını görmekteyler⁴.

A. A. İvanov- Kyunde kimdir ve onun bu yazısı Kulakovskiy’e karşı bir düşmanlık mı içermekteydi? Sorularına ayrıntılı bir cevap vermek mümkün değildir. Ansiklopedik bilgilerden Aleksey Andreeviç İvanov- Kyunde’nin 1898- 1934 yılları arasında yaşamış bir Saha yazarı olduğu öğrenilmektedir. Suntar ulusu Kutana nasleğinde doğan yazar İrkutsk öğretmeni okulunu bitirdikten sonra dönemin siyasi olaylarına karışmış, 1917’de Yakutsk’a gelerek öğretmenlik yapmış ve bu dönemde “Marba”, “Zloveşçaya Lyaguşka”, “Doromonovi”, “Kartejniki” gibi eserlerde Saha Türklerinin eski hayat tarzlarındaki olumsuzlukları işlemiştir. Onun “Kıym” (Kıvılcım) dergisinde sorumlu redaktör olarak çalıştığı, daha sonra P. A. Oyunskiy ve A. İ. Sofronov’la birlikte alfabe komisyonunda yer aldığı bilinmektedir.

1999 yılında Yakut Devlet Üniversitesi’nden Tamara Petrovna Samsonova’nın hazırladığı “Tvorçestvo A. A. İvanova- Kyunde” adlı tez, aynı araştırmacı tarafından 2004 yılında “Hudojestvenniy mir A. A. İvanova- Kyunde” adıyla Yakutsk’ta 176 sayfa olarak yayınlanmıştır.

Kaynaklarda İvanov’un Kulakovskiy’e düşmanca yaklaşımını ortaya koyan bir ifadeye rastlanmamaktadır, belki bu yazının temelinde iki yazar arasında kişisel bir sürtüşme de yer almış olabilir.

P. A. Oyunskiy ise *Ayımınlar* adlı çalışmasının yedinci cildinde küçük bir açıklama vermektedir. Bu açıklamadan Oyunskiy’in Kulakovskiy tarafından Saha şiriyle ilgili olarak ileri sürülen fikirlere katılmadığı anlaşılmakta ve araştırmacı, “Yakutça bilgisi açısından Kulakovskiy’den geri kalmayan İvanov- Kyunde bir teorisyen olarak ondan (Kulakovskiy) karşılaştırmasız daha yukarıda durmaktadır”⁵ ifadesini kullanmaktadır.

P. A. Oyunskiy’in Kulakovskiy’e yaklaşımında belirgin bir olumsuzluk sezilmektedir. Aynı çalışmada Kulakovskiy’in ne yazık ki destan metinlerini bile bilmediği üstü kapalı olarak dile getirilmekte ve “Yakut dilini ve halk yaratıcılığını iyi bilen Kulakovskiy Yakut oloholarında sadece ölçülü değil, aynı zamanda kurallı olarak uyaklanmış ayrı parçalarla karşılaşıldığını bilmeliydi”⁶ denilerek Kulakovskiy bilgisizlikle suçlanmaktadır.

1928 yılından başlayan karalama kampanyası çok geçmeden etkisini göstermiş. Yukarıda adını verdiğimiz A. E. Kulakovskiy’in dönem arkadaşları onunla aynı kaderi paylaşmakla kalmamış, aynı zamanda yakın tarihlerde de vefat etmişlerdir. Örneğin A. İ Sofronov 1928 yılında Solovki⁷ adasına sürgüne gönderilmiş, N. D. Neustroev ise 1929 yılında ağır bir hastalık sonucunda ölmüştür. 1926 yılında Kulakovskiy’in Moskova’da ölmesi onu bu partizanca yaklaşımı görmekten kurtarmıştır.

⁴ Bu yazı “Sotsialistiçeskaya Yakutiya” adlı gazetenin 17- 18 Mart tarihli sayısında yer almıştır.

⁵ P. A. Oyunskiy, *Ayımınlar*, settis tom, Yakutsk, 1962, s. 122.

⁶ P. A. Oyunskiy, *age.*, s. 122.

⁷ Kuzey kutbuna yakın bir yerde bulunan ve Solevetskiy takımadası olarak da geçen adalar kümesi özellikle belirli bir dönemde dini amaçlı kullanılmış, daha sonra en büyük ada olan Solovki’deki manastır hapishane olarak kullanılmaya başlanmıştır.

1943 yılında genç bir tarihçi olan Georgiy Prokopyeviç Başarin yukarıda adı geçen üç sanatçının da “Gerçekçi Yakut edebiyatının kurucuları” olarak kabul edilmesi yönündeki bir dilekçe vermiş. Dilekçeye 01 Mart 1943 tarihli cevapta “adı geçen yazarların eserlerinin büyük bir bölümünün Burjuva-milliyetçi görüşlerle dolu olduğu, eğilim olarak gerici nitelikte olup pesimizm ve çöküşü ifade ettikleri...” ileri sürülmüş. Sonuçta da “... Yakut gençliğinin Komünist eğitimi için zararlı oldukları” dile getirilmiştir⁸.

G. P. Başarin gerçeği ortaya koymada ısrarcı olmuştur. Araştırmacı 1944 yılında “Tri Yakutskih realista- prosvetitelya (iz istorii obşçestvennoy mısli dorevolyutsionnoy Yakutii)” (‘Devrim Öncesi Yakutistan’da Toplumsal Düşünce Tarihinden’ Üç Yakut Realisti- Aydını)⁹ adlı çalışmasını kitap olarak yayımlatmıştır.

10 Aralık 1951 yılında Pravda gazetesinde S. Borisov, A. Surkov ve L. Klimoviç imzasıyla Başarin’in kitabını adadığı üç yazarın da Burjuva milliyetçisi olduğu, ayrıca yazarın kitabının ise kusurlu ve zararlı olduğu ileri sürülmüştür.

1953 yılından sona Başarin’e karşı suçlamalar artmış, “Georgiy Prokopyeviç Başarin partiden ihraç edilmiş, bilimsel kazanımlarından yoksun bırakılmış, onun öğrencileri ve takipçileri tutuklanmış”¹⁰.

Georgiy Prokopyeviç Başarin’in, başta A. E. Kulakovskiy olmak üzere diğer aydınlara karşı girişilen bu karalama kampanyasının ateşleyicisinin Parti sekreteri olan Georgiy İvanoviç Lebedev olduğunu 1996 yılında yayınlanan kitabının önsözünde belirtilmektedir¹¹.

A. E. Kulakovskiy’e yönelik olumsuz yaklaşım maalesef bunlarla sınırlı kalmamış, onun yüzüncü doğum yılı olan 1977 yılında karalama kampanyaları tekrar canlanmıştır.

Son olarak 10 Mayıs 1989 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Yakut Bölge Bürosu 6 Şubat 1952 yılında alınan kararın “yanlış” olduğunu kabul etmiş ve uzun yıllar süren karalama kampanyaları artık sona ermiştir.

A. E. Kulakovskiy, erken ölümüyle bu acıları doğrudan yaşamak zorunda kalmamıştır. Fakat bu erken ölüm onu aynı zamanda Türkoloji tarihine geçmekten de alıkoymuştur.

Aralık 1925’de Bakü’de yapılan İlk Türkoloji Kongresine delege olarak seçilen yazar yolda hastalanmış ve 6 Haziran 1926’da Moskova’da ölmüştür.

Haziran 1992’de yazarın Danilovski mezarlığında bulunan mezarına Rusya hükümeti tarafından bir anıt yapıldığı bilinmektedir.

Yazarın 125. doğum yılı olan 2002 yılı onun doğduğu Tattin rayonunda hemşehrilerinin katılımıyla kutlanmış ve İtk Göl yakınında bir heykeli dikilmiştir.

Saha Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı Vyaçeslav Şatırov, Kulakovskiy’in 125. doğum yılı nedeniyle başkentte yaptığı konuşmasında şunları söylemiştir:

⁸ *Po leninskomu puti*, No 3, 1943, s. 40.

⁹ Bu çalışma 1944 yılında Yakutsk şehrinde yayınlanmıştır.

¹⁰ Dora Egorovna Vasilyeva, “İh ob’edinyala yakutskya literatura... Ob uçenih G. P. Başarine i G. K. Boeskorove”, *İlin*, No 4 (45), 2005.

¹¹ “Predislovie”, G. P. Başarin, *Obşçestvenno- političeskaya obstanovka v Yakutii v 1921- 1927 gg.*, Yakutsk, Biçik, 1996, s. 318- 326.

“1900 yılında onun ‘Zaklinanie Bayanaya’ adlı şiiri Saha Türkçesinde yazılı bir sanatsal edebiyatın temelini konulmuş ilk taşdır. Diğer bir deyişle, Kulakovskiy halkının sanatsal düşüncesine bir pencere açmış, onun edebi gelişmesine yeni bir yönün başlangıcını vermiştir” demekte ve yazarın yaşadığı dönemde Saha topraklarının “Tyurma bez reşetok” (Parmaklıksız Hapishane), “Strana zajivo pohoronennih” (Canlı Gömülenlerin Ülkesi) olarak tanımlandığını belirterek yazarın çok güç koşullarında yaratıcılığını sürdürdüğünü dile getirmektedir.¹²

A. E. Kulakovskiy’i daha iyi anlamak için şairin 1909 yılında kaleme aldığı “Nehrin Hediyeleri” adlı şiirini analiz etmeye çalışacağız. Diğer kollarıyla birlikte yaklaşık 4 500 kilometre¹³ uzunluğundaki Lena nehri, Sibiry’a’nın özellikle de Saha Türklerinin yerleştiği bölgenin can damarıdır.

“Nehrin Hediyeleri” A. E. Kulakovskiy’in uzun şiirleri arasında ilk sırada yer almaktadır. Beş yüz on beş dizelik bu şiir, anlatımına Lena’nın irili ufaklı bütün kollarını almaktadır. Ana kol olan Lena, bütün kolları kucaklayan ve şefkatle saran bir anadır. Bu yüzden şiirin ilk dizelerinde Lena’nın anaç yaklaşımı vurgulanmaktadır:

*Üç evladıyla yola çıkan,
Dalgalı akıntıyla yayılan,
Vakurlu nehir- Lena,
Sayısız oğullarını çağırıp,
Bilinmez sayıdaki kızlarını toplayıp,
Hızlı çocuklarını birleştirip,
.....
O gururlu ve ciddi bir şekilde aktı.*

Şiir, Saha insanının inanç dünyasının ifadesini de bünyesinde barındırmaktadır. “Yaşanılan orta dünyanın” nehridir Lena. Başta Saha Türkleri olmak üzere Sibiry’a Türk topluluklarında insanların yaşadığı yer kabuğunun “Orta Dünya”, “Orta Yer” olarak adlandırıldığı bilinmektedir.

Lena, okyanusa Saha toprağının zenginliklerini getirir. Okyanus, Lena’nın ninesidir. Lena ona “Hanımım” diye hitap eder ve “... Beni dargın karşılayacağını düşünerek, hediyeler getirdim. Ninem hediyelerimi dikkate alır, diye hediyeler getirdim” der.

Şiir, şairin yaşadığı çağdan oldukça ileri olan bilinç düzeyini her dizesinde yansıtmaktadır. Doğanın dengesi şiirin mesajıdır. Lena ninesinden ilk anda bir sıcaklık göremeyince sözlerine şöyle devam eder:

*“- Ana toprağın tuzunu toplayıp
Senin nemini azaltıp
Büyük Sibiry’a’daki bütün nehir ve
Derelerin bana aktığını düşünüp
Ben seni tamamlamaya geldim.
Korkup ufaladılar,
Ağır buzlarını parçaladılar ve
Parlak, sıcak güneşin ışınları altında
Soylu ak saçlarının gümüşü soldu.
Ben sağlam buzları topladım
Senin rezervlerini onlarla tamamlamaya
Geldim.*

¹² Saha Cumhuriyeti Cumhurbaşkanıyla 22 Mart 2002’de yapılan görüşme <http://sakha.gov.ru> sitesinde yayınlanmıştır.

¹³ S. A. Tokarev, **Oçerk İstorii yakutskogo naroda**, Moskova 1940, s. 5.

Lena'nın her sözü bilgece bir özellik taşır. Şiirde akarsu ve deniz arasındaki kopmaz yaşam bağı ısrarla vurgulanır. Lena hediyeler getirmiş, ama daha önce ninesinden de hediyeler almıştır:

*Çok eskiden
Buz gibi olan sen
Tatlı su balıklarını
Bakmam ve beslemem için
Bana göndermiştin.
O zayıf ve açları
Ben besledim.
O sayıca azları
Ben çok yaptım.
Zırhlıları özgür bırakıp,
Yüzgeçlilerin üzerine titreyip,
Omurgalıları çoğaltıp,
Yumurtlayanları
Sessiz kıyılarda uyutup,*

Şiirin daha sonraki bölümü Saha halkının nehirlerine verdiği ad ve sıfatlarla sıralanır. Şiir, bir akarsu ansiklopedisine dönüşmüştür. Her nehrin adı dışında kişiliğini oluşturan özellikleri de vardır: İyi huylu nehir Vilyuy; İlk kızım, daha doğrusu öz ablam, Şanlı Aklan Hanım; Güçlü, dalgalı Tompo-Hanım; Çınlayan akıntısıyla, Soğuk nefesiyle, Oynak, Tıra- Hanım; Taş böğürleri, Kayalık kıyılarıyla, Vahşi, Handıga Hanım; Ormanlık dağları, Sayısız geyikleriyle, Güzel, Tandıga- Hanım; Ağır iskeleleri, Çeşitli halklarıyla, (Yakut, Rus, Tunguz), En iyisi, Mayıda- Hanım; Ürkek kuşları,, Suya dalan ördekleriyle, Aceleci balıklarıyla, Çiçekli, Uyuuda- Hanım; Sedir ağaçları, Avcıları aldatan taygasıyla, Silçila- Hanım; Avcıların aklını alan, Büyüleyici, Uçur- Hanım; Ağır akıntısı, Bol havası, Geniş ovalarıyla, Kıyılarındaki halkıyla, Besleyici, Amgu- Hanım; Kız kardeşim Aldan Hotun'un, Küçük kızı Tatta- Hotun.

Tattoo- Horun'un özellikleri anlatılırken karşımıza birden mitolojik bir tablo belirir:

*Beyaz şaman kadının yardımıyla,
İki ayaklıların yararına,
İyi ruhları anmak için
Kurban yağını ateşe döktüler.
Korkunç şamanın yardımıyla,
İki ayaklıların yararına,
Kötü ruhları anmak için
Kurban salaması kurdular.
Çiğ eti ateşe atıp
Kötü ruhları memnun ettiler.
Hayvanların kanını delikli kaplara döküp
Kötü ruhları sakinleştirdiler.
Toprağın koruyucuları
Ve beyaz ilahları
Merhamete getirdiler.
Zor yollar,
Taş dağlar,
Uyuklayan ormanlar,
Azgın nehirler,
Büyük denizler adına
Kurban bile verdiler.*

Okyanus, Lena kadar sevgi dolu değildir, şüpheyle yaklaşır Lena'nın getirdiklerine:

*Ne bunlar?!
Ne bu saçmalık?!
Bu şölenlerden,
Şaman duaları ve aptalca eğlencelerden
Benim karım ne?*

Gerçekte Lena sadece hediye değil, kötü haberler de getirmiştir ninesine. İnsanın değer verdiği, uğruna kan döktüğü altın doğada sadece bir nesnedir. Vitim'den doğan Bodaybo nehir kolu zayıf ve hastalıklı olmasından dolayı altınla süslenmiştir:

*Onun çevresindeki kayaları
Altınla süsledik,
Onun dibine
Bol altın yaydık,
Onun yatağının kenarlarını
Parlak altınla kapladık,
Kimse bunların farkına varmasın diye
Onu kayalık dağlarla çevreledik,
Kimse bunlara ulaşmasın diye
Onu gür ormanlarla gizledik,
Onun ayı ve kurtlarını,
Vahşi hayvanlarını gözettik.
Biz ona hasta diye
Özen gösterdik,
Biz onu altınlı diye sakladık.*

Bütün bunlar insanoğlunun, şairin deyimiyle “iki ayaklıların” aç gözlülüğüne engel olmamıştır. Saha inanç sistemine göre orta dünya “iki ayaklıların” dünyasıdır. Onlar kuşlar gibi uçamaz, diğer hayvanlar gibi dört ayak üzerinde hareket edemezler, bu yönleriyle de zavallıdırlar. İnsanın zavallı olduğu inancı Sahalar arasında çok yaygındır. Zavallı olan insanoğlunun kaderinden de ilahlar sorumludur, fakat onun aç gözlülüğü bazen yıkıcı boyutlara ulaşmaktadır. Şair bu aç gözlülüğü şiirinde şu dizelerde dile getirmektedir:

*Fakat ne oldu?
Her şeyi merak eden insan
Beyaz, düz yüzü,
Akıllı, tatlı konuşması,
Hafif ayakları,
Kıvrımlı beyniyle
Hazinemizi keşfetti.
Engin Sibirya'nın
Cesur yiğitleri geldi,
Uçsuz bucaksız Rusya'nın
Yorulma bilmez piyadeleri geldi,
Büyük şehirlerin
Açıkgöz insanları geldi,
Pek çok devletin
İktidarlı yöneticileri geldi,
Pek çok krallığın
Müfrezeleri ve alayları geldi,
Küçük Bodaybo'nun
Küçük yatağını*

İstedikleri yöne çevirdiler,
Küçük Bodaybo'nun
Şırlıtlı akıntısını
İstedikleri gibi değiştirdiler.
Koruyucu
Sık ormanlarını
Kar kümesi gibi
Beyaz yongalara çevirdiler.
Devasa ormanları
Kömüre dönüştürüp
Toprağa kül gibi serptiler.
Ateş ve suyun gücüyle
Büyük kayaları ufaladılar.
Büyük taşları
Dinamitlerle un ufak ettiler.
Cehennem kapıları gibi
Maden ocakları ağızlarını açtı.
Demir yolu gürlüdü,
Ağır lokomotifler ıslık çaldı,
Çelik aletler takırdamaya başladı.
Sivri kürekler,
Sondaj makineler gıcırdadı,
Toprak yıkama makineleri güdüdüdü,
Elektrik lambaları
Yanıp sönmeye başladı...
Altın kayaları
Keskilerle kazdılar,
Değerli toprakları
Küreklerle attılar,
Altın kumu
Avuç avuç serptiler.
Altınla sersemlediler,
Paraya olan açlıkları kudurdu.

Bilindiği gibi, 1600'lü yılların ortalarında bölgeye Çarlığın askeri müfrezeleri gelmiş, bölge bir kürk cenneti olarak görülmeye başlanmıştır. Fakat 1800'lü yıllarda pek çok yerde altın madeninin bulunması, bölgeye Rusya'dan büyük ölçekli bir göçün başlamasına neden olmuştur. Şehirler büyümüş, yeni yerleşim bölgeleri oluşmuş, hızlı ve dengesiz göç bölgenin kültür yapısında da hızlı ve çarpık değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Kültürel değişim dışında bölgenin coğrafi özellikleri de insafsızca sömürüye uğramıştır. İnsanların ruh halindeki değişim de şiirde yansımaları bulmuştur:

Sanki ilk insanlarmış gibi
Sıcak bir coşkuyla yabanileştiler.
Gerçeği, iyilikleri unuttular.
Kim fazla alırsa
O doğruydu.
Cinayetlere ve suçlara katıldılar.
Fakir Lena'da bak ne oldu!

Belki de bu yüzden bu yıllarda Lena değerleri, yıllar içinde oluşturduğu zenginlikleri insanların eline geçmesin diye ninesine getirmiştir:

*Suçlar arttığı için
Barışçıl kabileler kötülerini tuttuğu için
Ben bu altının çoğunu aldım,
Bahar sularıyla yıkadım,
Sonbahar sularıyla çökelttim,
Altın dolu suları
Sana getirmeye karar verdim.*

İşte burada ilk defa okyanus nine, kızıyla bir anne şefkatiyle içten konuşmaya başlar. Bu içten konuşma görünürde sert ve uyarıcı niteliktedir aynı zamanda:

*Korkunç gözlerini kızına çevirdi,
Buz gibi ağır
Sözlerle konuşmaya başladı:
“-Görüyor musun aklarımı?
Dünya yaratıldığından beri
Parlak beyaz güneşe
Ve değersiz iki ayaklılara
Karşı savaşmak için verdiğim
Yemini tutuyorum.
Bu yeminle bilindim,
Bu yeminle ünlendim.
Sen ise zavallı insanları koruyor,
Umutsuz ulusları gözetiyor,
Ezilmiş halklara acıyor,
Dayanaksız kayıkçılara üzülüyorsun.
Bu saçmalıklarla bana ise
Daha az su veriyorsun.
Şeytan kız,
Suyun uyuz akıntısı...
Eğer gerçekten sen
Ninene hediyeler vermek,
Benim kırağı yağmış buzlu boğazımı serinletmek,
Buz tutmuş, bayat ciğerimi yumuşatmak,
Buzlu, donmuş yüreğimi hafifletmek isteseydin
O zaman
Hayatında mutluluğu bilseydin,
Besili, tatlı,
Büyük ve küçük iktidarlı olsaydın,
Kendi yatağını aşır
Bana akardın.*

Bu dizelerin sonunda İnsanoğlunun aç gözlülüğüne bütün nefretini kusar okyanus nine:

*Acımasız soğuğu
Ben size gönderiyorum.
.....
Bütün karlar savrulmaya başlar.
Acımasız kışın büyük boğasının
Bütün Sibiryada böğürtüsü duyulur.
Her avluya saldırır,
Ona açlık ve veba eşlik eder.
Şikayetler artar,
.....*

Bu acımasız sömürünün ve bu sömürüye karşı doğanın acımasız, yıkıcı yaklaşımının “Çağ bitinceye dek” sürecini bildirir Okyanus nine.

A. E. Kulakovskiy’in bu şiirinin Lena’nın Okyanusla konuşması üzerine kurulduğu düşünülebilir. Gerçekte konuşan Çarlık Rusya’sı tarafından yağmalanan ülkenin sesidir.

Aleksey Eliseeviç Kulakovskiy’in Çarlık Rusya’sının ülke kaynaklarını insafsızca kullanımına, sömürüsüne karşı çıkışı “Nehrin Hediyesi” şiirini ölümsüz kılmıştır. Günümüzde de yağmalanan doğanın sesi ve söylediklerinin değişmediğini düşünmek gerekir. A. E. Kulakovskiy’in yüz yıl önceki sözleri hala değerini korumaktadır.

A. E. Kulakovskiy’in ülkesinin, insanının şairidir. Belirli bir dönem siyasetinin şairi değildir o. Belki de bu yüzden suçlamalar ve daha sonra bu suçlamaların kaldırılıp özür dinlemesine neden olan da onun günlük politikaların üzerinde duruşudur. Zamanın kölesi olmayan şair, yazar ve bilim adamlarının seçkin örneği A. E. Kulakovskiy, Saha halkının günümüze taşıdığı değerlerden sadece biridir.

AHUND YUSIF ZIYA TALIBZADENİN TÜRKİYEDEKİ DİNİ, SİYASİ VE HERBİ FEALİYETLERİ (1906-1918)

Religious, Political and Military Activity of Akhund Yusif Ziya Talibzade in Turkey (1906-1918)

*Minahanım ESEDLİ**

Özet

XX esrin evvellerinde Azerbaycan ictimai-siyasi, elmi-medeni ve dini-kulturoloji fikrinin feal nümayendelerinden biri – Azerbaycan edebiyatının klassiki Abdulla Şaikin büyük kardaşı Ahund Yusif Ziya Talibzadenin dini, siyasi ve herbi fealiyyetinin 1906 – 1918-ci illeri ehate eden Türkiye dövrü araşdırılır. Onun Osmanlı sultanına Kuran aparması hadisesi, Balkan herbi ve Birinci Dünya savaşında iştirakı, Kafkaz İslam Ordusundaki fealiyyetleri arhiv materiallarına ve elmi menelere istinaden tedkik edilir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Ziya Talibzade, Kardaş Kömeyi, Füyuzat

Abstract

An article studies social and political, scientific and cultural and religious and cultural thoughts of the Azerbaijan classic Abdulla Shaig's eldest brother, akhund Yusif Ziya Talibzade and his religious, political, and military activity (1906-1918) in Turkey. Based on archive sources an article also describes his delivery of Koran to Turkish sultan, participation in the Balkan War and First World War, activity in Caucasus Islamic Army.

Key Words: "Yusuf Ziya Talibzade", Brother Help, "Füyuzat"

Azerbaycanın ünlü elm, medeniyet, siyaset ve herbi hadimi Y. Z. Talibzade Türkiye "İttihad ve terekki" komitesi ve Türkiyede fealiyyet gösteren "İttihad ve terekki" cemiyyeti ile sıhı elakede olmuştur. Hüsüsile de 1908-ci il Türkiye inkilabından sonra mühaciretde olan türk panislamistleri ve pantürkislerinin hamısı Vetene kayıtdıktan ve Rusiyalı ekide yoldaşlarının da İstanbula penah getirmesinden etibaren münasibetler daha da müntezem karakter daşımışdır.

Azerbaycanın mühacir ziyalılarından olan Nağı Keykurun Ankarada neşr olunan "Azerbaycan" aylık kültür dergisinde "Böyük bir heyirsever Hacı Zeynalabdin Tağızade (hatire defterinden bir yarpak)" başlıklı mekalesinde yazır ki, Kurani Kerimi ilk defe Azeri şivesiyle türkceye tercüme etdiren Hacı Zeynalabdin olmuştur. Bu Kurani Kerimi 4000 altın lire deyerinden ziynetli daş ve almazlarla bezeyerek Yusif Ziya Talibzadenin vasitesi ile İstanbula Sultan Ebdülhemide hediye olarak gönderir.¹

Hekiketen de menbelerde "Azerbaycan Türklerinin Bakı Müslüman Cemiyyeti Heyriyyesi vasitesile, 1906 – 1907-ci illerde Osmanlı Hökumeti ve Padişah ile ilişkiler kurduğu görülmekdedir. Hetta cemiyet bu tarihlerde, cemiyetin üyesi Talibzade Ahund Yusif Efendini İstanbula göndermişdir."²

* Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniye ve İnceneset Üniversitesi – Bakü

¹ Naki Keykurun, **Böyük Bir Hayırsever Hacı Zeynalabidin Takızade**, Azerbaycan, Mayıs, S. 14 (62), 1957, s. 17.

² Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömegi (Yardıımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 44; Z. Kuluzade, **Gender Azerbaycanda**, BMT'nin Ehali Fondunun Neşri, Bakı 2003.

Demeli, Ahund Yusifin Türkiye ile elakelerinin esasında heyriyye ve maarif cemiyetleri durmuştur. Bu gedişlerde diger meksedlerle yanaşı, Ahund Yusifin publisitik fealiyyeti de ehemiyetli yer tutmaktadır.

1905-ci ildən etibaren Azərbaycan türkləri hem ferdı olarak, hem de cemiyetler halında Türkiye ile münasibetler kurmuşlar. Onlar Azərbaycan halkının sosial ve medeni bahımdan inkişafında Osmanlı dövlətindən yardımlar istemiş, tehsil ve din sahelerinde Türkiyeden bezi telebler etmişler. Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyetinin kuruluşunun ilk illerinde, Osmanlı padişahı ve hökumeti ile elakeler kurmak üçün cehdler edilmişdir. Bu meksedle cemiyetin üzvü, müellimlikle yanaşı, hem de Bakıda çıhan “Teze Heyat” kezetinin yazarı olan Ahund Yusif Talıbzade 1907-ci ilin temmuzunda İstanbula gönderilmişdir. A. Y. Talıbzade özü ile Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyeti İdaresinin möhürü ve Heyriyye Cemiyeti ve Neşri Maarif Cemiyetinin reisi – Hacı Zeynalabdin Tağıyevin imzası olan bir vekaletname aparmışdır.

Türkiye Cümhuriyyeti “Başbakanlık Osmanlı Arhivi”nde mühafize olunan tarihi senedlere istinaden, tedkikatçı Betül Aslan bu mövzuda çoh geniş bilgiler verir.³ Onun tekdimatında sözügeden vekaletname hakkında tam melumat alırık:

“Vekaletname

Bu ahır vahtlarda Rusiyada sakin otuz milyon Müslüman Cemaeti arasında terekki ve teali meyyali görünmekdedir. Ancak bizlerin müntezem mekteblerimiz ve kütubi-elmiye ve fenniye ve tedrisiyyelerimiz lüzumi derecesinde mövcud bulunmadığından hilafeti-celilei uzmanın sayei-maarif vayesinde yaşayan müslümanlarla bir kat daha elake ve rabite kesb etmek meksediyle Cemiyeti İslamiyye ezalarından, Ulumi Arabiyye Müderrisi ve Mektebi İdadi Müellimi Ahund Yusif Talıbzade Efendi teatii efkar ve vesateti lazımede bulunmak meksediyle merkezi hilafeti uzma olan Dersaadete irsal olundu.

Dersaadet memurin-i aidesi terefinden kendisine müavinet-i lazımede bulunulmasını biz Rusiya Müslümanları istirham ederiz.

Mühür
Bakı Müslüman Cemiyet-i Heyriyye İdaresi

Neşri Maarif ve Umur-ı Heyriyye Cemiyet-i İslamiyye Reisi
General Hacı Zeynalabidin Tağıyev”

Betül Aslanın haklı olarak yazdığı kimi⁴, bu vekaletnamede maraklı olan teref yalnız Azərbaycan müslümanları üçün deyil, Rusiyada yaşayan 30 milyon müslüman üçün yardım teleb edilmesidir. Heyriyye Cemiyeti terefinden verilmiş bu vekaletname ile İstanbula gelen Talıbzade Yusif Efendi, Sedaret mekamina 31 iyul 1323 (19 avkust 1907) tarihinde tekdım etdiyi (Başbakanlık Osmanlı Arhivinde mühafize olunan) yazıda, özünün Heyriyye Cemiyetinin idare işlerinde vezife daşıdığını, ülema bir aileden geldiğini, Rüs yüksek okulundan mezun olduğunu, Zeynalabidin Tağıyevin, Rusiyada bezi kandırılmış, ağılsız müslümanların hilafet mekamu ve Osmanlı padişahı hakkında yaptıkları kerezkerane neşriyyata cavab vererek, onları tesirsiz burahmak, müslüman ehalini menen ve dinen hilafet mekamina daha küvvetli olarak bağlamak ve onları aydınlatmak üçün neşr etdiyi günlük “Teze Heyat” kezetinde (1907 – 1908-ci iller arasında Bakıda çıhan edebi, siyasi, iktisadi türk kezetinin mesul müdiri ve baş yazarı Haşım bey Vezirov olmuştur – M. E.) yazarlık yaptığını bildirdikden sonra, Bakıda İslam Heyriyye Cemiyetinin kurucusu ve başkanı olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tekib etmeye çalışdığı hetti hareketi, ana hetleriyle bu şekilde bildirmişdir:

³ Betül Aslan, *age.*

⁴ Betül Aslan, *age.*, s. 64.

“1. İndiye keder Kafkaz Türkleri yazışmalarında hep farscanı kullanmışlar. Bundan sonra farscanın yerine ana dilimiz olan Türkçenin kullanılması ve geliştirilmesi.

2. Bilumum mekteb kitablaramızın Osmanlı türkcesi ile yazılması.

3. Mekteblerimizin proqramının Osmanlı Maarif proqramına göre yapılması.

4. Merkezi İdaresi Bolkaristanın Varna şeheri ile İranın Urmiye şehirlerinde bulunan “Ermeni-Amerikan ve Ermeni-Proteston Komitei Muzırrasının Kafkaz ve Azerbaycan türklerini Hilafet mekamına bağılılıktan ve mükeddes kaye olan İslam ittihadından uzaklaştırmak için erebce, türkce, farsca ve kürdceye vakif olan ermeniler tarafından Kafkaza zererli neşriyyatlar sohumaktadır. Bunları bir an önce tesirsiz hala getirmek ve Kafkaz müslümanlarını etkilemelerini önlemek için karşı neşriyyatda bulunulması.

5. İrana, Misire ve Avropaya ferarilik edib, oralarda tutunamayarak Kafkaza dönmek isteyenlere izin verilmemesi.

6. Mekteb müdirleri ve öyretmenlerin Osmanlı Hökümetinin de uygun görmesi ile İstanbuldan tedarük edilmesi.

7. Dini kitabların tefsirleri, peyğemberimizin hadisleri, ehlaki kitablar ve bu konulardaki yararlı tamimlerin yayınlanması”⁵

Y. Z. Talibzade Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyetinin ve onun sedri H. Z. Tağiyevin heyata keçirmeye çalışdığı esas meseleleri bu şekilde açıkladıktan sonra Kurani Kerimin Hacı tarafından hazırlatdırılmış üç cildlik türkce tefsirini, onun (H. Z. Tağiyevin) yazdığı bir mektubla birlikde, Osmanlı Dövletinin Padişahı ve müslümanların helifesi olan II Ebdülhemide verilmek için Sedaret mekamına tekdin etmişdir. H. Z. Tağiyev tarafından Osmanlı Padişahı Sultan II Ebdülhemide A. Y. Talibzade vasitesile gönderilen hemin mektubun metni beledir:

“Atabe-i felek-mertebe-i cenab-ı zillullahi azamiye Veli-ni met-i cihan efendimiz hazretleri!

Bu ana keder Rusya Devletinin taht-i hükümetinde bulunan biz otuz milyon Türk Müslümanlarının beyninde Türk lisanında Kuran-ı Şerifin tefsiri bulunmadığından ekseriyyetle onun mezamin-i alieysinden istifade-yab olamıyorduk. Lihaza bu ahır vakitlerde saye-i hilafetvaye-i cenab-ı zillullahi azamilerinde Bakü ülemasından vilayet kadısı kulları vasitasıyla Kelamullah-ı Şerifi Türk lisanında tefsir etdirüb tab ve neşrine muvaffak oldum.

Ahd-i meali-vefd-i cenab-ı padişahilerinde hasıl olan işbu muvaffakiyyet-i kemteranenin şükranesi yolunda huzur-ı celil-i şehriyarilerine mahza arz-ı fariza-i ubudiyyete vesile olmak üzere mezkur tefsir-i şerifden huzur-ı bahirun-nur-ı hilafet-penahilerine bir takım takdim ettim. Eltaf-ı aliye ve merahim-i mütealiye-i hazret-i hilafet – Penahilerinden kabülünü istirham ederim. Ol babda ve katibe-i ahvalde emrû ferman veli-nimet-i cihan halife-i bil-hakk ve padişah-her-dem-muvaffak efendimiz hazretlerindir.

Mühür
Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriye İdaresi

Neşri Maarif ve Umur-ı Hayriyye Cemiyet-i İslamiyye
Reisi General Hacı Zeynalabidin Tağiyef Kulları 25 Şehr-i
Cumad-el-üla 1325 Şehir Bakü”⁶

⁵ Betül Aslan, *age.*, s. 64, 65.

⁶ Betül Aslan, *age.*, s. 65-66.

Başbakanlık Osmanlı Arhivinde apardığı araştırmaların neticesinde, Betül Aslan bele bir kenaete gelir ki, Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyyetinin Ahund Yusif Talıbzade vasitesile gösterdiyi bu seylere, Osmanlı Hükümeti tarafından nece bir cavab verilmesine dair bir sened ve ya menbe aşkar edilmemiştir. Ancak 1907-ci ildən sonra Türkiyeden Azərbaycana müellimler, din adamları, dini kitablar ve metbee levazimatları gönderildiği ve Kafkaz müslümanları ile daha sıh münasibetler kurulmasına çalışıldığı görülmektedir.

İstanbulda edilen bu sefer belke de Yusif Ziyanın Osmanlı devleti ile gelecek ilişkileri için mühüm bir esas olmuş ve gelecekte onun kardaş öлке ile bağlantısının bünövresini koymuştur. N.Keykurunun adıkeçen mekaesinden biz Yusif Ziyanın Osmanlı sultanı Ebdülhemid seviyyesinde kabul edilmesini ve o dövde islam dinine olan katı mühafizekar münasibeti öyrenirik. Müellif mekaledə Yusif Ziyanın Osmanlı sarayında karşılanmasını tefsilatı ile nekl ederek bildirir ki, o, İstanbulda tacir Şirvanlı Seftər beyle birlikde saraya gederek Hacı Zeynalabdinin hediyyesinin padişah tarafından kabulunu hahiş edir. Saray naziri Kurani tedkik edir ve türkce olduğunu anlayır. O, müsafirlere müracietle: İndi Sultan hezretlerinin hüzuruna çıkacak ve salam vereceksiniz, men danışacağam – deyir. Sultan Ebdülhemidin hüzurunda nazir: – Sultanım, zatişahanelerine Misirden hediye olarak Kurani-Kerim göndermişler, kabulunu rica edirlər – deyir. Sultan Kurani-Kerimi öperek kabul buyurur. Bayıra çıhandan sonra Yusif Ziya bey: “Paşam, neden bele söylediniz, – deyir. Nazir ise: Aman susun, eger “Helifei müslimin” hezretleri Kurani Kerimin cesaret edilerek türkceye tercüme edildiyini duyacak olursa, kiyamet koparar.⁷

Yusif Ziyanın Osmanlı Sultanını ziyafeti ile bağlı digər mənbələrdə də məlumatlar vardır. Betül Aslan bu haqda yazır ki, “Talıbzade Yusif Efendi... Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən hazırlatırılaraq üç cilt halında “Keşfül Hakaik” adıyla nəşrettirilən Türkce Kurani Kerim tefsirinin özel olarak hazırlanmış bir baskısını, Cemiyetin Başkanı Zeynelabidin Tağıyevin Padişaha yazdığı bir mektubla birlikte, Osmanlı Devletinin Padişahı ve Müslümanların Halifesi olan II. Abdulhamide verilmek üzere Sadaret Makamına sunmuştur.”⁸

Amma Y. Z. Talıbzadenin bu seferi və Osmanlı sultanı ilə görüşünün nəticələri ictimai fikirdə heç də birmənalı karşılanmamışdır. Onun Bakıya kayıtması ilə “Füyuzat” jurnalının nəşrinin dayandırılması hadisəsi üst-üste düşdüyünden beziləri bunu Sultan Ebdülhemidin H. Z. Tağıyevdən giley-güzar etməsi səbəbi ilə bağlayırdılar. Guya “Füyuzat”ın son saylarının birində Sultanla elakeli getmiş tenkidi yazıdan heber tutduğundan o, (Ebdülhemid) Yusif Ziya vasitesile öz narazılığını Hacıya çatdırmışdır. Bundan keyzlenen Hacı da mecmueni bağlatdırmışdır. Bezi dövru metbuat orkanları jurnalın kapanmasını Yusif Ziyanın Türkiyə seferi ilə elakelendirmişdir. Bu esassız ittihamlara karşı vahtile A.Şaik tutarlı cavab vermişdir. Bu haqda akademik K.Talıbzade isə bele yazır: “Abdulla Şaikin 1953 – 1954-cü illərdə keleme aldığı “Hatirelerim” üç dəfə mühtelif düzeliş, ihtisar və elavelərlə nəşr olunmuşdur. Məlum səbəblərə görə bu nəşrlərə hatirelərin bu gün bir çox siyasi, edebi hadisələrə aydınlıq getirə bilən hissələri salınmamışdır. Onlardan biri də ohuculara ilk dəfə təqdim etdiyimiz “Sultana Kuran aparılması” behsidir. A.Şaik Kuranın Bakı tərcümesinin Türkiyə (Osmanlı – M. E.) sultanı Ebdülhemide hediye gönderilmesi hadisəsini “Füyuzat” mecmuesi fəslində vermişdir. Kuranın Azərbaycan dilinə tərcümesini Türkiyə sultanına Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tapşırığı ilə A. Şaikin böyük kardaşı Ahund Yusif Talıbzade (Yusif Ziya – 1973–1922) aparmışdı və onun Bakıya kayıtmasından sonra “Füyuzat” jurnalının nəşri dayandırılmışdı. Bezi nəşriyyat orkanları jurnalın kapanmasını Ahund Yusifin Türkiyə seferi ilə elakelendirmişdilər. Buna görə də A.Şaik hatirelərində bu esassız ittihamlara karşı cavab verməyə, Ahund Yusif Talıbzadenin bu hadisə ilə heç bir elakəsi olmadığını ona məlum delillər əsasında aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Yazıda Ahund Yusifin şəhsiyyətinə, siyasi mövkeyinə dair maraklı təfərrüat da vardır.”⁹

⁷ Naki Keykurun, *age.*, s. 18.

⁸ Betül Aslan, *age.*, s. 65.

⁹ Talıbzade Kamal Təkdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Məkalesi, “Elm” kez., Mart 1992, № 6 (403).

A.Şaikin, büyük karadaşı hakkında söylenmiş yanlış mülahizeleri tutarlı delillerle cavablandırması (eger bu cehd yalnız 50-ci illere aiddirse) faktı ne keder tebiî, tekdirelayık, hetta “Hatirelerim” eserinin yazıldığı vaht için gecikmiş sayıla bilse de, bunun özü bele sovet senzurası terefinden keçerli sayılmamışdır. Ümumiyyetle, A.Şaik ömrü boyu bu mövzu ile elakeli sıhıntıda olmuş, Azerbaycan ictimai-siyasi ve elmi-medeni fikrinin bu cefakeş şehsiyyeti – bütün sahelerde üzerinde tesirini hiss etdiyi Yusif Ziya hakkında heyat hekiketlerini tebliğ etmek iktidarında olmamışdır. Lakin “Stalin derebeyliyinin tüğyan etdiyi illerde”¹⁰ yazılmış “Hatirelerim” eserinde bu teşebbüse cehdin özü de deyerlendirilmelidir. K. Talibzadenin verdiyi tekdimatdan¹¹ da göründüyü kimi A. Şaik karadaşı ile bağılı hetta siyasi karakter daşımayan her hansı informasiyanın neşrlere salınması etrafında baş sındırmalı olmuşdur. Bu veziyyeti “Hatirelerim” eserinin arhivlerde sahlanılan avtokraf ve elyazma nüsheleri de tesdikleyir. Hekiketen de “Azerbaycan Merkezi Dövlet Edebiyyat Arhivinde sahlanılan hatirelerin avtokraflarında “Füyuzat” mecmuesi” adlanan hisseden başka (seh. 251-253), bir de “Sultana Kuran aparılması (seh. 254-256) ve “Füyuzat” hakkında (seh. 257-258) ayrıca iki parça vardır. Aydın görünür ki, çoh sevdiyi ve hemişe nüfuzunu, tesirini hiss etdiyi bu jurnal hakkında ürek sözlerini deye bilmediyi için A. Şaik bu mövzuya iki-üç defe kayıtlı olmuşdur.»¹² “Hatirelerim”in neşrine dahil edilmemiş “Sultana Kuran aparılması” parçasından aydın olur ki, A. Şaik “Füyuzat” mecmuesinin kapanması ile elakedar olarak o zaman ortaya çıkan, yuharıda keyd etdiyimiz ehvalatı burada hatırlatmağı da lazım bilmişdir. Ve “burada hatırlatmağı da” ifadesinin doğurduğu mentik bunu ehtimal etmeye esas verir ki, A. Şaik, bundan evvel de mübahiseli ehvalat hakkında yazmışdır. O, üstünden elli ile yahın vaht keçmiş hadise – A. Y. Talibzadenin İstanbul seferi hakkında bunları yazır: “Bakı kazisi Mir Mehemed Kerim Mir Ceferzade Kuranı Azerbaycan diline tercüme edib meşhur servetdar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin pulu ile çap etdirmişdi. Hacı tercümenin elli nüshesini kızıl suyu ile çap etdirib kıymetli cilde tutmuşdu. Bu nüshelerden birinin cildini kalın gümüşden yapıdırıb ortasına da “La ilahe illellah, Mühemmeden Resulillah” sözlerini yazdırmış ve karadaşım ahund Yusif Talibzade vasitesile hemin nüsheni Türkiye sultanına hediye göndermişdi.”¹³

Yusif Ziyanın İstanbul seferinin ayrı-ayrı mekamları hakkında menbelerde ferklı versiyalar ireli sürülür. Meselen, Nağı Keykurun Yusif Ziyanın Osmanlı sarayına tacir Şirvanlı Sefter bey ile birlikde getdiyini yazır¹⁴. A.Şaik ise karadaşının saraya, otelde tanış olduğu zabitle – eslen Tiflisli olan Celal Ünsizade ile getmesi hakkında melumat verir. Mesele ile aghah olan Celal bey kömek göstereceyine söz verir. “Ertesi gün Ahund Yusifin yanına gelib bildirir ki, ehvalatı sedr-ezem hezretlerine çatdırdım. Sizi bu günlerde, şübhesiz, hüzuruna kebul edecek. Sedr-ezemin emrine göre sizi konak sifetile başka eve köçürmeliyik.”¹⁵

Yusif Ziya İstanbulda olduğu kısa müddet erzinde hükümet terefinden onu gezdirmek için tehkim edilmiş Celal Ünsizadenin beledçiliyi ile elm, tehsil, medeniyet ocaklarında olur. Kız ve oğlan mektebelerini, tıbb institutunu, diger medeni-maarif müessiselerini ziyaret etmesi gelecekde onun Bakı “Heyriyye cemiyetleri” ile İstanbul teşkilatları arasında vasiteçilik etmesine tekan verir.

A.Şaikin verdiyi melumatdan bir daha aydın olur ki, sedr-ezemin hüzurunda olarken Ahund Yusif Kuranı ona verib Sultana tekdım etmesini hahiş edir. “Bundan sonra Sultanın hüsusi yemek salonunda konak sifetile sedr-ezemle birlikde nahar yeyir. Sultan Hacıya verilmek için bir orden bağışlayır.”¹⁶ K. Talibzadenin verdiyi melumata göre ise Sultan bir deyil, iki orden bağışlayır. Birini Hacıya, birini ise Ahund Yusifin özüne. Akademik “Halk” kezetinin mühbirine verdiyi müsahibede bildirir: “Hacı Zeynalabdin 1907-ci ilde “Kuran”ı Memmed Kerim ağaya tercüme etdirir ve onun

¹⁰ Talibzade Kamal Tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Mekaleti., “Elm” kez., Mart 1992, № 6 (403).

¹¹ Talibzade Kamal Tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Mekaleti., “Elm” kez., Mart 1992, № 6 (403).

¹² Talibzade Kamal Tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Mekaleti., “Elm” kez., Mart 1992, № 6 (403).

¹³ Talibzade Kamal Tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Mekaleti., “Elm” kez., Mart 1992, № 6 (403).

¹⁴ Naki Keykurun, age., s. 18.

¹⁵ Talibzade Kamal Tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Mekaleti., “Elm” kez., Mart 1992, № 6 (403).

¹⁶ Talibzade Kamal Tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Mekaleti., “Elm” kez., Mart 1992, № 6 (403).

Azərbaycan dilində üç cildliyini emimdən Türkiyə sultanı Ebdülhemidə göndərir. Sultan Ebdülhemid də bunun əvəzində brilyantla işlənmiş iki böyük medal bağışlayır: birini H. Z. Tağıyevə, o birini də emimə. O medalı atam (Abdulla Şaik – M. E.) ömrünün son illərinə kədər kardaşının yadigarı kimi sahlayırdı. Sonralar emim oğlu Teletin (Ahund Yusifin oğlu – M. E.) maddi vəziyyəti ağırlaşanda aparıb satdı...¹⁷

A. Şaik, neinki Ahund Yusifin “Füyuzat” mecmuesinin kapanması ilə heç bir əlaqəsi olmadığını (guya arabir “Füyuzat”da Sultanın əleyhinə yazılar çap olunduğuna görə onun əmri ilə mecmue bağlanmış, bu əmri isə Bakıya Ahund Yusif getirmişdir), habelə bunun nəşriyyatdaxili mübahisələr zeminində baş verdiyini sübut edir. Şayə və böhtanları Ahund Yusifin Türkiyəyə göndərilməsindən narazı olan bir qisim insanlar yaymış, onu hətta “Molla Nesreddin” jurnalında təhkir etmişlər. Onlar jurnalın 18 noyabr 1907-ci il tarixli, 43-cü sayında dərc olunmuş “Batdağ” adlı yazıda A. Y. Talıbzadənin ünvanına “Ahund Çeyirtke” kimi təhkirəməz ifadələr işlətmişlər.¹⁸

Bundan müteəssir olan Ahund Yusif yoldaşlıq məhkəməsi çağırırdı ki, əyənün kökü – mecmuenin redaktoru Eli bəy Hüseynzadə ilə Bakı varlılarından Həsənəğa (mecmuenin idarə işlərinə bəhanə şəhə) arasındakı kəlməkəldən cana doyan Həcinin bu fikrə düşməsindədir. O da bəlli olur ki, mecmuenin bağlanması digər səbəbləri olsa da, Ahund Yusif hələ səferdən gəlməmiş Hacı “Füyuzat”ın bağlanmasına kərar vərmişdi. Üstəlik jurnalın gələcək təleyindən həbersiz olan A.Y.Talıbzadə səfer müddətində həyli mənbelər əldə etmiş, yazılar hazırlamış və “Füyuzat”da dərc etdirmək üçün materiallar da gətiribmiş. “Füyuzat”ın bağlanması ətrafındakı mübahisəli və təzadlı məlumatlar o kədər geniş yayılıbmış ki, hətta Paris mətbuatı belə bu haqda yazırmış. “Müslüman əlemi” jurnalı əhvalatla bağlı yazırdı: “23 noyabr (6 dekabr) 1907-ci ildə Bakıda Ahund Yusif Talıbzadənin həhişi ilə altı nəfərdən ibarət “məhkəmə” yaradılıb. Məhkəmə belə bir məsələni aydınlaşdırmalı idi: “Füyuzat” jurnalının bağlanmasında A.Y.Talıbzadə mükəssirdi, ya yoh? Arbitraj həmin mübahisəni Ahund Yusif Talıbzadənin həyrinə həll edib”¹⁹.

Nə kədər ürekaçan faktlar olmasa belə Rusiya və Avropa mətbuatında “Füyuzat” jurnalı və həmçinin A. Y. Talıbzadə haqında informasiyalar dərc ediləməsində fəhəret duyulası məkəmlər də vardır. Otuz yaşlı A. Y. Talıbzadənin tərcüməyi-həlinin və əlmi-pedakoji fealiyyətinin, dövrünə görə ən nüfuzlu kəzetlərdən olan “Tərcüman”da işıqlandırılması faktı da onun Azərbaycanndan kənardə kifayət kədər tanıdığıni təsdikləyir.

Y. Z. Talıbzadə ictimai, əlmi, bədi və pedakoji sahədə daha çox dini hədim kimi fealiyyət göstərsə də, onun milli-ideoloji yəndəki çalışmaları da diqqətdən kənardə kəlmirdi. Hə əsrin ilk onilliyi içərisində 10-dan artıq kitabça və risalesi təkrar-təkrar nəşr edilən Y. Z. Talıbzadənin bu əsərlərinin haq arasında dini əhkəmlərin yayılmasında, onların əslinə yəhün anlaşılməsi və dərk ediləməsində, həsusən islamın yəni dünyagörüşlə şərhində çox mühüm faydası olmuştur. O, islamın həkiki məhiyyətinin haq arasında təbliğinə çalışmaqla, özünü dövrünə görə demokratik düşüncəli ruhani və məarifçi kimi tanıtmışdır. Onun məhz bu həsusiyətlərinə diqqəti cəlb edən “Tərcüman” kəzeti bu haqda yazırdı: “... Bakıda sakin olduğundan sonra ruhanilik libasını dəhi həll edib sadə libas üzrə dolanmaqdadır. Türk lisanında bəzi əsərlər yazmışdır. O cümlədən: “Türk lisanında sərf və nümünə”...; “Tərtibi-beyti-nisvan”, “Hədiyyəyi-nisvan”, “İbtidai məktəblər üçün təlimi-əşəriyyə”, “Müəllimi-şəriyyə” (I və II cild, ədədi məktəblər üçün), “İslam məmləkətlərinin həritəsi”, “İslam və məzəh”, “Həkiyəti-islam”²⁰.

Bu illərdə Y. Z. Talıbzadənin çəhyənlü fealiyyətində məarifçilik səyləri özünü daha kabarıq bəriyə vərir. Səferlərinin məksədindən əslı olmayaraq o, hər yərdə məarif, təlim-tərbiyə sahəsindəki təcrübəni əhz etməyə çalışır, təhsil müəssisələrinin fealiyyətləri ilə maraklanır. Artıq keyd etdiyimiz kimi,

¹⁷ Ot kökü üstə bitir: Akademik Kamal Talıbzadə ilə Müsahibə, “Həlk” kəz., Bakı, 5 iyun 1999.

¹⁸ “Molla Nesreddin”, 18 noyabr, 1907, № 43, s.3-5.

¹⁹ “Revue du Monde Musulmani”, Paris, 1908, V6, V5, P.190.

²⁰ “Tərcüman”, 1907, 1 iyun, № 43.

İstanbul seferi de bu bahımdan semereli olmuştu. Onun bu cidd-cehdleri cemiyyetin müterekki tebekesi tarafından reğbetle karşılanırdı. Hetta “Tercüman” kezeti de Y. Z. Talibzadenin bu seylerini nezerden kaçırmamıştı: “Seyahete artık hevesi olduğundan yay fesillerinde seyahetle meşğul olur. O cümleden Rusiyanın büyük şehirlerini ve Kırım vilayetinin bezi yerlerini ve Osmanlı memleketinde İstanbul, Trabzon, Samsun... bezi başka yerlerinde mektepleri ziyaret etmiş ve imtahanlarda bulunub proqramları ile aşına olmuştur ve islam mezheplerinin imhadi yolunda ciddi müsae gösterir ve “İslam ve mezheb” nam risalesi dehi bu yolda hadimdir”²¹.

Y. Z. Talibzade bu senelerde mühtelif ictimai-medeni ve heyriyye cemiyyetlerinin üzvlüyüne ve rehberliyyine seçilir. Türkiyeye daha tez-tez gedib-gelir. Eslinde demek olar ki, “1910-cu ildən onun heyatının Türkiye dövrü başlanır. Yusif Ziya orada herbi tehsil alır, Birinci Dünya müharibesinde Kars-Erdehan cebhesinde kehremanlıklar gösterir”²². Balkan herbi erefesinde tebliğati fealiyyetle meşğul olur, müharibe dövründe fedakarlıklar gösterir.

Menbelerden melum olur ki, Yusif Ziya 1912-ci ilde heyat yoldaşı Cennet hanım ve oğlu Telet ile Türkiyeye köçmüş, orada herbi tehsil almış birinci cahan herbende Kars Erdehan türk ordusu sıralarında ruslara, ermenilere karşı döyüşlerde kehremanlıklar göstermişdir²³.

Balkan herbi esnasında ve sonrakı illerde Rusiya türkləri, o cümleden azerbaycanlılar Osmanlı ölkesinde meydana gelen inkilablara ve dirçeliş herekatlarına tam reğbet besleyirdiler. Y. Z. Talibzade ise bu yolda tebliğat ve mübarize apanların ön sıralarında dururdu.

Balkan müharibesi döneminde Rusiya bir terefdən Balkanlarda panslavyanist siyaset yürüdür, digər terefdən de Rusiya içərisində yeni Balkan dövlətlərinə yardım toplanması üçün memurlarını ölkənin hər terefinə göndərirdi. Rusiyada yaşayan rus, ermeni, rum halkından maddi yardımlar toplanması ilə bərabər, bu halklardan toplanan könüllülər Serb və Bolkar ordularına yardım üçün sövk edilirdi. M.E.Resultzade bununla bağlı yazırdı ki, Rus ordusunda kulluk edən bezi könüllü esgerlərə mülki paltarlar geyindirilərək, onları könüllülər adı ilə Balkanlara göndərirdilər. Serb və Bolkar ordusuna, bu minvalla minlərcə könüllü yazılırdı.²⁴ Rusiya metbuatı da bu illərdə panslavyanist tebliğatla meşğul idi. Türk ələmini hədəf alan bu panslavyanist tebliğat o dərəcədə dəhşətli bir səviyyəyə çatmışdı ki, rus yazarlarından biri Balkanlara gedəcək “Selibi-ehmer Heyetine” müraciətə yazırdı: “Bir slavyan, bir hristian varken türk yaralısına bahmayınız.”²⁵

Amma Rusiyada yaşayan türklərin Rus hökumətinin bu şovinist və millətçilik mövkeyinə təsirləri böyük olmuş, Kırım, Kazan, Azərbaycan və Türkiyənin hər terefindən Rusiyanın heyatə keçirdiyi bu ikili standartlı siyasətə qarşı seslər yüksəlməyə başlamışdır. Çar hökuməti bu təsirlər qarşısında, “Kırmızı Haça” yardım edildiyi kimi, “Kızıl Aya” da yardım ediləsinə izn vermək məcburiyyətində qalmışdır. Bunun nəticəsində Rusiyanın hər terefində yaşayan müsəlman və türklər Balkan savaflarında çətin vəziyyətə düşmüş kardaşlarına kömək edə bilmək səyi ilə ellerindən gələni esirgəməmişlər. Toplanılan maddi yardımlarla bərabər, “bir çox könüllü türk, osmanlı ordusunda savaşımaq üçün Türkiyəyə gedirən, gənc qız və qadınlar Hilali-Ehmere müraciət edərək həmsəri (tibb bacısı – M. E.) olmuşlar.”²⁶

Rus şovinizminin keyri-rus, hüsusiylə də türk-islam halklarında oyatdığı milliyyətperverliyə tohunarək, M. E. Resultzade yazır: “Rus dürülfünunda ohuyan Azərbaycan telebələrini Kiyevdə toplanan

²¹ “Tercüman”, 1907, 1 iyun, № 43.

²² Ot kökü üstə biter: Akademik Kamal Talibzade ilə müsahibə. “Halk” kez., Bakı, 5 iyun 1999.

²³ K. A. Talibzade, **Ahund Yusif Talibzade**, “Odlar Yurdu” kez., 10-17 Sentyabr 1992, № 26; 24-30 Sentyabr, 1992, № 27; K. Talibzade, **Azerbaycanlı Panisamist Ahund Yusif**, “Odlar Yurdu” kez., 24-30 Sentyabr 1992, № 27.; M. Sarvan, **Borçalı Alimləri**, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı 2001, s. 427.

²⁴ M. E. Resultzade, **Azerbaycan Cümhurmyyeti**, Bakı, Elm, 1990, s. 24.

²⁵ M. E. Resultzade, **age.**, s. 23.

²⁶ Betül Aslan, **age.**, s. 48.

ictimai keşf ve ezası tövkif edilmişdi. “Hilali-ehmer” faidesine yapılan propakandaya bu zamanki hissiyatın tervici üçün en münasib bir vasite oluyordu. Bakı kadınlarından sırgalarını verenler olmuşdu. Genc müellimler ve telebeler derslerini atarak türk ordusuna gönüllü gediyorlardı.”²⁷

Keyd etmek lazımdır ki, Rusiya hüdudlarında yaşayan türk-islam halklarının yardımı ile beraber, Balkan savaşlarında Rusiyanın türklük ve müslümanlık eleyhinde mövke tutması, her terefdən artık Azərbaycan türkləri üzerinde tesirli oldu. 1911-ci ilde kurulmuş ve ilk üzvləri arasında Y. Z. Talıbzadenin de olduğu “Musavat” Partiyası, Balkan savaşı esnasında bir beyanname yayımlayarak, milleti oyandırmağa ve Türkiyeye yardıma devet edirdi.

Sonralar müsavatçılarla “İttihad ve terekki” terefdarları ortasında tereddüd eden, daha doğrusu “Müsavati”nin 1917 ve 1919-cu illerde keçirilmiş I ve II kurultaylarının proqramında ireli sürülen müddealardan çoh ittihadçılığa meyl eden Y. Z. Talıbzadenin, ilk olarak “Müsavat”da aradığı amilin islamla bağlı olduğunu göstermek üçün bu firkenin ilk proqramına nezer yetirmek kifayet edir. Evvela, “Müsavati”nin 1911-ci ildeki proqram ve beyanamesinin mahiyyeti Balkan herbi münasibetile neşr edilmiş intibahnamenin metninden de görünür. 1911-ci ildeki beyanname firkenin teşekkülünü bildirirdi. M. B. Memmedzadenin yazdığına göre “Müsavati”nin hemin il neşr edilmiş proqramı da beyanamedeki esaslara tamamilə uyğun idi. 8 bendlik proqramın mahiyyetinde başdan-başa, islam ittihadı ve müslüman ölkelerinin karşılıklı yardım meseleleri dururdu.”²⁸

1912-ci il Balkan müharibesi zamanı “Müsavati” yeni bir beyanname ile milleti oyanışa çağırırdı. M. E. Resuloğlu (Resulzade) bu hakda yazır ki, bu beyanname Oruc oğullarının metbeesinde sahiblerinden hebersiz, arkadaşımız Seyid Hüseyinin yardımı ve partiyamıza mensub olan mürettiblerin elbirliyle bir gecede basıldı. Bu beyanamenin Kafkaz müslümanlarının merkezi sayılan Bakıda yayılmasını istemirdik. Abbas bey, bu beyanmeleri götürüb Tiflise getdi. Orada bunları poçt kutularına atarak, bir gün sonra da geri döndü. Bu beyanname Kafkaz müslümanları arasında böyük bir heceyan yaratdığı kimi çar polisini de böyük bir telaşa salmışdı. Beyanamede Türkiyeye her cür yarıdım gösterilmesi fikri ireli sürülür ve yarıdım edilmesi istenilirdi. “Behs edilen beyanname, arkadaşımız Yusif Ziya terefinden İstanbula götürüldü. Sebilürreşad mecmuesi bu beyanameni eynen neşr ederek Kafkaz müslümanlarının Türkiyeye karşı gösterdikleri ilgiden dolayı memnuniyyetini beyan yollu setirler yazdı.”²⁹

Yusif Ziyanın İstanbula apardığı “Sebil-ür-Reşad” mecmuesinde çap olunmuş beyanamede vurğulanırdı ki, yegane ümidimiz ve nicat çaremiz Türkiyenin istiklal ve terekkisindedir. Biganelik göstersek, islamiyyet ve milliyyetimiz rezil bir hala düşer. “Cemi alem bilir ki, islam hilafetine sahib olan Türkiyeye karşı bu müharibeni Balkanın ufak ve küçük hökumetleri elan etmemişler. Çünkü şir ne keder zeif olsa da, çakkallar ve tülküler ona yahın gelmeye cüret etmezler. Bu işleri işleyen, islamiyyet ve insaniyyet düşmeni ve “dünya jandarmı” lekebi ile meşhur olan şimal ayısı müstebid Rusiya hökumetidir ki, her gün tıbb levazimatı, hekimler ve gönüllülük adı altında bölük-bölük nizamiler gönderir.”³⁰

Yusif Ziyanın “Müsavati” Partiyası ve Heyriyye Cemiyetleri vasitesile apardığı tebliğat ve teşvikat işi öz behresini vermiş, her halda sonraki illerde Türkiyede yaşanan her hadise, her inkişaf Azərbaycanda eks-seda salmağa başlamışdır. Hemçinin Azərbaycan-Türkiye münasibetlerindeki bu yahınlaşma, o cümleden milli oyanma, milli şüurun terpenişi, kardaş halka marak ve mehebbetin artması – bütün bunlar Balkan savaşları esnasında ilk behresini vermişdir. Balkan müharibesi illerinde Azərbaycan türkləri ister maddi, isterse de menevi olarak Türkiyeye yarıdım etmiş, yuharıda tohunduğumuz kimi, bir kısım azerbaycanlılar Balkan herbinde gönüllü olarak savaşmışlar. Türkçülük

²⁷ M. E. Resulzade, *age.*, s. 23.

²⁸ M. B. Memmedzade, *Milli Azərbaycan Hərkəti*, Bakı, Nicat, 1992, s. 44-45.

²⁹ M. A. Resulzade, “*Müsavati*” Partisinin Kuruluşu, “Azərbaycan” (Ankara), Azərbaycan Kültür Dərnəgi Aylık Yayın Orkanı, S. 167 (2), Şubat 1966, s. 14.

³⁰ M. B. Memmedzade, *age.*, s. 45-46.

fikrinin ön plana çıktığı bu dönemde I Dünya Mühâribesi başlamış ve Osmanlı Devletinin Rusiyaya karşı mühâribeye girmesi, hatta başlangıçta müeyyen üstünlükler kazanması hadiseleri Azerbaycan türklarının milli müstekilliye olan ümidlerini artırmıştır. Ancak Türk ordusunun Sarıkamışdaki meğlubiyyeti bu arzularla yaşayanları meyus etmiştir.

Lakin mövzu ile bağlı menbelerde bezen bir-birine uygun gelmeyen melumatlara da rast gelinir. Meselen, Azerbaycanın istiklal mücahidlerinden ve mühâcir ziyâlılarından olan Hüseyin Baykara “Türk kültürü” (Türkiye) dergisinde Osmanlı türklarına olan reğbeti nezerde tutarak yazır ki, “Bu simpatiya ancak sözden ibaret olarak kalmırdı. Balkan herbi sıralarında, bu herbi rus hükümetinin provakasiya ettiyini Kazan, Kırım, Daşkend ve Bakı türk metbuatı rus senzurasından geçire bileceyi bir dille kapalı şekilde müslüman halka yayınlayıp ve kardaş Türkiyeye yardıma koşulmağı telkin edirdi. Bu sebeble bütün rus esiri türk ölkelerinden İstanbula köüllü ahını başlanmışdı. Azerbaycan, Dağıstan ve Küzey Kafkazdan gelen köüllüler için “Kafkaz Köüllü Hissesi” adı ile bir esgeri birlik kurulmuşdu. O çağın idealizmine bir misal vermek için Azerbaycanın, böyük milli şairi Cavad Ahundzadenin, pedakok ve şair Abdulla Şaikin de köüllüler arasında bulduklarını bildirmek yerinde olardı.”³¹ Akademik K. Talıbzade ise çıkışlarında defelerle keyd etmiştir ki, H. Baykaranın hemin mekalesinde Ahund Yusif evezine Abdulla Şaik getmiştir. Çünkü Balkan herbine Abdulla Şaik yoh, mehz böyük kardaşı Ahund Yusif getmiştir.

Teessüf ki, elimizde ele bir tekzibedilmez fakt, ilkin menbe yohtur ki, hekiketin hansı tereftenden olduğunu öyrenek. Amma Hüseyin Baykara diger bir eserinde de fikrini tesdikleyir. O yazır ki, “1912-ci il Balkan mühâribeleri başlamış, Osmanlı devleti dahilinde balkanlı, türkiyeli türk kardaşları kederli, böhranlı, facieli günler yaşamakta idiler. Azerbaycanda kurulan “Kafkaz köüllü hissesi” sıralarında Ehmed Cavad, Azerbaycan klassik edib ve şair pedakoku Abdulla Şaikle birlikte, Trakiya cebhesinde soydaşları olan Türkiye “Mehmed”lerle sengerlerde çiyin-çiyine döyüşe girmiş ve düşmenle mübarize aparırdı. Balkan mühâribesi kurtardıktan sonra Yusif Akçura oğlu, her iki Azerbaycan şairine, Azerbaycanda onlara daha çoh ehtiyac duyulduğunu ve öz doğma yurdlarına dönerek halkına hidmet etmelerini tövsiye edir. Bu tövsiyeden sonra her iki edib Azerbaycana dönür.”³² Eyni müellifin tekrar-tekrar bir neçe menbede eyni faktı tesdiklemesi ile A. Şaikin oğlu, akademik K. Talıbzadenin tekzibini tehliil ederken her iki variantın mümkünlüyünü ehtimal etdik. K. Talıbzadenin variantını kabul etsek, demeli, H.Baykara yanlışlığa yol vermiştir. Amma heç bir menbede, H. Baykara Talıbzade familiyasını yazmır ki, burada yalnız adların sehv düşdüyünü güman edek. Ya da onda H.Baykara şifahi söz-söhbetler esasında ona çatan informasiyalari karışdırarak kardaşları sehv sala biler. Belke ikinci menbedeki Yusif Akçura ile Ahund Yusifin adları deyişik düşüb? Her iki kardaş Türkiyede olub, sadece Ahund Yusifin mesleheti ile Abdulla Şaik sonradan geri dönüb. İkinci variantı mümkün saksak, o zaman H. Baykaranın yazdıklarını tesdiklemiş oluruk. Kamal Talıbzadenin 1923-cü ilde anadan olmasını, Türkiye barede danışmağın mümkünsüzlüyünü ve Ahund Yusife göre bütün ailenin tekib olunması faktlarını nezere alsak, A. Şaikin K. Talıbzadeye 1911 – 1912-ci illerde olub keçenler barede danışmamasını mümkün hesab etmek olar. Ehtimal olunan bu variantlar içerisinde tam gerçek olan budur ki, Ahund Yusif Balkan mühâribesinde ve I Cahan Herbinde Osmanlı Ordusu sıralarında vuruşub.

Onu da keyd edek ki, H.Baykaraya istinad eden sonraki araşdırıcıların çohu bu faktı tekrarlamışlar. Misal için Betül Aslan yazır ki, “Azerbaycandan gelen köüllüler içerisinde Azerbaycanın böyük Türk şairlerinden Ehmed Cavad da bulunuyordu. Ahmed Cavad, Azerbaycanın klassik edib şairi ve pedakoku olan arkadaşı Abdulla Şaikle birlikte, Balkan savaşlarında Türk kardaşlarıyla birlikte omuz-omuza savaşmış ve daha sonra Azerbaycana geri dönmüşdür.”³³

³¹ H. Baykara, **Türk Ordusunda Azerbaycan Esgeri Hisseleri**, “Türk Kültürü”, 1964, S. 22.

³² H. Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi**, Bakı, Azernesr, 1992, s. 175-176.

³³ Betül Aslan, **age.**, s. 52.

A. Şaikin Balkan Herbinde iştirak edib-etmemesinden asılı olmayarak her halde onun kimi milli bir şahsiyyetin Türkiyeye gedişi mümkünlüyü heç bir şübhe doğurmur. Çünkü ister kardaşının, isterse de H. Cavid, M. Hadi, E. Hüseyinzade kimi ekide dostlarının Balkan herbinde olması bu kenaete gelmeye imkan verir. Bu savaşlar esnasında Türkiyede olan E. Hüseyinzade mühtelif hestehanalarda hekim kimi çalışmış, cebhede yaralanan türk esgerlerine tıbbi yardımlar etmiştir. Eli Heyder Bayat yazır: “Balkan herbinde öyretim üyeliyinden ayrılarak savaş alanlarında Hilali-Ahmer (Kızılay) hestehanelerinde çalışmış, harbin sona ermesiyle tekrar eski görevine dönmüştür.”³⁴

M.E.Resultzade de³⁵, M. B. Memmedzade de³⁶ tesdikleyir ki, Azerbaycanda toplanan maddi yardımlardan başka, bir çoh genc müellim ve telebeler derslerini ve mektebelerini buraharak Balkanlarda savaşan Türk ordusuna katılmak için gönüllü olarak gedirdiler. Betül Aslan, Memmed Sadık Arana istinaden yazır ki, hetta Bakı milyonerlerinden Esedulla Eli bir krupla Balkan Herbinde iştirak etmiş ve zabıtlık rütbesi almışdı. Din hocalarından Ahmed Talıbzade Yusif (Burada yanlış olarak Ahund evezine Ahmed getmiştir – M. E.) ve arkadaşları da Balkan Herbine gönüllü getmişdiler.³⁷

Ümumiyyetle, Balkan müharibesinde iştirak etmek için Azerbaycandan Türkiyeye gönüllüler ahın etmiş, hetta İstanbulda bu gönüllülerden ibaret “Kafkaz gönüllü kitası” teşkil olunmuştur. Bu herbi hissede Azerbaycandan başka, Kafkazdan ve diger yerlerden gelen gönüllüler de olmuştur. Enver Paşanın himayesi altında kurulan dörd tabutluk Alayın komandanı Süleyman Esker bey, Kafkaz Tabur Komandanı ise Cahangiroğlu İbrahim bey teyin edilmişdi. Daha sonra İbrahim beyin kardaşı Hesen beyin de ona katılmasıyla birlikte Bolkarlara karşı savaşmışlar. Hetta İbrahim bey, Edirneye ilk giren kuvvetler arasında olmuştur.”³⁸

Yusif Ziyanın çöhyönlü fealiyyetinin araşdırılması bele bir tarihi gerçekliyi bir daha tesdikleyir ki, HH yüzilin ilk onillikleri Azerbaycan türklerinin tarihinde milli intibah dövrüdür. Müterekki dünyagörüşlü, intibah ruhlu bu universal şahsiyyetler gergin ve böhranlı anlarda bele ruhdan düşmemiş, ekideleri yolunda çarpışmış, ictimai fikrin formalaşdırılması için bütün mövcud tebliğat vasitelerinden istifade etmişler. Dövri metbuatda müntezem çıışları ile yanaşı, Y.Z.Talıbzade hem de Bakıda teşekkül tapıb fealiyyet gösteren bir çoh medeni-maarif cemiyetlerinin rehberliyinde temsil olunmuştur. Maarifçilik seyleri daha kabarık nezere çarpan hemin cemiyetlerin fealiyyetine o da öz töhfelerini vermişdir. Yusif Ziya, “İlk tamaşası 1910-cu il noyabrın 19-da Bakı şehir teatrında “Nicat” cemiyeti dram heyeti terefinden oynanılmış “Ermenüse” (Ömer ibn As) faciesinin müellifidir. O, hemçinin de ilk tamaşası 1912-ci il sentyabrın 28-de “Nicat” cemiyeti dram heyeti terefinden oynanılmış “Halid idn Velid” – Şamın fethi ve ereblerin Roma ile müharibesi” adlı dram eserinin müellifidir.”³⁹

Y. Z. Talıbzadenin milli ekidesinin, siyasi mensubiyetinin göstericilerinden biri de onun adının “Müsavat” partiyasının ilk yaradıcıları arasında yer tutmasıdır. M. E. Resultzadenin emisi oğlu Memmedeli Resultzade (Resuloğlu) “Müsavat Partiyasının kuruluşu” adlı hatire yazısında bu hakda melumat vererek bildirir ki, “Partiye ilk aldığımız arkadaşlar şunlardır: Veli Mikailoğlu (ikinci dünya savaşında İrana girmiş bolşevikler tarafından Zencan şehri civarında çalınarak yok edildi), Seyyit Hüseyin Sadık (Sibiryaya sürüldü), Abdürrahim (eceliyle vefat etti), Yusif Ziya, “Ahunt Yusuf” (Türküstanda bolşeviklere karşı Basmaçılarla beraber savaşırken şehit düştü). Seyyid Musevi (Çar ajanlarının tahrikiyle öldürüldü)”⁴⁰.

³⁴ A. H. Bayat, **Huseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiyede Yayınladığı Eserleri**, İstanbul, Türk Dünyası Araşdırma Vakfı, 1992, s. 25.

³⁵ M. E. Resultzade, **age.**, s. 23.

³⁶ M. B. Memmedzade, **Milli Azerbaycan Herekatı**, Bakı, Nicat, 1992, s. 43.

³⁷ Betül Aslan, **age.**, s. 51.

³⁸ Betül Aslan, **age.**, s. 52.

³⁹ M. Eliyev, **Yusif Ziya Bey Talıbzade**, “Ulduz”, 1989, № 2 (262), s.94.

⁴⁰ M. A. Resultzade, **age.**, s. 13.

Bakı heyriyyə cəmiyyətlərinin və “Müsavat» Partiyasının Türkiyə ilə əlaqələrini sahlayan ən feal şəxsiyyətlərdən biri mehiz Y.Z.Talibzadə olmuşdur. Onun Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin yaradılması sahəsində gördüyü işlər mənbələrdə, o cümlədən ailə üzvlərinin hitirələrində təsdiqlənmişdir. K.Talibzadənin elyazması halında olan⁴¹ hitirə yazılarında birində ohuyuruk: “Mən hele lap kiçik yaşlarında olanda emim Yusif Ziya mövzusu ailəmizin əsas söhbət mövzularından idi. Ancaq görürdüm ki, böyüklər bu bəredə ancaq teklidə olanda, bir az da ehtiyatla danışırlar. Ailə üzvləri və kohumlarımız kimi mən də ona sadəcə olaraq Yusif emi deyirdim. Onu da deyim ki, ondan ən çoh nənəm Mehri hanım, anam Şahzadə hanım, bibim oğlu Husneddin (Sonralar Bakı Dövlət Universitetinin dosenti olmuş Husneddin Rzayev – M. E.) və bibim kızı Kövkeb danışar, kırık-sökük hitirələr söyləyər, mən də marakla dinlərdim. Ancaq atam heç vaht kardaşından söhbət acmaz, çalışardı ki, bu bəredəki danışıqlarda iştirak etməsin. Çoh zaman bizimlə yaşayan yegane oğlu Telet də atası bəresində danışmağı sevməzdi. Sonralar mən, bütün bu Yusif Ziyaya mühtəlif münasibətlərin yaranmasının səbəbini öyrəndim. Yusif Ziya Talibzadənin adı, artıq 1923-cü ildə Bakıdan köçüb Türksütana gedəndən sonra Azərbaycandakı sovetperestlərin, rus çəkəsinin kara siyahısına düşmüşdü, buna görə atamın da, emim oğlu Teletin də gözü kölgəli idi. O yadımdadır ki, nənəm böyük oğlunun tez-tez haricə, hüsusen Türkiyəyə gətməsindən, ailə kağılları ilə o kəder maraklanmadığından şikayətlenirdi”.

Türkiyədə herbi təhsili, Balkan herbində könüllü iştirakı, Birinci Cahan savaşında Osmanlı ordusu tərkibində Kafkaz cəbhəsindəki fədakarlıqları ilə bərabər o özünü Azərbaycanın ictimai-siyasi heyətindən də təcrid etmir, dövrü mətbuat səhifələrində mühtəlif mövzulu məkalələrlə çıxış edir.

Y. Z. Talibzadənin dini, siyasi və herbi fealiyyətləri Azərbaycan və Türkiyə hüdutları ilə məhdudlaşmamış, bütövlükdə Türk Dünyasını əhatə etmişdir. O, heyatının son illərini Türkistan mücadiləsinə həsr etmişdir. Belə ki, Balkan herbində və I Cahan savaşında Osmanlı zabiti, Kafkaz islam Ordusunda könüllülərdən ibarət ələ komandiri, bolşevizm təbliğatının göz kamaşdırdığı ilk illərdə Nahçıvanın herbi komissarı olmuş Y. Z. Talibzadə Bakıdan Türkünstanə, yəhşi tanıdığı Enver Paşanın komandanlıq etdiyi, işğalçı Kızıl Ordu ilə vuruşan, Orta Asiya halklarının müstəkilliyi, azadlığı uğrunda mübarizə aparan basmaçılara koşulmaqla bir daha ruhi-mənevə, milli-dini simasını, ictimai-siyasi mövkeyini ortaya koymuşdur. Bolşevizm ideallarını belə herbi komissarı olduğu halkın milli mənafehlərinə təbə etməyə çalışan, hansı kuruluşun əsgeri olmasının ferkinə varmadan kandan, gəndən, ilahidən gələn məslək və əməl uğrunda çarpışan Y. Z. Talibzadənin Türkünstanda basmaçılar hərəkatının feallarından biri kimi kırmızı rus ordusuna karşı vuruşması onun şəxsi mübarizlik keyfiyyətlərinin təcəssümüdür. Türk-islam birliyi uğrunda, ictimai idealı, ekidesi, məfkuresi naminə vuruşanlar üçün kəhremənlik nümunəsi, mübarizə məktebidir.

Kaynaklar

- BAYAT A. H., **Huseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Huseynzade Ali Turan) ve Türkiyede Yayınladığı Eserleri**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 1992.
- BAYKARA H., “Türk Ordusunda Azərbaycan Əsgeri Hissələri”, **Türk Kültürü**, S. 22, 1964.
- BAYKARA H., **Azərbaycan İstiklal Mübarizəsi Tarihi**, Bakı, Azərneşr, 1992.
- ASLAN Bətül, **I. Dünya Savaşı Əsnasında “Azərbaycan Türkləri”nin “Anadolu Türkləri”nə “Kardaş Köməgi (Yardımlı)” ve Bakü Müslüman Cəmiyyət-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Mərkəzi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 396 s.
- ELIYEV M., “Yusif Ziya Bəy Talibzadə”, **Ulduz**, 1989, № 2 (262), s.93-94.
- KEYKURUN Naki, “Böyük Bir Hayırsever Hacı Zeynalabidin Takızadə”, **Azərbaycan**, Məyıs, S. 14 (62), (1957), s. 16-19.
- KULUZADE Z., **Gender Azərbaycanda**, BMT’nin Əhali Fondunun Neşri, Bakı 2003.
- MEMMEDZADE M. B., **Milli Azərbaycan Hərəkatı**, Bakı, Nicat, 1992.
- “Molla Nesreddin”, 18 Noyabr, 1907, № 43, s. 3-5.
- Ot kökü üstə bitər: Akademik Kamal Talibzadə ilə Müsahibə, “Halk” kez., Bakı, 5 İyun 1999.

⁴¹ K. A. Talibzadə, Yusif Ziya Talibzadə, **A. Şaikin Mənzil Muzeyində Sahlanılan Elyazması**, Kovluk 4.

- RESULZADE M. A., ““Müsavat” Partisinin Kuruluşu”, **Azerbaycan**, Azərbaycan Kültür Derneği Aylık Yayın Orkanı, S. 167 (2), Ankara Şubat 1966, s. 12-18.
- “Revue du Monde Musulmanı”, Paris, 1908, V6, V5, P.190.
- RESULZADE M. E., **Azerbaycan Cümhuriyyəti**, Bakı, Elm, 1990.
- SARVAN M., **Borçalı Alimleri**, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı 2001.
- Kamal TALIBZADE tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Məkalesi. “Elm” kez., Mart 1992, № 6 (403).
- TALIBZADE K. A., “Ahund Yusif Talibzade”, **Odlar Yurdu** kez., 10-17 Sentyabr 1992, № 26; 24-30 Sentyabr, 1992, № 27.
- TALIBZADE K., “Azərbaycanlı Panisamist Ahund Yusif”, **Odlar Yurdu** kez., 24-30 Sentyabr 1992, № 27.
- TALIBZADE K. A., Yusif Ziya Talibzade, **A. Şaikin Menzil Muzeyinde Sahlanılan Elyazması**, Kovluk 4.
- “Tercüman”, 1907, 1 İyun, № 43.

UYGUR EFSANELERİNDE LOKMAN HEKİM

“Lokman Hekim” in Uighur Turks

*Adem ÖGER**

Özet

Lokman Hekim, Türk kültüründe ve edebiyatında önemli yer tutan şahsiyetlerden biridir. Türk dünyasındaki efsane, masal ve fıkraların bir kısmı onun hayatı etrafında teşekkül ederken; halk hikâyesi, halk şiiri, atasözleri ve deyim gibi bazı türlerde de onun adı geçmektedir. Uygur efsanelerinde Lokman Hekim, peygamber, hekim, bilge ve ölümsüz biri vb. olarak yer almaktadır. Biz de bu çalışmamızda, Lokman Hekim’in bu özelliklerini incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Uygurlar, Efsane, Lokman Hekim, Abıhayat.

Abstract

Lokman Hekim is one of the important personalities in Turkish culture and literature. While a huge part of the legends, tales and anecdotes in Turkish world took shape around his life; other forms such as folk narratives, folk poets, proverbs and idioms employ only his name. In Uighur legends, Lokman Hekim took place as prophet, doctor, wiseman, immortal man etc. In this study, we tend to analyse those properties of Lokman Hekim.

Key Words: Uighur, Legend, Lokman Hekim, Abıhayat (immortality water)

Lokman Hekim, İslam dünyasının dinî ve edebî kaynaklarında yer aldığı gibi, Türk kültüründe de önemli bir yer tutmaktadır. Türklerin sözlü edebiyat ürünlerinden, klâsik edebiyat eserlerine kadar değişik anlatı türlerinde ve şiirlerinde yer alan Lokman Hekim, Azerbaycan Türkleri arasında Loğman¹; Kazak Türklerinde Lukpan Äkim², Uygur Türklerinde de Lokman/Lokman Hekim olarak yer almaktadır.

Hakkında masal, efsane, fıkra gibi türler oluşan ve birçok özlü sözün söyleyeni olarak bilinen Lokman Hekim’in kim olduğu ile ilgili değişik fikirler ileri sürülmüştür. Bunlardan bazıları şöyledir:

Birincisi, ilk kez Şemseddin Sâmî’nin Kâmâsu’l-Alâm isimli eserinde zikrettiği ve günümüz kitaplarının bazılarının da referans olarak aldığı Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver’in savunduğu bu görüş, Lokman Hekim’in Yunan Tıp tanrılarında Asipuyus olduğu fikridir.³ Ünver, Lokman Hekim’i bir tıp tanrısı olarak açıklamaya çalışmışsa da bu fikir, bilim dünyasında pek kabul görmemiştir.

İkincisi, Lokman Hekim’in Promete, Alkmaeon, Lukianos, Hipokrat’ın İslâmîleşmiş kişiliği olduğu, öğrencileri arasında da Empedokles, Fisagor, Camasb ve Kisra’nın bulunduğu fikridir.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Ehliman Ahundov (Akt: Semih Tezcan), **Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 239–241, 261–264.

² **Ibray Altınсарin (Tañdamalı Şığarmaları)**, Kazakistan Respublikasınıñ Ulttıq Ğılım Akademiyası, M.O. Ävezov Atındağı Ädebiyet jäne Öner İnstitutı; Ğılım Baspası, Almatı 1994, s. 105; Ibray Altınсарin; **Kirgizskaya Hrestomatiya**, Orenburg 1879, s. 31.

³ Süheyl Ünver, **Lokman Hekim**, Lokman Sağlık Yayınları, İstanbul 1968, s.7–8.

Üçüncüsü, Lokman'ın diğer adının Lubat olduğu, bunun Aramî edebiyatında Ahikar, Bizans'ta Planudes olarak ortaya çıktığı ve bunların hepsinin kaynağının ise Sumer'deki Ziusudra (Hz. Nuh)ya dayandığı fikridir.⁴

Dördüncüsü ve en yaygın kabul gören görüş ise Lokman Hekim'in Kur'an-ı Kerim'de adı geçen ve adına sûre inen Lokman peygamber olduğu şeklindedir.⁵ Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'a göre, İslâm'dan önce, başından çeşitli maceralar geçmiş bir şahsiyet, Kur'an'da (Sûre XXXI/12-19) sözleri vecize haline gelmiş bir hakîm, daha sonraki devirlerde Ezop (Aesopos) gibi birkaç cümlelik küçük hikâyelerin kahramanı olarak tanınmıştır. Lokman, İslamiyet'ten sonra halkın hayal gücüyle işlenip zenginleşerek, özellikle hikmetli şiirler ve sözler söyleyen bir şahsiyet haline gelmiş, bazı hikmetli söz kitaplarının yazarı olarak düşünülmüştür.⁶

Dini eserlerimizde bilge bir kişi olarak anılan Lokman Hekim, edebiyatımızda ve folklorumuzda bu bilgeliği yanında her derdin çaresini bulmuş büyük bir hekim olarak yer almaktadır. "Türk dünyasında doktor anlamına gelen hekim kelimesi ise, aslında filozof demek olan hakîm kelimesinin söyleniş bakımından inceltilmiş, hafifletilmiş şekli ibarettir. Dolayısıyla hakîm olan Lokman, halkın hayal gücüyle işlenip zenginleşerek İslami Türk kültür kaynaklarının folklorunda hakîm ve hekim olarak yer almıştır."⁷

Lokman Hekim'in kadılık, marangozluk, terzilik, tüccarlık, yorgancılık, çobanlık gibi pek çok mesleği olduğu belirtilir. Klasik İslam kaynaklarında birbirinden küçük farklarla verilen bilgilere göre Lokman Hekim'in kısa boylu, yassı burunlu, siyah tenli, kalın dudaklı, taraklı ayaklı, akıllı ve zeki biri olduğu, aynı zamanda onun Hz. Eyüb'ün yeğeni olduğu, Nuh Tufan'ından kurtulduğu ve Hz. Süleyman'ın da arkadaşı olduğu belirtilmektedir.⁸

Ayrıca Lokman Hekim'in Antakya, Ceyhan, Tarsus gibi güneyde buluna şehirlerimizde hekimlik yaptığı, Danyal ve Şit peygamberlerle Tarsus'ta Ulu Cami bitişiğindeki türbede yattığı yaygın inançlar arasındadır.⁹ Hızır peygamberden sonra en uzun yaşayanın Lokman olduğu, üç bin beş yüz yıl ömür sürdüğü, bir başka inanmaya göre de yedi kartal ömrü yaşadığı söylenir.¹⁰

Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde olduğu gibi, Uygur Türkleri arasında da Lokman Hekim etrafında oluşan birçok anlatma yer almaktadır. Bunlardan başta efsaneler olmak üzere, halk hikâyeleri, masallar ve halk şiirinde Lokman Hekim farklı özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Lokman Hekim'in bu özelliklerinden, tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1. Hekim olması

Anadolu'da ve Türk dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, Uygur Türkleri arasında da, Lokman'ın en önemli özelliği tabiilerin piri olması ve hiç kimsenin iyileştiremediği hastaları tedavi etmesidir. Onun tabiilerin piri olması birçok anlatmada yer almakla birlikte, hekimlik özelliğini nasıl kazandığı ile ilgili tespit edilen metin oldukça azdır. Lokman'ın hekimlik özelliğini kazanması ile ilgili efsanelerden biri özetle şöyledir:

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bak: Ali Haydar Bayat, **Türk Kültüründe Lokman Hekim**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 2-3.

⁵ Ali Haydar Bayat, **age.**, s. 2.

⁶ Ali Haydar Bayat, **age.**, s. 2.

⁷ Ali Haydar Bayat, **age.**, s. 2.

⁸ Bu konuda geniş bilgi için bak: Ali Haydar Bayat, **age.**, s. 2.

⁹ Bu konuda geniş bilgi için bak: **Hakiki Anadolu Efsaneleri (Çukurova)**, (Derleyen: Selma Aktan), İpek Matbaacılık, Adana 1978, s. 8-28; Hikmet Öz, **Bilinmeyen Tarsus**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 67-72; Mehmet Önder, **Şehirden Şehire Anadolu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1995, s. 1; Refiye Okuşluk, "Adana'da Ölüm ve Mezara Bağlı Efsaneler" **III. Uluslar Arası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildiriler**, Adana 1999, s. 533.

¹⁰ Müjgan Üçer, "Lokman Hekim Üzerine", **Halk Kültürü**, 1984/2, İstanbul 1984, s. 117.

İskender padişah, bulduğu abı hayatın etkisini biraz azaltmak için abıhayatla yoğrulan hamuru ekmek yaptırarak yer. Fırında çalışan Lokman, hamuru abıhayatla yoğrulmuş ve tandırda yandığı için kepeğin içine atılmış olan ekmeği bulup yer. Bu ekmeği yer yemez, kel olan başında saçlar çıkar, hayvanların ve bitkilerin dilinden anlamaya başlar. Abıhayat ile yoğrulmuş ekmek sayesinde, bütün bitkilerin dilinden anlayan Lokman'a, bitkiler hangi hastalığa iyi geldiklerini söylerler. Böylece Lokman da bütün hastaları iyileştiren bir hekim olur. Zamanla Lokman'ın ünü bütün dünyaya yayılır ve o tabiplerin piri "Lokman Hekim" adını alır.

Lokman'ın hekimlik özelliği kazanması, bir başka efsane ise özetle şöyledir:

Dönemin padişahı bütün dünyanın suyunun aktığı girdabın ağzındaki yedi değirmende öğütülmüş undan ekmek yaptırır; ancak ekmek yandığı için, onu yemek fırında çalışan Lokman'a kısmet olur. Bu ekmek sayesinde bütün canlıların dilinden anlayan Lokman, hekimlik özelliği kazanır ve "Lokman Hekim" unvanını alır.

Bir başka efsanede de çocuklarına ekmek aramak için yola çıkan Lokman, hasta bir ihtiyarın evine girer. Niçin geldiğini soran ihtiyara, aklından geçenlerin aksine istemeden, "Hastalığınıza bakmaya geldim." cevabını verir. İhtiyarın kolundan tutarak, onun damarlarındaki kan akışına bakar ve bu hastalığın tedavisinin ne olduğunu düşünürken, aniden kulağının dibinde "Lokman gözünü aç! Gözüne ilk ne görünürse, bu kişinin hastalığına o nesne şifadır." şeklinde ses belirir. Lokman gözünü açtığında kapının kenarında duran eyeri görür ve onu parçalayarak kaynatıp hastaya içirir. Gerçekte kalp hastası olan bu kişiye, sandal ağacından yapılmış eyerin şerbeti iyi gelir ve hasta sağlığına kavuşur. Evine dönen Lokman, o günden sonra gece gündüz durmadan bir şeyler öğrenir ve birçok hastayı tedavi ederek "Lokman Hekim" unvanını alır. Lokman'ın çaresiz kaldığı bir durumda, gaipten gelen ses onun hekim olmasını sağlamıştır.

Bu efsanelerde de görüldüğü gibi Lokman, hekim olmak için belli bir eğitim almamış; hatta bunun için bir çaba da sarf etmemiştir. Onun hekim olması bu efsanelerde tesadüfi olaylara bağlanmıştır. Lokman'ın hekim olmasını sağlayan unsur, ilk iki efsane de abıhayatla yoğrulmuş ekmektir. Ancak bu ekmekler o dönemin padişahları için yapılmışsa da tandırda yanmasından dolayı onu yemek Lokman'a kısmet olmuştur. Ekmeği yiyen Lokman, aniden bütün canlıların dilini anlar ve hastaları tedavi etmeye başlar. Üçüncü efsanede ise, yine çocuklarına ekmek aramaya çıkan Lokman, gaipten gelen bir sesin yardımıyla hekimlik özelliğini kazanır. Dolayısıyla her üç efsanede de Lokman'ın hekimlik özelliğini kazanması, onun çabasıyla elde ettiği bir özellik olmayıp, olağanüstü olaylar sayesinde ki bu da onun hiç kimsenin tedavi edemediği hastaları tedavi etmesini sağlamıştır. Ayrıca Lokman, olağanüstü olaylarla kazandığı hekimlik özelliğini, sonraki dönemlerde geliştirmiştir.

Uygurlar arasında, sağlıklı yaşam ve bitkilerle yapılan tedavilerle ilgili günümüze kadar yaşatılan bazı gelenekler de Lokman Hekim'e dayandırılmaktadır. Örneğin; sabahları bayat ekmek veya çamur yiyen kişinin hastalanmayacağına inanılması; turpun ve ayvanın sağlık için büyük öneme sahip olması, sandal şerbetinin kalp rahatsızlığına iyi gelmesi gibi birçok inanış ve uygulamanın temelinde, Lokman Hekim'in reçetesi olduğu ifade edilmektedir.

Her yiyeceğin insan hayatında, ayrı ve önemli bir yeri vardır. Ancak anlatmada geçen bir yiyeceğin, belli bir hastalığa iyi geldiğini Lokman Hekim'in söylemiş olması, bu durumun halk tarafından daha kolay kabul edilmesini; bu yiyecek veya içecek ile ilgili inancın pekişmesini sağlamaktadır.

Ayrıca diş çekme işleminin de ilk kez Lokman Hekim tarafından yapıldığı Uygur efsanelerinde yer alan bir başka durumdur.

Efsanelerin dışında, Uygur halk hikâyeleri ve şiirlerinde de Lokman'ın tabiplerin piri olduğu vurgulanmakta ve onun hastalığa çare bulması istenmektedir. Örneğin; Garip ile Senem isimli halk hikâyesinde, Senem, sürgüne giden Garip için şöyle dua eder:

Bu derdime eyle derman, tabiplerin piri Lokman,

Allah yolu et asan, Garip sana emanet.¹¹

Kemerşah ile Şemsi Canan isimli halk hikâyesinde de, Şemsi Canan'a kavuşmak arzusuyla yollara düşen Kemerşah, yolda şu şekilde başlayan bir gazel okur:

Herkes söyler aşk yolu vefası,

Lokman imiş derd-i hicran devası.¹²

2. Abıhayat sayesinde ölümsüzlük kazanması veya çok uzun yaşaması

Lokman Hekim ile ilgili efsanelerde abıhayatla birlikte ekmeğe de yer almaktadır. Onu ölümsüz yapan ya da onun uzun yaşamasını sağlayan unsur, efsanelerden birinde abıhayatla yoğrulmuş ekmeğe, diğerinde öbür dünyadan gelen buğdaydan yapılmış ekmeğe, bir diğerinde ise dünyanın girdabında yer alan yedi değirmende öğütülmüş olan undan yapılmış ekmeğektir. Uygur efsanelerinde abıhayatın yanında, ekmeğin ön plana çıktığını görmekteyiz. Yani abıhayat bile olsa onun doğrudan içilmesi yerine, onunla yoğrulmuş ekmeğin ya da çeşitli kaynaklardan gelen özel ekmeğin ölümsüzlük veya uzun yaşamayı sağlaması söz konusudur.

Örneğin; efsanelerden birinde iki oğluyla birlikte dört yüz yıl zindanda yatan Lokman Hekim, iki oğlunun yaşamını kaybetmesine karşın, abıhayat sayesinde dört yüz yıl zindanda sağ kalmayı başarır. Bir başka efsanede, padişahı iyileştiren Lokman Hekim, öbür dünyadan padişaha hediye gelen buğdaydan yapılmış çöreği yiyerek gençleşir, bütün canlıların dilini anlar ve bin beş yüz yıl yaşar.

Ekmeğin Türklerde kutsal sayılması ve efsanelerde yer alan ekmeğelerin kaynağının farklı olup onu özel kılması, Uygur efsanelerinde abıhayatın ölümsüzlük sağlama veya insanı uzun yaşatma fonksiyonunu ekmeğin üstlenmesine neden olmuştur. Sonuçta, abıhayatı veya özel ekmeği yiyen Lokman'ın bazı efsanelerde bin yıl, bazılarında bin beş yüz yıl, bazılarında üç bin beş yüz yıl yaşadığı, bazılarında ise onun ölümsüz olduğu ve hâlâ yaşadığı ifade edilmektedir.

“Lokman Hekim'in Ölümü” başlıklı efsanede ise, Allah, bin yıldır yaşayan Lokman Hekim'in canını alması için Azrail'i gönderir. Yaşamayı çok sevdiğini söyleyen Lokman, çeşitli bahaneler göstererek ömrünü biraz uzatırsa da, sonunda canını vermek zorunda kalır. Bu durumu özetleyen, yani yaşamının güzelliği, buna karşılık ölümün kaçınılmazlığı ile ilgili olarak Uygurlar arasında şu dörtlük söylene gelmiştir:

Bin yıl yaşayan Lokman,

Ölüme hileler katan.

Derdine bulmadı derman,

Bu dünyada yok sonsuz yaşayan.

¹¹ Alimcan İneyet, *Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1995, s. 181.

¹² Alimcan İneyet, *age.*, s. 257.

3. Bilge biri olması ve oğluna nasihatleri

Lokman Hekim'in peygamber veya keramet sahibi biri olarak çok uzun yaşamış olduğu inancı, kendinden sonraki kuşaklara kısa ve özlü sözler şeklinde nasihatlar bıraktığı inancını da beraberinde getirmiştir. Nitekim Anadolu'da Lokman Hekim'in söylediği belirtilen ve çoğunlukla "Lokman Hekim'in Oğluna Nasihatleri" başlığı altında verilen birçok özlü söz bulunmaktadır.¹³ Aynı şekilde Uygur Türkleri arasında da "Lokman Hekim'in Oğluna Vasiyetleri" şeklinde adlandırılan birçok özlü söz yer almaktadır. Hatta Lokman Hekim ile ilgili efsanelerden bir kısmı da, onun oğluna verdiği nasihatler etrafında oluşmuştur. Örneğin; "Lokman Hekim'in Vasiyeti" isimli efsanede, Lokman Hekim, oğluna şu üç nasihatte bulunur:

1. Sırrını eşine söyleme.
2. Amirinle dost olma.
3. Köse olan birinden borç alma.

Lokman Hekim'in ölümünden sonra bu nasihatlerin ne derece gerçeğe uygun olduğunu sınavan oğlu, bu üç nasihat konusunda da babasının doğru söylediğini anlayarak, anne ve babanın sözüne itaat etmek gerektiği sonucunu çıkarır.

4. Keramet sahibi olması

Peygamber veya velilerin zor durumlarda kaldıkları bazı olaylar karşısında, Allah'ın lütfüyle mucize veya çeşitli keramet göstermeleri bilinen bir durumdur. Lokman Hekim'in peygamber olması, bunun yanında abıhayatı içmesi, onun hikmet ve keramet sahibi birisi olmasını da beraberinde getirmiştir. Uygur efsanelerinde Lokman Hekim'i kendisine hikmet verilen bilge ve keramet sahibi biri olarak görmekteyiz. Örneğin; efsanelerden birinde çaresiz durumda kalan Lokman'ı gaipten bir ses gelerek, onun içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmasını ve hekim olmasını sağlamıştır.

Uygurlar arasında anlatılan "Ayvanın Niçin Suyu Yok?" isimli efsanede de, meyveler içinde ayvanın kibirlenmesine kızan Lokman Hekim, onu sıkarak suyunu çıkarır. O günden sonra ayva susuz bir meyve olarak kalır ve ayvanın üzerinde Lokman Hekim'in beş parmağının izi kalır.

5. Peygamber olması

Uygur Türkleri arasında Lokman Hekim ile ilgili tespit ettiğimiz efsaneler içinde, onun peygamber olduğuyla ilgili metin yer almamaktadır. Ancak Uygurlara ait değişik edebiyat tarihi kaynaklarında ve bilimsel çalışmalarda, onun en uzun yaşayan peygamberlerden biri olduğu ve bununla ilgili efsanelerin yer aldığı belirtilmektedir.¹⁴

Sonuç olarak Lokman Hekim, Uygur Türkleri arasında, her derdin devasını bilen "tabiplerin piri" olarak karşımıza çıkmaktadır. O, sağlıkla ilgili öğütler veren, bütün canlıların dilinden anlayan ve bu sayede bütün hastalıkları tedavi edebilen; kısaca halk hekimliği ve onun etrafında oluşan inanç ve uygulamaların merkezinde yer alan biridir. Bu özelliğinin yanında bilgeliği, keramet sahibi olmayı, ölümsüzlüğü ya da uzun süre yaşamayı sembolize eden birisi olarak efsaneden masala, halk hikâyelerinden halk şiirine, atasözlerinden deyimlere kadar sözlü ve yazılı edebiyatta da önemli bir yere

¹³ Bu konuda geniş bilgi için bak: Ali Haydar Bayat, *age.*, s. 6; Süheyl Ünver, *age.*, s. 10-16.

¹⁴ *Uygur Klasik Edebiyat Tarihi*, Cilt 1, Kaşkar 1982, s. 89; Alimcan İneyet, *Uygur Halk Hikayeleri Üzerinde İncelemeler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1995, s. 124-125.

sahiptir. Ayrıca Lokman Hekim'in oğluna ve gelecek kuşaklara nasihatleri de yüzyıllardır halka yol göstermiş ve Uygur Türkleri arasında kuşaktan kuşağa nakledilerek günümüze kadar gelmiştir.

Metinler

1. Lokman'ın Hekim Oluşu¹⁵

Lokman, aslında yetim bir çocuk olup, kelmiş. O, bir fırında çalışmış. Hamur yoğurma, ekmeğe yapma, ekmeğe pişirme işlerini değil, sadece değirmene gidip un öğütme ve un eleme işlerini yapmış. O, bu işlerin karşılığında da tandırdan düşen yanmış ekmeği yiyerek geceleri tandırın başında uyurmuş.

Lokman'ın günleri böylece geçedursun, şimdi sözü dünyayı parmağının ucunda oynatan Padişah İskender Zulkarneyn'den dinleyelim:

Padişah İskender, doğudan batıya uçsuz bucaksız yerleri kendi topraklarına kattıktan sonra, Cebrail aleyhisselamin yol göstermesiyle bir karanlığa girmiş. Bu karanlıkta gözünü açtığında, kendini cennette gibi huzurlu hissetmiş. Bakmış ki, bir pınardan abıhayat fışkırarak akıyor. O, abıhayattan doya doya içip ölümsüz olmak için suya eğilmiş:

—Ey İskender, abıhayatı içme! şeklinde bir ses, onu durdurmuş. İskender bakmış ki, bu ses, su boyunda büyüyüp yatan ağaçlardan geliyor. O, tekrar abıhayatı içmek istemiş; tüyleri dökülmüş ve kıpkırmızı derisi görünen karga, saksağan ve serçeler dile gelerek:

—Ey İskender, abıhayatı içme! diyerek cıvıldaşıp gitmişler. Padişah İskender, buna şaşırıp etrafa bakınarak:

—Niçin? diye sormuş. Ağaçlar demiş ki:

—Ey İskender, bu abıhayatı içerseniz ebediyen ölmezsiniz. Biz de içtik, işte halimize bakın! Bin yıl iyi yaşadık, bin yıl güçsüz düşüp yerde yattık; işte bin yıldır da yanlarımızdan kök atıp, gövdemizden ağaçlar yeşerdi. Bu büyük azapmış.

Az önceki tüyü dökülmüş kuşlar da demişler ki:

—Ey İskender, bu abıhayatı biz de içtik. Bin yıl uçarak göklerde süzüldük, bin yıl uçamadık tüylerimiz seyrekleşip ağaç gölgelerinde yaşadık. Bin yıldır da bütün tüylerimiz dökülmüş bir halde yaşıyoruz. Ağaç diplerine düşeni yiyoruz. Ne canımız çıktı ne de uçabiliyoruz, bu büyük azapmış.

Padişah İskender, ağaçların ve kuşların üç bin yıl gibi uzun yaşadıklarını görse de, sonunda kötü hale düştüklerini kendi gözü ile görüp, tereddüt edip bir müddet durmuş. Fakat böyle bir şansını da elinden kaçırmaya gönlü razı olmamış. O, abıhayatı içmekten vazgeçtiyse de, bir kaba doldurmuş.

O, karanlıktan çıkıp geri döndükten sonra, danışmanlarını toplayıp “Abıhayat suyunu içeyim mi, içmeyeyim mi?” diye, onlara danışmış. Danışmanların en büyüğü:

—Ey yüce şahım, abıhayatı öyle sade içerseniz, ebedî yaşarsınız, yine de Allahuteala bilir. Eğer abıhayatın gücünü biraz azaltıp içerseniz, ömrünüz uzun, bahtınız açık ve ziyade olur, demiş. Bu fikir, padişahın hoşuna gitmiş.

¹⁵ **Kök Yallık Böre**, Şincañ Helq Neşriyatı, Ürümçi 2006, s. 185–190.

—Ey zamanımızın danışmanları, sizce abıhayatın gücünü nasıl azaltabiliriz? diye sormuş İskender Padişah. Danışmanların danışmanı demiş ki:

—Âlemin padişahı, abıhayatın gücünü azaltmak için onu sade olarak değil, başka güzel yemeklik bir şeyle karıştırıp, ateşte ısıtıp yerseniz vücudunuza derman olur, gücü azalır.

Padişah İskender, danışmanlarının söylediği gibi, dünyadaki en güzel yemeklik buğdayın unu ile abıhayatı karıştırıp hamur yaptırarak, tandırda pişirip yemeyi düşünmüş. Hizmetkârlar, şehirdeki en iyi fırıncıya bu vazifeyi vermişler. Onlar, kaptaki abıhayatı fırıncıya verip:

—Ekmeğin hamuruna bu sudan başka su koyma. Ekmek piştiğinde padişahın kendisi yiyecek. Bundan dört tane ekmek olsun, diye tembih etmişler.

Fırıncı, bütün hünelerini ortaya koyup, padişahın emrettiği gibi ekmekleri hazırlayıp tandıra atmış. Fakat ekmeğin biri tandırın üzerinden ateşe düşüp yanmış. İskender Padişah için özel olarak yapılan ekmeğin, bu şekilde ateşe düşmesinden korkan fırıncı, korkudan tir tir titremiş ve yanmış ekmeği hemen kepeğin içine atmış. Tekrar hamur yaparak güzel dört ekmek pişirip, hizmetkârlar ile saraya göndermiş.

İskender Padişah, bu ekmekleri yiyedursun, şimdi asıl sözüme gelelim:

Lokman un elemekten yorulmuş ve karnı çok acıkmış. O her zamanki gibi, kepeğin arasında yanmış ekmek aramış. İskender Padişah için abıhayatla hazırlanan yanmış ekmeği bulmuş ve sevinerek yemeye başlamış. Yemiş, yemiş ve vücudunda farklı bir durum sezmiş. Kel başı kaşınmaya başlamış. Tatlı tatlı kaşınıca, yaranın kabukları dökülmeye başlamış. Başını okşayınca, oldukça kalın saçlar çıkmaya başladığını hissetmiş. O, kendi kendine bu duruma şaşırıırken, fırının arka tarafından gelen: “Hey insanoğlunun çocukları, yavrularımı almayın!” diye acıyla öten sesi duymuş. Kulağına inanamayarak fırının arkasına geçmiş, iki serçe: “Vay yavrularım...! Vay yavrularım...!” diyerek ötüp gidiyormuş. Çocuğun birinin omzuna, başka bir çocuk çıkıp, duvardaki yuvaya elini sokuyormuş. Lokman, onları kovalayarak, serçenin yavrularını kurtarmış. Lokman, serçelerin dilini anlamış olmasına şaşırılmış.

Lokman işini bitirince, nehir boyuna çıkmış. Ağaçlar, bitkiler ve otlar konuşunca, Lokman, onların dilini de anlamış. Otlardan biri: “Ben yetmiş iki çeşit hastalığın devasıyım, tohumum falan hastalığın, köküm falan hastalığın ilacıdır.” demiş. Yine bir başka ot: “Ben de öyle, birçok hastalığın ilacıyım.” demiş. Bir saksığan ağaca konup: “İnsan denen ahmak, şimdi falan yerdeki, falan zengin can çekişiyor. Ona bu otları kaynatıp ilaç yaparak içirirsen, iyileşecek.” demiş. Lokman, saksığanın söylediği yabancı otlardan ilaç yaparak zengine içirmiş ve onun hastalığı iyileşmiş.

O günden itibaren Lokman, bütün canlıların, bitkilerin dilini anlama olgunluğuna erişmiş. Bu abıhayatın sayesinde, bütün hastaları iyileştiren bir hekim olmuş.

Böylece, Lokman'ın ünü, şehirden şehre, dağdan dağa, memleketten memlekete yayılıp, bütün cihanın bildiği tabiplerin piri “Lokman Hekim” olarak bu dünyadan göçmüş.

2. Lokman'ın Tabip Oluşunun Sırrı¹⁶

Dünyanın girdabında büyük bir delik varmış ve bütün dünyanın suyu bu deliğe akarmış. O delikten durmadan “Su! Su!” şeklinde ses çıkarmış. Burada yedi tane de değirmen varmış ve kim bu değirmenlerde öğütülen undan yemek yapıp yerse, o kişi bütün ağaç, bitki, kuş ve hayvanların dilinden anlar olurmuş.

¹⁶ İsmayil Tömür, “Rivayetler”. **Bulak**, Sayı: 4 (37), Ürümçi 1991, s. 140.

O dönemde, meşhur bir padişah varmış. Padişah, bu yedi değirmende öğütülmüş undan getirmeleri için, birkaç adamını göndermiş. Onlar, bin bir çileyle dünyanın girdabındaki yedi değirmende öğütülmüş undan birazcık getirmişler. Buna çok sevinen padişah, onu özel fırıncısına ekmek yapması için vermiş.

O dönemde Lokman Hekim, padişahın fırıncısının yanında çırak imiş. Fırıncı yanlışlıkla ekmeği yakmış. Ekmeklerden hiçbiri kalmamış, hepsi düşüp küle belenmiş. Başının alınmasından korkan fırıncı, küle belenen ekmekleri yemesi için Lokman'a verip, kendisi başka undan hamur yoğurmuş ve bütün hünerini ortaya koyarak çok güzel çörek pişirip padişaha ulaştırmış. Padişah, çöreği sevinçle yemiştir. Fakat aradan birkaç gün geçmesine rağmen, kendinde hiçbir değişiklik görmemiştir. Bu durumdan şüphelenen padişah, fırıncıyı yanına çağırıp, olanları aynen anlatmasını istemiştir. Fırıncı, padişahın affını dilemiş ve padişah da affedeceğini belirtmiş ve fırıncı olanları ayrıntısıyla anlatmıştır. Padişah, bu özel ekmeği yemenin kendisine nasip olmayacağını öğrendikten sonra, Lokman'da hangi özelliklerin ortaya çıktığını öğrenmek isteyip, onunla kırlara çıkmış. Gerçekten Lokman karşılaştığı nesnelere ne dediğini anlayarak; bitkilerin, kuşların ve hayvanların, hangi otun ve ağacın, hangi hastalığa ne yaparak iyi geldiğini tek tek anlatmaya başlamış. O günden sonra padişah, sarayında özel bir oda ayırıp, Lokman'ın hekimlikle uğraşmasına büyük bir imkân sağlamış. Lokman da bu şartların değerini bilip, hekimliğini daha da geliştirmiş ve zamanla Lokman'ın şöhreti bütün âleme yayılmış.

3. Lokman Hekim'in Dört Yüz Yıl Zindanda Yatması¹⁷

Eski zamanda, Allahuteala bütün insanların, canlıların yaptıklarına uygun cezayı hemen vermiş.

Büyük tabip Lokman Hekim, bir yerde hasta olduğunu duysa, yakın uzak demeden gidermiş. Günlerin birinde Lokman Hekim, şehrin dışında ağır bir hasta olduğunu öğrenmiş ve o tarafa doğru yola koyulmuş. Lokman Hekim'in biri on yaşında, iki oğlu varmış. Bu çocuklar, babasının peşini bırakmamışlar.

Onlar, babasının peşinden giderken, büyük oğlu bir hüthüt kuşunun sarayın kalesindeki yuvasına girdiğini görüp, bunu kardeşine göstermiş. Fakat o kuşu hemen yakalamak isteseler de bu mümkün değilmiş. Çünkü Lokman Hekim, hiçbir canlıya zarar vermelerine izin vermemiş. Bu iki çocuk, köşeden tuvalete gideceğiz, diyerek geri dönüp, biri kaledeki yuvanın ağzını beresiyle tıkamış ve dönüşte alacak olmuşlar.

Lokman Hekim, hastanın derdine derman olup, canına can katıp geri dönmüş. Bu arada hava kararmaya başlamış. Bu iki çocuk, yuvanın ağzını açıp, ellerini uzattıklarında, hüthüt kuşunun iki yavrusunun havasızlıktan öldüğünü, hüthüt kuşunun da baygın bir şekilde yattığını görmüş.

O sırada, sarayın hazinesine hırsız girmiş ve askerler onları kovalarken, bu iki çocuğun kalenin dibinde, birbirinin üzerine çıkıp, kaleye tırmanmaya çalıştıklarını görmüşler. Lokman Hekim, biraz öteden geliyormuş. Onları tutuklayıp ellerini bağlamışlar. "Biz hırsız değiliz!" demelerine bakmaksızın, yaka paça götürüp zindana atmışlar. Onlar, az önce hüthüt kuşuna yaptıklarının cezası olarak karanlık ve rutubetli zindanda yatmaya başlamışlar.

Aradan yıllar geçmiş, padişahlar da değişmiş. Burada, kuraklıktan dolayı açlık başlamış. Şehir halkı her yere dağılmış, şehir viran olmuş, zindan da unutulmuş. Kum fırtınası yüzünden, zindanın üzeri dümdüz olmuş. Lokman Hekim'in iki oğlu boğularak ölmüş. Abıhayatın gücü sayesinde Lokman Hekim, yıllarını zindanda geçirmiş. Karnı acıktığında, yanındaki yedi salkım kuru üzümün her birini elli yıl yemiştir. Böylece aradan dört yüz yıl geçmiş. Lokman Hekim'in saç sakalı pamuk gibi ağarmış; yaşadığı,

¹⁷ Kök Yalılık Böre, s. 190-195.

sadece gözlerinin hareket etmesinden anlaşıyormuş. Vücudu tuz gibi olmuş. Eğer zindanda olmasa, rüzgâr çıksa, toz olup gidecekmış.

O, zindanda yatadursun, şimdi sözü yeniden inşa edilen şehrin padişahından dinleyelim:

Şehrin padişahı eti çok severmiş, önüne yiyecek gelse, çiğnemedi hızla yutarmış. O et yerken, yemek borusuna bir kemik tıkanmış ve ne içeri gitmiş ne de dışarı çıkmış. Ona büyük ıstırap vermiş. O, gece gündüz hırıldayıp ağlamış ve boğazı da iyice şişmiş. Memleketteki hiçbir iyi hekim çare bulamamış. Padişahın ölümünü bekleyip hırıldadığı dakikalarda, saraydaki danışmanlar padişaha:

—Lokman Hekim olmuş olsa, sizi kesinlikle tedavi ederdi, demiş. Padişah onlara sinirlenerek, konuşamadığı için şunları yazmış: “Bundan dört yüz yıl önce ölen Lokman, bana ne gerek?”

—Biz fala baktık, Lokman Hekim hâlâ hayattaymış, demiş danışmanlar. Padişahın karanlık günlünde ümit mumları yanmış. Azrail’in gelmesini bekleyip duran padişah, yerinden sıçrayarak: “Lokman Hekim’i derhal bulun gelin!” diye ferman yazmış. Bütün yurt, seferber olmuş. Harabeye dönen şehrin dört yüz yıl önceki haritasına bakarak, zindanın yerini tespit etmişler; ancak üzeri dümdüz olup gittiği için, ne yaptılar zindanın girişini bulamamışlar. Danışmanlar, bütün maharetlerini gösterip, sonunda bu yerin üzerine su tutmuşlar. Su akıtmayı bıraktıklarında delik büyümüş. Burası, gerçekten zindanın ağzıymış. Buradan iki kişi ile inmiş. Lokman Hekim sağ olarak oturuyormuş. O, demiş ki:

—Ey çocuklarım, bana çok yaklaşmayın, beni tutmayın, vücudum toz halindedir.

—O zaman sizi nasıl çıkarırız? demiş aşağıya inenler. Lokman Hekim demiş ki:

—Öncelikle içeriye temiz hava girip içerideki pis havanın yerini alsın. Ondan sonra beni, kırk gün kırk gece buhara tutun. O zaman bedenim biraz katılaşıp, sonra çıkarabilirsiniz.

Onlar, Lokman Hekim’in söylediği gibi kırk gün buhara tutmuşlar, kırk birinci gün Lokman Hekim’in isteği üzerine, büyük bir sepeti pamukla doldurup aşağı indirmişler. Onu tutamadıkları için, sepeti ona yaklaştırmışlar. Lokman Hekim, kendini yumuşak pamuğun üzerine atmış. Ondan sonra ipi çekerek yeryüzüne çıkarmışlar. Lokman Hekim, aydınlık dünya ile tekrar yüz yüze gelmiş.

Padişah, bu arada aynı acıyı çekmekteymiş. Lokman Hekim, yeryüzüne çıktıktan sonra kendine ilaç yaparak epeyce eski şekline dönmüş. O, padişahın nasıl bir hastalığa yakalandığını çoktan öğrenmiş olsa da, padişahın damarını tutup bakmış ve ona oğlu olup olmadığını sormuş. Yedi yaşında bir oğlunun olduğunu işaret etmiş padişah.

—O zaman pek sevinmiş. Oğlunuzun kanını başınıza akıtırsak, hemen iyileşirsiniz, demiş Lokman Hekim. Padişah, bir an düşünüp bir tek kıymetli oğlunu, tahtının varisini kurban etme fikrine tahammül edememiş. “Başka çaresi yok mu?” diye Lokman Hekim’e yalvarmış. Lokman Hekim, bundan başka hiçbir çarenin olmadığını söylemiş. Padişah, tekrar oğlunu düşünmeye başlamış. O zaman Lokman Hekim:

—Ey âlemin padişahı, bu şartı yerine getirmezsek, hayat mumunuz fazla yanmadan sönecek, demiş.

Padişahın hastalık ıstırapı gittikçe artmış ve ona Azrail görünmeye başlamış. O, sonunda şu karara varmış: “Ata olursa, çocuk da olur. Ben bu acıdan kurtulursam, çocuğu tekrar bulamayacak mıyım?” diyerek bu fikri kabul etmiş. Padişahın oğlu, onların önünde hazır olmuş. Lokman Hekim, parlayıp duran keskin bıçağı bir elinde, çocuğu bir elinde tutup götürürken:

—Âlemin padişahı, çatı penceresinin altında kibleye dönüp oturun, sakın yukarıya bakmayın, diyerek uyarıp, kendisi çatıya çıkmış.

Padişah oturmuş. O anda Lokman Hekim'in "Allahu Ekber" tekbiri ile aynı anda, oğlunun bağırmaları duyulmuş, padişahın başına şırl şırl kan akmış. Padişah, dayanamayarak: "Vay çocuğum!" diyerek öyle bir bağırmış ki, yemek borusundaki kemik birkaç kulaç öteye fırlamış ve padişah hastalık acısından kurtulmuş; fakat oğlundan ayrılmış olan padişah, kendini yere atıp dövünüp ağlamış.

—Ayağa kalk! diyerek Lokman Hekim, padişahı teselli etmiş. Fakat padişah:

—Ey Lokman Hekim, beni iyileştirdin; fakat şu anda gözümün bebeği, yüreğimin parçası, bahtımın ve tahtımın varisi oğlum yaşasa olmaz mıydı? diyerek daha fazla ağlayıp sızlamaya başlamış.

—Şimdi oğlunuz cennette oynuyor. Siz onu çağırırsanız, demiş Lokman Hekim. Padişah üzüntü içinde farkında olmadan: "Oğlum!" diyerek bağırmış. Oğlu, bağın içinden bir deste kırmızı gül ile içeri girmiş. Padişah, şaşırıp kalmış. Oğlunun gülü sunmasıyla onu bağrına basıp, bahar yağmuru gibi sevinç gözyaşları dökmüş. Gözlerine inanamayıp oğlunu tekrar tekrar sevmiş. Aslında Lokman Hekim bir oğlak kesmiş.

Bütün yurt, dört yüz yıldır kaybolan Lokman Hekim'e tekrar kavuşmuş.

Bu hikâyeye şimdiye kadar kulaktan kulağa aktarılarak gelmiş.

4. Öbür Dünyadan Hediye Gelen Ekmek¹⁸

Zaman zorbanın, eğlence körünmüş. Bundan uzun zaman önce Orta Asya'da, her şeye ilgi duyup, bir şeyin aslını astarını öğrenmeden bırakmayan şımarık bir padişah yaşamış.

Bu padişah göğün yedi katlı, aynı şekilde yerin de yedi katlı olduğuna inanırmış. Bunun yanında, yerin altında, bir başka dünyanın daha olduğuna inanırmış. Bundan dolayı bu padişah, gece gündüz o dünyayı görmeyi arzulamış. Bu yüzden bütün varını yoğunu, yeri kazıp öbür dünyayı gösterecek olanlara adamış. Bu padişahın devrinde yaşayan insanlar, padişaha öbür dünyayı göstermek ümidiyle, yeri hiç durmadan kazıyorlarmış.

Günler haftaları, haftalar ayları, aylar yılları takip edip geçmiş. İnsanlar, padişahın zorlamasıyla yeri, hiç dinlenmeden kazmışlar. Aradan tam yüz yıl geçtikten sonra, yer kazılmış ve öbür dünya görünmüş.

Bu güzel haber, padişaha ulaştırılmış. Padişah, yaşlanmış olmasına bakmaksızın, bütün yurttaki eğlence düzenlemiş ve bu işten sonuç almasına çok sevinmiş. Padişah, eğlence bittikten sonra genç bir vezirini yanına çağırıp, ona, öbür dünyayı kendisinin vekili olarak incelemeye çıkmasını emretmiş.

Vezir, öbür dünyaya gitmek için hazırlığını yaptıktan sonra, padişah, diyarındaki en güzel nesnelere seçip, öbür dünya padişahına hediye olarak vermesini tembihlemiş ve seçtiği yiğitlerle vezirini öbür dünyaya yollamış.

Aylar, yıllar geçmiş. Uzun zaman geçtikten sonra, vezir hizmetkârlarıyla birlikte öbür dünyadan geri dönmüş. Fakat vezir, padişaha hediye olarak ne vereceğini bilemeyerek şaşırmış. Çünkü vezir, öbür dünyanın padişahına, bu dünyadan çok güzel şeyler götürmüştü; buna karşılık öbür dünyanın padişahı, bu

¹⁸ Kök Yalılık Böre, s. 195–198

dünyanın padişahına hediye olarak güç bela bir küre¹⁹ buğday göndermiş. Bu anlayışı kısa olan vezir, “Ben nasıl olur da utanmadan birkaç avuç buğdayı, padişahın huzuruna götürürüm? Bu kadarlık buğday, padişah cenaplarının un elenen sofrasında da dolup taşıyor.” diye düşünmüş. Kendi mallarından hediye hazırlayıp, padişahın huzuruna varmış ve öbür dünyada gördüklerini anlatmış. Buğday konusunda hiçbir şey söylememiş.

Aradan fazla zaman geçmeden padişah hastalanmış. Şahı, sarayın tabipleri iyileştirmeye çalışsalar da, iyileştirememişler. Bu sırada vezir, söz konusu buğdayı hatırlayıp, onu bir kişiye değirmende öğüttürmüş ve usta bir fırıncıya çörek yaptırmış. Ne yazık ki, bu çörekler tandırdan ateşin üstüne düşüp yanmış. Biraz yansa da, fırıncı çok yanmamış olan çöreklerden birini vezire vermiş.

Vezir, tekrar düşünmüş; ancak çöreği padişahın huzuruna götürmeye utanarak, eski ambarın oyuğuna koymuş.

Padişahın hastalığı gittikçe ağırlaşmış. Çaresiz kalan vezir, saray ehlinin teklifine uyararak, Lokman Hekim’i çağırıp, şahın hastalığını tedavi ettirmek istemiş.

Lokman Hekim kırk gün, kırk gece şahın yanından ayrılmadan onu iyileştirip dönmüş.

Lokman Hekim’in bu işine çok sevinen padişah, vezirini çağırıp:

—Ben, Lokman Hekim’i bu dünyanın malıyla değil, öbür dünyanın malıyla mükâfatlandırmak istiyorum. Sizde, öbür dünyadan getirdiğiniz bir şey var mı? diye sormuş.

Durum bu hale gelince vezir, “Artık gizlemenin faydası yok.” diye düşünerek, olup biten işleri iğneden ipliğine kadar anlatmış. Padişah vezire:

—O çöreği derhâl önüme getirin! demiş. Vezir, çöreği alıp geldikten sonra, padişah hiç düşünmeden Lokman Hekim’e takdim ederek hemen yemesini tavsiye etmiş.

Lokman Hekim, padişahın tavsiyesini yerine getirmiş. O anda Lokman Hekim gençleşmiş, vücudu kuvvetlenmiş, bütün canlıların, bitkilerin hareketinden, onların insana ne faydası olduğunu anlar olmuş.

Lokman Hekim’deki bu değişimleri gören padişah:

—Benim gibi şımarık, ahmak birinin bu dünyada yaşamasından, sizin gibi bilgenin insanlığa mutluluk, huzur vererek bin yıl yaşaması daha doğru, demiş.

Bu şekilde aradan uzun zaman geçmiş. Lokman Hekim insanlığa baht, saadet vererek, bu dünyada bin beş yüz yıl yaşamış. O şimdi de yaşıyormuş.

5. “Çamur Yeme” Üzerine²⁰

Lokman Hekim, yetişkin olan kızını biri ile evlendirmiş. O dönemde Lokman Hekim’in hekimlik şöhreti gittikçe yayılıp, ona tedavi için gelen hastaların sayısı çoğalmış. Fakat onun damadı, bir kez bile “Ben hastayım!” diyerek onun yanına gelmemiş. Lokman, kızına bunun nedenini sormuş. Kızı, kocasının her sabah yerinden kalkar kalkmaz, bayatlamış sert ekmekten bir parça yediğini söylemiş. Lokman Hekim kızına, bayat ekmek parçalarını bir yere saklamasını tembih etmiş. Kızı da öyle yapmış. Fakat damadı

¹⁹ Küre: 2.5 desilitre.

²⁰ İsmayil Tömür, *agm.*, s. 139.

Lokman Hekim'e tedavi için yine gelmemiş. Lokman, tekrar kızına bunun nedenini sormuş. Kızı, "O, şimdi de her sabah killi topraktan (çamur) bir parça yiyor." diye cevap vermiş. Bunun üzerine Lokman Hekim: "Öyleyse, o ömür boyu hasta olmaz." demiş. Günümüzde de bazı insanların, bu rivayete dayanarak, geceleyin midede toplanan safrayı yok etmek için, her sabah bir parça bayat ekme yedikleri görülür.

6. Turpun Şifası²¹

Lokman Hekim, gezgin olarak hekimlik yaparken Turfan'a gelmiş. Turfan'ın her yerinde turp yetiştiğini görünce: "Bu yurdun insanları hastalanmaz; çünkü burada turp çok. Onun için burada kalıp hekimlik yapmaya gerek yok." diyerek gitmiş. O günden sonra insanlar, turpa daha da önem vererek, ondan daha çok yetiştirmişler ve onu önemli bir yiyecek olarak görmeye başlamışlar.

7. Eyer Şerbeti²²

Bundan uzun zaman önce, küçük bir mahallede Lokman isimli cesur bir yiğit yaşamış. Lokman, anne babasının isteğiyle, kendi mahallesindeki güzel bir kızla evlenip, on yılda dokuz oğul, bir kıza baba olmuş.

Lokman'ın anne babası ardı ardına öteki dünyaya göçüp, ebedî uykuya yatınca, ailesinin bütün ağır yükü, Lokman'ın üzerine kalmış.

Lokman, ilkbahar mevsiminde sıcak ekim zamanını iyi değerlendirip, çalışarak tarlasından ürününü kaldırdıktan sonra, mutlu bir şekilde ailesinin yanına geri dönmüş. Lokman'ın kapıdan girmesiyle birlikte, uzun zamandır aç olan sevimli ve masum çocukları, "Ekmek! Ekmek!" diyerek hasretle bağırıp, kendilerini onun kucağına atmışlar. Çocukların gözlerinden nehir gibi, ipi kopmuş boncuk gibi dökülen gözyaşları, Lokman'ın içini yakmış ve onun da gözlerinden ilkbahar yağmuru gibi damlalar dökülmüş. Lokman, çocukların gözyaşlarını silip, hepsinin alnından öptükten sonra:

—Yavrularım! Allah bize geç verse de, hiçbir zaman aç koymaz. Anneniz, şimdi size tarladan kaldırdığım buğdayı, el değirmeninde öğütüp, "yarma aşı" yapıp yedirsin. Ben size şimdi ekme bulup getireceğim, diyerek yerinden kalkmış. Çocuklar, annesinin yemek yapıp vereceğini öğrenince, sevinçten zıplayıp, babalarına teşekkür etmişler. Lokman, tarladan yorgun argın gelmesine aldırmadan, sevecen, temiz kalpli eşine büyük bir minnetle bakıp: "Benim dediğim gibi yap!" diyerek evinden çıkmış.

Lokman sabaha kadar yürüyüp, güneş ufuktan yeni görüldüğünde, soğuk suları şırıldayıp akan nehrin, doğu kıyısındaki tepeye yerleşen yüksek kerpiç evler ile sarılmış heybetli kalenin büyük kapısından girip, pencere ve çift kanatlı kapısı güneşe bakan yerdeki aradan geçip, karşısındaki evin kapısını açarak, selam verip kapıdan içeri girmiş. Divan da oturup dua ettikten sonra, duvarları kat kat, büyük küçük oyuklar ile dolu evin, misafire ait köşesinde, hasta inleyip yatan ihtiyar birine gözü ilişmiş. İhtiyar, bir an onu süzdükten sonra:

—Oğlum, ben sizi tanıyamadım, böyle seher vaktinde sizi, bizim tarafa hangi rüzgâr attı? demiş. Lokman, ihtiyara kendini, anne babasını tanıttıktan sonra, ihtiyarın az önceki sorusuna: "İyi babanın çocuğu garip olsa da, köle olmaz." şeklindeki sözü hatırlayıp, ne diyeceğini şaşırarak düşünmeye başlamış. O, aklından geçenleri söyleyecekken, istemeden:

—Hastalığına bakmaya geldim, demiş. İhtiyar, Lokman'ın cevabına sevinip:

²¹ İsmayil Tömür, *agm.*, s. 139.

²² *Kök Yallık Böre*, s.198–204.

—Bizde “Seherdeki yumruktan korkma!” denen bir söz var. O zaman yanıma gelip, damarımı tut ve hastalığımı iyileştir, demiş.

Lokman şaşkınlık içinde, yerinden kalkıp ihtiyarın önüne varıp oturmuş. Lokman, bu yaşına kadar kimsenin damarını tutarak hekimlik yapmamasına rağmen, ihtiyarın kendisine uzattığı büyük bileğini tutmuş. Lokman, ihtiyarın damarının bazen çok yavaş, bazen çok hızlı attığını görmüş; fakat bu şekildeki bir hastalığın adının ne olduğunu bilmediği için, susup oturmuş. Az önce kendi söylediğiyle övünecek olurken, şimdi zor durumda kalıp ne söyleyeceğini şaşırılmış ve pişman olmuş. Bundan dolayı titreyip, alnından soğuk ter damlaları yüzüne doğru akmaya başlamış. Bu şaşkınlık içinde, saniyeler dakikaları kovalamaya başlamış. Lokman, kendi durumundan utanıp gözlerini kapatmış. Ancak, bu hastalığa ne ad vereceğini düşünürken, masum çocuklarının “Ekmek! Ekmek!” diye bağırmaları, kulağının dibinde yankılanmış.

Lokman, bu zor durumdan nasıl kurtulacağını düşünürken, onun kulağının dibinde güçlü bir ses belirmiş: “Lokman, gözünü aç! Gözüne ilk olarak ne görünürse, bu kişinin hastalığına o nesne şifadır.”

Lokman, o anda gözünü açmış. Gözüne evin eşliğindeki oyukta duran eyer görünmüş. Lokman sıkı durup, divandan inip eyeri almış ve hiç düşünmeden onu balta ile parçalayıp, yıkadıktan sonra, toprak testide kaynatıp, bu değerli “eyer şerbeti”ni kendi eliyle kilden yapılmış bir kâseye koyup, ihtiyarın önüne getirmiş ve ona içmesini söylemiş. İhtiyar, ilk önce tereddüt etse de, sonra bir şey hatırlayıp: “Derdime deva, hastalığıma şifa!” diyerek kâsedeki şerbeti içip bitirmiş.

Lokman, ihtiyar ile vedalaşıp, evin geniş kapısına geldiğinde hoş, güzel bir kız, onun arkasından gelerek ekmek sarılmış bir mendili, ona vermiş. Lokman, kıza teşekkür ederek vedalaşıp, büyük kapıdan dışarı çıkmış. Nehir boyunda giderken bohçayı çözmüş. Bohçadaki beş ekmekten birini nehir suyuna banarak bölmüş ve iştahla yemiş.

Lokman, çocuklarına verdiği sözü yerine getirip, evine aceleyle dönerken, onun ardından biri at sürüp gelerek:

—Hey hekim, dur! diye seslenmiş. Lokman etrafına bakıp, kendisi ile ona bağırın kişiden başka kimseyi görememiş; ancak adı Lokman olup, hekim olmadığı için, aldırmayarak yoluna devam etmiş. O anda hastalığı tedavi edenlere “hekim” dendiği aklına gelip, endişeye kapılmış. “Benim yaptığım eyer şerbetini içince ihtiyarın başına bir kaza geldiyse, atla gelen kişinin beni çağırması mümkün, şimdi ne yaparım? Ah Huda!” diye dertlenmiş. Lokman, kendini toparlamaya çalışırken, atlı kişi ona yetişip, atından inerek Lokman’a selam vermiş.

Lokman, gelen kişinin kendinden genç, kuvvetli bir yiğit olduğunu görüp, ona niçin kendini aradığını sormuş. Yiğit, Lokman’a:

—Sizin ilacınız sayesinde babam iyileşti. Bunun için babam, sizi huzuruna çağırıyor, demiş.

Lokman, yiğidin cevabı sayesinde rahatlayıp, ilk kez yaptığı tedavi işinde, ihtiyarın durumunu kendi gözü ile görmek için yiğidin arkasına binip, ihtiyarın evine varmış.

Lokman geldiğinde ihtiyar, geniş avluda çoluk çocukla, heyecanlı bir şekilde onu karşılamış ve:

—Siz gerçekten usta bir hekimmişsiniz. Gençken sandal ağacından yaptığım ve bir kez bile kullanmadığım bu eyerin, derdime derman olacağını düşünmemiştim. Gördüğünüz gibi epey iyileştim. Size duacıyım, diyerek Lokman ile içtenlikle kucaklaşarak vedalaşmış.

Lokman, bu mucizeye çok sevinmiş. İhtiyar, Lokman'a birçok hediye verip dua ettikten sonra, çocuklarının rahat yaşaması için yeterli yiyeceği de vermiş. Lokman, ihtiyarın iltifatına minnettar olup, insanları iyileştirip, hastalıktan kurtarmak niyetiyle evine geri dönmüş.

Lokman, ailesinin yanına dönünce, gecesini gündüzüne katıp durmadan bir şeyler öğrenmiş, birçok insanı hastalık azabından kurtarmış. Neticede, onun isminin sonuna "Hekim" ibaresi haklı olarak eklenmiş ve "Lokman Hekim" ismi zamanımıza kadar gelmiş.

Lokman Hekim'in ilk tedavi ettiği ihtiyar, aslında kalp hastasıymış. Bu hastalığa da "sandal şerbeti" şifaymış.

Günümüzde de kalp hastası olan kişilere, "Eyer şerbeti için!" diye şaka yapılması, Lokman Hekim'in işte bu tesadüfi tedavisinin sonucuymuş.

8. Ayvanın Niçin Suyu Yok²³

Günlerin birinde Lokman Hekim bütün meyveleri toplayıp, onlara hangi hastalığa şifa olduklarını sormuş. Meyveler tek tek cevap verip, hangi hastalığa şifa olduklarını söylemiş. Lokman Hekim'in düzenlediği bu toplantıya sulu, yuvarlak ve güzel olan ayva gelmemiş ve kendi özelliğini gizli tutmak istemiş. Bu işe Lokman Hekim çok sinirlenmiş. O, kızgın bir şekilde ayvanın yanına giderek:

—Hey ayva, sen niçin benim yanıma gelmedin? demiş. Ayva, sırtarak:

—Ey Lokman, benim iyileştirmedığım hastalık yok. Bende ölüyü diriltecek güç var, senin böyle bir soru sorman benim için hakaret değil mi? Şunu söyleyeyim ki, eğer sen bir hastalığa ilaç bulamazsan, derhal benim yanıma gel! demiş. Buna aşırı derecede kızan Lokman Hekim, ayvayı eline alarak:

—Sen hala beni dikkate almıyor musun? demiş ve onun burnunu sıkıvermiş. O anda ayvanın burnundan suyu şırıldayıp akmış ve burnunda Lokman'ın beş parmağının izi kalmış. Ayva, bunun ağrısından kendine gelememiş ve günümüze kadar susuz ve rengi sarı olarak gelmiş.

9. Diş Çekme²⁴

Lokman Hekim zamanında bir kişinin dişi ağrımış. Tabiplerin ilacı kâr etmemiş. O kişi, Lokman Hekim'i ararken, önüne Lokman Hekim çıkmış. Lokman Hekim ile konuşacağı sırada, Lokman Hekim küçük abdest için yolun kenarında, sakın bir yere geçip oturmuş. Dişi ağrıyan kişi, epey beklemiş; fakat Lokman Hekim yerinden kalkmamış. O kişi, dişinin ağrısına dayanamayıp, Lokman Hekim'den tarafa bakarak:

—Dişim çok ağrıyor, dayanamıyorum, bunu çabucak tedavi etseniz, demiş. Müslümanların inancına göre, büyük veya küçük abdest için oturulduğunda konuşulmaz. Lokman Hekim konuşamayınca, o kişiye yanındaki otlardan birini kökünden sökerek göstermiş. O kişi, bunun ne anlama geldiğini anladıktan sonra, birinin yanına gidip dişini çekirmiştir. Böylece diş ağrısından kurtulmuş. Diş çekme, işte bu olaydan kalmış.

10. Lokman Hekim'in Vasiyeti²⁵

Lokman Hekim, dünyadaki bütün bitkilerin, hayvanların dilini bilirmiş. Lokman Hekim, dağa çıktığında, bitkiler "Ben falan hastalığım ilacıyım." diyerek, kendini tanıtmış. Hiç kimsenin tedavi edemediği hastalar, Lokman Hekim'in elinde iyileşirmiş.

²³ **Kök Gümbez**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 2006, s. 311–312.

²⁴ **Kök Yallik Böre**, s. 204–205.

²⁵ **Kök Yallik Böre**, s. 205–208.

Günlerin birinde, Lokman Hekim hastalanmış. Onun bir tek oğlu varmış. Oğlunu yanına çağırıp:

—Oğlum, eğer iyileşemezsem, sana şu üç vasiyeti bırakırım. Yerine getirirsen zarar görmezsin. Birincisi, sırrını eşine söyleme; ikincisi, dorğa²⁶ ile dost olma; üçüncüsü, köse bir kişiden borç alma, demiş.

Aradan uzun zaman geçmeden Lokman Hekim, bu dünyadan göçmüş. Oğlu, babasının ölümünün üzerinden epey zaman geçse de onun vasiyetlerini unutmamış. Günler geçince, “Babamın vasiyetlerini sınavı bir göreyim.” diye düşünmüş. Bir keçiyi gizlice öldürüp çuvala koymuş ve elinde kan lekesiyle eşinin yanına gelerek ona:

—Ben bugün biriyle kavga ettim, öfkemi yenemeyerek onu öldürdüm. Bu çuvaldaki onun ölüsü. Bunu hemen bir yere gömelim, gel yardım et, demiş. Eşi, kabul etmiş. Çuvaldaki keçiyi, çuvalıyla beraber ahırın bir köşesine gömmüşler. O, eşine bu işi kimseye söylememesini tembih etmiş. Aradan bir yıl geçince oğlan, babasının ikinci vasiyetini sınavı görmek istemiş ve yamulun²⁷ bir dorğası ile dost olmuş. Onlar, birbirini bir an bile görmemeye dayanamaz olmuşlar. Oğul, üçüncü vasiyeti sınavı görmek istemiş ve çok parası olduğu halde, tanıdığı bir kösedan bin altın borç almış.

Günler, aylar ve yıllar geçmiş. Bir gün eşi ile kavga etmişler. Eşi:

—Seni katil! Geçmişte birini öldürüp ahıra gömdün, şimdi de beni öldüreceğini söylüyorsun! diye bağırılmış. Bu sözleri etraftaki konu komşu duymuş. Sonunda bu söz her yere yayılmış ve ambalın²⁸ kulağına gelmiş. Ambal, derhâl dorğalarına bu oğlanı yakalamalarını emretmiş ve onlara:

—Hanginiz onun evini biliyorsunuz?” diye sormuş. Oğlan ile dost olan dorğa, hemen:

—Ben biliyorum! demiş ve polisleri onun evine götürmüş. Yiğidi sıkı sıkı bağlayıp ambalın önüne getirmişler. Ambalın önüne gelince, daha önce bin altın veren kişi de gelmiş ve gözünü yumarak:

—Sende iki bin altın param var, hemen ver! diyerek, onun yakasına yapışmış. Ambal, onu konuşturmak için dövmelerini emretmiş. Dostu olan dorğa, ona her vurduğunda: “Ben suçluyum de!” demesi için onu zorlamış; ancak yiğit de, “Ambal suçlu!” demiş. Ambal, sonunda sinirlenip:

—Hey katil! Sen suçsuzsun, ben mi suçluyum? demiş. O vakit yiğit:

—Yüce ambal, siz başkalarının sözünü dinleyerek, işin aslını araştırmadan, bana vebal yüklediniz. İşin aslı buydu, demiş ve babasının vasiyetinden başlayarak, bütün bunları niçin yaptığını tek tek anlatmış. Sonunda, babamın vasiyetinin değerini anladım, babam gerçekleri söylemiş. Demek ki, anne babanın vasiyetinden hiç zarar gelmezmiş, diyerek sözünü tamamlamış. Ambal, kendini tutmuş. Yiğitle beraber polisleri araştırma yapmaya göndermiş. Polisler çuvalın gömülü olduğu yeri kazmışlar ve oradan gerçekten bir keçinin kemikleri, boynuzları ve çürümüş olan çuval parçaları çıkmış. Ambal, yiğidin anlattıklarının gerçek olduğuna inanıp, kocasını töhmet altında bırakan kadını, dorğayı ve borç para veren namerdi zindana atıp, yiğide birçok mal mülk verip, ondan af dileyerek evine göndermiş.

11. Lokman Hekim’in Ölümü²⁹

Lokman Hekim bin yaşına girdiğinde, Azrail, kuş suretinde onun karşısına çıkmış ve:

²⁶ Dorğa: Âmir

²⁷ Yamul: Yönetim, idare.

²⁸ Ambal: Başkan, âmir, idareci.

²⁹ **Kök Yallık Böre**, s. 208–210.

—Ey Lokman, Allahuteala sana bin yıl ömür verdi, artık yeter, can kuşunu, ten kafesinden uçuracağım, demiş. Lokman Hekim demiş ki:

—Sen acele etme, başkalarının canını almaya devam et, ben daha yaşamaya doymadım. Ben canımdan bezdiğimde, seni çağıracağım, şimdi benim vaktimi harcama, işim çok acele.

—O zaman sözün söz ha! diyerek, Azrail uçup gitmiş. Aslında Allahuteala, Azrail'e: "Lokman'ın karşısına çık, razı olursa canını al, olmazsa geri dön, demiş.

Günler geçmiş, bir gün Lokman Hekim, bağında ilaç yaptığı bitkilerin bakımını yaparken, buzağı ipini çözüp, bitkileri çiğnemiş geçmiş ve bir yerden kovalasa, diğer yere gidip bitkileri yiyerek talan etmiş. Lokman Hekim, bin bir cefayla bu buzağıyı tutup bağlamış. O, işine başlayınca buzağı yine ipini çözüp, bitkileri talan etmiş. Lokman Hekim onu kovalamaktan yorulmuş. Bu iş, üç kez tekrarlanınca, Lokman Hekim farkında olmadan:

—Canımdan bezdirdi bu buzağı! deyivermiş. O anda, önünde Azrail belirmiş. Lokman Hekim'in bileğinden tutuvermiş. Lokman Hekim:

—Ben çağırduğımda gelmeyecek miydin? demiş.

—Ey Lokman, canımdan bezdim dedin ya! demiş Azrail. Lokman Hekim korkarak:

—Düşünmeden söyledim, gerçek mi sandın? demiş. Ancak Azrail boş yere gelmemiş. Allah'ın emriyle geldiğini söylemiş. Aslında görünmeden buzağıyı çözerek, Lokman Hekim'i canından bezdiren Azrail'miş.

—Öyle mi? demiş Lokman. Çoluk çocuğumla vedalaşıp, vasiyetimi bildireyim, ondan sonra canımı alırsan al, demiş. Azrail kabul etmiş ve ona bir mühlet vermiş.

Verilen mühlet dolduğunda Azrail bakmış ki kırk bir tane Lokman var. Azrail, o an Lokman'ı fark edememiş ve Allah'a müracaat etmiş.

—Lokman kırk bir tane oldu, bunlardan hangisinin canını alayım? demiş. Allah:

—Hepsinin gözüne elini uzat, hangisi gözünü kırparsa, onun canını al, demiş.

Azrail öyle yapınca, Lokman Hekim gözünü kırpmış. İstemeyerek de olsa bu yüce âlim, bu dünya ile vedalaşmış.

Aslında, bin yıl yaşayan Lokman, ölmeden önce kendine benzeyen kırk heykel yapmış. O günden beri halk arasında:

Bin yıl yaşayan Lokman,

Ölüme hileler katan.

Derdine bulmadı derman,

Bu dünyada yok sonsuz yaşayan...

şeklindeki şiir kalmış. Bunun için insanlar yaşamaya doymazmış ve ölmeyi hiç istemezmiş.

Kaynaklar

- ALTINSARİN İbray, **Kirgizskaya Hrestomatiya**, Orenburg 1879.
- BAYAT, Ali Haydar, **Türk Kültüründe Lokman Hekim**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.
- TÖMÜR, İsmayil, “Rivayetler”. **Bulak**, Sayı: 4 (37), Ürümçi 1991.
- Hakiki Anadolu Efsaneleri (Çukurova)**, (Derleyen: Selma Aktan), İpek Matbaacılık, Adana 1978.
- İbray Altınсарin (Таңдамалы Шығармалары)**, Kazakistan Respublikasınıñ Ulttıq Ǵılım Akademiyası, M.O. Ävezov Atındaǵı Ädebiyet jäne Öner İnstitutı; Ǵılım Baspası, Almatı 1994.
- İNAYET, Alimcan, **Uygur Halk Hikayeleri Üzerinde İncelemeler**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1995.
- Kök Gümbez**, Şincañ Xelq Neşriyati, Ürümçi 2006.
- Kök Yallık Böre**, Şincañ Helq Neşriyati, Ürümçi 2006.
- OKUŞLUK, Refiye, “Adana’da Ölüme ve Mezara Bağlı Efsaneler” **III. Uluslar Arası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildiriler**, Adana 1999.
- ÖNDER, Mehmet, **Şehirden Şehire Anadolu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1995.
- ÖZ, Hikmet, **Bilinmeyen Tarsus**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Uygur Kilassik Edebiyat Tarihi**, Cilt 1, Ürümçi 1982.
- ÜÇER, Müjgan, “Lokman Hekim Üzerine”, **Halk Kültürü**, 1984/2, İstanbul 1984.
- ÜNVER, Süheyl, **Lokman Hekim**, Lokman Sağlık Yayınları, İstanbul 1968.

DEDE KORKUT METİNLERİ ÜZERİNDE YENİ DÜZELTMELER (2)

The New Corrections On Dede Korkut Manuscripties

Sadettin ÖZÇELİK*

Özet

Bu makalede, Dede Korkut metinlerinde yanlış okunmuş veya yanlış anlamlandırılmış bazı kelimelerle ilgili birtakım yeni düzeltmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, yanlış okumalar, yanlış anlamlandırmalar ve düzeltmeleri.

Abstract

In this article it is discussed that corrections of some words or structures which were reading by mistake or missing and related to reading and meaning in Dede Korkut.

Key Words: Dede Korkut, wrong or missing word, correction, reading and to give meaning

Daha önce yayımlanmış olan birinci makalemde, Dede Korkut metinleri ile ilgili yirmi yeni not yazmıştım.¹ Bu makalemde de söz konusu notların devamı niteliğinde yeni tespitler ve 2005 yılında yayımlanmış olduğum kitaptaki yazım yanlışları için bir düzeltme listesi verilecektir:²

Drs.20b.13 (ME 37.13) **çalın Oğuz begleri bindi** → çalın Oğuz begleri [hep] bindi

“Şaya varsam dükenesi olmaz (13) çalın Oğuz begleri bindi”

Şimdiye kadar yukarıdaki cümle ile ilgili bir tamir teklifi yapılmamıştır; ancak başlıkta gösterdiğim tamir gereklidir. Çünkü, Dede Korkut'ta benzer iki cümlenin geçtiği metinlerde de ozan Oğuz beylerini ayrıcalıklı özellikleriyle tek tek sayar ve son cümle olarak *Oğuz begleri hep yèdi* ve *Çazanuñ begleri hep yèdi* şeklinde sözü bağlar:

Drs.33b.1: “Şayılmagıla Oğuz begleri tükenesi olmaz, (2) **hep** yètdiler.”

Drs.77b.12: “Şayduğumça Oğuz begleri (12) dükenesi olmaz, Çazanuñ begleri, **hep** yèdi.”

Bu örneklere göre üzerinde durduğum cümleye de *hep* kelimesinin eklenmesi gerekir:

“Şaya varsam dükenesi olmaz (13) çalın Oğuz begleri [hep] bindi”

Drs.26a.12-13 (ME 48.12-13) **Altmış tütam gönder** → Altmış tütam [ala] gönder

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi.

¹ Sadettin Özçelik, “Dede Korkut Metinleri Üzerinde Yeni Düzeltmeler (1)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir, 2006, cilt VI, Sayı 1, s.181-200.

² Bu makalede yer alan Drs.98a.1, Drs.122a.13, Drs.122b.3-4 ve Drs.139a.3 notları bir bildiri olarak sunulmuştur: “Dede Korkut Metinleri Üzerinde Bazı Düzeltmeler”, *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, (Atatürk Üniversitesi 25-27 Nisan 2007)*, Erzurum.

“Altmış tütam [ala] (13) gönderüni vèrgil maña”

Yukarıdaki ekleme, Dede Korkut'ta Oğuzlarla ilgili olarak geçen *altmış tütam ala gönder* örneklerine göre yapılmalıdır:

Drs.32a.3: “Altmış tütam (3) ala gönderinüñ uçında er böğürden Kıyan Selcük oğlu (4) Delü Dunda[r] çapar yètdi,”

Drs.77a.5: “Altmış tütam (5) ala gönderinüñ uçında er böğürden,”

Drs.153a.10: “Altmış tütam ala gönderin (11) kıltuğ kışdı.”

Yine Oğuzlarla ilgili olarak geçen *ala gönder* örnekleri de bu tamirin gerekliliğini gösteriyor:

Drs.19b.7: “Dürtişüriken (7) ala gönderün ufanmasun!”

Drs.33b.10: “Ala (10) ala gönderler süsildi, kara polat uz kılıc-lar çalındı,”

Drs.35a.5: “Dürtişüriken (5) ala gönderün uvanmasun!”

Drs.30b.4, 40b.7 (ME 57.4, 77.7) **eyle olsa**: öyle olunca, derken

“**Eyle olsa**, şulñanum, Karaca Çoban şapan (5) çatlatdı dünyā ‘alem kâfirün gözine karangu oldı.”

Drs.40b.7: “Kışırca Yenge eydür: (6) Beg yigidüm, bu otağ Bay Bican Beg kızı Banı Çiçegün- (7)-dür, dedi. **Eyle olsa**, hñanum, Beyregün çanı kaynakı, edebile (8) yap yap gerü döndü.”

Ergin, Dede Korkut'ta yukarıdaki iki metinde geçen *eyle olsa* deyiminin kelimelerini söz dizisinde *eyle* ‘öyle’ (DKKII: 108) ve *ol-* ‘olsa’ (DKKII: 234) şeklinde ayrı ayrı işlemiştir. Gökyay ise, deymi “*eyle olsa: öyle olunca, öyle ise, o halde, bunun üzerine, bundan dolayı*” (DKK: 207) şeklinde vermiştir.

Bu, cümle başında anlatıcı ozan tarafından eklenmiş bir biçim birim olduğuna göre Gökyay'ın dizinde işleyiş şekli ve verdiği ‘*öyle olunca*’ anlamı metne uygun düşüyor. Yani, anlatıcı ozan burada olay ve dinleyici arasına girip ‘*Eyle olsa, şulñanum*’ diye sesleniyor. Bu, ‘*Derken efendim*’ veya ‘*Öyle olunca*’ şeklinde bir ara sözdür. Ozan, bu sözle dinleyicinin dikkatini çekiyor ve olayı kaldığı yerden anlatmaya devam ediyor.

Drs.31b.11 (ME 59.11) **bıyığın** → [kara] bıyığın

“Acığı tütanda **kara** taş küle eyleyen,

[Kara] bıyığın eñse-(12)-sinde yedi yerde dügen,

Erenler evreni,

Kazan Begün **kar**-(13)-taşı **Kara** Göne çapar yètdi.

Çal kılıcuñ, **kardaş Kazan**, (1) yètdüm! dedi.”

Yukarıdaki metinde ikinci dizide gösterdiğim tamirin Dede Korkut'un bir başka yerinde geçen aynı cümleye göre yapılması gerekiyor:

Drs.76b.13-77a.1: “Kara (1) bıyığın yedi yerde eşsesinde dügen,”

Metinde görülen aliterasyon (ka-) da bu tamirin gerekliliğini gösteriyor.

Drs.33a.12 (ME 62.12) **yüzinden tudağında** → yüzinde tudağında

“...otuz yedi kal‘ a beginün maḥbüb kızlarını çalup

(12) bir bir boynın kucan,

yüzinde tudağında öpen

Eylik (13) Koca oğlu Alp E[v]ren çapar yètdi,”

Yukarıdaki cümlede geçen ve metinde *يوزنده طداغنده* şeklinde yazılmış olan kelimeler, araştırmacılar tarafından şu şekilde okunmuştur:

“yüzünde dudağında” (Gökyay 1973: 29.3)

“yüzinde tudağında” (Ergin 1989: 62.12)

“yüzinden tudağından” (Tezcan 2000, Özçelik 2005)

Yukarıdaki okumalardan Ergin’in okuyuşunun doğru olduğu anlaşılıyor. Çünkü, burada bulunma durumu eki (+dA) çıkma durumu eki (+dAn) yerine kullanılmıştır. Dede Korkut’ta isim durum eklerinin birbiri yerine kullanılışları için bk. Özçelik 2005: Drs.11a.1, Drs.11a.2, Drs.12b.8, Drs.24a.7-10, Drs.68a.5, Drs.75b.8-9, Drs.76b.3, Drs.130a.9-10, Drs.141a.3 notları.

Drs.33b.2 (ME 63.2) Çıkma durumu ekinin (+dAn) birliktelik fonksiyonunda kullanılışı: arı **şudan**: arı su ile

Drs.33b.2: “Arı **şudan** ābdest aldılar, ağ alınların (3) yere kōdılar”

Ergin ve Gökyay, yukarıdaki cümleyi “*Arı sudan abdest aldılar*” (Ergin 1971: 49, Gökyay 1995: 53) şeklinde tercüme etmişlerdir. Bence, bu cümlede *çıkma durumu eki* (+dAn), birliktelik fonksiyonunda kullanılmıştır ve bu nedenle cümlenin doğru tercümesi, “*Arı suyla abdest aldılar*” şeklinde olmalıdır. Aynı tercüme, başka yerlerde geçen şu beş örnek için de geçerlidir:

Drs.62a.3: “Kalin (3) Oğuz begleri, arı **şudan** abdest aldılar”

Drs.68a.3: “Arı [**şudan**] abdest aldı, (4) ağ alnın yere kōdı”

Drs.75b.10: “Kōnur atından yere èndi, aqup gēden arı **şudan** abdest (11) aldı”

Drs.77b.13: “Arı **şudan** abdest aldılar, iki rek‘ at namaz kıldılar,”

Drs.98b.6: “...arı **şudan** (7) abdest aldı, ağ alnını yere kōdı”

Drs.40a.12 (ME 76.12) **mize** (< bize) (konuşma taklidi örneği: *bize* yerine *mize*)

“Mere dāyeler, bu kavat oğlu kavat مزه mize erlikmi (13) gösterür?”

Dede Korkut'ta birinci çokluk kişi zamiri, 73 yerde *biz* şeklinde geçer. (bk. DKKII: 54) Oysa yukarıdaki cümlede geçen ve metindeki yazılışı gösterilmiş olan *mize*, *biz* zamirinin yönelme durumu eki almış şekli olup *m-*'li söylenmiştir.

Beyrek, avını takip ederken Banı Çiçek'in otağına yaklaşır; bu sırada kendisini uzaktan gören Banı Çiçek, dadılarına yukarıdaki cümleyle seslenir. Bu cümlede *biz* zamirinin *miz* şeklinde kullanılmış olması, anlatıcı ozan tarafından kahramanın alaycı tutumunu yansıtmaya ve taklit amacıyla yapılmıştır. Bu örnek dışında, yine alay etme, aşağılama ve taklit amacıyla kullanılmış olan benzer örnekler için bk. Drs.126b.9 ve Drs.139a.3 notları.

Drs.98a.1 (ME 192.1) ebçin → ebçin[li]

“اِبْجِين Ebçin kara tonlu, gök demürlü (2) altı yüz kâfir seçti.”

Yukarıdaki cümlede geçen ve metindeki yazılışı gösterilen kelimeyi Ergin, *için* okumuş ve “*gizli, gizlice, içten, saklı olarak, belli etmeden*” (DDKII: 148) şeklinde anlamlandırmıştır. Gökyay da aynı şekilde okumuş (DKK: 92.19) ve anlamıştır. Tezcan ise, kelimeyi *ebçin* okumuş ve yazdığı notta kelimenin ‘*zırh*’ olarak anlaşılması gerektiğini tespit etmiştir (DKON: 245). Ben de Tezcan'ın görüşünü doğru kabul ederek kelimeyi *ebçin*³ okumuştum.

Ancak, yukarıdaki cümlede tekfurun seçtiği ‘*altı yüz kâfir*’in sıfatları *kara tonlu, gök demürlü* şeklinde sayılıyor. Ayrıca, Türkçede *ebçin kara tonlu* gibi bir yapıdan söz edilemez. Bu nedenle *ebçin* kelimesinin de sıfat yapım eki almış haliyle, yani *ebçinli* şeklinde kullanılmış olması gerekir.

Öncelikle Dede Korkut'ta yukarıdaki cümleye çok benzeyen; içinde aynı yapıda sıfatlar kullanılmış ve aynı seslerle aliterasyon yapılmış olan şu cümlelere dikkat çekmek istiyorum:

Drs.14b.4-5: “Kara tonlu, azgun dînli (5) kâfirlere bir oğul aldurduñsa dëgil maña!”

Drs.21a.2-4: “Yëdi biñ kaftanınıñ ardı yırtuñlu, (3) yarımından kara saçlu, şası dînli, dîn düşmeni, alaca atlu (4) kâfir bindi, yılğadı.”

Drs.65b.10-12: “on altı biñ ip üz-(11)-engili, këçe börkli, azgun dînli, kızgun dilli kâfir (12) çıka geldi.”

Drs.144b.12-145a.1: “Kazan (13) gördikim leşker öñince bir ağ boz atlu, ağ ‘alemlü [egni] bek demür (1) tonlu [yigit] Oğuzuñ öñince geldi,”

Ayrıca, şu benzer cümlelerde de aynı yapıdaki sıfatlar kullanılmıştır:

Drs.65a.8: “Koñur atn çekdürdi (8) buñun bindi, üç yüz muraşsa‘ tonlu yigit şayladı”

Drs.129a.13: “Üç yüz şay cıdalı yigit bunun yanına cem‘ oldı”

Yazıcı, yukarıdaki cümlede *+li* ekini yazmayı unutmuş olmalıdır. Nitekim, Dede Korkut'ta aynı ek, üç yerde daha unutulmuş, yazılmamıştır:

Drs.38b.11“Bâzırgānlar geldi dëyü babası sevindi. Çetir[li]⁴ otağ, ala şayvan dikdürdi”

³ *Ebçin* kelimesi, ayrıca Drs.91a.9, 97b.10, 97b.11, 98a.1'de de geçer.

⁴ Bu tespit Semih Tezcan'a aittir. Bk. DKON: 157-158.

Drs.77b.9: “Anuñ (9) ardınca biñ kavum[lu] başları Döger yètdi.”

Drs.113b.9: “Çarangu[lu] gözlerümün aydını qardaş!”

Sonuç: Gerek söz bağlamı, gerek aliterasyon, gerekse yukarıda verdiğim benzer cümleler, Drs.98a.1’de geçen *ebçin* kelimesinin *ebçin[li]* şeklinde tamir edilmesi gerektiğini gösteriyor:

“Ebçin[li], kara tonlu, gök demürlü (2) altı yüz kâfir seçdi.”

Drs.122a.13 (ME 240.13) **örü tırdı, örü-durdu, oturdı** → aru tırdı; aru tır-: Bitkin düşmek, yorgun düşmek

“Şağ uyluğı qayaya toqındı, şındı. (13) Begil, اړوړودی aru tırdı ağıladı. Eydür: Ulu oğlum, ulu qardaşum 122b.1 yok.”

Ergin, yukarıdaki ikinci cümlede geçen ve metindeki yazılışı gösterilen fiili *örü tırdı* şeklinde okumuştur. Tezcan da fiili aynı şekilde okumuş ve *örü* okuduğu birinci kelime için “*elif üzerinde med vardır*” (DKO: 303, 13 numaralı dipnot) şeklinde not düşmüştür. Gökyay ise, kelimeyi önce *uru-durdu* (DKK: 117.30); daha sonra bundan vazgeçerek *örü-durdu* (DKK: 350) şeklinde okumuştur.

Ben, daha önce metinde اړوړودی şeklinde yazılmış olan kelimelerin Dede Korkut’ta geçen *oturdu ağıladı* örneklerinden hareketle اړوړودی *oturdu* yazılmış olması gerektiğini ve yazıcının bunu yanlış çekimlemiş olduğunu yazmıştım (Özçelik 2005: 259-260).

Şimdiye kadar yapılmış olan bu okuma ve anlamlandırmalar metindeki yazım şekline uymadığı gibi söz bağlamına da tam uygun düşmüyor. Şimdi burada bir yazım yanlışı bulunmadığını ve ibarenin *aru tırdı* şeklinde okunması gerektiğini düşünüyorum. Bu konudaki gerekçelerim şunlardır:

1. Begil Oğlu Emren Boyunda Begil’in ava gittiği anlatılır. Begil, bir yaban geyiğini kovarken atı tökezler ve bir yardan aşağı uçar. At ile birlikte aşağı uçan Begil’in sağ uyluğu kayaya çarpar, kırılır. Böyle bir durumda, uyluğu kırılan Begil’in olayın hemen ardından ayağa kalkarak ağlamış olduğu düşünülemez; çünkü ağlayan kişi, ruh halinin gereği, ayağa kalkmaz, oturur.

2. Birinci kelimedede elif üzerine *med* konmuş ve *te* (ت) değil *tu* (ط) ile yazılmıştır. Yani, ilk kelime *aru* okunabilecek şekilde (آرو), ikincisi ise, *tırdı* okunabilecek şekilde (طوردی) yazılmıştır. Kısacası, اړوړودی şeklinde yazılmış olan ibarenin içerisinde iki kelime bulunduğu açıktır. Dede Korkut’ta toplam yirmi altı yerde⁵ geçen *örü tır-* fiili ise, -اړوړوړ veya -اړوړوړ şeklinde yazılmıştır.

3. Fiil, Türkiye Türkçesinde *yorgun argın* ikilemesinde kullanılır.

4. Derleme Sözlüğü 328’de fiil, “*armak güçsüz kalmak*” şeklinde tespit edilmiştir.

5. Bazı Türk Lehçelerinde, *arı-* fiili *yorulmak* anlamında kullanılmaktadır: “*yorulmak: arıv (Başkurt), aru (Tatar) harmak (Uygur)*” (KTLS: 994-995); “*arı- (Karaçay-Malkar)*” (Tavkul 2000: 88); “*aroo (Kırgız)*” (TTKT: 243); “*ar- (Türkmen)*” (TTS: 31).

6. Kırgız Sözlüğü’nde fiilin “*III yorulmak, bitap düşmek; bitmek; zayıflamak*” (Yudahin 1988: 44) anlamlarında kullanıldığı bilgi verilmektedir.

⁵ Drs.5b.12, 6a.6, 7b.7, 8a.4, 8a.5, 9a.4, 12a.2, 12b.1, 12b.10, 13b.8, 14a.4, 17a.12, 17b.2, 21b.11, 23a.11, 36a.12, 69b.8, 70a.4, 88a.7, 95b.13, 98a.13, 105b.2, 123b.5, 132a.13, 135b.13, 151a.3.

7. Yine *arı-* fiili Altaycada “*Kötüleşmek, güçsüzleşmek, zayıflamak; yorulmak*” (ATS: 28) anlamında kullanılır.

Buna göre, yukarıdaki ibareyi *aru ırdı* okuyor ve *bitkin düştü, yorgun düştü* şeklinde anlamlandırıyorum.

Drs.122b.3-4 (ME 241.3)

uclardan → avcılardan

ayru, ayıru, ırdı (?) → ıru: uzaklaşarak

“Hemān belüğinden gez çıkarup atınuñ terkilerini ırttı (2) üzdi. aftānı altından ayağın berk ardı. Var (3) kuvvetiyle atınuñ yēlisine düdı. اوجیلردن ایرو Avcılardan ıru dülbendi (4) [atınuñ] boğazına geçdi, ordusu ucına geldi.”

Bu notta öncelikle yukarıda yazılışı gösterilen iki kelimenin Ergin, Gökyay ve Tezcan tarafından okunuşlarını vermek istiyorum:

Ergin: “*avcılardan ayru*” (ME 241.3)

Gökyay: “*avcılardan ayru*” (DKK: 117.32-33)

Tezcan: “*avcılardan ırdı (?)*” (DKO: 158)

Tezcan, yazdığı notta konu ile ilgili olarak şu açıklamaları yapar: “ ‘*Avcılardan ایردی > ایرو ırdı. Dülbendi (4) boğazına geçdi.*’ Önceki yayınlarda: *Avcılardan ayru dülbendi boğazına geçdi, okunmuştur. Burada ayru bulunması mantıklı değil, çünkü Begil zaten ötekilerin yanında değildir. Üstelik ‘avcılardan ayru’ ile ‘sarığı boğazına geçti’nin aynı cümle içerisinde yer alması da tuhaf olur. Bu yazılışın ایردی ‘uzaklaştı’ yerine bir çekimleme yanlış olduğunu tahmin ediyorum.*” (DKON: 329).

Begil, Bayındır Han’ı ziyaretinden dönüşünde eşinin teklifi üzerine ava çıkar. Avda bir yaban geyiğini kovarken atı tökezler ve atla birlikte bir yardan aşağı uçar, sağ uyluğu kayaya çarpar, kırılır. Bu olayın devamında eve dönen Begil’e, oğlu bir soylamada yoldaşlarını şöyle sorar:

Drs.122b.10: “ara onlu kāfirlere (10) oğraduñmı?

Ala gözlü yiğitlerüñ kırdurduñmı?”

Bu soru, Begil’in tek başına değil yiğitleriyle ava gittiğini gösteriyor. Ayrıca, bu sorunun sonrasında ozanın araya girerek bilgi verdiği şu cümle de Begil’in ava yiğitleriyle gittiğini gösteriyor:

Drs.127a.6: “Bu yana yigit yeñil gördiler kim av bozılmış, her (7) biri evlü evine geldi.”

Ben, metinde geçen bu cümlelerden dolayı her iki kelimeyle ilgili olarak iki ihtimal bulunduğunu belirtmiş ve birinci ihtimal olarak Begil’in tek başına ava çıkmamış olduğunu -sözün akışını da dikkate alarak- metinde اوجیلردن ایرو şeklinde yazılmış olan kelimeleri, yukarıdaki okuyuşlardan farklı ve yazılışına uygun olarak *avcılardan ıru* ‘*avcılardan uzaklaşp*’ şeklinde okuyup anlayabileceğimizi; ikinci ihtimal olarak ise, اوجیلردن kelimesinin yanlış yazıldığını ve *avcılardan* söz edilmediğini düşünürsek birinci kelimenin اوجلردن ‘*uclardan*’ şeklinde yazılması gerektiğinin söylenebileceğini ve buna göre “*uclardan ayıru dülbendi [atınuñ] boğazına geçdi*” cümlesiyle Begil’in tülbentini *yular* yerine kullandığını ve ‘*uclarından ayırarak tülbenti atın boğazına geçirdiğinin* ifade edilmek istenmiş

olabileceğini yazmıştım (Özçelik 2005: 260-262). Şimdi, bu okumalardan birincisinin ve yorumlardan Begil'in tülbindini yular yerine kullanmış olduğu şeklindeki yorumumun doğru olduğunu düşünüyorum.

Buna göre, *elif* üzerindeki *med* bakımından yazımda yanlışlık bulunmadığı ve araştırmacıların okumalarının yanlış olduğu anlaşılıyor. Metinde *أوجیلردن ایرو* şeklinde yazılmış olan kelimeler, yazılışlarına uygun olarak, *avcılardan ıru* okunmalı ve metin şöyle tamir edilmelidir:

“Hemān bēlūginden gez çıkarup atınuş terkilerini tırtıdı (2) üzdi. Kıftānı altından ayağın berk şardı. Var (3) kuvvetiyle atınuş yēlisine düşdi. Avcılardan ıru dūlbendi (4) [atınuş] boğazına geçdi, ordusu ucına geldi.”

Dede Korkut'ta *ır-* fiilinin kullanılmış olması da bu düşüncemi destekler:

Drs.131b.13: “Meni yolumdan ırmaş”

Drs.144b.4: “Bu yağıyı üzerümüzden ırarışaş seni kıoyu vērelüm, dēdiler.”

Ayrıca, aynı fiil kökünden *ırak* ve *ırmak* kelimeleri de şu cümlelerde geçer:

Drs.22a.10 ve Drs.22b.6: “Bre çoban, ırağından yakınından berü gelgil,”

Drs.102a.6: “İrağından yakınından gelişdiler,”

Drs.123b.10: “Begil yoķaru baķdı: Gök ırak, yēr kıatı, (11) dēdi.”

Drs.135a.4: “İrağdan gösterdiler.”

Drs.31b.3: “Kıanlu (3) kıanlu ırmaķ-lar, kıarıy[up]dur dēye şuyı gelmez,”

Drs.126b.9 (ME 249.9) **mize** (< bize) (konuşma taklidi örneği: *bize* yerine *mize*)

“Altunđadı al aygırı bilürüz, Begilün-dür, Begil kıanı?

Kıara polad (5) uz kıılıcuş Begilün-dür, Begil kıanı?

Egnünđadı demür tonuş (6) Begilün-dür, Begil kıanı?

Yanuğadı yigitler Begilün-dür, Begil kıanı?

Eger (7) Begil bunda imişse

Gēceyedegin ceng ēdeydük,

Ağca tozlu (8) kıatı yay-lar kıartışayduķ,

Ağ yeleklü ötkün oğlar (9) atışayduķ.

Sen Begilün nesi-sin oğlan, dēgil مزه **mize**.”

Dede Korkut'ta birinci çokluk kişi zamiri *biz* şeklinde geçer.⁶ Oysa yukarıdaki metnin son cümlesinde geçen ve yazılışı gösterilmiş olan örnek, *biz* zamirinin yönelme durumu eki almış şekli olup *m-*'li olarak *mize* şeklinde söylenmiştir. Bence bu, anlatıcı ozan tarafından amaçlı olarak yapılmış bir değişikliktir.

Semih Tezcan, Drs.130a.12'de geçen "*Mize mizüm ögsüzlüğümüz yétmezmi?*" cümlesi üzerinde durmuş ve ilgili notunda '*biz*' zamirinin *miz* şeklindeki kullanımına şu soru ile dikkat çekmiştir: "*Azerbaycan Türkçesinde dahi bulunmayan bu m-'li biçimler (Doğu Anadolu) çocuk konuşmasını taklit amacıyla kullanılmış olabilir mi?*" (DKON: 342). Tezcan, ayrıca "*Böyle aşırı doğrucu (hyperkorrekt) bir biçimi Hürşidnâme'de de buluyoruz*" diyerek tespit ettiği örneği vermiştir. Ben, Kazan'ın yukarıdaki cümlesini de tanık göstererek Tezcan'ın bu sorusuna '*Evet, bu tahmin doğrudur*' diyorum. Çünkü, anlatıcı ozan yerine göre anlattığı olayların etkisinde kahramanları tasvir ederken, konuştururken onları davranışları ve konuşma özellikleriyle de dinleyiciye yansıtmak, hissettirmek için taklitlerini yapar. İşte ozanın bu taklit eğilimi ve endişesinin sonuçları davranışlarına, konuşmalarına ve söyleyişlerine yansıdığına göre yazılı metne de yansiyacaktır. Yukarıdaki cümleler de konumuza güzel birer örnektir.

Tezcan'ın üzerinde durduğu bu iki örnek, Segrek'in kavga eden iki çocuktan her birine birer tokat atması üzerine çocuk ağzından söylenmiş bir cümlede geçmektedir. Üzerinde durduğum yukarıdaki örnek ise, *kafirler* tarafından Begil'in oğluna hitaben söylenmiştir. Begil, avda attan düşer ve uyluğu kırılır. Olayı öğrenip savaşmaya gelen *kafirlere* Begil'in oğlu karşı koyacaktır. *Kafirler* Begil'in oğlunu bazı soylamalarla aşağılayıp moralini bozmak isterler. Yukarıdaki soylama da bunlardan biridir ve son dizede geçen "*Sen Begilün nesi-sin oğlan, değil mize*" cümlesinde de *biz* zamirinin *miz* şeklinde kullanılmış olması alaya alma, aşağılama amacının bir parçasıdır; burada da Tezcan'ın sözünü ettiği *çocuk konuşmasını taklit* vardır.

Benzer başka örnekler için bk. Drs.40a.12, Drs.139a.3 notları.

Drs.139a.3 (ME 274.3) bēşigüm → pēşigüm

"Mere kâfirler, bu 'arabayı (3) پیشکم pēşigüm şandum, sizi yamrı yumrı طادم şadum dāyem şandum, (4) dedi."

Yukarıdaki cümlede geçen ve metindeki yazılışı gösterilmiş olan kelime şimdiye kadar *bēşigüm* şeklinde okunmuştur. Ancak, Dede Korkut'ta bu örneğin پیشکم yazılmış olmasına karşılık *beşik* kelimesinin başka yedi örneği *be* (ب) ile yazılmıştır:

Drs.28a.11: "Tolaması [altun] بشکده bēşikde beledüğüm oğul!"

Drs.29b.12: "Şâh Hasanıla Hüseyinün بشکی bēşigi ağac,"

Drs.36b.4: "...Bay Büre Beg oğlına بشك bēşik kertme yavuklı olsun, dedi."

Drs.40a.10: "...Beyregün بشك bēşik kertme (11) nişānlusu adağlusıydı."

Drs.84b.1: "tolama[sı altun] بشکلده bēşiklerde beledüğüm (2) oğul!"

Drs.136b.3: "بشکلده Bēşikde koyup gētdüğüm qardaşcuğum-mı-sın?"

Drs.136b.10: "بشکده Bēşikde koyup gētdüğün qardaşunam"

⁶ bk. DKKII: 54 (73 örnek).

Şimdi, *beşik* kelimesinin neden Drs.139a.3'te bu örneklerden farklı olarak *p* ile (پ) yazılmış olduğunu araştıralım. Bunun için bir özet yapmak gerekiyor. Cümlelerin iki sayfa öncesinde, ozan Oğuz beylerinin yedi gün uyduklarını söyler:

Drs.138a.12: “Meger hānum Oğuz begleri yedi gün uyurıdı”

Bu cümlelerin devamında Kazan'ın uyuduğu anlatılır. *Kafirler* Kazan'ı yattığı yerde yakalayarak arabaya bağlar, tutsak alır ve götürürler. Kazan arabanın sarsıntısından uyanır, elindeki ipleri koparır ve ellerini birbirine vurarak yüksek sesle güler; *kafirler*, kendisine “*ne gülersin?*” (Drs.139a.2) diye sorunca şöyle der: “*Mere kâfirler, bu 'arabayı (3) پیشکم pēşigüm şandum, sizi yamrı yumrı طادم şadum dāyem şandum*”.

Bence Kazan Han, burada *bēşik* kelimesini amaçlı olarak *p*'li söylemiştir. Yani, Kazan, kendisini tutsak eden *kafirler*le alay etmek amacıyla *be*'yi *pe*'ye çeviriyor. Kazan, yine aynı amaçla cümledeki *dadı* kelimesinin ilk ünsüzünü değiştirerek *şadı* şeklinde söylemiştir. Çünkü, kelimenin buradaki طادم yazılışına karşılık diğer iki örneği (Drs.40b.3, Drs.41a.10) de دادی şeklinde, yani *dal* (د) ile yazılmıştır. Ayrıca, cümlede sıfat olarak geçen *yamrı yumrı* ikilemesi de aynı amaçla kullanılmıştır. Yani Kazan burada, *b->p-*, *d->t-* ünsüz değişikliklerinin yanında *yamrı yumrı* ikilemesindeki *a>u* ünlülerini de aynı amaçla kullanmıştır.

Semih Tezcan, Drs.130a.12'de geçen “*Mize mizüm ögsüzlüğümüz yétmezmi?*” cümlesi üzerinde durmuş ve ilgili notunda ‘*biz*’ zamininin *miz* şeklindeki kullanımına şu soru ile dikkat çekmiştir: “*Azerbaycan Türkçesinde dahi bulunmayan bu m-'li biçimler (Doğu Anadolu) çocuk konuşmasını taklit amacıyla kullanılmış olabilir mi?*” (DKON: 342). Tezcan, ayrıca “*Böyle aşırı doğrucu (hyperkorrekt) bir biçimi Hürşidnâme'de de buluyoruz*” diyerek tespit ettiği örneği vermiştir. Ayrıca, Tezcan'ın tespit ettiği *m-'li biçimlere* Dede Korkut'ta iki örnek daha geçer ve bu örneklerde de yukarıdakilerde olduğu gibi kahramanların konuşma taklidi yapılmış ve alaya alma amaçlanmıştır. Bunlardan biri *Beyrek Boyunda* geçer. *Beyrek* avlanırken Banı Çiçek'in otağına yakın gelir; bu sırada kendisini uzaktan gören Banı Çiçek, dadılarına şöyle seslenir:

Drs.40a.12: “Mere dāyeler, bu kıavat oğlu kıavat mize erlikmi (13) gösterür?”

İkinci örnek ise *Begil*'in oğlu *Emren* bahadır ile ilgili olarak *kafirler* tarafından kullanılmıştır. *Uç beyi* olan *Begil* attan düşer ve uyluğu kırılır; bunu duyan düşman güçler *Begil*'e saldırı düzenler. *Begil*, oğlunu *Bayındır Han*'a gidip yardım isteme konusunda ikna edemez. *Emren*, babasından atını, savaş aletlerini ister ve düşmana kendisinin karşı koyacağını söyler. Düşman güçler birkaç soylama ile *Emren*'i alaya alarak aşağılamaya ve onun moralini bozmaya çalışırlar. İşte bu soylamaların birinde *Emren*'in altındaki atın, kuşandığı silahların ve yanındaki yiğitlerin *Begil*'e ait olduğu kendisiyle alay edilerek vurgulanmış, son dizede kim olduğu sorulurken *biz* zamiri, yine alay etmek amacıyla, *miz* şeklinde kullanılmıştır. Bunun için bk. Drs.126b.9 notu.

Not: Bu makalemde ayrıca, 2005 yılında yayımlanmış olduğum kitabın *metin* bölümünde yanlış yazılmış veya düzeltilmesi gereken kelimeleri; sayfa ve *satır numarası*, *yanlış şekil* ve *doğru şekil* sırasıyla liste halinde sunuyorum:

- 4b.2: soylamış → soylamış
- 4b.3: gevez → kelez
- 4b.5: yeynisin → yeyni-sin
- 6a.1: ħarāp → ħarāb
- 6a.6: depdüğinçe → depretinçe

- 6a.8: ol ucına → [bu ucından] ol ucına
6b.4: bayağıdur → bayağı-dur
6b.13: boyını → bo[yı]nı
7b.12: Bayundur → Bayındır
7b.13: alçağ → alcağ
8b.7: yaħnısından → yaħnı-sından
9b.7: aburğalı → apurğalı
12a.2: oğlın → oğluğ
14a.7: görür → gör[ür]
17b.10: yetürelüm → yetürelüm
18a.6: ışlig[üñ] → ışlüğ
21b.6: dervendde → Dervendde
22b.13: tükendi → dükendi
28b.5: necedeyin → necedeyin
30a.7: yigitlige → yigitligine
32a.2: dervendindeki → Dervendindeki
32b.8: alara → alara
32b.9: ulağı → ulağı
34a.9: gürz → gü[r]z
34b.6: emir-aħür → imraħür
35a.2: amın → anın
37a.9: İmraħur → İmraħür
37a.9: dervend → Dervend
37b.1: gicisi → kiçi
37b.8: dervend → Dervend
38a.10: gürzi → gü[r]zi
46a.12: apusı → ayusı
48a.3: yañağı[n] → yañağı[nı]
49a.9: giçi → kiçi
50a.5: atanı → atağı
50a.11: giçi → kiçi
53a.4: giçi → kiçi
53a.11: ağlarsınş → ağlarsın
56a.13: edi → dedi
63a.11: ħāliçesi → ħālicesi
63b.1: řurāħiler → řurāħiler
64a.13: kesüben → kesübdür
66a.13: da^çvilmez → da^çvilemez
66b.9: senüñ [i]çün → senüñiçün

- 66b.10: senüñ [i]çün → senüñiçün
66b.11: senüñ [i]çün → senüñiçün
66b.13: senüñ [i]çün → senüñiçün
70a.9: yedürdühmi → yédürdühmi
71a.3: қоңsuma → қоңsuma
73b.8: бүркçeklü → бүркçeklü
74b.11: güçlü → güclü
75a.1: senüñ için → senüñiçün
75a.2: senüñ için → senüñiçün
76b.8: bilüh → bëlüh
76b.13: senüñ için → senüñiçün
78b.13: şazılık → şazılık
79a.13: boyını → bo[yı]nı
84b.3: tolama bēşiklerde → tolama[sı altun] bēşiklerde
85b.11: h̄arcar → h̄arcayur
91a.7: қали → қали
91a.10: yēdi қат → [Қан Тұралı] yēdi қат
91b.6-7: ete[g]üñe → eteüñe
91b.2: қали → қали
92b.10: қариминден → қариминден
94a.6: қариминден → қариминден
95b.3: giçi → kiçi
96a.13: қариминден → қариминден
97a.8: serh̄addına → ser-h̄addına
98a.9: қалқғıl → қалқғıl [yigit]
99a.2: қаримин → қаримин
101b.1: Birin → birin
102a.2: ben → ban
102a.10: gelini[yi]le → geliniyile
102a.11: ala[n] → ala[n]
102b.12: Boyını → Bo[yı]nı
103a.2: h̄aliçesi → h̄alicesi
103a.10: қала^с сина → қал^с асина
105a.2: ejde[r]h̄alar → ejdeh̄alar
105a.5: yegen[eg]ile → yegenele
108a.7: kelisasın → kelisāsın
111a.3: sün̄iyile → sün̄üyile
111a.10: [Segrek] → -
111a.12: тонлі → Тонлі

- 111b.8: Dede → Dedem
113a.11: karanjulu → karangulu
113b.6: ağlatdı → ağlatduğ
113b.6: ağca → ağcam
113b.6: şızlatdı → şızlatduğ
114a.8: kare → kara
114b.10: belü[g]inden → belinden
115a.7: ekindü → ikindi
116b.12: ka[r]cadıkim → ka[r]cadıkim
119b.7: ĥalıçesi → ĥalicesi
126a.11: keşin → kişin
127a.12: Çiginleri → Çigi[n]leri
130a.6: giçi → kiçi
130a.6: kaburkbalu → kapurkbalu
130b.13: giçi → kiçi
136b.12: Ağzuğ için → Ağzuğiçün
137a.2: giçi → kiçi
137a.13: a[y]dın → aydın
138a.4: ĥalvetce → ĥalvetce
138a.11: güçücek → küçücek
139b.2: yoktur → yokdur
141a.8: korđdun → korđduđ
143b.2: söylem[eg]e → söyleme
146b.9: zaĥm → zaĥm

Kaynaklar ve Kısaltmalar

- 📖 TTKT: AKSU Nurettin - IŞIK, Ayfer (1997), **Türkiye Türkçesi- Kırgız Türkçesi Sözlüğü**, MEB Yayınları, İstanbul.
- 📖 AKSOY, Ömer Asım (1988), **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- 📖 ARAT, Reşit Rahmeti (1951), **Atabetü'l-Hakayık**, İstanbul.
- 📖 ADİL: **Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti**, (1999), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 📖 DerS: **Derleme Sözlüğü** (1965-1979) I-XI c., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 📖 Drs.: Dede Korkut'un Dresden nüshası.
- 📖 KTLS: ERCİLASUN, Ahmet Bican (ve Diğerleri) (1991), **Karşılařtırılmalđ Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kùltür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- 📖 ERGİN, M. Emin (Tarihsiz), **Urfa Ağzı Sözlüğü**, Harran Yayınları, şanlıurfa.
- 📖 ERGİN, Muharrem (1971), **Dede Korkut Kitabı**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- 📖 DK: ERGİN, Muharrem (1989), **Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 169, Ankara.
- 📖 DKII: ERGİN, Muharrem (1991), **Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 📖 GÖKYAY, Orhan şaik (2000), **Dedem Korkudun Kitabı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- 📖 ATS: GÜRSOY-NASKALÍ, Emine - DURANLI, Muvaffak (1999), **Altayca-Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Dede Korkut Metinleri Üzerinde Yeni Düzeltilmeler (2)

- 📖 **ÖTS:** KARDAŞ, Nevin ve Diğerleri (2000), **Örnekleriyle Türkçe Sözlük** (4 cilt), Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.
- 📖 MOLLOVA, Mefküre Riza (2003), **Doğu Rodop Türk Ağzlarının Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 📖 ÖZÇELİK, Sadettin (2005), **Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/ Dizin/ Metin**, Gazi Kitabevi, Ankara.
- 📖 ÖZÇELİK, Sadettin (2006), **Dede Korkut Üzerine Yeni Notlar**, Gazi Kitabevi, Ankara.
- 📖 TAVKUL, Ufuk (2000), **Karaçay-Malkar Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 770, Ankara.
- 📖 **DKON:** TEZCAN, Semih (2001), **Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar**, Yapı Kredi Yayınları: 1457, İstanbul.
- 📖 **DKO:** TEZCAN Semih - BOESCHOTEN Hendrik (2001), **Dede Korkut Oğuznameleri**, Yapı Kredi Yayınları: 1441, İstanbul.
- 📖 **TarS: Tarama Sözlüğü** (1977), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 📖 **TS: Türkçe Sözlük**, (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 📖 YUDAHİN, K. K. (1988), **Kırgız Sözlüğü**, (Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DİLİMİZDE “-mAyA (-mAğA) BAŞLAMAK” YAPISINDA

BİR BİRLEŞİK FİLDEN SÖZ EDİLEBİLİR Mİ?

Can a Compound Verb in the Structure of “-mAyA (-mAğA) Başlamak” be Mentioned in Our Language?

*Jale ÖZTÜRK**

Özet

Eski Türkçeden beri dilimizde bazı fiillerin tekli kullanımı yanında bir başka fiille birleşerek birleşik fiil oluşumunda yer aldıkları görülmektedir. Ögü bil-, köre al-, gele yorı-gibi. Zamanla bazı fiillerin yeni ortaya çıkan kullanışları, birleşik fiilin bir parçası oldukları düşüncesini doğuruyor. Bu yazıda başla- fiilinin yönelmeli isim-fiil aldığı bir fiil birleşmesinin meydana gelip gelmediği, çeşitli açılardan incelenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda -mAyA (-mAğA) başla- şeklinde bir fiil birleşmesinden söz edilemeyeceği kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birleşik Fiil, Başlamak, Yardımcı Fiil, Dolaylı Tümleç, Yönelme Hâli.

Abstract

Technical studies about former state Turkish language make it clear enough that while some verbs are used alone other verbs show tendency for the use with another verb to derive a compound verb like” ögü bil-, köre al-, gele yorı- “ etc. This shows that within time recent treatments of some verbs look as if they are a part of the compound verb. are a component of a compound verb. In this study, it has been, from different aspects, studied whether there occurred a verb combination considering that the verb “ başla-” is inflected with case of an infinitive or not. From the studies carried out, it has been concluded that it is not possible to discuss a combination of the verbs “ - mAyA (-mAğA) and “başla-” respectively.

Key Words: Compound Verb, Başlamak, Auxiliary Verb, Indirect Sentence Complement, The Dative.

Giriş

İnsanoğlu gelişen dünyada ihtiyaç duyduğu yeni kavramları karşılamak için dilde bir çok yöntem geliştirmiştir; kelime köklerinden kelime türetmek.(bilim, işlek vb.), kelimelere yeni anlamlar yüklemek (işleri **yoluna** koydum, dolmuş vb.), kelime grupları oluşturmak (kargaburun, bilgisayar vb.), yabancı dillerden alıntı yapmak.(televizyon, teyp, saat vb.), canlılığını yitirmiş kelimeleri dile tekrar kazandırmak (yanıt, ulus vb.), birden fazla kelimeyi birleştirerek kısaltmak (elmek, delgeç vb.) gibi. Türkçede bu yöntemlerin hepsinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak, biz konumuz gereği bunlardan, kelime grupları arasında yer alan **birleşik fiil** üzerinde duracağız. Kelime grupları içinde bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelimeler topluluğundan oluşan **birleşik fiiller** oldukça önemli yer tutmaktadır. Zaman içinde bazı fiillerin yeni ortaya çıkan kullanışları, birleşik fiilin bir parçası oldukları düşüncesini doğurmaktadır. Bu sebeple, bu tür fiillerin bazı kullanımlarının yardımcı fiil mi, yoksa esas fiil göreviyle mi kullanıldığını ayırt etmek gittikçe zorlaşmıştır (Zülfikar, 2005). Bu fiillerden

* Yrd.Doç.Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi.

biri de **başla-** fiilidir. başla- fiili yönelmeli –mA ve –mAk ‘lı isim-fiil aldığı takdirde bu yapı bir birleşik fiil midir? Yani başla- fiili burada esas fiil olarak mı, yoksa yardımcı fiil olarak mı kullanılmıştır? Bu yazıda bu soruya cevap aranacaktır.

Almanca Zusammengesetztes Verbum, Komplexes Verbum; Fransızca Verbe Compose, Verbe Complex; İngilizce Compound Verb, Complex Verb; Osmanlıca Mürekkep Fiil terimleri ile karşılanan birleşik fiiller konusu aslında Türkiye Türkçesi açısından yeteri kadar derinlemesine çalışılmadığı için yapılan tanımlamalar ve tasnifler, bu konuda kafalarda oluşan sorulara cevap vermediği gibi yeni soru işaretlerinin oluşmasına sebep olmaktadır.

Birleşik fiil konusunda kimler ne demiş? Kısaca göz atalım:

Ergin “*Birleşik fiil, bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur.*” (Ergin,1972;386)

Korkmaz, “*İsim soylu bir kelimeyle etmek, eylemek, olmak yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türü* (Korkmaz,1992) şeklinde tanımlamıştır.

Topaloğlu’nun tanımı da Korkmaz’ın tanımına benzer, “*Bir yardımcı fiilin bir isme veya bir fiil şekline eklenmesiyle meydana gelen öbek.*” (Topaloğlu, 1989)

Hatipoğlu ise , “*birleşik eylem: Bir sözcük ile biçim veya anlam bakımından kaynaşıp, kalıplaşan eylem.*” diyerek birleşik fiillerdeki kaynaşma ve kalıplaşma özelliğini vurgulamıştır. (Hatipoğlu, 1982)

Ercilasun “*Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas; mânâca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muâmesi görmektir. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar; asıl mânâlarından az veya çok farklı , yeni ve tek bir mânâ ifade etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiilde de bu, böyledir. İster iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun her birleşik fiil, bir tek kavramı karşılar. Hareket, oluş ifade eden bir kavramı karşılamak için basit ve türemiş fiillerden nasıl istifade ediyorsak, birleşik fiillerden de aynı şekilde faydalanırız. Yani bir kavramı anlatma ve fonksiyon bakımından basit ve türemiş fiillerle birleşik fiiller arasında hiç fark yoktur. Tıpkı yapım eki ile türetilmiş bir fiilin tek bir oluşu veya kılışı ifade etmesi gibi, kelimelerin bir araya getirilmesiyle meydana gelen birleşik fiil de tek bir oluşu veya kılışı anlatır.*” (Ercilasun,1984:48) diyerek konuya açıklık getirmiştir.

Gabain, “*Birbirine bağlı iki fiil şeklinin sıkı surette birleşmesinden meydana gelen ve yalnız bir oluş anlatan fiil birleşmelerinin birinci kısmı yeni fikir nüansları veren bir zarf değildir.*” (Gabain,1953: 16) diyerek yalnızca iki fiilin birleşmesinden oluşan grubu içine alan bir tanımlama yapmıştır.

Zeynalov “*Birleşik eylemleri, analitik yolla oluşan çeşitli birleşmelerin içindekilerden ayırmak için birkaç ana prensibe dayanmak gerekiyor. Evvelâ birleşik eylemlerden her kısmının müstakil anlamı olmalı. Her iki taraf eylem olarak karışmalı ve tek bir mefhum oluşturmali. Böyle olduğunda çeşitli terkiбі eylemler, eylemli birleşmeler, tasvirî eylem şekilleri bu gruba dahil olamaz.*” (Zeynalov, 1986;455-468) diyerek diğer araştırmacılardan farklı bir bakış açısı getirir.

Z. Kargı Ölmez de Zeynalov’a benzer bir düşünceyi dile getirir; *iki adın ya da ad soylu sözcüğün birleşik ad oluşturduğu gibi sadece iki eylemin anlam ve biçim yönünden kalıplaşarak oluşturduğu yapılarıdır. Yani tasvir fiili denilen gidivermek, düşeyazmak, yapabilmek gibi sözcüklerdir.*” (2003;120)

Zeynalov, Zuhâl Kargı Ölmez ve Gabain **birleşik fiil** terimi ile fiil+ fiil birleşmesini kabûl ederken, diğer araştırmacılarımızın hem isimlerle hem fiillerle birleşerek tek bir eylemi karşılayan yapıları ayırım yapmadan birleşik fiil kabul ettiklerini görmekteyiz. Ancak bu bakış açısı farkı, yazımızın

konusu olan **yönelmeli isim-fiil almış başla-** fiilinin birleşik fiil olup olmadığı konusuna herhangi bir açıklık getirmediği için konu üzerinde daha fazla durmayı gerekli görmüyor ve yardımcı fiil konusunda dil bilgisi uzmanlarının görüşlerine değinmek istiyorum:

Korkmaz “İsim soylu veya isimleşmiş fiil soylu Türkçe kelimelerle, yabancı kaynaklı isim soylu kelimelerin fiilleştirilmesinde kullanılan *imek, etmek, olmak, eylemek, kılmak* fiilleri: *yorgundum* (< *yorgun i-dim*), *hissetmek, yardım etmek, kanaat etmek, şükr eylemek, namaz kılmak, hasıl olmak, hazır olmak, iyi olmak, pişman olmak, disipline etmek, sosyal olmak, gidecek olmak, okumuş olmak, yazmaz olmak vb.*” (Korkmaz,1992) şeklinde tanımlamıştır.

Güneş, “İsimlerle kullanılarak, onların anlamına hareket ifadesi kazandıran; veya birlikte kullanıldıkları asıl fiilin anlamında bir takım değişiklikler meydana getiren fiillerdir. Yardımcı fiillerin bir kısmı, asıl fiil olarak da kullanılır. Bazı yardımcı fiiller ise hem isimlerle, hem fiillerle bir araya gelerek birleşik fiil oluşturabilir; bu esnada kendi özel anlamından uzaklaşarak, adeta bir yapım eki özelliği kazanır.” (Güneş,1995: 160) şeklinde ifade etmiştir.

Türkçe Sözlükte de benzer bir karşılık verilmiş, “İsim soylu kelimelerin veya bazı fiilimsilerin fiil gibi kullanılmalarını sağlayan *imek, etmek, eylemek, olmak, kılmak* fiilleri, yardımcı eylem: *Hasta idim. Naz eyledi. Arz olunur gibi.*” (<http://www.tdk.gov.tr/TKKSOZLUK/SOZBUL>).

Topaloğlu ise yardımcı fiil ve yarı yardımcı fiil terimleri olarak iki farklı terim kullanmayı uygun bulmuş:”*yardımcı fiil.* (*Osm. Fi'l iâne; Fr. Verbe auxiliaire*). *İsimlerin sonuna gelerek onların fiil gibi kullanılmalarını sağlayan tek başına da anlamı olduğu hâlde genellikle bu görevi yerine getirmeye yarayan fiil. Bugünkü Türkçede kullanılan yardımcı fiiller etmek, eylemek, olmak kılmak'tır. yarı yardımcı fiil: Tek başına anlamı olduğu hâlde zarf-fiil eki -(y)A ve -(y)I almış bazı fiillerden sonra gelerek birleşik fiil yapan fiil.*” (Topaloğlu, 1989)

Ergin, birleşik fiil grubu hakkında bilgi verirken yardımcı fiili “*Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller ise bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy-(ko-) fiilleridir. Bunların başına fiillerin vokal, nadir olarak da -ip, ip gerundiumu getirilerek birleşik fiil yapılır. Asıl mânâ gerundium fiilinin mânâsıdır. Yardımcı fiiller mânâları ile değil, sadece yardımcı fiil fonksiyonu ile çekim unsuru olarak vazife görürler*” (1972;386) şeklinde ifade etmiştir.

Zuhal Kargı Ölmez, yardımcı eylemleri sadece ad ya da ad soylu sözcükler ve eylemsilerle birlikte kullanılan ve onları eylemleştiren, kimi zaman da birleştiği sözcükle beraber gerçek anlamından sıyrılarak deyim oluşturan eylemler ya da sözcükler olarak kabul edebiliriz (Ölmez, 2003;120), diyerek konuya Ergin’den farklı bir şekilde yaklaşmıştır.

İleri sürülen bu görüşlerden anlaşılacağı gibi yardımcı fiilin görevi birinci kelimeyi fiilleştirmek veya birlikte kullanıldığı fiilimsileri tasvir etmektir. Yani yardımcı fiil olarak kullanılan kelime, anlamı ile oluşturduğu birleşik yapıya bir katkıda bulunsa da vazifeli bir unsur olarak düşünmek yanlış olmayacaktır. Ergin “ *Eğer bir fiil kendi manası ile kullanılmışsa zarf almış müstakil fiilden ibarettir. Yok eğer o fiil manası ile değil de çekim unsuru olarak görülüyorsa yardımcı fiildir ve orada birleşik fiil vardır*” (Ergin, 1972: 388) diyerek bu konuda çok kesin bir ifade kullanmıştır. Birleşik fiil, yardımcı fiil kavramlarını bu şekilde açtıktan sonra, yazımıza konu olan **-mAyA başla-** şeklinde bir birleşik fiilden söz edilebilir mi sorusunun cevabını arayalım. Öncelikle, araştırmacıların bu konuda ileri sürmüş oldukları görüşlere bakalım:

Gabain, “**Türkçede Fiil Birleşmeleri**” adlı makalesinde üç grup birleşmeden söz eder; bunlardan üçüncüsünde **modal yardımcı fiillerle** olan birleşmelerden söz ederken, bu yardımcı fiillerin esas anlamlarını tamamen koruduklarını belirttikten sonra *başla-, bil-, buyur-, gör-, kal-, kel-, sa-* fiillerinin bu tipten modal fiiller olduğunu ifade eder. Bu fiil birleşmelerine verdiği örnekler de şu şekildedir:

Ol sözleri söyleyü başladı : başla- fiili ile ilgili olarak bugün bu birleşmenin mastarın dativ hali ile kullanıldığını da belirtir.

Sakla-yu bil-, gitmeye bilirsin

otar-ı gidesiz (otlatmaya gidersiniz)

tar dirilme-yi gör ! (sakın darda kalma)

ve-re kıl !

ver-e kel ! (veriver) gibi. (Gabain,1953: 24-25)

Karahan “ **Başla-**, çalış-, iste- gibi aslında yardımcı fiil olmayan bazı fiiller; “- maya **başla-**, - mak iste-, maya çalış-“ kalıpları içinde yardımcı fiil olarak da kullanılır ve birlikte kullanıldığı hareket isimlerini tasvir eder” (Karahan, 2005:79) diyerek - **mAyA başla-** birleşik fiilin varlığını dile getirmiştir.

Zülfikar (2005:sayı: 643) ise, yapmak fiili yardımcı fiil mi yoksa esas fiil mi, bunu ayırt etmek gittikçe zorlaşıyor dedikten sonra, burada yalnızca yapmak fiili ele alındı. Aynı gelişme ve yaşanan sorunlar *olmak, almak, başlamak, bulunmak ve koymak* gibi fiillerde de söz konusudur diyerek sorunu dile getirmiş ama bu konuya daha fazla açıklık getirmemiştir.

Eckmann, Çağatayca El Kitabı adlı eserinde **başla-** fiilini bir birleşik fiilin parçası olarak değerlendirmiş. “ *akara başladı baş u töküle başladı tiş “ baş ağarmağa ve diş dökülmeğe başladı” FK 76b:12 kan saça başladı yığıdın közi “ gözü ağlamaktan kan saçmağa başladı” H 42a:4. Gerundium yerine bazen – mak/- mek fiil ismi kullanılır” ulus başladı ‘arz-ı hal eylemek, Sikender bile kil ü kal eylemek” halk dilek sunmaya, İskender ile sohbet etmeye başladı” İsk.209b:16*” (Eckmann,1988:109)

Hacıeminoğlu da Çağatayca iktidar ifade eden birleşik fiiller başlığı altında **başla-** fiili ile kurulanlara *akara başla-* ve *saça başla-* örneklerini vermiştir(Hacıeminoğlu,1992;268).

Bayraktar da **başla- Yardımcı Fiili ile Yapılan Birleşik Fiiller** başlığı altında “{- A} **başla-** eklendiği fiile “-maya başlamak” anlamı veren bu birleşik fiil, **başla-** yardımcı fiilinin {-A} zarf-fiil ekiyle bir arada kullanımından oluşmaktadır. İlk olarak Harezmi Türkçesinde kullanımı tespit edilen bu birleşik fiil, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde de kullanılmaya devam etmiş, Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür.” diyen Bayraktar başla- fiilinin tarihî metinlerdeki bu kullanımını bir yardımcı fiil olarak değerlendirmiştir (Bayraktar, 2004: 370-371).

Şimşek ise, günümüz Türkçesinde böyle bir birleşik fiilin varlığından daha kesin bir ifade ile söz eder:”Yönelme durumundaki -mek’li eylemden sonra gelen **başla-** eylemi de bileşik eylem oluşturur. Bu bileşik eylem “Başlama eylemi” ile görevdeş görünüyor:

kullanılmağa başlamak=kullanılır olmak

çekinmeğe başlamak=çekinir olmak

uygulamaya başlamak=uygulanır olmak

tanınmağa başlamak=tanınır olmak

hissetmeğe başlamak= hisseder olmak

Görüldüğü gibi, bu bileşik eylem, kavram yönünden, geniş zaman ortacı ile “olmak” yardımcı eyleminden oluşan “Başlama eylemi “ile büyük ölçüde uyuşmaktadır. Bunun nedeni “başlamak” eyleminin sözlük anlamının, söz konusu kavrama uygun düşmesidir.

Sonuç olarak “demek istemek”, çekinmeğe başlamak” gibi bileşiklerin oluşturdukları öğelerin kavramca da vurguca da birleştiği düşünülerek “ bileşik eylem” olarak alınmalarında zorunluluk vardır” (Şimşek,1987;65-66)

Hacıeminoğlu (1992) ve Ecmann’ın (1988) birleşik fiil olarak değerlendirdikleri **fiil + ünlü zarf-fiil + başla-** kullanımına Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise böyle bir kullanıma rastlanmamıştır. Tarihî metinlerdeki –I **başla-** ve –A **başla-** kullanımları yerine Türkiye Türkçesinde –mAyA **başla-**, -mAĞA **başla-** kullanılmaktadır, düşüncesi ile görüldüğü üzere bu konuya yer veren araştırmacılar yönelme durumundaki –mek’li fiilden sonra gelen **başla-** fiilinin birleşik fiil oluşturduğu görüşündedirler. Ancak bu konuda Ergin “ Bugün vokal gerundiuları tek olarak kullanılmadıkları için görüldükleri yerde birleşik fiilin var olduğu kolayca anlaşılır. Eski devirlerde ise vokal gerundiumu birleşik fiil unsuru olduğu gibi tek başına zarf da olduğu için o devirlerde birleşik fiille zarflı müstakil fiili ayırmak biraz dikkat ister. Hatta bazı tanınmış gramerciler bu hatayı işlemişler ve eski devrin zarflı müstakil fiillerini de birleşik fiil olarak göstermişlerdir.” (Ergin;1972: 388) diyerek bu konuda uyarmıştır.

Türkiye Türkçesinde –maya **başla-** ve mağa **başla-** kalıbında bir birleşik fiil olup olmadığını anlamak için öncelikle **başla-** fiilinin anlamına TDK Türkçe Sözlük’ten bakarak başlayalım:

başlamak (-e) 1. Bir işe girişmek, harekete geçmek:” Şairliğe on sekiz yaşında gazel ve rübailerle başlamıştı.”H.Taner; 2. (nsz) Çalışır, işler yürür duruma girmek: “ Bundan başka , evlenme hayatı da oldukça başarılı başladı.” H.E. Adıvar; 3. Olmak, oluşmak, ortaya çıkmak, doğmak:” Şiirimiz milletimizin Anadolu’daki teşekkülü ile başladı.” Y.K Beyatlı; 4. Görünmek;” Kasabanın kenar mahallelerinden sonra bir mezarlık başladı:” S.F Abasıyanık;5. Etkisini gösterme: “ Kış başlarken yapraklar döküldü.” C.Uçuk; 6. Hoş olmayan bir davranışa koyulmak: “Etraftaki çocuklara gene arsızlanmaya başladılar.” O. C. Kaygılı. **Başlama!**(hoş olmayan bir söz veya davranışla ilgili olarak) “tekrarlama” anlamında emir: Gene başlama ! (TDK, 2005)

Verilen örnek cümlelerde **başla-** fiilinin yönelmeli dolaylı tümleş aldığı görülmektedir. Bu cümlelerden birini inceleyelim:

Şairliğe: **DT** on sekiz yaşında; **ZT**, gazel ve rübailerle: **ZT**, başladı : **Yk**.

Benzer birkaç cümleye de bakacak olursak:

Bu yıl çocuklar okula 12 Eylül’de başladılar.

Teze yeni başladı.

Bağ bozumuna bugünlerde başladı.

IMF heyeti temaslarına başladı.

Rolling Stones dünya turuna başladı.

Bülent Arınç temaslarına başladı.

Karadeniz TV test yayınına başladı. Bu cümlelerde de **başladı** yüklemi altı çizili kelimeleri dolaylı tümleç (yer tamlayıcısı) olarak almıştır.

Bir de şu cümlelere bakalım:

Bazen büsbütün çocuklaşarak Emeti Kadın'la şakalaşmağa başlıyorum. Y

Beni görünce bir çığlık kopardı ve aksi yöne dolu dizgin koşmağa başladı. Y

Altın başı bir çoban yıldızı gibi parıldamağa başladı. Y

O adam, orada bir yolun ortasında, şaşırmış gibi duruyor ve etrafına bakınıyor, sonra gene birkaç adım yürümeye başlıyordu. Y

Bu gruptaki cümlelerin birinci grup cümlelerden farkı burada **başla-** fiiline yönelme haliyle bağlanan grubun –mAk'lı bir isim-fiil grubu olmasıdır. Bu tip cümleleri çözümlerken yüklemi sadece **başla-** olarak mı yoksa *şakalaşmağa başla-*, *koşmağa başla-* *parıldamağa başla-* olarak mı alalım. şakalaşmağa **başla-** olarak aldığımızda bu grubu bir birleşik fiil, **başla-** fiilini de yardımcı fiil olarak değerlendirmiş oluyoruz.

Aşağıdaki örneklere anlam açısından bakıldığında **başla-** fiilinin esas anlamı ile kullanıldığı çok rahat görülebilir:

Bazen büsbütün çocuklaşarak Emeti Kadın'la şakalaşmağa başlıyorum. Y (girişmek)

Beni görünce bir çığlık kopardı ve aksi yöne dolu dizgin koşmağa başladı. Y (girişmek)

Altın başı bir çoban yıldızı gibi parıldamağa başladı. Y(olmak, oluşmak, ortaya çıkmak; doğmak)

O adam , orada bir yolun ortasında , şaşırmış gibi duruyor ve etrafına bakınıyor, sonra gene birkaç adım yürümeye başlıyordu. Y (harekete geçmek)

Nurettin Demir ve Emine Yılmaz Türk Dili El Kitabı adlı birlikte hazırladıkları eserde kelime grubu hakkında bilgi verirken bir konuya işaret etmektedirler:

Cümlede yan yana durumdaki kelimelerin bir grup oluşturup oluşturmadığını anlamının bir yolu cümledeki öge dizilişini değiştirmektir. Değiştirme sırasında birlikte hareket eden kelimeler bir grup oluşturuyor demektir (Demir- Yılmaz; 2005:201) Aşağıdaki örneği bu açıdan inceleyelim:

Ama o parasızlık dönemimde sıkıntidan kitap okumaya başladım sayılır.

Bu cümlede **okumaya başladım** mı kelime grubudur, yoksa **kitap okumaya** mı? Bunun cevabını bulmak için öge dizilişini değiştirelim, *Ama kitap **okumaya** o parasızlık dönemimde sıkıntidan **başladım sayılır.*** Görüldüğü gibi **kitap** kelimesi **okumaya** isim-fiilinden ayrılmayıp birlikte hareket ederken, **başladım** fiili ile **okumaya** kelimesi birlikte hareket etmemektedir. Bu da –mAyA başlamak şeklinde bir birleşik fiilin varlığını kabul etmemizi güçleştiriyor.

Ayrıca Türkçede, kelime gruplarının ana yapısında önce ana unsur, daha sonra yardımcı unsur gelirken sadece **edat gruplarında ve birleşik fiillerde** tersi bir durum göze çarpar; önce ana unsur sonra yardımcı unsur gelir. Çünkü dilin mantığı iki grupta da vazifeli unsuru ek gibi telâkki ettiği için, ana kelimenin sonuna eklemiştir. Bu sebeple edat gruplarında edatla ismin yeri kesinlikle değişmez; **Ben**

senin için ölüyorum, yerine **Ben için senin ölüyorum**, diyemeyiz. Bu açıdan birleşik fiillere de baktığımızda edat gruplarındaki kadar kesin olmasa da onlara benzer bir durumla karşılaşırız. Örneğin;

1. Sizi rahatsız etmek istemezdim. Sizi etmek rahatsız istemezdim.
2. Burada kendimi yabancı hissediyorum. Burada kendimi yabancı ediyorum his.
3. Bana biraz yardım eder misin? Bana biraz eder misin yardım?
4. Sağlıklı olduğumuz için şükreyledik. Sağlıklı olduğumuz için eyledik şükr.
5. Akşam çıkmaya hazır ol. Akşam çıkmaya ol hazır.
6. Nerdeyse gidecek olduk. Nerdeyse olduk gidecek.
7. Sen daha iyi yazabilirsin. Sen daha iyi bilirsin yaza.
8. Elimdeki süpürgeyi kapıverdi. Elimdeki süpürgeyi verdi kapı.
9. Uzun süre arkasından bakakaldık. Uzun süre arkasından kaldık baka.
10. Başımıza gelenlere herkes şaşır kaldı. Başımıza gelenlere herkes kaldı şaşır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi birleşik fiillerde unsurların yeri değiştirildiğinde bir kısımda tamamen bozuk bir ifade (1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10), iki örnekte de devrik bir yapı ortaya çıkmaktadır (3, 4,). Burada gelmek istediğim nokta şu, eğer **başla-** fiili ile kurulan bir birleşik fiil grubu varsa, bu birleşik fiil grubunda da **başla-** yardımcı fiil konumundadır, bu durumda diğer birleşik fiillerde olduğu gibi yardımcı fiilin yerinin değişme ihtimali olmamalı veya zayıf olmalı. Asıllarında **başla-** fiilinin sonda yer aldığı bazı cümlelerdeki **başla-** fiillerinin yerlerini değiştirelim:

*Bazen büsbütün çocuklaşarak, **başlıyorum**, Emeti Kadın'la şakalaşmağa. Y*

*Beni görünce bir çılgılık kopardı ve **başladı**, aksi yöne dolu dizgin koşmağa. Y*

***Başladı**, altın başı bir çoban yıldızı gibi parıldamağa. Y*

*O adam , orada bir yolun ortasında , şaşırmış gibi duruyor ve etrafına bakınıyor, sonra **başlıyordu**, gene birkaç adım yürümeye. Y*

Örneklere de görüldüğü gibi **başla-** fiilinin yeri değişince cümlede herhangi bir anlatım bozukluğu meydana gelmiyor; yalnızca devrik bir cümle kullanılmış oluyor. O hâlde **başla-** fiili ile -mAyA (-mAğA) isim-fiilinin bir grup oluşturduğunu söylemek zordur.

Durumu daha da netleştirmek için **başla-** yerine yine yönelmeli -mAk isim-fiili alan başka fiillere de bakalım. **Gözlerinden yaşlar geliyor, bir yandan da önündeki satırları okumaya çalışıyordu.** Cümlesini çözümlerken *okumaya çalışıyordu*'yu mu yüklem alacağız yoksa sadece *çalışıyordu*'yu mu? Bu cümlede **çalış-** fiili yerine **gel-** fiilini koyunca anlamda her hangi bir boşluk görmüyoruz, demek ki **çalış-** fiili yardımcı fiil olarak değil, tek başına cümlenin yükünü üzerine alan, anlamıyla cümlede yer alan bir ana unsur olarak görev almıştır. Aynı türden birkaç örneğe daha bakalım: *Mademki gelenler bizi kurtarmağa geliyormuş, bunlar kime karşı silah kullanıyorlar? Y* Bu cümlede de yüklemi, **kurtarmağa geliyormuş** şeklinde mi almalıyız yoksa **geliyormuş** olarak mı? Burada **gel-** fiilinin temel anlamı açık olarak görülmektedir, o hâlde **geliyorlarmış** kelimesi yüklem, **bizi kurtarmağa** kelimeleri de cümlenin

dolaylı tümlecidir. *Şu hâlde, bunlar, diyorum, ne yapmağa gittiler?* Y Cümlesinde de benzer durum dikkati çekiyor. Yine yüklem *yapmağa gittiler* değil *gittiler* kelimesidir. Çünkü *git-* fiili cümlenin yükünü üzerine alacak temel anlama sahiptir. Bu tipten örnekleri çoğaltabiliriz:

Akıbet, *Bekir Çavuş'a maksadımı anlatmaya muvaffak oldum.* Y

Seni almaya geldim. Y

Tıpkı *eski Türk masallarında sevgilisini aramağa çıkan* demir çarıklı aşıklar gibi, durmadan dinlenmeden gideceğim. Y

Biz sizi halife tarafından kurtarmağa geliyoruz. Y

Merak etme, işte, ben *söndürmeğe gidiyorum.* Y

Denilebilir ki, bir yılan bir kurbağayı *yutmağa çalışıyor.* Y

Konuya bir de şu şekilde bakalım, aynı cümlede yalnızca fiili değiştirelim:

1. Yaşlı kadın bebeği uyutmaya **çalıştı.**

2. Yaşlı kadın bebeği uyutmaya **geldi.**

3. Yaşlı kadın bebeği uyutmaya **gitti.**

4. Yaşlı kadın bebeği uyutmaya **uğraştı.**

5. Yaşlı kadın bebeği uyutmaya **çıktı.**

6. Yaşlı kadın bebeği uyutmaya **gayret etti.**

7. Yaşlı kadın bebeği uyutmaya **başladı.**

8. Yaşlı kadın bebeği uyutmaya **devam etti.**

Bu cümlelerde değişen sadece fiillerdir; bu durumda eğer **-mAyA başla-** fiilini birleşik fiil olarak kabul edersek, **-mAyA çalış-, gel-, git- uğraş-,çık-, gayret et-** fiillerini de birleşik fiil olarak kabul etmemiz gerekir. Hâlbuki bu fiillerin kendi anlamları ile cümlede vazife gördükleri, oldukça açıktır. Dikkat edilirse bütün bu cümlelerin ortak özelliği, yüklem anlamını tamamlayan yönelmeli ögenin **-mA** veya **-mAk** eklerinden biriyle oluşturulmuş olmalarıdır. İsim-fiili kaldırıp yerine herhangi bir isim koyunca, yüklemi tespit etmedeki tereddüt ortadan kalkıyor. Örneğin: *Çocuk yazmaya başlamıştı*, cümlesinde *yazmaya* kelimesi yerine, anlatılmak istenen şey aynı olmamakla birlikte, **yazıya** kelimesini koyunca, *Çocuk yazıya başlamıştı*, cümlesinde ise herhangi bir tereddüde mahal olmadan yüklem **başla-** fiilidir diyebiliyoruz.

Acaba **başla-** fiilinin yönelmeli isim-fiille kullanımını Banguoğlu'nun “ *Gerçekten dilimizde tıpkı tasvir fiiller kalıbında kurulmuş olup tasvir fiil anlatımı taşımayan, yani ikinci fiilin esas anlamında olan bileşiklere rastlanmakta (çıkagelmek, alakoymak)*” (Banguoğlu,1995:493) diye ifade ettiği gibi *yarı tasvir fiil* olarak kabul etmek mümkün olabilir mi ? diye bakınca ise iki farklı yön dikkat çekmektedir:

1. **başla-** fiilinin yönelmeli isim-fiille kullanımı, Banguoğlu'nun *tasvir fiili kalıbı* dediği fiil + ünlü zarf-fiil + fiil kalıbına uymamaktadır.

2. Banguoğlu'nun *yarı tasvir fiiller* diye adlandırdığı *çıkagelmek* ve *alakoymak* örneklerinde 1. fiille 2. fiilin yerini değiştirdiğimiz takdirde anlamsız olmaktadır.

Günlerden bir gün babası çıkageldi. Günlerden bir gün babası geldi çıka.

Bütün gün beni işimden alıkoydu. Bütün gün beni işimden koydu alı.

Hâlbuki yukarıda bizim bazı cümlelerle yaptığımız denemelerde **başla-** fiili ile yönelmeli isim – fiilin yerini çok rahatlıkla değiştirebilmekteyiz. Bu durumda **başla-** fiilinin yönelmeli isim-fiille kullanımına *yarı tasvir fiil* de demek mümkün görülmemektedir.

Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri adlı eserinde *belirleyici birleşik fiiller* adı altında şu örneklere yer veriyor ve birkaç örnekle sınırlı kaldığını ifade ediyor: *çıkagel-*, *alakoy-*, *alıkoy-*, *okumaya başla-*, *dolaşmaya başla-*, *yemeğe çalış-*, *dikmeye kalk-* Korkmaz, ilk iki örneğin dışında diğer örneklerin kavram karşılığını vermemiştir (Korkmaz, 2003;). Ancak Korkmaz'ın, aynı eserin isim çekim eklerinden **yönelme hali** hakkında bilgi verirken “ *Yer, yön gösteren adlar ile diğer bir kısım adlarda yer tümleci oluşturur*” dedikten sonra verdiği örnekler *belirleyici birleşik fiil* hakkında verdiği bilgi ile çelişmektedir: “*Kapısını açtı ve hayretle durakladı. Elektriği kapadığını hatırlamış ve kimin açtığını düşünmeye başlamış olacaktı.*(P. Safa Y. 105) *Genç adam sokağa çıkınca âdeta koşmaya başladı* (Y.K. Karaosmanoğlu, KK,113) Bu örneklerde **başla-** fiili yüklem, **yönelmeli isim-fiil** ise yer tümleci olarak belirtilmiştir. O hâlde –mAyA başla- diye bir birleşik fiilin varlığı konusunda Korkmaz'ın da tereddütleri vardır.

başla- fiili ve onun aldığı yönelmeli isim-fiili bir birleşik fiil yapısı içinde kabul ettiğimiz takdirde aşağıdaki örnekler için ne diyeceğiz?

okumaya ada-, *okumaya ihtiyaç duy-*, *okumaya ikna et-*, *okumaya imren-*, *okumaya kafa yor-*, *okumaya kalk-*, *okumaya kalkış-*, *okumaya karar ver-*, *okumaya koyul-*, *okumaya mani ol-*, *okumaya mecbur ol-*, *okumaya niyetlen-*, *okumaya odaklan-*, *okumaya özen-*, *okumaya özen göster-*, *okumaya sevk et-*, *okumaya teşvik et-* *okumaya uğraş-*, *okumaya üşen-*, *okumaya yardımcı ol-*, *okumaya yelten-*, *okumaya yönel-*, *okumaya zorla-*, *okumaya ağırlık ver-*, *okumaya alış-*, *okumaya ara ver-*, *okumaya cüret et-*, *okumaya çağır-*, *okumaya çalış-* *okumaya dal-*, *okumaya davet et-*, *okumaya değer er-*, *okumaya devam et-*, *okumaya diren-*, *okumaya doy-*, *okumaya düş-*, *okumaya engel ol-*, *okumaya erin-*, *okumaya gayret et-*, *okumaya geç-*, *okumaya giriş-*, *okumaya git-*, *okumaya gönder-*, *okumaya hak kazan-*, *okumaya hazırlan-*, *okumayı sürdür-*, *okumaya hız ver-* vb.

Ayrıca yüklemeli veya çıkmalı isim-fiil alan aşağıdaki örnekleri de bu şekilde birleşik fiil mi kabul edeceğiz?

okumayı bitir-, *okumayı iste*, *okumayı bırak-*, *okumaktan vazgeçmek*, *okumaktan usanmak* vb.

Meselâ *okumaya başla-* ile *okumaya devam et-* ve *okumayı bitir-* , *okumaya son ver-* arasında ne fark var?

Sonuç

Eğer **başla-** fiili ile yönelmeli isim-fiili bir *yarı tasviri fiil* (Banguoğlu, 1995;493) veya *belirleyici birleşik fiil* (Korkmaz, 2003) yahut da *modal yardımcı fiillerle kurulan fiil birleşikleri* (Gabain, 1953; 24-25) olarak alacaksak, o zaman bunu **başlamak** fiili ve birkaç fiille sınırlı tutamayız. Tasviri birleşik fiiller için bir madde daha açıp yönelmeli isim-fiillerle fiillerin birleşmesinden oluşan tasviri fiiller demek gerekir. Yukarıda örneklerini verdiğimiz diğer fiiller ve benzeri kullanımdaki fiilleri de bu başlık altında değerlendirmemiz gerekir. Fakat yaptığımız denemelerde de açıkça görülmüştür ki, bazı araştırmacıların

tasviri veya yarı tasviri fiil dediği, Gabain, Zeynalov ve Ölmez'in birleşik fiil olarak kabul ettiği fiil+ fiil birleşmelerinde 1. fiille 2. fiilin yerinin değiştirilmesi mümkün olmamaktadır. Hâlbuki **başla-** ve aldığı yönelmeli isim-fiilin yerleri cümle içinde rahatlıkla değişebilmektedir. Bütün bunlara dayanarak –mAyA (-mAğA) başla- diye bir birleşik fiilin varlığından söz edemeyiz.

Kısaltmalar

DT	: Dolaylı tümleç
ZT	: Zarf tümleci
Yk	: Yüklem
Y	: Yaban- Yakup Kadri Karaosmanoğlu

Kaynaklar

- 📖 BANGUOĞLU, Tahsin (1995), **Türkçenin Grameri**, Ankara, TDK Yayınları.
- 📖 BAYRAKTAR, Nesrin (2004), **Türkçede Fiilimsiler**, Ankara, TDK yayınları.
- 📖 DEMİR, Nurettin-Emine YILMAZ (2005), **Türk Dili El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yayıncılık.
- 📖 ECKMANN, Janos (1988), **Çağatayca El Kitabı** (Çeviren: Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- 📖 ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984), **Kutadgu Bilig Grameri- Fiil**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları.
- 📖 ERGİN, Muharrem (1972), **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- 📖 GABAİN, A. V. (1953), “Türkçede Fiil Birleşmeleri”, **TDYA- Belleten**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- 📖 GÜNEŞ, Sezai (1995), **Türk Dil Bilgisi**, İzmir.
- 📖 HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992), **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Eskişehir, Kültür Bakanlığı Yayınları/1348.
- 📖 HATİPOĞLU, Vecihe (1982), **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, A:Ü: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- 📖 KARAHAN, Leyla (2005), **Türkçede Söz Dizimi**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- 📖 KORKMAZ, Zeynep (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları.
- 📖 _____ (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara, TDK Yayınları.
- 📖 ÖLMEZ, Zuhâl (2003); “*Çağataycada Yardımcı Eylemler ve Deyimler Üzerine*”, **Mustafa Canpolat Armağanı** (Yayımlayanlar Aysu Ata - Mehmet Ölmez), Ankara, Şafak Matbaası.
- 📖 ŞİMŞEK, Rasim (1987), **Örneklerle Türkçe Sözdizimi**, Trabzon, Kuzey Gazetecilik ve Matbaacılık ve Ambalaj San. A.Ş.
- 📖 TDK Türkçe Sözlük: <http://www.tdk.gov.tr/TKKSOZLUK/SOZBUL>.
- 📖 TOPALOĞLU, Ahmet (1989), **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Ötüken Neşriyat A. Ş.
- 📖 ZEYNALOV, F. R. (1986), “Türk Dillerinde Birleşik Eylem Meselesi”, **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili Edb. Dergisi**, C: 24-25, 980-1986, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- 📖 ZÜLFİKAR, Hamza (2005), “Doğru Yazalım, Doğru Konuşalım”, **Türk Dili**.

TARİHİ KAYNAKLARDA ŞABDAN BAATIR CANTAY OĞLU'NUN

DEVLET FAALİYETLERİ

Şabdan Baatır Cantay Oğlu's Governmental Activities in the Historical Documents

*Döölötbek SAPARALIYEV**

Özet

Makalede XIX yüzyılın ikinci yarısı ile XX yüzyılın ilk çeyreğinde kendisinin siyasi faaliyetleri ile Türkistan halklarının tarihlerine önemli iz bırakan Şabdan Baatır Cantay Uulu'nun (1838-1912) Kırgızistan'daki Rusya'nın sömürgecilik siyasetine karşı durması ve kendi milleti için yaptığı hareketleri, onun içinde Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid ile olduğu siyasi irtibatları yeni arşiv belgelerinin temelinde araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alay, Suzak, Mekke ve Medine, Pişpek, Rusya, Türkistan, Türkiye

Abstract

In this paper, Şabdan Baatır Cantay Uulu's political activities between XIX. Century's second half and XX. Century's first quarter (1838-1912) is examined. Uulu's activities left important marks on Turkistan nations, he stood against the Russian colonial policies, engaged in political communication with Ottoman Emperor Abdulhamid the second. His political activities is analysed on the new archive documents.

Key Words: Alay, Suzak, Mecca, Medina, Pişpek, Russia, Turkistan, Turkey.

Kırgızların ve Kırgızistan tarihi ile ilgili her hangi bir seviyede haberimiz olduğunu düşünmemize rağmen hayatı efsaneye dönüşerek, yüce gönüllü (ali cenap), iyi yürekli, bilge, cömert, merhametli, adil, dürüst, azimli, nüfuzlu gibi bir çok sıfatla anılan Şabdan Baatır Cantay oğlunun (1838 – 1912) ismi ile ilgili duymamış ve bilmemiş olanlarımız az değildir. Elbette ki bunu anlayışla karşılamak mümkündür. Çünkü o hakikaten Kırgız halkının tarihindeki karmaşık ve dönemeçli zamanlarında yaşamış, o zamanın basit bir tanığı olmaktan ziyade, yabancıların sömürgeci işgalleri koşullarında öz halkının layık bir oğlu olarak, yüce devlet adamı olduğunu ispatlamıştır.

Tarihi kaynaklar ve 19. asrın ortalarından 20. asrın başlangıcına kadarki Kırgızistan'daki siyasi durumun analizi ederken, Rusya'nın sömürgeci yönetiminin, yeni ülkeyi idaresinde Şabdan Baatır'ın aracılık etmesinin zamanın şartlarından kaynaklandığını ispatlıyor. O dönemdeki katı muhalifi olan, Pişpek mıntıkası amiri A. Talizin 1896 yılında şöyle yazar: “Şabdan Cantayev'in nüfuzu Rus hükümetine yaptığı hizmetlere dayanır; Şabdan'ın soyluluğu ilk planda olmasına rağmen Kırgızların arasında birinciliği, o kendi akli ve becerisi ile kazandı. Bir de onun, Pişpek amirlerinin hayal bile edemedikleri (baron Ştaketberg ve G.A Kolpakovskiy hariç) çok nüfuzlu tanıdıkları vardır, bu yüzden diğer beylere yapılan muameleyi Şabdan Baatır'a yapamazsınız. Bu halk Şabdan'ı Rus hükümeti nezdinde güçlü ve saygı değer sayıyor. Özellikle onun emeklerine değer veriyorlar ve Kırgızların dediği gibi onun kendisinin kıymetini bilen birçok efendilerle tanışıklığı vardır”¹. Kısa bir süre sonra, Rus idaresinin bir diğer temsilcisi, Yedisu vilayetinin askeri valisinin özel vazifeli müşaviri N.A Prokopov, Yedisu eyaletinin askeri valisi P.P. Ostaşkin'e 1913 yılının 18 Haziranında yazdığı raporunda Tokmok

* Doç. Dr., Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı

¹ Kazakistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi (Bundan sonra kısaca: KCMDA), Fond (Bundan sonra kısaca: F.). 44. Opis (Bundan sonra kısaca: Op). 1. Delo (Bundan sonra kısaca: D). 695. List (Bundan sonra kısaca: L). 2.

bölümünün pristav ştabs – kaptanı Y. Kutukov ile Şabdan'ın yakın münasebetini açıklarken şöyle yazar: Yedisu eyaletlerindeki Kırgızlar arasında Şabdan Cantayev'in olağanüstü nüfuza sahip olması, sadece Tokmok bölümünün değil, bütün Pişpek mıntikasının yönetim işlerindeki yerel idarenin yükünü hafifletip Kırgızlar arasındaki büyük anlaşmazlıklar ile hayvan ve at hırsızlığını durdurarak, Rus halkının muamelesini de düzene sokabildi. 1920 yılının 22 Aralığında meydana gelen depremden sonra ise, Sarıbağış ve Atake beldelerinde depremden zarar görenlerden haberdar olarak, onlara destek çıkararak, yardım parası dağıtılmasını tertipleledi. Şabdan Cantayev kendisinin yaptığı hizmetler karşılığında bir şeyler ummamıştır, hatta ima yoluyla bile hiç bir şey talep eden bir insan değildir, bu yüzden o Kırgızların arasında çok dürüst ve ali cenap insan olarak saygıdeğer biridir².

Şabdan Baatır'ın hayat tarzını ve devleti faaliyetlerine değinirken A. Talizin şöyle yazar: "... o burada mıntika amiri yardımcısına benzer bir rol oynuyor. Ona şikâyetler ile gelirler, yüksek makamın karşısında elinden geldiği, kudretli olduğu meselelerde arka çıkmasını ve mıntikadaki borç anlaşmalarının kararlaştırılmasında Kırgızların adına kefil olmasını rica ederler. O toplum işleri ile her zaman ilgilenir... Halk bayramları sırasında onu selamlamak için gelen Kırgızların kalın kitlesine üç gün yemek verildiğini kendi gözlerimle gördüm. Halk oyunları sırasında müsabakalarda galip gelen Kırgızlara kâğıt para saçıp, ondan sonra heyecanlı halka gümüş paraları avuçla serpererek, çocukça kahkaha atan Şabdan Baatır'ı da gördüm. Bir keresinde o bal kovanlardaki arılara bile hiç bir şey bırakmayarak yeni çekilen 18 pud bal ile Kırgızları doyurmuştu. Kendisinin son binek atını bile fakire verir"³.

Tokmok'taki Rus – Tuzem mektebinin muallimi V. P. Rovnyagin'in sözlerine göre: "Baatır'ın her bir günü iş günü idi. Onun evine uzaktan ve yakın yerlerden yüzlerce Kırgızlar işleri ile ve dilekleri ile gelirlerdi. Şabdan Baatır yalnızca nüfuzu ile Örf hukuku boyunca iki tarafın anlaşmazlıklarını çözen hâkim sıfatıyla ailevi ve örfi anlaşmazlıkları hallederdi. Baatır kendi devrindeki Kırgızların toplumsal düşünce ve duygularına egemen idi. O barış tohumları ekip, muhaliflerinin gönüllüsü olarak, zarar görenlere yardım eli uzatmıştır. Ziyarete gelen biçare Kırgızlar Baatır'ın evinden beslenirlerdi. At, koyun türdeki ve diğer armağanların hepsi tekrar halka dağıtılırdı. Baatır'ın da her hangi birine ret cevabı verdiği hiç bir zaman olmamıştır ve hiç bir Kırgız baatırdan hiç bir şey esirgememiştir"⁴.

Şabdan'ın mıntika amirinin gayri – resmi yardımcısı olmaktan başka, olağanüstü toplanan kurultayların ve tarafsız mahkemelerin bütün meselelerini resmi olarak denetlediğini görürüz. Bu hususta 19. asrın 70'li yıllarında bir arşiv belgesinin altındaki satırlar bariz delil olabilir: " Pişpek mıntikasındaki Kara-Kırgızların beldelerinde, halkın yönetimi, boy Beylerinden ikisi olan Solto boyundan Çolponkul Tınaalı oğlu ve Sarbağışlardan Şabdan Baatır eline geçmiştir; onların elinde bütün hukuki ve idari iktidar toplanmıştır. Halk mahkemeleri olağanüstü kurultaylarda ancak adı geçen Beylerin ruhsatı ile hal olur"⁵. Pişpek mıntikası amirinin sözlerince" onun nazarında (Şabdan Baatır katıldığı zaman) belde idare hizmeti ve yasal mahkemeler gerektiği derecedeki öneminin kaybediyorlar"⁶. Bununla birlikte, askeri polis albayı Şabdan Cantayev'in hizmet listesinde yazıldığı üzere, o "resmen askeri hizmette değildi... Hem yerel yönetimde hem Rus sömürge idaresinde hiç bir makama sahip değildi". Bunun ta kendisi vatana canı gönülden hizmet etmenin harikulade emsali değil midir¹? Devlet idaresinde nadir rastlanan böyle bir olay her vatandaşın memuriyet koltuğu olmadan da toplum için yarar sağlayarak millet tarihinde iyi bir hatıra bırakmasının mümkün olduğunu ispatlar.

Şabdan'ın siyasi nüfuzu sadece Kırgızlarda değil Türkistan'daki Rus yönetiminin orta ve yüksek çevrelerinde de etkili olmuştur. Bu hususta Yedisu eyaletinin askeri valisine, makamını kötüye kullanması ve hizmet yerinde layık olmayan davranışları sebebiyle, Şabdan'ın teklifi ile 1890 yılında

² KCMDA F. 44. Op. 1. D. 20941 L. S.16 – 17

³ KCMDA F. 44. Op. 1. D. 695 L. 5

⁴ Rovnyagin V. Voyskovoy Starşına Şabdan Djantayev (nekrolog) // Semireçenskoe Oblastniye Vedomosti. 1912 y. 29 Nisan s. 9

⁵ Sit. po: Usenbayev K. O Şedrom Manape, O Smelom Batre // Sovetskaya Kirgiziya 1991 y. 5 Ocak s. 6

⁶ KCMDA F. 44 Op. 1. D. 695. L. 4

Pişpek mıntıkasının idari hizmetinden uzaklaştırılan askeri Albay Narbuta ve 1911 yılında Sarbağış beldesinin kabiliyetsiz yöneticisi M. Alpişbayev'in makamından alınması delil olabilir⁷.

“Beylere karşı sistemli savaş yapmayı” başlıca görevi bilen A. Talzin'in ısrarı ile Kendi yurttaşlarına arka çıktığı için Şabdan Baatır'ı iftira atılarak 200 som para cezasına çarptırılmıştır⁸. Yerel sömürgeci yönetiminin temsilcilerinin böyle aşağılama siyaseti 20. asrın başlangıcında çok çirkin bir şekil almaya başladı. 1911 yılının kasım ayında adam öldürme iftirası ile Şabdan'ın oğlu Sarbağış beldesinin eski yöneticisi Muhittin (Mokuş) Şabdanov hapishaneye atılır. Çok geçmeden onun kardeşi olan ve o kazayı yöneten İsamidin makamından alınır. Zamandaşlarının anlattıklarına bakılırsa Şabdan oğlunun hapse atılmasını kabullenememiş ve çok üzülmüştür⁹. Muhtemeldir ki bu durum hürriyetsever Baatır'ın 1912 yılının 6 Nisanında (bu olaydan 5 ay geçmeden) vefat etmesine sebep olmuştur.

Son yıllarda bulunan belgeler, Şabdan Baatır'ın biyografisindeki münakaşalı anlarından olan, Güney Kırgızistan'ın Rus imparatorluğunun himayesine katılmasında onun bakış açısı ve rolü ile ilgili yeni bilgileri açmaktadırlar. Burada Şabdan'ın muhalifi Pişpek mıntıkası amiri A. Talzin 1896 yılının 18 Martında kendi amirlerine yazdığı raporundaki sözlerinde Baatır'ın hayatında başlıca isteğinin: “Kırgızların bir bal kovanındaki arılar misali birleşerek yaşamaları” olduğunu belirtir¹⁰. Bu düşünce, siyasi faaliyetlerinin başlangıcından itibaren ömrünün sonuna kadar boyunca Şabdan Baatır'ın yüreğinde olmuştur.

1860 yılının Ekim ayında Uzun Ağaç'la Kaskelen'deki Türkistanlılara karşı, Rus birliklerinin büyük askeri harekâtına katılan iştirakçi olarak ve parçalanmış Orta Asya hanlıklarının siyasi ahvalinden haberdar olan Şabdan Baatır, bu diyarların kudretli Rus imparatorluğunda, birleştirilmesinin, durdurulamaz bir süreç olduğunu erken anlayarak bütün güç ve kudretini vatandaşlarının yeni hayat şartlarına zarar görmeden geçirilmesine harcadı.

1873 yılında Kırgızistan'ın doğusundaki Leylek halkı Hokand Hanı Hüdayar'ın saldırılarına karşılık vererek, şehirlerine ticaret için gelen komşu Kırgızlara uygulanan vergilerin yükseltilmesine karşı hoşnutsuzluklarını bildirdiler. Kırgızistan'ın kuzeyindeki öz soydaşlarının, on yıldır Rus İmparatorluğunun himayesinde bulunmaları hususunda iyi bilgileri bulunan güneyliler, henüz gerçek yüzünü göstermemiş olan Rus yönetiminden yarar aradılar. Çünkü malum olduğu üzere Rus İmparatorluğuna yeni katılan bölgeler, ilk 5-10 yıl içerisinde yönetim yararına ödenen vergilerden muaf tutularak, rehinlik yüzünden ortaya çıkan ufak-tefek anlaşmazlıklar durdurulmuş, demokratik prensiplere dayanan yerel yönetim seçimleri yapılmış, Rus imali malların getirilmesi hızlanmıştır.

Elbette ki bütün bunlar güneyli Kırgızlara tesir etmiş ve onlar Şabdan Baatır'ın Tokmok mıntıkasının Rus yönetimi ile dostluk ilişkilerini kurmakta aracı olmasını rica ederek, 1873 yılında Kulakmat ve Kambar Sarker adlı insanları göndermişlerdir. Bu esasen güneydeki Kırgızların kuzeydeki soydaşlarıyla birleşmek için yaptıkları bir hareket idi. Denildiği gibi 1873 yılının Kasım ayında Leyleklilerin Hocent mıntıkasının amirine yazdıkları mektupta onların istekleri ilk önce Tokmok mıntıkası amiri tarafından desteklendi. Onların Hokond'lulara karşı çıkmaları üzerine tavsiyelerde bulunmak amacıyla Şabdan Baatır gönderilmiştir¹¹. Fakat ne yazık ki Şabdan Baatır'ın misyonu askeri vali seviyesinde engellenmiştir. Bu husus Türkistan askeri valilik vazifesini yapan G.A Kolpakovskiy'in kendi amirlerine yazdığı raporda açıkça görülür: “... Güneyli halk temsilcilerinin bildirimlerini denetleyerek,

⁷ KCMDA F. 44. Op 1. D. 2139. L. 53; Vostaniye 1916 Goda v Sredney Azii i Kazakstane//Belgeler toplamı M. 1960 s. 370

⁸ ⁸ Bakınız:KCKMA . F. 44 Op. 1. D. 2139 L.53

⁹ Bakınız: Osmonov A. Baatır Cönündö Ukkan Bilgengerimen // Şabdan Baatır, Bişkek, 1996 s. 56

¹⁰ KCMDA F 44. Op. 1. D. 695 L. 4

¹¹ Bakınız: Kırgızistan – Rossiya: İstoriya Vzaimootnoşeniya (18-19 yy)/ Belgeler toplamı Bişkek, 1998. s. 336

onların Şabdan Cantayev aracılığı ile Tokmok'lı Kırgızlar ile bağlanmak için yaptıkları hareketlerini teftiş etmek ve eğer bu gerçek ise bunları derhal durdurmak lazımdır"¹².

Uygun durum elden kaçtıktan iki yıl sonra 1875 yılında ahval daha da zorlaşmış, akademik B. Camgırçinov'un verdiği bilgiye göre "Yedisu eyaletinin askeri valisi, Şabdan Cantayev isyancılardan kampından Bolot'un (isyancıların lideri Molla İshak Asan'ın oğlunu) tutuklanmasını tertiplemesi için göndermeye çalışmış, fakat böyle bir işin uygunsuz olacağını Tokmok'lı Kırgızlar önceden bildirmişlerdi"¹³. Buna rağmen 1875 yılı Ekim ayında Baron Ştokelberg yönetimindeki Rus askeri birliklerinin Kırgızistan'ın güneyindeki Suzak, Botokora ve Izbasken şehirlerine yakın yerlerdeki Bolot Hanın isyanına karşı düzenlenen harekete Şabdan Baatır kendi askerleri ile katılmış idi. Hareket sırasında onun davranışları Rus generalliği tarafından iyi değerlendirilse de çünkü o hizmeti için " Kara-Kırgızlardan ilk olarak 4. derecedeki askeri işaret, daha sonra Hokand'ın istilasını için gümüş hatıra madalyası ile mükâfatlandırılmıştı" - Şabdan 1875 yılı 25 Ekiminde harekât sonunu beklemeden Kaufman'dan izin isteyerek evine dönmüştür¹⁴.

Kırgızistan'ın güneyinde Şabdan Baatır'ın ve onun askerlerinin hareketleri nezaket sınırlarını geçmemiş olsa gerek. Onların başlıca maksadı, halkı boşu boşuna kan dökülmesinden kurtarmak yönünde olmuştur. Şabdan'ın bu tip hareketleri 1876 yılı Fergana eyaleti asker birliklerinin yöneticisi general binbaşı M. D. Skobelev'in Alay'a, hareketinde açıkça görüldü. Şabdan'ın dediğine göre bu harekete onu Skobelev davet etmişti, oysa general – binbaşının 1876 yılında 26 Ekimde yazdığı raporunda ". Tokmok'tan cesur ve değerli Şabdan 25 askerini yanına alarak kendi isteği ile hizmetini teklif etti, kendi payına düşen ganimeti reddederek, talan için değil, hizmet etmek için geldiğini bildirdi..." denir¹⁵. Rusların bir diğer yıldırım bölüğü amiri Albay Vitgenşteyn 7 Eylül 1876'da M. D. Skobelev'e yazdığı mektubunda "Şabdan'ın askerleri ve kendisi bu işte çok faydalı oldu" denilir¹⁶.

Harekâta Şabdan ve onun kardeşi Baybosun'un bilgeliği ile rakip tarafların arasında gelişen durumu diplomatik temelde halletmek mümkün oldu. Okuyucuya anlaşılır olması için Alaylı Kırgızların lideri Abdullabek Alımbek oğlunun 1876 yılının 27 Haziranında henüz topluma malum olmamış mektubunun tamamını sunuyoruz: "Yüksek dereceli Skobelev'e! Sizin ateşkes ile ilgili mektubunuzu aldık. Bu vakte kadar Allah'ın ve Peygamberin yardımıyla halkı toplayıp, direniş gösterdik, çünkü siz verdiğiniz taahhütleri bozuyorsunuz. Mesela: Hokand Hanlığının yönetimini (regent) Nasreddin'e verdiniz, daha sonra ondan alarak, kendisini Sibiryaya sürdünüz. Yine siz, general Skobelev halkın saygı duyduğu Abdurrahman Aftobaçı ile anlaşma yaparak, Hokand'da kalmasına söz verdiniz, fakat sözünüzde durmayarak onu ve bizim bir kaç beyimizi Sibiryaya sürdünüz, bunların hepsi size karşı güvensizlik doğurdu ve sizden tedirgin olduğumuz için direniş göstererek dağlara kaçmaya mecbur olduk. Siz kendi silahlarınızın sayısına güvenmektesiniz. Bizde silah yok, ancak Allah'ın iradesine güvenmekteyiz.

Eğer siz kendi taahhütlerinizi yerine getirseydiniz biz böyle hareketlere başvurmazdık. Biz şimdilik sağ olduğunuz sürece kendi canımızı ve namusumuzu korumak isteriz. Biz göçebeyiz, fakat bize de mal mülk, zenginlik ve diğer hayati değerler gerek.

Siz Tokmok'tan başlayarak, Kırgızları, Kıpçakları, Sartları istila ettiniz, taahhütler verdiniz, fakat Hokand'ın istilasından sonra her şey değişti. Eğer siz gerçekten vaatlerinizi değiştirmeseydiniz, böyle bir isyan çıkmazdı. Eğer siz gerçekten barış istiyor iseniz ve sözünüzde durabilir iseniz, o zaman Şabdan Baatır'ı görevlendiriniz, biz de ona itibar gösteririz. Bizim sorunların hepsini Şabdan Baatır çözsün. Her

¹² Aynı belge. ss. 337 – 338

¹³ Dcamgırçinov B.D. Oçerki Političeskoj İstorii Kirgizii 19 v., Frunze, 1966. s. 349

¹⁴ Bakınız: Aristov N. Zapadny Tyan – Şan:Usuni i Kara-Kırgızı, b.2. El Yazı// Arhiv Geografičeskogo Obşestva Rossii, 65. Bölük. Demirbaş 11. S. 585

¹⁵ Kırgız Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi (bundan sonra KCMĐA) F. 75 Op. 1 D. 53. L. 46

¹⁶ Aynı belge L. 30

şey sizin iradenizde, fakat siz Şabdan'ı Oş mntikasına bırakırsanız, belki o zaman siz bizim aramızda düzeni sağlayabilirsiniz"¹⁷.

Fakat ne yazık ki "Abdullabek teslim olmaya meyilli iken, diğer direnişçiler buna razı olmadı ve yeni kavgalardan sonra, hepsi Kızıl Art'a, Şabdan'ın kardeşini ve iki askerini esir alarak geri çekildiler"¹⁸. Çok geçmeden Baybosun ve arkadaşları salıverildiler. Kırgız rivayetlerinde harekât sırasında Şabdan Baatır'ın Abdullabek'in annesi meşhur "Alay kraliçesi" Kurmancan Datka ve general M.D Skobelev arasında arabuluculuk görevini verimli bir şekilde gerçekleştirdiği anlatılır. İşte o zaman Şabdan Baatır şahsen General Skobelev tarafından idam cezasına çaptırılan 35 molla, imam ve diğer saygı duyulan insanların af edilmesini rica ederek, hayatlarını kurtarmıştır¹⁹. Şabdan'ın biyografisi hakkında ilk eserin yazarı Osmonaalı Sıdıkov'un verdiği bilgiye göre o her türlü suçları için tutuklanan 73 vatandaşın adı suçların cezadan kurtulmasına aracılık etmiştir²⁰.

Son yıllarında da Şabdan Baatır Kırgızistan'ın güneyindeki halk ile çok iyi münasebetlerini korudu. Bu hususta Yedisu eyaletinin bozkır askeri valisi 1882–1885 yılları arasında Toguz Toro bölgesi mollası Mamırbay Kubatbekov'u hapisten çıkarılması hususundaki Şabdan ve Sooronbay Kudayarov'un gönderdikleri ricalara açıklıkla şahit olabilir²¹.

Zaman zaman Şabdan Baatır'ın adına yersiz temelsiz iftiralar da görülüyor. Mesela 1995 yılının 14 Temmuzunda yayınlanan "Respublika" gazetesinde gazeteci Rısbek Omurzakov'un "Henüz demokrasiyi kurtarabiliriz" adlı makalesinde, Şabdan'ın Çüy vadisindeki büyük alanları Kazaklara sadece 40 ata vermiş diye ilan etmesi hatırımızdadır²².

Tarihi olaylara bakarsak, 19. asrın yarısına kadar Kırgız ve Kazakların arasındaki sınırların resmi olarak iki taraflı temsilcilerin görüşmeleri vasıtasıyla çözüldüğü malumdur. Mesela, 1775 yılında "Cayıl'ın Kırgını" denilen Kazak-Kırgız savaşından sonra başında Solto efendisi Tülöberdinin bulunduğu Kırgızların heyeti Kökçö Too'ya vardığında Kırgız-Kazak sınırları belirlenmiştir. Daha sonra Kenesari'nın isyanı biter bitmez 22 Ağustos 1847 yılında Kazakların Kopal şehrinde Rusların aracılığı malumdur. Heyetteki yer alan Cantay Karabek oğlu, Cangaraç Eşkoco oğlu, Toktor Karaçoro oğlu adlı elçilere Ümetalı Ormon oğlu başkanlık yapıyordu. Belki o görüşme sırasında Rus asker başçıları kendilerine uygun bir şehri, belki Verniy şehrini (şimdiki Almatı) kurmak hususunda değinmiş olsa gerek, Kırgızlar buna nasıl bakarlar diye. Bu olayları ünlü Kırgız tarihçisi Osmonaalı Sıdıkov kendisinin "Tarihi Kırgız Şatmaniya" adlı eserinde şu şekilde tasvir etmiştir.

"... Ümetaalı Rus hâkimlerine gidip, misafirperverliği ve dostluk gösterdiği için Omski veya Tomski büyüğünden 300 som maaşlı rütbe alarak ve pek çok saygı görerek dönmüş. Görüştüğü büyük, bir şehir kuracağını söyleyerek yer istediğinde şimdiki Almatı'nın yerini vermiş Ümetaalı. Babası Ormon'a gelip anlattığında, babası "oğlum sen akılsız bir sarhoşsun, babam bilir demedin mi! Toprak vermen halkı vermemdir... Şimdi halkı vermişiz. Çocukları okutarak, Rusların ilmini öğretmek lazım," – demiş. "Babam deli mi olmuş! Verdiysem Kazakların toprağını verdim" – diyerek çıkıp gitmiş Ümetaalı"²³.

Elbette bu bilgilere eleştirel bir bakış açısıyla bakmamız gerekir. Çünkü Kırgızların Kazak topraklarının sahibi olmadığı açıkça belli idi. Fakat Kırgız elçileri Rusların bu sorularına kendi görüşlerini bildirerek dönmüş olsalar gerek.

¹⁷ Rusya Merkezî Devlet Savaş – Tarihi Arşivi. F. 1396. Op. 2. D. 97 L. 154 – 154 sırf

¹⁸ KCMDA F 75. Op. 1. D. 53 L. 50

¹⁹ Bakınız: Şabdanov K. Şabdan Cönündö Kısaça Tarih // Şabdan Baatır... s. 9

²⁰ Bakınız: Sıdıkov O. Tarihi Kırgız Şadmaniya, Kırgız sancırası, B. 1990. s. 47

²¹ Bakınız: CKMDA. F. 64. Op. 1. D. 1508. L – 2 b.

²² Ömürzakov R. Demokratıyanı Ali Saktap Kalsa Bolot // Respublika. 14 Haziran 1955

²³ Bakınız: Sıdıkov O. Tarih Kırgız Şadmaniya, B. 1990 s. 35

Tarih öğretmeni Alıbay Kızıyev'in atalarının malumatlarınca Ulu Yüz Kazağının Çapaş uruğunun Kooman, Bayteli ve Dölöt kabilelerinin vekilleri 1850'li yıllarının başlangıcında Cantay Karabek oğluna gelerek, "... biz bundan sonra Kırgızlardaki "Kiçi Tınay" urusu içerisinde yer alarak Kazak topraklarıyla sınırlaş olan Karabulak'dan Mıkan'ın Karasuu'yuna kadarki Çüy'ün sağ taraflarındaki bölgelere yerleşmemize izin veriniz" demişlerdir. Geçmişteki geleneklere uygun olarak kırk genç kısrak (doğum yapmayan kısrak-baytal), bir aygır hediye etmişlerdir. Cantay onlara izin vererek bütün Kazaklarla barış içerisinde hayat sürdürmeyi hedeflemiştir" diyorlardı²⁴.

Şabdan Baatır Kırgız topraklarını Kazaklara vermiştir lafına dönersek, bu hakikate hiç uymuyor. Şabdan Baatır döneminde, 1867 yılında kabul edilen "Yedisu ve Sırderya eyaletlerinin yönetimi ile ilgili tüzüğe" göre Kırgızların da, Kazakların da topraklarının Rus çarlığının malı olarak ilan edildiği malumdur²⁵. Göçebelere toprak meselelerini ancak dışarıdan gelen sömürgeciler çözüyorlardı. Bununla ilgili arşiv belgelerinde Tokmok mıntika amiri Albay T. Zagryajskiy'in 11 Haziran 1869 tarihinde Verniy mıntikasının amirliğine gönderdiği mektubun bazı bilgilerini getirelim. "Bana her zaman, 1868'de de, bu sene de şikâyetler gelmektedir. Onlarda Verniy mıntikası Kırgızları (Kazaklar – D.S.) Kazak Kırgızların yaylak ve kışlaklarını işgal ettikleri belirtilmektedir. Her bir şikâyetin doğru veya yanlış olduğunu öğrenmek için, Kazak askerlerini göndererek denetledim. Çoğu zaman Kara-Kırgızların şikâyetleri doğru çıktı. Kara-Kırgızlar ve Kazaklar hiç bir zaman ortak topraklara sahip değillerdi.

Bu sene Andeş beldesinin Kazakları tekrardan Çüy de sıradağlarındaki toprakları işgal etmişler, Kara-Kırgızlar onların bu yerlerden gitmelerini talep etmişler ise, Kazaklar kavga ederek kılıç ve sopa kullanmışlar.

Bu yüzden Yüzbaşı Koçurov'u 50 askeri ile onların Beyini ve köy aksakallarını (büyüklerini) ifadelerini almak için gönderdim. "Yedisu ve Sırderya eyaletlerinin yönetimi ile ilgili tüzük"ün 115 numaralı paragrafınca şahsen onları benim sorguya çekmem gerekirdi.

Yüzbaşı Koçurov'un talebince Supatay Bey gönüllü olarak, köy büyüğü Alıpısbay ise karşı geldiği için bağlanarak getirildi. Onlar şimdi ceza odasında, hapisteler ve sorguyu bekliyorlar.

Tokmok mıntikasının toprağı olan Karakonuş beldesinde Verniy mıntikasının belde başçısı Kasıbek kendisi bilerek göç etmiş. Bu yüzden ben Tınay beldesinin Beyi Bahtiyar'ı Kasıbek'i benim nazarıma çağırması için göndermiştim, fakat o benim emrimi yerine getirmedi.

Yüksek derecelim, size Kasıbek'in hareketlerini haber vermekle sizden ricam, ona yasa gereğince ceza veriniz. Verniy mıntikasının göçebelere mutlaka Kara-Kırgızların topraklarını işgal etmelerine katı yasak getiriniz, çünkü toprak için çıkan kavgalar daha sonra büyük karşılıklara yol açar"²⁶.

Verniy mıntikasının amiri Yedisu eyaletinin askeri valisine 20 Haziran 1869 yılında yazdığı raporda yukarıda belirtilen durumların açıklamasında şunları belirtmiştir: "Kastek mıntikasının Kazakları hiç bir zaman Kongur vadisinde konup – göçmemişlerdir, onlar Konurtepe vadisinde idiler.

Bu bölgeyi düzenlemekte ise mıntıkların sınırlarını belirlemede, genelde akarsuların çevresi, sıradağların yönleri esas tutulmuştur. Çüy vadisine gidenler Tokmok mıntikasına bağlı olarak, Kastek tarafına gidenler ise Verniy mıntikasına bağlı olarak kararlaştırılmıştır. Bu yüzden benim vazifelendirildiğim mıntikanın Kırgızları (Kazakları D.S.) yukarıdaki sorunun temelinde Konurtepe vadisinde, Kastek vadisi tarafındaki dağ yamaçlarında konup göçmüşlerdi. Sizin taleplerinizi mutlak suretle ve bu tartışmaları sorgulama süresince, aynı zamanda gelecekte Tokmok mıntikasının Kırgızları,

²⁴ Kızıyeva A. Cantay Han // Erkin Too, 21 Ağustos 2003, s. 14

²⁵ Bakınız: İstoriya Kırgızskoy SSR c. 2 Frunze. 1986. s. 100

²⁶ KСMDA F 44. Op. 1. D. 31764 L. 12–13

yukarıda belirtilen sınırlar hakkında tüzük esasınca belki kendilerine ait olmayan şeyleri kendilerine mal etmelerinden dolayı, onlar ile kavgaların önünü kesmek için ben Kastek beldesi başçısına derhal Kastek dağ yamaçlarından daha aşağı vadiye inmelerini emrettim. Bununla beraber sonra da Verniy ve Tokmok göçebelerinin topraklarını sınır çizgisi tartışmalarından kurtulmak için bunu olağanüstü toplanan kurultayda çözülmesi lazım diye karar kıldım ve sizden onun düzenlenmesi hakkında bir karar almamızı rica ederim”²⁷

Rus memuru N. Aristov'un verdiği bilgilere göre, “1871 yılında Çu nehrinin sol tarafında yerleşmiş Duulat beldesinin Kazakları ile aynı nehrin sağ tarafında yerleşmiş Kara-Kırgızlar arasındaki toprak probleminin çıkan anlaşmazlıkları durdurmak için, bir görüşme olarak Verniy ile Tokmok Uezdlerinin sınırları Çu nehri seçilmiştir”²⁸.

Anlaşılabileceği üzere mıntika toprak tartışmaları sömürgeci yönetim şekline uygun olarak halledildiğinden, yerel halk ona uymak mecburiyetindeydi. Çüy nehrinin sağ tarafındaki yerlerin tamamen Kazaklara geçmesi 1922–1924 yıllarındaki Türkistan'daki ulus devletlere sınır çizme döneminde gerçekleştiği olasıdır.

Türkistan Müslüman halklarının arasında en çok devlet ödülleri alan galiba bir tek Şabdan Baatır olsa gerek. Onun ödüllerine bakacak olursak: 1. derecedeki onursal 5 cepken, 2. derecedeki 1 elbise, Stanislav ve Anna şeridinde boyuna asılan iki altın madalya ve aşağıdaki 4 madalya: a) Hokand Hanlığının fethi hatırası, b) 1853–1895 yıllarında Orta Asya'ya yapılan bütün harekât ve heyetlerinin hatırası, c) III Aleksandr'ın taç giymesinin hatıratı, d) imparator III Aleksandr'ın iktidarının saltanatının hatırası, Kızıl Haç topluluğu işareti 4 derecedeki askeri Georgiyev nişanı, ödül olarak verilen zincirli altın saat. Şabdan Baatır Yedisu eyaletinin halkının temsilcileri arasında 1883 yılında Sankt – Peterburg'da yapılan III Aleksandr'ın taç giyme merasimine katılıp, askeri (binbaşı) albay rütbesini almıştır.

Bütün bunlara rağmen Rus imparatorluğu yönetiminin Türkistan'da sağlam yerleşmesine çok emek harcayan Şabdan Baatır, o ülkenin değerli vatandaşlık statüsünü alamadı. 1899 yılında II Nikolay'a oğulları ile birlikte asilzade unvanı ricası öylece cevapsız kaldı. Bir kaç kez 400 desyatına toprak parçasını sahiplenme ile ilgili 1898 yılından beri gönderdiği ricası, ömrünün son devresinde ancak 24 Ekim 1910 yılında yarım yamalak gerçekleştirilir. Çarın fermanında “dilekçe sahibinin ömrü süresince ruhsat edilsin” diye yazılmıştır²⁹.

1904 yılında Şabdan Baatır kutsal Kâbe'ye hacca gittiğinde, Türkiye'nin yüce sultanı Abdulhamit'in emrinde, Suriye'deki Şam şehriden Mekke ve Medine'ye doğru, Müslümanların hacca gitmelerini kolaylaştırmak için yapılmakta olan demir yolu için 2000 ruble (altın kuruşlar şeklinde) bağış yapıp, Abdulhamit'in altın madalyasına ve bunu tastikleyen 9 Mart 1904 yılında verilen belgeye sahip olmuştur³⁰. Türk padişahı ile Şabdan Baatırın görüşmeleri hakkında bizim elimizde belgeler yoktur, fakat belirtmek gereken husus da Kırgız Baatırı hacdan döndükten sonra doğan oğluna Acı Kabil Abdulhamid isimin vermiştir³¹. Bundan sonra da meşhur Şabdan Baatır kendisinin Türkistanlı Müslüman vatandaşlarının çevresindeki çıkarlarını da aktif olarak müdafaa etmeye başladı. Bu hususta Yedisu Müslüman halkı adına düzenlenen, 11 maddeden oluşan nutuk da örnek olabilir. Bu nutukta Yedisu beldesindeki Müslüman meclisinin toplanıp, yönetimine yerel halkın yönetiminden mahkeme, yasama işine kadarkilerin teslim edilmesi talep edilmekte idi. Bundan başka Müslüman halka cami, medrese, mekteplerin açılmasını, anadilinde gazete, dergi ve kitapların yayımlanması hakkına sahip olma, gimnasiyumlarda (Rusça eğitilmiş okullarda) okuyan Müslüman öğrencilere Hıristiyan dini öğretileri

²⁷ KCMDA F 44. Op. 1. D. 31764 L. 21-21.

²⁸ Aristov N. Trudi Po İstoriı i Etničeskomu Sostavu Tyurskih Plemen, Bişkek. 2003, s. 349

²⁹ Bakınız: İstoriya Kırgızskoy SSR c. 1. Frunze. 1968. s. 374

³⁰ Bu ilanı eski Türkçeden Kırgızcaya çevirdiği için Türkiye Hacettepe Üniversitesi Prof. Dr Fehri Ünan'a derin şükranlarımızı bildiriniz. Bakınız: Şabdan Baatır Devir ve Şahsiyet. Belge ve met. Bişkek. 1999.

³¹ KCMDA F. 44 Op. 1. D. 20941. L. 48

yerine, Müslüman öğretilerini okuma hakkını vermek ve de Kırgız – Kazak halkının temsilcilerinin ülkedeki, yüksek yasaların yasama işlerine katılması ile beraber, toprağa, özel mülke sahip olma ve meslek sahibi olmada eşit hakların sağlanması talep edilmiştir³².

20. asrın başlangıcında da Şabdan Baatır Tokmok'ta cami, daha sonra Çoñ – Kemin'de cami – medrese yaptırmıştır. Birincisine Baatır kendi paralarından 10000 som, ikincisine 15000 som harcamıştır. Çoñ - Kemin'deki medresede o dönemdeki modern metot ile 300 Kırgız çocuğu okumuştur. Şabdan'ın Namangan ve Tokmok'ta öğrenim gören oğlu İsamidin 1909 yılında yeni metotla “Şabdaniya” mektebini açarak, kendisi ders vermiştir. Burada 150 çocuk öğrenim görmekte idi. Mektepte Orenburg'dan, Kazan'dan Taşkent'ten ve Buhara'dan gelen en iyi uzmanlar çalışıyordu. Baatır onlara yıllık 500'den 1000 soma kadar yüksek maaş ödeyerek, ev ve hayati işlerinin halledilmesini kendi sorumluluğu altına almıştır³³. O dönemde bir koyunun 1 som, altın fiyatının ise 5 soma kadar ulaştığı düşünülürse hatırlarsak, Şabdan Baatır'ın öğretmenlere verdiği maaşın ölçüsünü daha iyi anlamak mümkündür. Bununla o milletin geleceği olan gençlere gösterdiği babalık özeni ve ileri görüşlülüğü anlaşılabilir.

Şabdan Baatır'ın hayatındaki, özellikle hayatının son 10 – 20 yılındaki siyasi bakış açısında bu şekildeki değişiklerin yerel sömürgeci yöneticilerini endişelendirmeye başladığını görürüz. Onu 1886 – 1888 yıllarından itibaren gizlice gözetlemeye başlamışlar³⁴. 20. asrın başlangıcında ise bu durum gerginleşmiş, Şabdan ve onun çevresindekiler açıkça dışlanarak, ona üvey muamelesi gösterilmeye başlamışlardır. Bunun gibi ve diğer objektif sebeplerin temellerinde (özellikle yerel halkın tarım topraklarının ellerinden alınması). Kırgızistan'da yabancı sömürgeciliğine karşı ulusal kurtuluş hareketi canlanmış ve 1916 yılındaki kanlı isyan ile sonuçlanmıştır. Bu isyanın seyrinde Şabdan'ın oğulları yasal olarak lider olmuş, şanlı Baatırın ismi ise o dönemdeki Kırgız milletinin vatansever ruhunun hakiki yüce hareketinin bayrağı olma görevini yapmıştır.

*Aktaran: Ulanbek ALİMOV**

³² CKMDA F. 44 Op. 1. D. 8815. L. 5-6

³³ Bakınız: Aytmambetov D. Dorevolusionniye Şkolı v Kırgızstane, Frunze, 1961, s.44; Djumagulov A. Velikaya Trizna po Şabdanu // Slovo Kırgızstana, 1992, 13 Haziran, s. 10

³⁴ Bakınız: CKMDA F. 44. Op. 1. D. 357. b. 9. ve D. 8815. L. 9-10

* *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi*

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE BAĞLAMA EDATLARIYLA KURULAN CÜMLELER

Sentences Constructed with Conjunctive Prepositions in Turkmen Turkish

*Nesrin SİS**

Özet

Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesi ile birlikte Güney batı Türk yazı dilleri arasında yer alır. Bu araştırmada, her iki Oğuz yazı dilinde, bağlama edatlarıyla kurulan cümlelerin anlam ve şekil özelliklerinin karşılaştırılarak, benzerlik ve farklılıkların tespit edilmesi hedeflenmiştir. Çalışma sonunda, bağlama edatlarıyla kurulan cümlelerin, her iki grupta anlam ve kuruluş özellikleri yönünden büyük ölçüde benzer olduğu görülmekle beraber; bu cümleleri bağlamak için kullanılan edatlarının kullanım işlevliği açısından farklılıkları saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen, Bağlama Edatı, Cümle

Abstract

Turkmen Turkish, together with Turkish takes place among the South Western Turkish written language. In this research, the sentences constructed with conjunctive prepositions in both languages were examined and the similarities and dissimilarities were pointed out by comparing the meaning and construction. It was found that, the sentences constructed by conjunctive prepositions significantly were significantly similar in both languages by meaning and structure. But, some differences were observed with the function of prepositions when they were used to connect sentences.

Key Words: Turkmen, Conjunctive Preposition, Sentence

Giriş

Bu çalışmada, Türkçe sözdiziminin konularından biri olan bağlı cümleler üzerinde durulmuştur. Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesiyle birlikte Güney-batı Türk yazı dilleri arasında yer alır. Her iki grupta da ortak Oğuzca kökenine dayanan benzerlikler bulunmaktadır. Sözdizimine ait ortaklıklar da belirgin bir çokluktur.

Çalışmanın amacı Türkmen Türkçesinde, edatlarla bağlanmış yalın cümlelerin kuruluş özelliklerini ve aralarındaki bağlantıların yönlerini değerlendirerek, bunları Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıp; Batı grubu yazı dillerinin sözdizimi ile ilgili yapılacak mukayeseli çalışmalara bir katkıda bulunmaktır. Bu amaçla Çağdaş Türkmen Edebiyatına ait metinler taranmış ilgili cümleler tesbit edilmiştir. Taranan metinler kısaltmalarıyla birlikte çalışmanın sonunda kaynakça kısmında verilmiştir.

Türkiye Türkçesinde bağlama edatlarıyla kurulan cümleler ile ilgili değerlendirmeler için Türkçe sözdizimi kaynaklarından faydalanılmıştır.

Cümle dilin en küçük anlatım birimidir. Anlamı bütün boyutlarıyla yansıtmada tek bir cümle için yeterli olmadığı durumlarda, cümlelerden meydana gelen dil birliklerine başvurulur. Bu birlikler, çok boyutlu bir anlatım için yan yana gelen cümlelerin bağlama edatlarıyla, ortak cümle öğeleriyle, ortak kip, şahıs ekleriyle ya da çeşitli anlam ilişkileriyle birbirine bağlanmalarından oluşur.¹

* Yrd.Doç.Dr., İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Bölümü

¹ Leyla Karahan, **Türkçede Sözdizimi**, Ankara, 2004, s. 85.

Türkmen Türkçesinde bağlı cümleler Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, her biri ayrı bir cümle olarak kullanılabilen birkaç yalın cümleden oluşmuş cümlelerdir. Bu cümleler arasındaki bağlantı ve ilgi virgülle veya bağlama edatlarıyla sağlanır. Bu edatlar, bağlantıyı ortaya çıkarmakla birlikte, özellikle yalın cümlelerin kendi aralarındaki sıralama, yokluk, denklik, açıklama, ... gibi işlevlerle anlam ilgilerini de belirtirler.

Türkmen Türkçesinde bağlama edatlarıyla kurulan cümlelerde kullanılan edatlar, anlam ilişkileri ve kullanımları bakımından Türkiye Türkçesiyle büyük ölçüde benzerlik gösterirler.

Metinlerden tesbit edilen bağlı cümleler ve bağlama edatları, kuruluş ve kullanımına göre şöyle sıralanabilir:

Ve: ve

Anlam bakımından, aynı yönde olan tek yargılı cümleleri bağlamada kullanılır.

“Düyn yel boldı **ve** yağış yagdı.” (TDG)

“Dün rüzgar çıktı **ve** yağmur yağdı.”

“Şonuň üçin hem oları her kim govı görüpdür **ve** olara hemişe hormat goyupdırlar.” (TE, Kayañ Etmışı)

Bunun için de onları herkes sevmiş ve onlara daima hürmet göstermişler.”

“Bökejen gurbaga şonda öz yalñışına düşünipdir **ve** ahli hayvanlardan ötünç sorapdır.” (TE, Gurbaga Bökejen)

“Bökejen Kurbağa bunda kendi hatasını anlamış **ve** bütün hayvanlardan özür dilemiş.”

“Bu sapar Hinni Baba Ardanıñ sesini tanapdır **ve** çagalarıñ oyun edyändigine düşünüpdir.” (TE, Hinni Baba)

“Bu sefer Hinni Baba Ardanın sesini tanımış **ve** çocukların oyun ettiğini düşünmüş.”

“Osman şondan soñ ecesiniñ diyen sözüniñ hakıky manasına düşünip galıpdır **ve** çöregiñ aňsatlık bilen gazanılmadığına dolı göz yetiripdir.” (TE, Çöregiñ Tagamı)

“Osman bundan sonra annesinin söylediği sözün gerçek manasını düşünüp durmuş **ve** ekmeğin kolaylıkla kazanılmadığını iyice anlamış.”

Hem, hem-de: ve, hem, da, de

Anlam yönünden ve ile çok yakındır. Kullanım bakımından hem edatı, birbirini takip eden tek yargılı cümlelerin herbirinin önünde veya öznesinden, sözde öznesinden sonra görülebilir ve birden fazla tekrarlanabilir.

“Klübümüzde **hem** kino görkezildi **hem** müzika çalındı.” (TDG)

“Klübümüzde **hem** sinema gösterildi **hem** müzik çalındı.”

“Klübümüzde kino **hem** görkezildi müzika **hem** çalındı.” (TDG)

“Klübümüzde sinema **da** gösterildi müzik **de** çalındı.”

“Toylı içindekini uzak saklacak boldı **hem** bolmadı.” (İÖ)

“Toylı içindekini uzun süre saklamak istedi **de** olmadı.”

“Yene bir zadı unutmañ, siz bir gezekde üç-dört çağa dogursañız **hem** dünyäde goynuñ sanı arslan sanından has köpdür.”(TE, Akıllı Goyun)

“Yine bir şeyi unutmayın, siz bir defada üç dört çocuk doğursanız **da** dünyada koyunun sayısı aslanın sayısından daha çoktur.”

“Ussa **hem** dogruçul eken **hem-de** yağşı niyetli bir adam eken.”(TE, Yalñış Hasap)

“Usta **hem** dürüst imiş **hem de** iyi niyetli bir adam imiş.”

“Bir gün bu çagalariñ kakaları **hem** hünär övrenmekleri **hem-de** biraz işläp özlerine kömek bermekleri için, ogullarını alıp şäherde bir ussanıñ yanına şägirt edip yerleştiirmeği yüregine düvüpdirler.”(TE, Yalñış Hasap)

“Bir gün bu çocukların babaları **hem** hüner öğrenmeleri **hem de** biraz çalışıp kendilerine yardım etmeleri için oğullarını alıp şehirde bir ustanın yanına çirak olarak vermeyi kafalarına koymuşlar.”

Da, de: da, de

Anlamca, ve, hem, edatlarına çok yakın olarak kullanılır. Birden fazla tek yargılı cümlelerin sıralanışında, cümle sayısı kadar tekrar edilebilir. Ayrıca iki iş veya hareketin arka arkaya meydana geldiğini bildirmek için de kullanılır. Bu durumda sadece birinci cümleden sonra gelir ve tekrar edilmez.

“Ağşam yıldırım-**da** çakdı yağış-**da** yağdı.”(TDG)

“Akşam yıldırım **da** çaktı, yağmur **da** yağdı.”

“Al bar-**da** dogancığıñ bilen iy.”(AY)

“Al git **de** kardeşçiğın ile ye.”

“Onsoñ bir topar yüzi ağır aladalı adamlarıñ arasından suvlıpcık geçti-**de** çayhananıñ agzından garadı.”(AY)

“Ondan sonra bir grup yüzü asık, endişeli adamın arasından sıyrılıp geçti **de** kahvehanenin kapısından baktı.”

“Çilimini sorup tüssesini üfledi-**de** şeyle dedi.”(HDD)

“Sigarasını çekip dumanını üfledi **de** şöyle dedi.”

“Azacık sınılap durdı-**da** baş eğip gatı ses bilen salam berdi.”(GC)

“Azıcık bakıp durdu **da** başını eğip sert ses ile selam verdi.”

“Günortan kolhoz başlığı geldi-**de** oba adamlarını yıgnadı.”(İÖ)

“Öğleyin kolhoz başkanı geldi **de** köy halkını topladı.”

“Şadıman hasanaklap yerinden turdı-**da** eşigini geymege turdı.”(İÖ)

“Şadıman acele ederek yerinden kalktı **da** üstünü giymeye başladı.”

Emma:ama, fakat

Bu edat ard arda gelen iki cümle arasında kullanılarak ilk cümledeki yargı ile ikinci cümledeki yargı arasında karşıtlık ilgisi kurar.

“Size bolan hormat şol sebäplidir **emma** yırtıcılığınızı asla halamazlar.”(TE, Akıllı Goyun)

“Size olan hürmet bu sebeptendir **ama** vahşiliğınızı hiç beğenmezler.”

“Men hem seniñ bilen giderdim **emma** ertir işim köp.”(TDG)

“Men de seninle giderdim **fakat** yarın işim çok.”

Didem) “Belki inanmazsınız **emma** Erdem yel bilen bäsleşse yel ızda galarmış.”(VD, Erdem bilen

“Belki inanmazsınız **ama** Erdem rüzgar ile yarışsa rüzgar geride kalarmış.”

Kiçicik Degirmençi) “Kiçicik degirmençi durmuşından razımış **emma** onun razılığını gısgananlar-da bolupdur.”(VD, Kiçicik Degirmençi)

“Minik degirmenci hayatından memnunmuş **ama** onun memnuniyetini kıskananlar da varmış.”

bolan vakanı aydıp berip yağlığını-da görkezeninden sonra inanıdır.”(VD; Yalta Ali)

“Padişahın kızı Alinin bu kadar altınlar paralar ile dönüp geldiğini görünce gözlerine inanmaz **ama** Ali olan hadiseyi anlatıverip başörtüsünü de gösterince inanmış.”

Yöne:fakat, ama

Yöne edatı birbirini takip eden iki cümle arasında kullanılarak, cümleler arasında karşıtlık ilgisi kurar.

“Ayt **yöne** şu gürrün şu yerde galsın.”(İÖ)

“Söyle **fakat** bu laf burada kalsın.”

“İnsanların düşmanlarına karşı önünden aladalanmagı elbetde govı zat **yöne** her kimi özüne düşman hasaplamak asla doğru däl.”(TE, Yılan bilen Serçe)

“İnsanların düşmanlarına karşı önceden kaygılanmaları elbette iyi bir şey **fakat** herkesi kendine düşman saymak asla doğru değil.”

Sözleriñizin köpüsü doğru **yöne** hemmesi doğru däl.”(TE, Akıllı Goyun)

Sözlerinizin çoğu doğru **fakat** hepsi doğru değil.”

“Men oları hem bilyärin **yöne** bilsem-de aytcak değil.”(TE, Dayhanın Körpe Gızı)

“Ben onları da biliyorum **fakat** bilsem de söylemeyeceğim.”

“Al iyey, **yöne** hergiz her neçe acıksañam yañkı yalı iş etme-de göni gelip aydaygın”.(AY)

“Al ye, **fakat** her ne zaman ne kadar acıksan da deminki gibi iş etme de doğruca gelip söyle.”

“Näme çıkcağdığını bilyär olar **yöne** güçlünüñ garşısına durmak kın.”(İÖ)

“Ne çıkacağını biliyor onlar **fakat** güçlünün karşısında durmak zor.”

veli~velin: ama, fakat

1.Velin edatı emma, yöne edatları gibi cümleleri karşıtlık ilgisiyle bağlar.

“Elini sebede uzadıp bir dövüm zat alayın diyipdir **velin** hilegär tilki gülimsiräp yanına gelipdir.”(VD, Hopuduk)

“Elini sepete uzatıp bir parça şey alayım demiş **fakat** hilekar tilki gülümseyerek yanına gelmiş.”

“Ey Huday can, şunça yurt gezdim **velin** şöyle geñ hayvan görmedim.”(VD, Sığırcık)

“Ey sevgili Hüda, şu kadar yurt gezdim fakat böyle acayip hayvan görmedim.”

“Patışanıñ gızı diyemesinä diyipdir **velin** sonra puşman hem bolupdur.”(VD, Yalta Ali)

“Padişahın kızı demesine demiş **ama** sonra pişman da olmuş.”

“Men seniň arkaňdaki öyüňi ayırmasına ayırarın **velin** soňundan sen puşman bolaymasaň.”(VD, Gaygılı Pişbaga)

Ben senin arkandaki evini ayırmasına ayırırım **ama** sonradan sen pişman olmayasın.”

2.Velin edatının yukarıdaki kullanımlarından farklı olarak, ilk cümlede anlatılan iş veya hareketin bitiminden hemen sonra ikinci cümlede anlatılan iş veya hareketin başladığını ifade etmeye yönelik bir kullanımı da vardır.²

Bu kullanım şekline Türkiye Türkçesindeki **ki, da, de, sonra** edatlarının denkliği düşünülebilir:

“Ep-eslice gittiler **velin** öňlerinden bir ullakan maşın geldi-de ala-tozan turzup geçip gitti.”(M) Epeyce gittiler **sonra** önlerinden bir büyük araba geldi de tozu dumana katıp geçip gitti.”

“Şol günden soňra kiçicik degirmençi şeyle bir işläpdir, şeyle bir işläpdir **velin** kakasından hem köp pul gazanmaga başlapdır.”(VD, Kiçicik Degirmençi)

“O günden sonra minik degirmençi öyle bir çalışmış öyle bir çalışmış **ki** babasından da çok para kazanmaya başlamış.”

“Meniň yumurtgam hem ovoidan hem-de örän gızgıncak diyip gıgıranını **velin** hemmeler eşidyärmiş.”(VD, Lokgu Tovuk)

“Benim yumurtam hem güzel hem de çok sıcak diye bağırışını **da** herkes işitiyormuş.”

“Özüne edilen yağşılıklar yadına düşdiğiçe yüzi gülipdir, şeyle bir begenipdir, şeyle bir begenipdir **velin** şatlıkdan yana aydım aytmaga başlapdır.”(VD, Ayşe bilen Patma)

“Kendine yapılan iyilikler hatırına düşünce yüzü gülmüş, öyle sevinmiş öyle sevinmiş **ki** sevincinden şarkı söylemeye başlamış.”

“Şol säbepli çagalar Tonton enäni şeyle bir govı görer ekenler **velin** olarıň hiç garrıca mamanıň yanından ayrılasy gelmeyärmiş.”(TE, Tonton Ene)

“Bu sebepten çocuklar Tonton anayı öyle çok severlermiş **ki** onların hiç ihtiyar ninenin yanından ayrılasy gelmiyormuş.”

“Çıralar yandı **veli** klubüň içi yağtılıp gitti.”(TDG)

“Lambalar yandı **da** klübün içi aydınlandı.”

“Daň atdı **veli** biz hem yola düşdük.”(TDG)

“Tan attı **sonra** biz de yola düştük.”

“Sahnanıň ortasında duran adam uzın ellerini häreketlendirdi **veli** müzika çalınmaga başladı.”(TDG)

“Sahnenin ortasında duran adam uzun ellerini hareketlendirdi **sonra** müzik çalınmaya başladı.”

Yogsam :yoksa

Bolmasa :yoksa

Yogsam bolmasa: yoksa

² P. Azimov, H. Baylyyev, **Türkmen Diliniň Grammatikası**, II.Bölüm, Sintaksis, Aşgabat, 1959, s. 90.

Bağladıkları cümleler arasında anlam yönünden karşıtlık olduğunu belirten bu edatların emma yöne edetlerinden farkları cümleler arasındaki karşıtlığı şart anlamı katarak sağlamalarıdır. Tek tek kullanılabilirler gibi birlikte de kullanılabilirler. Bu kullanımda anlam bakımından bir değişiklik olmaz.

“Hova soğuk **yogsam bolmasa** oynamaya çıkardık.”(TDG)
“hava soğuk **yoksa** oynamaya çıkardık.”

“Eger mamladığını subut edip bilseñ men hem saña yağşılık ederin **bolmasa** elimden gutulcak gumanañ yokdur.”(TE, Akıllı Goyun)

“Eğer doğruluğunu isbat edebilirsen ben de sana iyilik ederim **yoksa** elimden kurtulacak gümanın yoktur.”

“Sen özüñe seret, asla düşekten turma **bolmasa** bu dümevden açılmazsın.”(TE, Tonton Ene)
“Sen kendine bak, asla yataktan kalkma **yoksa** bu nezleden kurtulamazsın.”

“Pişigi hem miyavladıp durma **yogsam** daşarıñ zıñarıñ eşitdiñmi?”(TE, Pıtır)
“Kediyi de miyavlatıp durma **yoksa** dışarı atarım duydun mu?”

ya, ya-da: ya, ya da

1.Ya, ya da edatı cümlede sayılan hadiselerden yalnız birini olabildiğini belirtir. Bunun için meydana gelmesi muhtemel hadiseler sıralanırken kullanılır. Genellikle sıralanan cümlelerin her birinin önünde gelip cümle sayısına bağlı olarak birden fazla tekrarlanabilir.

“**Ya** sen gelersin **ya** biz bararıs.”(TDG)
“**Ya** sen gelirsin **ya** biz gideriz.”

“Bu gün **ya** yel bolar **ya** yağış yagar.”(TDG)
“Bugün **ya** rüzgar olur **ya** yağmur yağar.”

“Gelnimiz oğlumızı azdırdı, şol geldi-de oğlumuz **ya** maşın eberersinüz **ya** rısgımı ayırarsınüz diyip üstümüze düv-düv dızapdur diyen gürrüñem yayrattılar.”(M)

“Gelinimiz oğlumuzu azdırdı, o geldi de oğlumuz **ya** araba alırsınız **ya** rızkımı ayırırsınız diye bizi zorlamakta diye bir lafi da yaydılar.”

“Gaharlansınlarmı **ya-da** gülsünlermi?”(VD, Veli Dayı)
“Kahırlansınlar mı **ya da** gülsünler mi?”

2.Metinlerde rastlanan bazı cümlelerden hareketle **ya, ya-da** edatının **yoksa** anlamına yakın bir anlamda kullanıldığını belirtmek de mümkündür:

“Hanı ayt oğlum göreyin saña pul gerek boldımı **ya** garıncığıñ açmı?(AY)
“Hadi söyle oğlum göreyim sana para mı lazım oldu **yoksa** karıncığıñ mı aç?”

“Näme bolyar, düyeler geçyärmi **ya-da** öye cınlar çozdularmı?”(VD, Veli Dayı)
“Ne oluyor, develer mi geçiyor **yoksa** eve cinler mi hücum etti?”

“Vah kızım köşegim näme bolyar saña **ya** keselediñmi bir yerin dağı ağrıyarmı **ya** yas tutyañmı?(VD, VeliDayı)

Vah kızım yavrum ne oluyor sana **yoksa** hastalandın mı bir yerin mi ağrıyor **yoksa** yas mı tutuyorsun.”

Ne,ne-de: ne, ne de

Yokluğu bildiren bu edat her cümleinin önüne gelerek bir kaç defa tekrarlanabilir. Anlam bakımından verilen yargıların hiçbirinin de olmadığını belirtir.

“Hava-da yürek gısdırıcıdı yağış **ne** yağyardı **ne-de** çişneydi.”(HDD)

“Hava da iç karartıcıydı yağmur **ne** yağıyordu **ne de** çiseliyordu.”

“**Ne** işledim **ne-de** bir yadadım.”(TE, Garıncanıñ Başdan Geçirenleri)

Ne çalıştım **ne de** bir yoruldum.”

“Çekdi, **ne** asman gapışdı **ne-de** yer yarıldı.”(İÖ)

“Çekti, **ne** gök kapandı **ne de** yer yarıldı.”

“Görse **ne** garrıca ene bar **ne-de** onuñ goş-golamları.”(VD, Fatoşcuk)

“Görse **ne** ihtiyar ana var **ne de** onun öte berisi.”

“**Ne** başam barmak bilen süyem barmak yalı köp işlärin, **ne-de** doganlarım yalı yaltadırın.”(VD, Baş Doganlar)

“**Ne** baş parmak ile işaret parmağı kadar çok çalışırım **ne de** kardeşlerim gibi tembelim.”

Sonuç

1. Türkiye Türkçesi sözdiziminde kullanılan; ama (Türkmen: emma); fakat, lakin(Türkmen:yöne); yoksa (Türkmen: yogsam, bolmasa, yogsam bolmasa); ne, ne de (Türkmen: ne, ne-de); ya, ya da (Türkmen: ya, ya-da); hem(Türkmen: hem); da, de (Türkmen: da de); gibi bağlama edatlarının cümleler arasında kurdukları, sıralama, karşılaştırma, benzerlik, açıklama, karşıtlık, sebep sonuç, denklik vb. anlam ilgileri ve kullanım şekilleri Türkmen Türkçesiyle ortaklık göstermektedir.

2. Türkmen Türkçesinde cümleler arasında bağlantıyı sağlayan edatlar anlam ilişkilerinin yönleri bakımından, metinlerden hareketle şu şekilde sınıflandırılabilir:

I. Aynı yönde olmayı, yargılar arasındaki paralelliği belirtenler: ve, hem, da, de

II. Cümleler arasındaki karşıtlık, sebep sonuç, veya açıklama ilgisini belirtenler: emma, yöne veli~velin

III.Sıralanan hükümler arasında karşıtlıkla birlikte şart anlamı katanlar: yogsa, yogsam, yogsam bolmasa

IV: Birbirini takip eden cümlelerde bulunan yargıların olmadığını bulunmadığını belirten: ne, ne-de

V.Verilen yargılar arasında sıralama belirten: ya, ya-da

3. Ard arda gelen cümlelerde verilen yargılar arasında sıralama belirten ‘ya, ya da’ edatının, birtakım örneklerde ‘yoksa’ anlamına çok yakın bir anlamda da kullanılabildiğine metinlerde rastlanmıştır.

4.Türkiye Türkçesinde cümleleri bağlarken kullanılan edatlar arasında en işlek olanlardan biri “ki”dir. Türkmen Türkçesinde taranan metinler çerçevesinde “ki” ile bağlanan cümlelere rastlanmamıştır. Ancak Türkmen Türkçesinde ‘ama, fakat’ anlamında kullanılan ‘velin~veli’ edatının bağladığı cümleler arasında Türkiye Türkçesindeki ‘ki; de, da; sonra’ edatlarının anlam ve işlevine çok yakın kullanımları tesbit edilmiştir.

Kaynaklar

- 📖 AZİMOV P., BAYLIYEV H., **Türkmen Diliniñ Grammatikası**, II.Bölüm, Sintaksis, Aşgabat 1959.
- 📖 HACİEMİNOĞLU N., **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul 1992
- 📖 KARA M., **Türkmen Türkçesi Grameri**, Ankara 2005
- 📖 KARAHAN L., **Türkçede Sözdizimi**, Ankara 2004
- 📖 OSKAR H., **Türkmen Manuel**, Wien 1977
- 📖 TEKİN T., CEYLAN E., ÖLMEZ M., ÖLMEZ Z., EKER S., **Türkmen Türkçe Sözlük**, Ankara 1995

Taranan Metinler Kaynakçası ve Kısaltmaları

- 📖 AZİMOV P., BAYLIYEV H., **Türkmen Diliniñ Grammatikası**, II.Bölüm, Sintaksis, Aşgabat 1959 (TDG)
- 📖 HUDAYGULİYEV C., “Açlık Yılı”, **Sovet Edebiyatı**, C. 3, Aşgabat 1988, s. 117-120 (AY)
- 📖 İLYUŞİN V., “Hitay Daşda Däl”, **Sovet Edebiyatı**, C. 3 Aşgabat 1988, s. 129-133 (HDD)
- 📖 KÖSEOĞLI E., (Tercime eden, Berdi sarıyev), **Tonton Ene**, Ankara 2002 (TE)
- 📖 KÖSEOĞLI E., (Tercime eden, Berdi sarıyev), **Veli Dayı**, Ankara 2001 (VD)
- 📖 ORAZOV M., “Gara Cisim”, **Sovet Edebiyatı**, C. 11, Aşgabat 1988, s. 159-165 (GC)
- 📖 ORAZOV M., “Maşın”, **Sovet Edebiyatı**, C. 11, Aşgabat 1988, s. 165-168 (M)
- 📖 ÖDEYEV O., “İkinci Ömür”, **Sovet Edebiyatı**, C. 12, Aşgabat 1988, s. 99-110 (İÖ)

İSLAMIN ELM VƏ MƏDƏNİYYƏT DİNİ KİMİ ŞƏRHİNDƏ

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN MÖVQEYİ

Ahmed Agayev's Position in the Explanation of Islam Religion of Science and Culture

*Mübariz SÜLEYMANLI**

Özet

Makalede Ahmet Ağaoğlunun İslam dinini elm və mədəniyyət dini kimi şərh etməsindən bəhs edilir. XX əsrin ilk illərində yazılmış və eksəriyyəti polemik üslubda olan bu əsərlərdə Qərbin və Rusiyanın antiislam meyillərinə qarşı müəllifin mövqeyi göstərilir. A.Ağaoğlunun, Məhəmməd dini və şəriətini, islamın əsaslarını müdafiə etməsi ilə bağlı konkret faktlar gətirilir.

Anahtar Kelimələr: Ahmed Ağayev, Ahmed Ağayev'in Eserleri, İslam ve Medeniyet

Abstract

In clause the author, on the basis of the analysis of jobs Ahmed Agayev (1869 - 1939), published in the beginning XX of century, tries to give a panorama of sights of the scientist on Islam, his place in cultural progress.

Key Words: Ahmed Agayev, Ahmed Agayev's Works, Islam and Civilization

Çoxyönlü elmi-mədəni fəaliyyəti ilə Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə zəngin irs bəxş etmiş Əhməd bəy Ağaoğlu, həm də islam dininin müxtəlif yönərdən şərhinə həsr edilmiş və dövrü üçün əhəmiyyətli olduğu kimi günümüzdə də aktualıq kəsb edən bir sıra əsərlər müəllifidir. Onun Fransa, Azərbaycan və Türkiyə mətbuatında çap olunmuş və islamın elm, maarif, mədəniyyət dini olmasını açıqlayan yüzlərlə məqalələrindən başqa, islamda qadın hüquq və azadlıqlarını, elmi-mədəni tərəqqiyə təkan verən amilləri şərh və təbliğ edən monoqrafik əsərləri də vardır. Mövzumuzun genişliyini nəzərə alaraq, biz bu yazımızda yalnız bəzilərinin kitab halında (1; 2), bəzilərinin elmi toplularda məruzə mətni şəklində (4) çap olunmuş əsərlərindən və bir neçə məqaləsindən (5; 6; 7) bəhs edəcəyik.

XX əsri islam dini haqqında yeni, orijinal fikirlərlə qarşılayan, onun cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən, humanizm və tolerantlıq tələp edən müqəddəs ruhi-mənəvi dəyərlər sistemi olduğunu elmi dəlillərlə, tarixi-müqayisəli üsullarla araşdıran Ə.Ağaoğlu 1892-ci ildə “Şiə dinində məzdəki inancları”, 1900-cü ildə “İslama görə və islamlıqda qadın”, 1902-ci ildə “İslam, Axund və Hatifulqeyb” əsərlərini və sırf islama aid çoxsaylı məqalələrini çap etdirməklə, islam dinini təhriflərdən və qərəzli münasibətlərdən qorumağa çalışmışdır. Bu əsərlərin, Avropa elmi-nəzəri fikrinin yanlış təmayüllərinə təsir göstərmək cəhdləri ilə yanaşı, xalqımızın mövhumat və xürafatdan qurtulub islamın əsil mahiyyətini əks etdirən inanclara yiyələnməsində də praktik əhəmiyyəti olmuşdur.

O, “Panislamizm, onun səciyyəsi və istiqamətləri”, “İslamın mənşəyi və onun xristianlığa və yəhudiliyə münasibəti”, “Ricəti-islam” kimi onlarla məqalələrində özündən əvvəlki Azərbaycan maarifçi ziyalılarının islamın müqəddəratı barədə açıqları mübahisəni təzədən canlandırmışdır. Əksəriyyəti polemik üslubda yazılmış bu əsərlərdə o, Qərbin və Rusiyanın antiislam meyillərinə qarşı çıxır, Məhəmməd dini və şəriətini, islamın əsaslarını müdafiə edərək qətiyyətlə deyirdi ki, müsəlmanların dirçəlməsi və tərəqqisi onlar arasında “yeganə fəal qüvvə olan din vasitəsilə olmalıdır”. Ağaoğluna görə

* Azərbaycan Devlet Medeniyet ve İncəsənət Üniversitesi (ADMİU'nun dosenti, sənətsünaslıq namizədi)

“Asiya xalqlarına həyatı ilk dəfə xatırladan”, onlara “göyləri yuxusundan oyadan”, göylərlə bərabər yeri də göstərən islam dini olmuşdur. Yazılarında dönə-dönə islam tarixindən, onun ədəbi-mədəni keçmişindən bəhs edən Əhməd bəy panislamizmi “mütərəqqi hərəkət” kimi qiymətləndirirdi: “Panislamizm nəinki siyasi-dini, həm də mütərəqqi hərəkətdir” (21, s.314, 321). Müasirləri kimi o da islam dininə tərəqqiyə səbəb olan ictimai, mənəvi bir qüvvə kimi inanır və dini ehkamların müasirləşdirilməsi yolunda nəzəri və əməli səylərinin nəticələrini sosial-mədəni həyata tətbiq etməyə çalışırdı.

Fransadakı təhsil illərində Şərq və islam aləminə həsr edilmiş hər bir çıxış və dərsləri maraqla izləyən Ə.Ağaoğlu fransız mütəfəkkiri Ernest Renan və Ceyms Darmsteterin Şərq və islam dünyası haqqındakı qənaətlərinə etiraz etmiş və dövrünün elm zirvələrindən sayılan bu şəxslərə özünü iti zəkası və cəsarətli xarakteri ilə təqdim etmişdir (17, s.22). Qərbin bu görkəmli şərqşünasları ağıl və cürətinə görə Ağaoğluna rəğbət göstərmiş və bu etimad səbəbindən o, elmi toplantılarda, mədəniyyət salonlarında iştirak şansı qazanmışdır.

Ömrü boyu müəllimlərinə, o cümlədən E.Renana rəğbətilə yanaşı, onun “İslam və din” əsərində Məhəmməd və təlimi haqqında yürütdüyü kəskin tənqidi mülahizələri etirazla qarşılamış, müəlliminin “müsəlman dini elm və mədəniyyətin inkişafı üçün maneə və səddir” hökmü onu xüsusilə çox qəzəbləndirmişdi. Dini “cəmiyyətin dayağı” hesab edən Ağaoğlu islamı Şərqdə elm və mədəniyyətin ən mühüm inkişaf amili sayırdı.

“Şiə dinində məzdəki inancları” əsəri 1892-ci ildə—şərqşünasların Londonda keçirilən beynəlxalq konqresində məruzə şəklində oxunmuş və Kembric Universitetinin xərçi ilə bir neçə dildə çap olunmuşdur. Həmin məruzəsinə görə, konqres iştirakçıları arasında olan İran şahı Nəsrəddin Şah ona, sonralar “ailənin uğur üzüyü” adlandırdıqları firuzə qaşlı bir üzük hədiyyə etmişdir (3, s.138). Ağaoğlunun, xüsusilə o dövr üçün aktual səslənən bu məruzəsi beynəlxalq bir konqresdə bəlkə də ilk dəfə şərqli bir tələbənin İran tarixinə və şiəliyə orientalist baxışla yanaşmasında və həm də intellektual maraqlarını bürüzə verməsi baxımından önəmlidir. Ağaoğlu bu çalışmasında şiəlik və İran cəmiyyətinə şərqşünaslığın problemləri çərçivəsində və mövzusunun kənardan şərh edən bir müşahidəçi kimi yanaşmışdır. Məqsədinin, o günədək islam din bilicilərinin diqqətini çəkməmiş olan şiəliyin ictimai mənbələri məsələsinə açıqlıq gətirmək olduğunu bildirməkdədir (4).

Məzhəb ayrılığının islama verdiyi zərərlərdən bəhs edən “İslam, Axund və Hatifülqeyb” risaləsində o, islamla bir şiə axundunu danışdırır. Fəqir və zəif islam, xüsusilə məzhəb ayrılığı üzündən başına gələn fəlakətləri, zəngin və şişman axundun qan daman kök üzünə hayqırır. Həyəcan və hərəratlə yazılan bu risalədən Ağaoğlunun dini və məzhəbi məsələlərdə geniş və dərin bilgisi ortaya çıxdığı kimi, XX əsrin əvvəllərinə doğru, xalqının inkişaf və tərəqqisinə, islamın xatalı, yanlış anlaşılmasını və xüsusilə bundan doğan məzhəb ayrılığını ən önəmli bir əngəl saydığı da bəlli olur.

“İslamda qadın və islam qadını” əsərində müəllif islamın tərəqqi dini olduğunu, Abbasilərin orta dövrlərinə qədər bu mütərəqqi hərəkət davam etdiyi halda, daha sonra alimlərin və şeyxlərin mənfəətpərəstlikləri üzündən islamın gerilədiyini və çökdüyünü iddia etməkdədir. Ağaoğlu müasir genderologiyanın əsas prinsiplərini ehtiva edən bu əsərdə “qadın”ı islamın tərəqqisi və geriləməsinin meyarı kimi verməkdədir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Ağaoğlu Azərbaycanın ən fəal islamşünas alimi və publisisti idi. Çap etdirdiyi elmi, publisist, ədəbi-tənqidi əsərlərin böyük bir qisminə İbn Rüşd, Təbəri, Dante, Lüter, Konfutsi, Höte, Tolstoy, Nitsşe, Karleyl, Spenser kimi mütəfəkkir alimlərin zəngin irsindən istifadə yolu ilə islamın siyasi, ideoloji, etik, iqtisadi, hüquqi, fəlsəfi məsələlərinə toxunur, islam tarixinin ayrı-ayrı mərhələləri, epizodları, xilafətin Şərq və Qərbdə fəaliyyəti, peyğəmbərlər, imamlar və s. haqqında mühakimələr yürüdü. Bu əsərlərin ana xəttini təşkil edən əsas müddəə bundan ibarət idi ki,

nə Quran, nə şəriət yeniliyə əngəl deyildir, ancaq bunların təbliğatçıları öz şəxsi mənfəətləri xatirinə müsəlmanlığa mədəniyyətlə bir araya sığmayan mahiyyət verməyə çalışmışlar (5; 6; 16).

Ağaoğlunun bu mövzuda yazdığı əsərlərində, islam dininin üstünlüklərini, müasir dövrlə səsleşən xüsusiyyətlərini təsdiqlə yanaşı, xalqı, siyasət xadimlərini islam dininin qanun-qaydaları, tələbləri ilə hərəkət etməyə, azadlıq mübarizəsini islam ehkamları ilə əlaqələndirməyə çağırış da qüvvətli idi. Ə.Ağaoğlu Quranı sonrakı təhriflərən, qeyri-elmi şərhərdən xilas etməyə çalışır, bu mövzuda, din xadimləri ilə ciddi mübahisələrə girirdi. İslama həsr olunan əsərlərinin mərkəzində belə ümumi ideya dayanırdı ki, islam öz mahiyyəti etibarilə başqa dinlərdən daha üstün keyfiyyətlərə malikdir, o, bütün tarix boyu müsəlman xalqlarının inkişafında müsbət rol oynayıb və indi də bu xalqların müasir tərəqqisini ondan kənarında təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Ağaoğlunun Fransada dəbdə olan jurnallarda çap etdirdiyi məqalələrinin əsas məqsədi islama, müsəlman sivilizasiyasına qarşı yayılmış qərəzli mülahizələri aradan qaldırmaq olmuşdur. “*Nuvel Revyu*” qəzetində dərc etdirdiyi məqalələrinin birində Şərq həyatının Qərb sivilizasiyası ilə ayaqlaşması yollarını aramaq baxımından müsəlman cəmiyyətlərinin problemlərinin həllini bunda görürdü ki, “Nəsə başqa bir şey lazımdır, bu başqa şey isə, ülvə hissləri örnək göstərməyə qabil olan və onların maddi müdafiəsi üçün kifayət qədər mənəvi qüvvələri olan fərddir. Lakin müsəlman ailəsində qadının vəziyyəti fəallığı öldürür, bu isə onu hər cür təşəbbüskarlıqdan və hər cür enerjidən məhrum edir. Fərdin dirçəlməsi üçün lazımdır ki, bizim qadınlarımız dinimizin onlara verdiyi hüquqlara real malik olsunlar” (12, s.23).

Bu yazılarla başlayan fərdin hüriyyəti, tərəqqisi ideyasını Şərqlə Qərb arasındakı təzadın ən mühüm səbəblərindən biri hesab edən Ağaoğlu yaradıcılığının sonrakı bütün mərhələlərində də onu inkişaf etdirmişdir. Onun fikrincə qərblə üçün fəaliyyət, enerji və tərəqqi stimulu olan “rəqabət” Qərbin Şərq, o cümlədən müsəlman ölkələri üzərində əsas üstünlüyüdür.

İslamın geriliyi üçün məsuliyyətin bir hissəsinin, fərdin məhvinə səbəb olan qadının vəziyyəti ilə bağlı olması haqqında, ona qədər də mövcud olan fikirləri inkişaf etdirən Ağaoğlu bu amilə həlledici əhəmiyyət verir və hətta İran cəmiyyətində qadının vəziyyətinin tədqiqinə həsr edilmiş silsilə məqalələrlə çıxış edir. Bu məqalələrdə o, İran qadınının avamlığı, qadının ailədə layiqli yer tutmaması, ananın öz uşaqlarını tərbiyə etmək imkanının olmaması kimi məsələlərə toxunur.

Ağaoğlunun yazılarında tarixi əhəmiyyət daşıyan əsas məqamlardan biri onun müsəlman ölkələrində qadının passiv və acınacaqlı vəziyyətə düşməsinə islamın mahiyyəti, xüsusilə də poliqamiya ilə bağlayan avropalıların yanlış və qərəzli mülahizələrinə qarşı tutarlı elmi dəlillərlə çıxış etməsidir. Bu mövzuda klassik ənənəyə söykənən Ağaoğluna görə Quran ərəb qadınının vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırmışdır, bunu islamın ilkin–qızıl dövründə qadınların ictimai həyatda oynadığı mühüm rol da təsdiqləməkdədir. Poliqamiyaya gəldikdə isə onun praktik olaraq çox az yayılması bunu ciddi arqument kimi şişirtməyə əsas vermir. Sadəcə islamın mahiyyətində təsbit olunan hüquq və təminatlar müxtəlif amillərin, xüsusilə də bunda maraqlı olan qüvvələrin təsiri ilə sonradan unutturulmuşdur.

Ağaoğlunun qənaətinə, təbiətinə görə Qərb cəmiyyətindən heç də fərqlənməyən islam cəmiyyəti tarixi səbəblərin təsiri altında dəyişmişdir və mahiyyətcə icma aspekti ilə xarakterizə olunmur ki, fərddiyətçi Qərbə qarşı qoyulmuş olsun.

İslamın qızıl dövründə müasir demokratik dəyərlərin müşahidə edildiyini əsas gətirərək Ağaoğlu hesab edir ki, fərdin dirçəlişinə nail olmaq üçün müsəlmanlar “islamın ilkin ruhuna” nüfuz etməlidirlər. Fransua Jorjonun da təsdiqlədiyi kimi Ağaoğlu bu ideyasında Cəmaləddin Əfqaninin və Məhəmməd Abdunun tərəfindən xeyli əvvəl ortaya atılmış islamda islahatçılıq təşəbbüsləri ilə eyni mövqedən çıxış edirdi.

Qadın hüquqlarını da ehtiva edən “hüduzsuz mənəvi rəqabət”in hökm sürdüyü islamın qızıl dövründə “fərdin bütün qabiliyyətlərinin inkişafı”, ən müxtəlif şəxsi keyfiyyətlərin çiçəklənməsi, hər cür tərəqqi üçün zəruri olan şərait olmuşdur. Ağaoğlu keçmiş idealizə edən bu tipli mülahizələrini islamın bugünkü halına bais olanlara qarşı qoyur. O, dünyanın gələcək rifahı naminə həm müsəlman, həm də Avropa dövlətləri qarşısında duran vəzifələrdən bəhs edir. Onun fikrincə Şərqi və Qərbi sivilizasiyaları arasında “əlaqə əməliyyatını” müsəlman ölkələrinin yalnız dövlət və hökumətləri həyata keçirə bilərlər. Çünki Avropa sivilizasiyasını zorla qəbul etdirmək kimi müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsindənə, cəmiyyətin modernləşməsi problemlərini özlərinin həll etmələri gərəkdir. Avropa dövlətlərinə gəldikdə isə, Ağaoğlu onların da bir vaxt irtica və müstəbidliyin şərəfini tutmaqda, Şərqi və müsəlman ölkələrinin modernləşmə səylərini dəstəkləmək lazım gəldiyini başa düşəcəklərinə ümid edir. Ona görə ki, Qərbin mənafeələrinə uyğunluğu baxımından da bu daha məntiqlidir.

Bir tərəfdən islahatçılıq mövqeyindən çıxış edən, digər tərəfdən isə islamı mümkün təhriflərdən mühafizə etməyə çalışan, xürafat güc gəlib, islam korlandıqca, elm və maarifin də müsəlmanların əlindən alınması fikrində olan Ağaoğlu Avropa oriyentalistlərinin panislamizm hərəkatı haqqındakı bəzi fikirləri ilə razılaşıaraq “Kaspi”nin səhifələrində (21 aprel 1900-cü il, №87) yazırdı ki, “birləşmə mənasında keçmişə qayıtmağı təbliğ edən panislamizm, eyni zamanda müsəlmanlar arasında müasir həyatın köklü və biryolluq dəyişdirilməsində təkid edir... Bu, vaxtilə yalnız müsəlmanların malı olan iqtisadi, siyasi və mədəni fəthatlar sahəsindəki təkid (...), bir sözlə, Avropa ağıl tərzini və yeni müsəlman meyli möcübincə islamçının ideyalarında panislamizm və yevropeizm anlayışı sinonim xarakteri kəsb etmişdir”.

Problemin mübahisəli və ziddiyyətli məqamlarını qabardan tədqiqatçı-alim Qədim Mustafayev “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi” əsərində “İttihadi islam” ideyasının təbliğatçıların fikirlərinə belə bir tənqidi münasibət bildirirdi ki, panislamistlərə görə “yevropeizm” və “panislamizm” anlayışları müəyyən mənada: elm, sənaye, ticarət, hərbiçilik və sairənin tərəqqisi tələbini özündə ehtiva etmək baxımından sinonimdir. Lakin sözün əsil mənasında: əxlaq, “tərzi-hərəkat, mənəviyyət, insanlıq” və s. əlamətlər baxımından bu anlayışlar sinonim ola bilməzlər. Deyildiyi kimi, “Avropa həyat tərzini”, “onun əxlaqını”, “mənəvi dayaqları”nı və s. tənqid edən panislamistlər “Avropa elm və mədəniyyətini” də olduğu kimi “aləmi-islam” içərisinə yaymağın əleyhinə idilər. Onlar yalnız “islama əsaslanan mədəniyyətin” tərəfdarı idilər (16, s.163).

Həqiqətən də panislamistlərə, o cümlədən müsəlman cəmiyyətlərinin düşükləri böhrandan qurtulma çarələrini müqəddəs dinimizin ilkin mahiyyətində, islamıyyətin qızıl dövrünə qayıdıb araşdıraraq Ə. Ağaoğluna görə, tərəqqiyə, yüksəlişə rəvac verən, bütün zamanlar üçün yeni olan, müasirliyin bütün prinsiplərini öz bətnində gəzdirən islam dini, müasir dünya sivilizasiyasının bütün bəşəri və demokratik keyfiyyətlərini mənimsəmə və öz içində əritmə, həzm etmə qüdrətinə malikdir. Bu qənaətdə o, məsləkdaşı olduğu digər panislamistlərlə eyni müvqədən çıxış edirdi. Türkiyə illərində islami baxışlarını müəyyən qədər redaktə edən Ağaoğlu, ötən əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin “Füyuzat” jurnalının 1907-ci il 7 avqust (№24) tarixli sayında əksini tapmış fikirlərinə həmrəy idi: “Avropalaşalım, firəngləşəlim deyürsünüz?! Lakin ey qare, müraciətdən müraciətə fərq vardır. Biz avropalıların ədəbiyyatına, sənayələrinə, ülm və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiraatlarına müraciət etmək istəyürüz, özlərinə degil! Biz istəyürüz ki, islam ölkəsinə onların beyinləri, dimaqları girsün! Biz istəyürüz ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsün, yoxsa mədələrində həzm olunmasın! Bu gün onların mədələrində həzm olunmamaq üçün bir çarə var isə, o da onların məhsulati-dimağiyələrini alıb həzm etməkdən başqa bir şey degildir”.

Onun əsərlərinin böyük bir qisminin ana xəttini təşkil edən əsas müddəə bundan ibarət idi ki, “nə Quran, nə şəriət yeniliyə əngəl deyildir, ancaq bunların təbliğatçıları öz şəxsi mənfəətləri xatirinə müsəlmanlığa mədəniyyətlə bir araya sığmayan mahiyyət verməyə çalışmışlar”. Bu əsərlərdə islam dininin üstünlüklərini, müasir dövrlə səsleşən xüsusiyyətlərini təsdiqlə yanaşı, xalqı, siyasət xadimlərini islam dininin qanun-qaydaları, tələbləri ilə hərəkat etməyə, azadlıq mübarizəsini islam ehkamları ilə

əlaqələndirməyə çağırış da qüvvətli idi. İslama həsr olunan əsərlərinin mərkəzində belə ümumi ideya dayanırdı ki, islam öz mahiyyəti etibarilə başqa dinlərdən daha üstün keyfiyyətlərə malikdir, o, bütün tarix boyu müsəlman xalqlarının inkişafında müsbət rol oynayıb və indi də bu xalqların müasir tərəqqisini ondan kənar təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Türkiyə dövründə, Ağaoğlunun dini baxışlarında islama əvvəlki münasibətilə müqayisədə tədricən dəyişikliklər müşahidə edilsə də o, həyatının sonuna qədər islamı bütün dinlərin fəvqində görmüş, islamın ilkin və doğuşdan var olan mahiyyətində elmi-tərəqqi meyillərinin, tolerantlığın, humanist, bəşəri və demokratik prinsiplərin durduğunu əsərlərində vurğulamışdır.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Ahmet. İslamlıqda kadın (Türkceye çeviren: Hasan Ali Ediz). İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1959, 56s. (Əsərin 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap edilmiş orijinal nüsxəsi şəxsi arxivimizdədir (Ахмед Агаев. Женщина по исламу и в исламе. Тифлис, 1901, 59 с.). Həmin kitabı bizə Ağaoğlunun nəvəsi Tektaş bəy bağışlamışdır).
2. Ağaoğlu Ahmet. Üç medeniyet. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1972, 146s.
3. Ağaoğlu Sürəyya. Bir ömür belə keçdi (Vilayət Quliyevin "Ağaoğlular" kitabında, s.138-159). Bakı: Ozan, 1997, 236s.
4. Ağayev Əhməd. Şiə dinində məzdəki inancları (Fransızcadan çevirəni Hamlet Qoca). Əlyazması (Məqalə müəllifinin şəxsi arxivi).
5. Ağayev Əhməd. Aləmi-islama bir nəzər. "İrşad" qəzeti, 17 noyabr 1907-ci il, № 116.
6. Ağayev Əhməd. Avropa və aləmi-islam. "Каспий" qəzeti, 25 sentyabr 1903, № 207.
7. Ağayev Əhməd. "Nədən bu günlərə qaldıq?". "İrşad" qəzeti, 22 iyun 1906-cı il, № 146.
8. Akçura Yusif. Türkçülüğün tarihi. İstanbul: Kaynak yayınları, 2001, 184 s.
9. Georgeon François. "Azerbaycanlı Bir Entellektüelin Ortaya Çıxışı: Ahmed Ağaoğlunun Fransa Yılları 1888-1894", *Toplumsal Tarih*, S. 8, Ağustos 1994, s.8-21.
10. Gülseven Fahrettin. Ahmet Ağaoğlunun həyatı, fikirləri, siyasi və sosial mücadeleləri. "Azərbaycan" dergisi, Ankara, 1989, sayı: 268, s.72-109.
11. İslam ansiklopedisi, cilt 1, Ağaoğlu Ahmet makalesi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s.464-466.
12. Jorjon Fransua. Azərbaycanlı intellektualın ilk addımları: Əhməd Ağaoğlu Fransada (1888-1894). Mədəniyyət dünyası, VII buraxılış, Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, 2003, s.16-27.
13. Qurbanov Şamil. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: Azərənşr, 1996, 220 s.
14. Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağayev ("Fikrin karvanı" kitabında). Bakı: Yazıçı, 1984, s.80-95.
15. Mirəhmədov Əziz. Təqsirimi yumaq istəyirəm (müsahibə). Ədəbiyyat qəzeti, 21 fevral 1992-ci il, № 8 (2807); Kimə və nə vaxt verilməsi qeyd edilməyən eyni mövzulu digər bir müsahibənin 9 makina səhifəsindən ibarət fərqli variantı Əziz Mirəhmədovun şəxsi arxivindədir.
16. Mustafayev Qədim. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: Maarif, 1973, 296s.
17. Özcan Ufuk. Ahmet Ağaoğlu və rol dəyişikliyi (Yüzyıl dönümündə batıcı bir aydın). İstanbul: Donkişot yayınları, 2002, 280s.
18. Sakal Fahri. Ağaoğlu Ahmed Bey. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, 248s.
19. Süleymanlı Mübariz. Əhməd Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" əsəri. Şərq fəlsəfəsi problemləri (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı: AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, № 1-2, 2004, s.57-66.
20. Swietochowski Tadeusz. Müslüman cemaatın ulusal kimliyə Rus Azərbaycanı 1905-1920 (Türkçəsi: Nuray Mert). İstanbul: Bağlam yayınları, 1988, 295s.
21. Talıbzadə Kamal. Əhməd Ağaoğlu və onun "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri" əsəri. Seçilmiş əsərləri. İkinci cild. Bakı: Azərənşr, 1994, s.305- 328.

İLK TÜRKÇE KUR'AN TERCÜMELERİNDE GEÇEN BAZI ÖZEL ADLAR ÜZERİNE

On Some Specific Names Mentioned in the First Quran Translations

*Suat ÜNLÜ**

Özet

Bu makalede Kur'an'da geçen bazı özel adların İlk Türkçe Kur'an Tercümlerindeki karşılıklarının Türkçe kavramlarla karşılanabilme yeterliliği gösterilmeye çalışılacaktır. Konunun geniş olması sebebiyle örnekleme yoluyla her kavramdan bir veya birkaç örnek İlk Türkçe Kur'an tercümelerinde geçen karşılıkları, içinde geçtiği dönemin metniyle birlikte verilecektir.

Anahtar Kelimeler: özel ad, Satır-Arası Kur'an Tercümleri, Rylands KT; Karahanlı Türkçesi, Mekan

Abstract

In this article we will try to show the efficiency of the fulfilment on translations being in The First Turkish Quran Translations of some specific names. Because of the wide subject, one or more than one of them has given with its/theirs own text and with its/theirs translations being in The First Turkish Quran Translations.

Key Words: Specific name, Interlinear Quran Translations, Rylands KT, Karahanid Turkish, Place.

Korpus

Bu çalışmamızda Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde özel adlarla ilgili kullanımlarının tespitine çalışılacaktır. Bu kullanımlar Türkoloji literatüründe TİEM 73 KT 1v-235v/2=001/001=020/135 (Kök 2004), TİEM 73 KT (235v/3=451v/9=021/001=114/006 (Ünlü 2004), Rylands KT (Eckmann 1976, ATA 2005), Hekimoğlu KT (Sağol 1993-1999) ve Anonim Tefsir (Borovkov 1963, 2002; Usta 1989) olarak bilinen Karahanlı ve Harezmi sahasından ilk çeviri ve tefsirlerle Batı Türk yazı dili çevresinin erken tarihli TİEM 40 KT (Topaloğlu 1976-1978) ve Manisa KT (Karabacak 1995-1999) olmak üzere şu Türkçe Kur'an çevirilerine dayandırılmıştır:

TİEM 73	Abdullah Kök, <i>Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) İnceleme-Giriş-Metin-Dizin</i> Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2004. Suat Ünlü <i>Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 235v/2-450r/7) İnceleme-Giriş-Metin-Dizin</i> Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2004.
Rylands KT	Janos Eckmann, <i>Middle Turkic Glosses Of The Rylands Interlinear Koran Translation</i> , Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. Aysu Ata <i>Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar Dizin</i> , Ankara, TDK, 2004.
Anonim Tefsir	A.K. Borovkov, <i>Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.</i> Akademiya Nauk SSSR Institut Narodov Azii. Moskova, 1963. (Türkçe Çev. Halil İbrahim Usta,

* Dr.; Uludağ Üniversitesi, Türk Dili Bölümü

Ebülfaz Amanoğlu, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII Yüzyıllar)*, TDK, Ankara, 2002). Halil İbrahim Usta, *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989.

- Hekimoğlu KT Gülden Sağol, *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'ân Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'ân into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text)*, Harvard, (410 pages), 1993; *(Part II: Glossary)* Harvard, 1995, (310 pages); *(Part III Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2 Section One: 1b-300b)*, Harvard, 1996; *(Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2 Section Two:301a-587b)*, Harvard,1999.
- TİEM 40 Ahmet Topaloğlu, *Muhammed Bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'ân Tercümesi Giriş ve Metin, Sözlük. I-II*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1976-1978.
- Manisa KT Esra Karabacak, *An Inter-Linear Translation Of The Qur'ân Into Old Anatolian Turkish = Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'ân Tercümesi: Introduction and Text I, Sources Of Oriental Languages and Literatures 22, Turkish Sources XX*, Harvard University The Department Of Near Eastern Languages and Civilizations. 1994; *(Part II: Glossary: Section one, p. 1-384. Section Two, p. 385-786)*, 1995; *(Part III: Facsimilie of the MS Manisa İl Halk Library No. 931, Section one: 1a-224a.1997; (Part III: Facsimilie of the MS Manisa İl Halk Library No. 931, Section two: 224b-451a, 1999.*

Giriş

Türklerin İslâmiyeti kabul edişlerinin, tabîî bir sonucu olarak onların Kur'an'ı anlamak, kavramak, esas ve kurallarını öğrenmek ve öğretmek için Türkçeye çevrilmesini de bütün bir millete Arapça öğretmek imkansız olduğundan kaçınılmaz kılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe ilk çevirileri manevi anlamda Türk milletinin dini ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, Sosyal anlamda da dil çalışmaları açısından son derece önemlidir. İnsan oğlunun üzerinde en çok titizlikle durduğu çalışmalarda dini metinler olması sebebiyle Kur'an gibi kutsal bir metnin çevirisini yaparken yapılabilecek her hatadan dolayı günahkar olma korkusu çevirenleri son derece dikkatli ve titiz davranmaya sevk etmiştir. İşte bu endişe, Kur'an çevirilerinde metnin aslına mümkün olduğu kadar sadık kalınmayı zorunlu ve kaçınılmaz kıldığı gibi bu işi yapabilecek en yetkin kişiler tarafından ele yapılmıştır. Türk dilinin tarihî gelişme sürecinden bakıldığında, sözlükçülük açısından çok büyük öneme sahip Türkçe ilk Kur'an Çevirileri Türk dilinin söz varlığı araştırmaları için de önemli eserlerdir. Bu kadar zengin malzemeye sahip ilk Kur'an Çevirileri üzerinde semantik alan çalışmaları şimdiye kadar hiç yapılmamıştır. Kur'an çevirileri semantik araştırmalar ve sözlükçülük açısından en güvenilir kaynaklar arasında sayılabilir. Kur'an'ın özellikle satır arası Türkçe çevirileri, Türkçe kelimelerin çevrildiği zaman ve çevredeki anlamlarının Arapça karşılıkları yardımıyla doğru tespitinde de büyük kolaylık sağlamaktadır. Türkçe ilk Kur'an Çevirilerinde Özel Adlar her Arapça söz ve parçanın çeviri eş değerliliği ilkesinden hareketle mi karşılanmıştır. Karşılanmışsa, bu özel adların çevrilmesine kadar uzanmış mıdır? (Kök 2004: 2)

Ad bilim (onomastics), her dilde özel ad sayılan kavramlar üzerine duran ve özel adları köken bilgisi, tarihî gelişim yönünden ve çeşitli dil ve kültür sorunları açısından inceleyen bilim dalıdır. (Aksan 1990: 132)

Toplumların yerleşme ve kültür tarihinin aydınlatılmasında kişi, yer ve coğrafya alanlarına ait özel adlar başvuru olan önemli kaynak malzemeleridir. Toplumların içinde buldukları dinî ve kültürel

muhitler ad verme geleneklerini yakından etkilemiştir. Türklerde köklü bir yapıya sahip olan ad verme geleneğinden, İslâm öncesi ve İslâm sonrası devirlerde, uygulama bakımından farklılıklar görülmekte birlikte, genel olarak adlandırmalarda, özellikle İslâm sonrası Türk toplumlarında Eski Türk Çağına dayanan inanç ve geleneklerin izlerini takip etmek mümkündür. Bununla birlikte İelirli bir dönemden sonra birinci derecede Arapça, ikinci derecede Farsça adlar kullanıldığı görülmektedir (Kök 2004: 2).

1.1 Mekanla İlgili Özel Adlar:

Dünyevi Yerlerle ilgili Özel Adlar

1.1.1 el-Arzu'l-Mukaddes (الأرض المقدَّسة)

Ar. "الأرض المقدَّسة" "kutsal yer"

Tü. arıtılmış yâr; arığ kılnmış yir; muqaddes yirlere ki Qudüs iqlimidür; yire, aru olunmuş ya'nî Beyte'l mukaddes yiri

Ar. "الأرض المقدَّسة" Tü. "el-Arzu'l-Mukaddes", Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **arıtılmış yâr**; Hekimoğlu KT'de **arığ kılnmış yirge**; Manisa KT'de **muqaddes yirlere ki Qudüs iqlimidür**; yire, TİEM 40 KT'de **aru olunmuş ya'nî Beyte'l mukaddes yiri** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: ay mäniñ boğunum kırıñlar ol **arıtılmış yârka** kim bitidi tañrı (4) silärkä. qađranmañlar arqalarıñız üzä yanğay silär qorquğlılar. (83r/3=005/021)

Hekimoğlu KT: Ay qavmum Kiring (2) **arığ kılnmış yirge**, ol kim bitidi Tanrı sizge. Taqı qaıymang (3) songlarıñız üze kim ewrülgey siz ziyän qılğanlar (108a/1=005/021)

Manisa KT: Yâqaıvmüm didi. Girüñüz **muqaddes yirlere ki Qudüs iqlimidür**. (8) Tañrı ta'älâ yazdı süzüñ üstüñüze. Ğazālığı farz eyledi. Mürted olup dönmeñüz arduñuza. Kāfir olmañuz, dīni dağı dünyāyı āhireti (9) ğasāret eyleyüp ziyän eylersiz. (77a/7=005/021)

TİEM 40: "iy kavmum girün **yire, aru olunmuş ya'nî Beyte'l mukaddes yiri**, yā Dımışk, yā Şām ili dükeli, ol kim (9) yazdı ya'nî Lavha'l mahfuz'da Tanrı sizün-içün. Dakı girü dönmen, arkalarunuz üzere; pes dönesiz ziyānlular. (50b/8=005/021)

Kur'an: "Ey kavmim! Allah'ın size yazdığı kutsal toprağa girin. Sakın ardınıza dönmeyin. Yoksa ziyana uğrayanlar olursunuz (005/021)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT 'de **arıtılmış yâr**; Hekimoğlu KT'de **arığ kılnmış yir**; Manisa KT'de **muqaddes yirlere ki Qudüs iqlimidür** ; TİEM 40 KT'de **aru olunmuş ya'nî Beyte'l-mukaddes yiri** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "الأرض المقدَّسة" karşılığı kullanılan sözcüklerden **arıtılmış yâr** ve **arığ kılnmış yir** sözcükleri (T.) dir. Manisa KT'de **muqaddes yirlere ki Qudüs iqlimidür** (Ar.+T.) ve (Ar.), TİEM 40 KT'de ise önce Türkçesi **aru olunmuş yir** olarak verilmiş sonra kastedilen anlamı **Beyte'l-mukaddes yiri** (Ar.+T) olarak karşılanmıştır.

1.1.2 el- Beytü'l-Atfık(الْبَيْتُ الْعَتِيقُ)

Ar. "الْبَيْتُ الْعَتِيقُ" "eski ev"

Tü. ärkli äwkä ya'nî kabä; Ka'be; beytu'lläh ki qadimdür, kadim ev

Ar. “النَّبْتُ الْعَتِيقُ” , Tü. “eski ev” Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73 KT 'de **ärkli äwkä ya'nî kabä'ka** Türkçe Hekimoğlu KT 'de **Ka'be**; Manisa KT **beytu'lläh ki kadîmdür**; TİEM 40'de **kadîm ev** sözcüğü ile karşılanmıştır.

TİEM 73 : yana ötasünlär baçıglarını tükäl ötasünlär nâzrlärini tavâf kılsunlar (7) **ärkli äwkä** ya'nî kabä'ka 244v/7=022/029)

Hekimoğlu KT: Andın song kažā kılsunlar kirlerini taqı vefā kılsunlar nezrleringe (9) taqı tavâf kılsunlar **Ka'bege** (322a/8=022/029)

Manisa KT: (7) Andan şöıra vasağlarını gidersünler bıyık kesüp dırnağ kesmek. Nezirlerini tamâm eylesünler, tavâf eylesünler (8) **beytu'llāhi ki kadîmdür**. (234a/7=022/029)

TİEM 40: (6) Andan, gidersünler çirklerini, dakı yirine getürsinler nezrlerini, dakı tavâf eylesünler **Kadîm Ev'e**. (159a/6=022/029)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT 'de **ärkli äwkä ya'nî kabä'**; Hekimoğlu KT'de **Ka'be**; Manisa KT'de **beytu'lläh ki kadîmdür**; TİEM 40 KT'de **kadîm ev** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “النَّبْتُ الْعَتِيقُ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **ärkli äw** (T.) açıklaması olan **ya'nî kabä'** (Ar.), **beytu'lläh ki kadîmdür**, **Ka'be** (Ar.) alınmıştır. TİEM 40 KT'de geçen **kadîm ev** sözcüğü ise (Ar.+ T.) kelimelerden oluşmuştur.

Atık çok eski, azat edilmiş ve şerefli anlamlarına gelen bir kelimedir. Azmanlardan kurtarıldığı için yahut yeryüzünün en eski mabedi olduğu için, yahut Nuh tufanından kurtulduğu için Beytullah'a el-Beytü'l-Atık ismi verilmiştir. Bu adlandırmada zaman boyutu ile ilgili olarak Beytullah'ın çok eski bir mabed olması yahut da çok değerli ve kıymetli bir mekan olması gözetilmiştir. Nitekim eski çağlardan kalma eserler için asâr-ı atık dendiği gibi, Latince antik/antika da denmiştir. Büyük sahabî Hz. Ebubekir'e de cehennemden azat edilmiş anlamına yahut, soyu temiz anlamına “Atık” lakabı verilmiştir¹. Beyt-i Atık olan Ka'be'yi toplu olarak insanlar için kurulan ilk ev, özgürlük ve başkaldırı sembolü olarak ifade etmek mümkündür.(Akpınar 2002:136-137)

ärkli äwkä ya'nî kabä'ka= Ar. النَّبْتُ الْعَتِيقُ “Kadim, eski, eskiden kalma” (Çanga 316a). Eğer okunuşu doğru ise **ärkli** < **är-kli** “geçmiş” olarak açılıp, ärt- “geçmek” (< ärt-) fiilinin kökü ile ilişkilendirilebilir. **-kli** < **-gli** sıfat fiili ekinin bu yöndeki gelişmesi için bkz. Gabain ETG 111. Bu ibare 022/033'te de geçer, fakat metnimizde çevrilmeden bırakılmış veya müstensih tarafından aslındaki sözcük tanınıp okunamadığı için (?) yazımı ihmal edilmiştir.

1.1.3. Ednā'l-Arz (أدنى الأرض)

“en yakın yer” anlamına gelen bu ifade ile Şam bölgesi yahut da Mezopotamya kastedilmiştir. Çünkü Rumlar Ezre'ât ve Basradan sonra Şam bölgesinde yenilmişlerdir. (Akpınar 2002:140)

Ar.” أدنى الأرض “en yakın yer”

Tü. **yakınrağ yär**, **yirning yakınrağı**, ‘Arab yirine yakın yirler, yakınrağ yir ya'nî Arab ili

Ar.” أدنى الأرض “Tü. “en yakın yer” Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73 KT 'de **yakınrağ yär**; Hekimoğlu KT'de **yirning yakınrağı**; Manisa KT'de ‘**Arab yirine yakın yirlerde**; TİEM 40 KT'de **yakınrağ yir ya'nî Arab ili** sözcüğü ile karşılanmıştır.

“en yakın yer” anlamına gelen bu ifade ile Şam bölgesi yahut da Mezopotamya kastedilmiştir. Çünkü Rumlar Ezre’ât ve Basradan sonra Şam bölgesinde yenilmişlerdir. (Akpınar 2002:140)

TİEM 73: yağınrak yâr içindâ anlar ğalâbâ bolmışlarında keğin târk ğalâbâ kılğaylar. 293r/9=030/003

Hekimoğlu KT: yirning yağınrakındın. Tağı anlar ying<il>miş (3) lerindin song yinggeyler (385b/2=030/003)

Manisa KT: ‘Arab yirine yağın yirlerde anlar mağlub olduğdan (3) ğâlib olsalar gerek. (286b/2=030/003)

TİEM 40: yağınrak yirde yanî Arab iline. dakı Rümiler andan soňra kim yiňdi Farsiler, tiz yiñeler Rümiler. (192a/8=030/003)

Kur’an: Bölgeye en yakın bir yerde (030/003)

Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde TİEM 73 KT ’de **yağınrak yâr**; Hekimoğlu KT ’de **yirning yağınrakı**; Manisa KT’de ‘**Arab yirine yağın yirler**; TİEM 40 KT’de **yağınrak yir ya’nî Arab ili** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde **Ar.** “نئى الأرض” karşılığı kullanılan sözcüklerden **yağınrak yâr**, **yirning yağınrakı** (T.), ‘**Arab yirine yağın yirler**, (Ar.+T.), **yağınrak yir ya’nî Arab ili** (T.+ Ar.) sözcük gruplarından meydana gelmiştir.

1.1.4 Mekânun Karîb (مكان قریب)

Mekânun Karîb, yakın er anlamında bir ifadedir. Beyt-i Makdis kayasının üzeri ve bu kayanın yeryüzünün semaya en yakın yeri olduğu, yeryüzünün ortasında bulunduğu söylenmiştir. (Akpınar 2002:166)

Ar. “مكان قریب” “yakın yer”

Tü. **yağın yâr; yawuğ yir; yawuğ yağın yer. yağın yir; yakın yir ya’nî köge, ol Beyte’l-mukaddes sahrası;**

Ar. “مكان قریب” **Tü.** “yakın yer”, Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73 KT ’de **yağın yâr**; Anonim KT’de **yawuğ yir** ; Rylands KT’de **yawuğ yağın yir**; Hekimoğlu KT’de **yawuğ yir**; Manisa KT’de **yağın yir**; TİEM 40 KT’de **yakın yir ya’nî köge, ol Beyte’l-mukaddes sahrası**

TİEM 73: eşitgil ol kün oğısa oğığuçı yağın yârdin. (383v/4=050/041)

Anonim KT (52b) Eşitgil, ol kün kığırur kığırğan, yawuk yirdin. ya’nî İsrâfil şür ürmeki turur (2) ürmeklikdin, bigeyler pärekende tenleri..(52b/1=050/041)

Rylands KT: (81a/1) kulaç tutğıl ol kün ünđeyür ünđegüçi (2) yağın yerdin yawuğ. (81a/1=50/41)

Hekimoğlu KT: Tağı eşitgil (7) ol küni kim kığırğan kığırrar, yawuk yirdin. (497a/6=050/041)

Manisa KT: (4) İşit kıyâmet ahvâlini ol günde ki münâdî nidâ eyleye ki Cebrâ’ildür yâ İsrâfildür yağın yirden. (381a/4=050/041)

TİEM 40: Dakı kulak dut, ol gün kim kığıra kığırdıcı, yağın yirden ya’nî göge, ol Beyte’l-mukaddes sahrasıdur. ol iki mil yağınrakdur göge, ayruk yirden (248a/7=050/041)

Kur'an: (Ey Muhammed!) Çağırıcının yakın bir yerden sesleneceği gün, (o sese) kulak ver.(050/041)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de *yawuḫ yir* ; Anonim KT'de *yawuḫ yirdin* ; Rylands KT'de *yawuḫ yakın yirdin*; Hekimoğlu KT'de *yawuḫ yirdin* ; Manisa KT'de *yakın yirden*; TİEM 40 KT'de *yakın yir ya'nî köge, ol Beyte'l-mukaddes sahrası* sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “مكان قريب” karşılığı kullanılan sözcüklerden *yawuḫ yir*; *yakın yer yawuḫ*, *yakın yir* Türkçe sözcüklerden oluşmuş, *yakın yir ya'nî köge, ol Beyte'l-mukaddes sahrası* Arapça ve Türkçe sözcüklerden oluşmuştur.

1.1.5 Makâmun Kerîm (مَقَامُ كَرِيمٍ)

Güzel ev anlamına gelen Makamun Kerîm, Mısır topraklarında Feyyûm denen yerdir, denilmiştir. Bir başka görüşe göre ise Makamun Kerîm, mimberlerdir. (Akpınar 2002:158)

Ar. “مَقَامُ كَرِيمٍ” “güzel ev”

Tü. arığ orundın; yahşî orun; kerîm maḳâmdan, yahşî yirler; görklü turak yir

Ar. “مَقَامُ كَرِيمٍ” Tü. “güzel ev”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73 KT 'de *arığ orun*; Hekimoğlu KT 'de *yahşî orun*; Manisa KT'de *kerîm maḳâmdan, yahşî yirler*; TİEM 40 KT'de *görklü turak yir*

TİEM 73: kânlârdin *arığ orundın*.(269v/2=026/058)

Hekimoğlu KT: (4) taḳı genclerdin taḳı *yahşî orunlardın*. (354a/4=026/058)

Manisa KT: kenzlerden (8) *kerîm maḳâmdan, yahşî yirlerdin*. (259b/7=026/058)

TİEM 40: Dakı genclerden, dakı *turak yirden görklü*. (175b/5=026/058)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de *arığ orun*; Hekimoğlu KT'de *yahşî orun* Manisa KT'de *kerîm maḳâmdan, yahşî yirler*; TİEM 40 KT'de *görklü turak yir* sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “مَقَامُ كَرِيمٍ” karşılığı kullanılan sözcüklerden *arığ orun, görklü turak yir* (T.), *yahşî orun* (T.+F) sözcüklerden meydana gelmiştir. *kerîm maḳâmdan, yahşî yirler* (Ar.+T.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

1.1.6. el-Beytü'l-Harâm (الْبَيْتُ الْحَرَامُ)

Mekke'de bulunan Ka'be'ye, orada avlanma, ot ve ağaçlarının yolunup kesilmesi yasaklanarak hürmetli/kutsal bir yer kılındığı için, başka bir deyişle diğer yerlerde yasak olmayan bir takım şeylerin orada Allah tarafından haram kılınmasından dolayı bu isim verilmiştir. Rivayetlere göre Mekke'nin harem hudutları Hz. İbrahim tarafından belirlenmiştir. Peygamberimiz (s.a.v.) Mekke fethinden sonra, bu hudutlara işaret eden ve farklı mesafelerde bulunan bu abide duvarları bizzat tamir ettirmiştir.(Akpınar 2002:138)

Mekke ve Ka'be'nin Allah Teâlâ tarafından “haram bölge” kılınmasının temel esprisi, kulları Allah'ın ölçülerine göre yaşamaya hazırlamak ve çevreyi korumaya onları alıştırmaktır.(Akpınar 2002:138)

Ar. “الْبَيْتُ الْحَرَامُ” “yasak ev”

Tü. ağırılığ ew; Ka'beni ḥarâm ew; Ka'beyi ki Beytu'llâh'ı; Ka'be'yi harâm ev

Ar. “الْبَيْتُ الْحَرَامُ” Tü. “Haram ev, yasak ev” Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73 KT ’de **ağırlıĝ ew**; Hekimoĝlu KT’de **Ka’beni ħarām ew**; Manisa KT’de **Ka’beyi ki Beytu’llāh’ı**; TİEM 40 KT’de **Ka’be’yi harām ev** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: kıldı oĝ tañrı ka’bāni **ağırlıĝ ewni** adaĝın turĝu kişilärkä (9) ağırlıĝ aynı boĝuzlaĝu ärtüt boĝuzda asıngular. ol bilsä sızlär bütünlükün tañrı bilür. [92v/1] nä kim köklär içindäki taĝı ne kim yär içindäki. bütünlükün tañrı tegmä närsäni üzä bilgän ol. (92r/8=005/097)

Hekimoĝlu KT: (119b/1) kıldı Tanrı **Ka’beni ħarām ewni**, ĝopmak kişilerge; (2) taĝı ħarām aynı taĝı ıdĝu ħurbānı taĝı anlarınñ boynıĝa <asılgan nirseni> Ol bilingiz üçün, (3) ħaĝıĝat üze Tanrı bilür anı kim kökler içinde taĝı yir içinde. Taĝı ħaĝıĝat üze Tanrı (4) tigme bir nirseni bilgen. (119b/1=005/097)

Manisa KT Tañrı ta’älā kıldı **Ka’beyi ki** (86a) **Beytu’llāh’ı** ħarāmdur ħıyām olmaĝ-ıçün, ħalk ma’išetü durmaĝ-ıçün. Muĝarrem eyledi daĝı kıldı ħurbānlıĝları daĝı kıldı (2) ħıl’ädeleri daĝı ki ħurbānlıĝ ‘alāmetidir. Siz bilmeg-ıçündür ki taĝıĝık Tañrı ta’älā bilür gök ehlini (3) daĝı yir ehlini Tañrı ta’älā barĝa nesneyi bilür. (85b/11=005/097)

TİEM 40: Kıldı Tanrı **Ka’be’yi harām ev** ya’nı anun yöresinde av harām; aĝacın kesmek, otın kırmak harāmdur, ādamaların turmaĝı-y-ıçün ya’nı hacc eylemegi, ādamaların dirliĝi durmak için eyledi; daĝı harām (4) ayı ya’nı Zü’lħicce yā dört ay Receb, Şevval, Zü’lka’de, Zü’lħicce; daĝı kurbānı; daĝı kurban boynına dakduklarını. Şol tā bilesiz, bayık Tanrı bilür ne kim göklerde, daĝı ne kim yirdedür; (5) daĝı bayık Tanrı her neseyi bilicidir. (57a/3=005/097)

Kur’an: Allah; Ka’be’yi, o sayıdeĝer evi, haram ayı, hac kurbanını ve (bu kurbanlara takılı) gerdanlıkları insanlar(in din ve dünyaları) için ayakta kalma (ve canlanma) sebebi kıldı. Bunlar, göklerde ve yerde ne varsa hepsini Allah’ın bildiĝini ve Allah’ın (zaten) her şeyi ħakkıyla bilmekte olduĝunu bilmeniz içindir(005/097)

Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde TİEM 73 KT ’de **ağırlıĝ ew**; Hekimoĝlu KT’de **Ka’beni ħarām ew**; Manisa KT’de **Ka’beyi ki Beytu’llāh’ı**; TİEM 40 KT’de **Ka’be’yi harām ev** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde Ar. “الْبَيْتُ الْحَرَامُ” karşılıĝı kullanılan sözcüklerden **ağırlıĝ ew** (T.) **Ka’beni ħarām ew** (Ar.+T.); **Ka’beyi ki** (T) **Beytu’llāh’ı** (Ar.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

1.1.7. el- Mescidü’l-Aksâ (المَسْجِدُ الْحَرَامُ)

Ar. “المَسْجِدُ الْحَرَامُ” “Uzak mescit”

Tü. yıraĝrak mägzi; Ka’be yöresindeki mescid; Mescid-i Akşâ ki Ķudüs’dür; Mescidi’l-aksâ ya’nı Beytü’l- mukaddes

Ar. “المَسْجِدُ الْحَرَامُ” Tü. “Uzak mescit”, Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73 KT ’de **yıraĝrak mägzi**; Hekimoĝlu KT’de **Ka’be yöresindeki mescid**; Manisa KT’de **Mescid-i Akşâ ki Ķudüs’dür**; TİEM 40 KT’de **Mescidi’l-aksâ ya’nı Beytü’l- mukaddes** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: [206r/1] arıĝ tañrı ol kim tünlä eläti ĝulını bir tünlä ağırlıĝ mäsciddin **yıraĝrak mägzi** (2) ol kim ĝutluĝ kıldımız anıĝ tegräsini körgütmäkimiz üçün anar bälgülärimizdin. bütünlükün ol eşitgän körgän.(73 206r/1=017/001)

Hekimoğlu KT: (2) Arırlık anga kim tünle ilette kılını, tünle, Ka'be yöresindeki (3) mescidin **Beytü'l-Mukaddes** tapa, ol kim bereketlig kıldık yöresini; (4) munung üçün kim körküzse miz anga nişanlarımızdın. Hâkîkat üze ol, ol, işitgen, körgen (270b/2=017/001)

Manisa KT: (11) Münezzehdür Tañrı ta'âlâ barça Öayblardın İsrâ eyledi kılını, bir gicede yürütdi Mescid-i Hâramdan, Ka'bedür, (195a) **Mescid-i Akşâ'ya ilette ki Kudüs'dür.** Bereket eyledük anuñ havâlesini dîn dünyâ bereket bile göstermeg-içün özine bizüm âyetlerümüzi. (2) Tahkîk Tañrı ta'âlâ gâyetde işidicidir, gâyetde görücidür. (194b/11=017/001)

TİEM 40: (5) Arulığı anun, Ol kim gice iltte kılını ya'Öñi Muhammed Mustafa bir gice, Mescid-i Hâram'dan **Mescidi'l-aksâ dapa ya'Öñi Beytü'l mukaddes,** ol kim (6) bereketlü eyledük yörendürisin anun tâ gösterevüz ana nişanlarımızdan. Bayık Ol, Ol'dur işidici görüci. (133a/5=017/001)

Kur'an: Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görüendir. (017/001)

“Uzak Mescid” anlamına gelen bu terkipten kasıt Beyt-i Makdis, öteki adıyla İlyâ'dır. Mescid, İshak yahut Yakup peygamber zamanında; yahut da Davud peygamber devrinde yapımına başlanıp tam anlamıyla Hz. Süleyman devrinde bitirilmiş olan mabeddür. Mescid-i Aksa, Kudüs-ü Şerif haremının tümünü kapsar. O zaman Mescid-i Aksa'dan sonra mescid olmadığından, yahut Mekke ile Kudüs arası uzak bir mesafe olduğu için en uzak mescid anlamına gelen bu isim verilmiştir. (Akpınar 2002: 169)

Mescid-i Aksa, Mescid-i İlyâ (Allah'ın Mukaddes Evi), Arz-ı Mukaddese, beyt-i Makdis (Kutsal ev), Kudüs (Kutsal), Şellem, Erşelim (veya Erşelem veya Erşelim), Beyt-i Âyil, Sayhûn, Kasrûn gibi isimlerle de anılmıştır. (Akpınar 2002: 169)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de **yıraçrak mâzgit**; Hekimoğlu KT'de **Beytü'l-Mukaddes**; Manisa KT'de **Mescid-i Akşâ ki Kudüs'dür** ; TİEM 40 KT'de **Mescidi'l-aksâ ya'Öñi Beytü'l- mukaddes** sözcükleriyle karşılanmıştır. . Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde **Ar.** “المسجد الحرام” karşılığı kullanılan sözcüklerden **yıraçrak mâzgit** (T+F), **-Beytü'l-Mukaddes, Mescid-i Akşâ ki Kudüs'dür Mescidi'l-aksâ ya'Öñi Beytü'l- mukaddes** (Ar.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

1.1.8.Mübevve Sıdk (مُبَوَّأً صِدْق)

Ar. “مُبَوَّأً صِدْق” “güzel yerleşim yeri”

Tü. “güzel yerleşim yeri”, çın köni orun; şalıh orun; yahşı menzil marazı ki Şâm iklimi Mısr iklimidir; girçeklik yir

Ar. “مُبَوَّأً صِدْق” “Tü. “güzel yerleşim yeri”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73 KT 'de **çın köni orun**; Hekimoğlu KT'de **şalıh orun**; Manisa KT **yahşı menzil marazı ki Şâm iklimi Mısr iklimidir** ; TİEM 40 KT'de **girçeklik yir**

TİEM 73: (3) ornat(t)ımız oğ tañrı kılı oğlanlarını **çın köni orunka** rüzi kıldımız anlarça arıglardın (4) adnaşmadılar ançağ kâldi ârsâ anlarça bitig. bütünlükün kim sâniğ idin hüküm kılur anlar ara kıyâmât kün anıñ içindâ {anıñ içindâ} (5) anıñ içindâ adnaşur ârdilâr.(161v/3=010/093)

Hekimoğlu KT: Tağı anuq kılu birdük YaŖküb ođlanlarıŖa, Şalıh orun. (8) Tağı rüzi kılduq anlarđa arığlardın. Hiláf kılışmadılar, ançağa tegrü kim keldi anlarđa (9) Ŗilm Ėaķıķat üze İding hüksm kıılır aralarında, kıyāmet kün, ol nirse içinde kim irdiler (211a/1) anığ içinde hiláf kılışurlar. (210b/7=010/093)

Manisa KT: (151b) Tahķık menzil virdük Beni İsrāŖıl'e yağşı marazı ki Şām iklimi Mısr iklimidür. Rızķ virdük anlara yağşı niŖmetlerden (2) çekişmediler dінде hattā ki özlerine Ŗilm geldükden soñra ki Tevrıt Ŗilmdür. Tahķık Tañrı taŖālā hüksm anlar ortasında, (3) kıyāmet güninde ol nesnede ki çekişürler Ėaķķı bātıldan ayırur. (151b/1=010/093)

TİEM 40: Dakı bayık yir virdük Beni İsrāyil'e, girçeklik yiri; dakı rüzi virdük (5) arulardan. Pes tartışmadılar yaŖñi Peygamber hakkında tā geldi anlara bilmek yaŖñi andan girü dartışdılar; yaŖñi Kur'an'ı, yā Muhammed'i, kitablarında ilerüden bilürler-idi. Bayık Çalabun hüksm eyler aralarında, kıyāmet günü, (6) anun içinde kim, oldılar anun içinde dartışurlar. (102b/4=010/093)

Kur'an: Andolsun, biz İsrailoğullarını çok güzel bir yurda yerleşirdik ve onlara temiz rızıklar verdik. Kendilerine bilgi gelinceye kadar ayrılığa düşmediler. Şüphesiz ki, ayrılığa düşmüş oldukları şeyler hakkında Rabbin kıyāmet günü aralarında hüksmünü verecektir.(010/093)

İyi güzel yer anlamına gelen “Mübevvee Sıdk”, İsrailoğullarının Mısır'dan çıktıktan sonra gelip yerleştikleri Filistin bölgesindeki Ürdün; Şam, Beyt-i Makdis, Mısır Medine arasında kalan yesrib toprağıdır. (Akpınar 2002:175)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de **çın köni orun**; Hekimoğlu KT'de **şalıh orun** ; Manisa KT'de **yağşı menzil marazı ki Şām iklimi Mısr iklimidür** ; TİEM 40 KT'de **girçeklik yir** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “مُبَوَّأً صِدْقَ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **çın köni orun**; **girçeklik yir** (T.), **şalıh orun** (Ar.+T.), **yağşı menzil marazı ki Şām iklimi Mısr iklimidür** (F.+T.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

1.1.9..el-Mü'tefike (المُؤْتَفِكَةُ)

Ar. “المُؤْتَفِكَةُ” “yerle bir olmuş şehir”

Tü. “güzel yerleşim yeri”, yāñdürmiş känd; ewrülgen konumları şehir , köy

Ar. “المُؤْتَفِكَةُ” “Tü. “yerle bir olmuş şehir”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73 KT'de **yāñdürmiş känd**; Hekimoğlu KT 'de **ewrülgen konumlar**; Manisa KT'de **şehir**; TİEM 40'de **köy**

TİEM 73: (7) yāñdürmiş kändni. (389v/7=053/053)

Hekimoğlu KT: Tağı ewrülgen konumlarını (6) tüşürdi. (505a/5=053/053)

Manisa KT: Dağı lüt kavmi helāk eyledi şehirler ehli bile, müntakıl olmaķ bile. (387b/6=053/053)

TİEM 40: Dakı Lüt kavmi köyin bırakdı. (252a/3=053/053)

Kur'an: Altı üstüne getirilen kentleri (Lut kavminin oturduğu bölgeleri) devirip yaktı. (053/053)

Mü'tefikāt kelimesi, sözlükte, altüst, tersyüz olmuş anlamındadır. Hz. Lut'un kavminin helak edildiği yerler için kullanılmıştır. Sa'be, Sa'de, Umra, Dümā ve Sedüm adlı beş yerleşim merkezine

verilen addır. Bu şirlerin en büyüğü sedum şehri idi. Sedum, Şam ile Medine arasında bir yerdir.(Akpınar 2002: 175)

Rivayete göre Hz. İbrahim Filistin bölgesine; Hz. Lut ise Mütefike bölgesine peygamber olarak gönderilmiştir.²

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TIEM 73 KT'de **yâñdürmiş kând**; Hekimoğlu KT'de **ewrülgen xonumları**; Manisa KT'de **şehir**; TIEM 40 'de **köy** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "المؤتفكة" karşılığı kullanılan sözcüklerden **yâñdürmiş kând**, **ewrülgen xonumları** (T.), **şehir** (Ar.); **köy**(F.)sözcüklerden meydana gelmiştir.

1.1.10 İrem (إِرم)

Ar. "إِرم" "görkemli saray"

Tü. "görkemli saray" üstün içisi, mengzeşiki yaratılmadı iller içinde ; irem bostanı; İrem adlu direkler issi

Ar. "إِرم" "Tü. KT'de "görkemli saray", Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TIEM 73 KT'de üstün içisi; Hekimoğlu KT'de mengzeşiki yaratılmadı iller içinde ; Manisa KT'de irem bostanı; TIEM 40 KT'de İrem adlu direkler issi

TIEM 73: ol kim yaratılmadı anıñ **māñizlig kändlär** içinde **üstün içisi** (442v/4=089/008)

Hekimoğlu KT: Ol kim **yaratılmadı mengzeşiki** (2) iller içinde. (573a/1=089/008)

Manisa KT: (9) Ol **irem bostanı** gibi yaradılmadı hiç bir iklimde (441b/9=089/008)

TIEM 40: İrem adlu direkler issi ? ya'nî İrem şarı, yâ Şeddād uçmağı, yâ direk gibi yapılar İrem'de 284b/8=089/008)

Kur'an: Ki, ülkeler arasında onun eşi yaratılmamıştı. (089/008)

Taş anlamına gelen irem kelimesi, İsrailoğullarının Tih çölü ile Doğu Ürdün dağlarından Hımsâ sıradağlarından birinin adıdır. İrem, Şeddat'ın Allah'ın mümin kulları için hazırladığı cennete özenerek yaptırdığı görkemli sarayın adı, yahut da bir kabile adıdır. Adını Ad kavminin babalarından Âd b. Avs b. İrem b. Sâm b. Nuh'dan almıştır. Tefsircilerin çoğu İrem'in Ad kavminin büyük şehirlerinden biri olduğunu, İskenderiye yahut Dimeşk olabileceğini söylemişlerdir (Akpınar 2002:150)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TIEM 73 KT'de **üstün içisi** ; Hekimoğlu KT'de **mengzeşiki yaratılmadı iller içinde**; Manisa KT'de **irem bostanı**; TIEM 40 KT'de **İrem adlu direkler issi** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "إِرم" karşılığı kullanılan sözcüklerden **üstün içisi**, **mengzeşiki yaratılmadı iller içinde** (T.), **irem bostanı** (Ar.+T.) **İrem adlu direkler issi** (Ar.+T.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

1.1.11 er Raqım (الرقيم)

Ar. "الرقيم" "Ashabı Kehf Mağarasındakilerin isimlerin yazılı olduğu kitab"

² Bugün bu bölgede "Ölü Deniz" (Dead Sea) de denilen lüt gölü bulunmaktadır. Rivayetlere göre pis kokulu ve deniz seviyesinden dört yüz metre daha aşağıda bulunan bu göl, daha önceleri yoktu. Ancak bölgenin altını üsütüne getirebilecek büyük sarsıntılarla böyle bir gölün oluşmuş olması muhtemeldir. 1965 te bölgede yapılan araştırma ve kazılar, gölün güney kısmında yirmi binden fazla mezar tesbit edilmiştir. Bu da, bir zamanlar buralarda, büyük şehirlerin var olduğunu ve bunların yere batarak yok olduklarını doğrulamaktadır. (Akpınar 2002: 175)

Tü bitig idiläri; bitig idileri , raķimnüng eyeleri; raķim ehli; yazılmış isleri ya' nī bakır tahta

Ar. “ الرقيم “ Tü. Ashabı Kehf Mağarasındakilerin isimlerin yazılı olduğu kitab”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73 KT'te **bitig idiläri**; Anonim KT'de **bitig idiläri** ; Hekimoğlu KT'de **raķimnüng eyeleri**; Manisa KT **raķim ehli**; TİEM 40 KT'de **yazılmış isleri ya' nī bakır tahta** sözcüğü ile karşılanmıştır

Sözlükte rakım, divit, kurşun levha, kitap gibi anlamlara gelir. Onun bir dağ yahut yerleşim merkezi adı olduğu da söylenmiştir. Bir görüşe göre ise Rakım, Ashab-ı Kehf'in bulunduğu şehrin adıdır. İçerisinde mağara bulunan bir vadi ismi, Ashab-ı Kehf'in köpeklerinin adı, yahut isimlerinin yazılı olduğu kitabe adı, mağaranın ağzını kapatan taşın adı olduğu da ileri sürülmüştür. Ashab-ı kehf'in bulunduğu söz konusu şehrin Kostantıniyye'ye altı fersah uzaklıkta olduğu söylenmiştir. Rakım'in Ürdün'ün doğu taraflarında bir yer olduğu da ileri sürülmüştür. Bir grup ilim adamı da Kehf ehli ile Rakım ehlinin Rum diyarında yaşamış ayrı ayrı toplumlar olduğu görüşüne varmışlardır. (Akpınar 2002: 178-179)

TİEM 73: azu sezindüñ-mü kim ünür idiläri ***bitig idiläri*** (2) ärdilär biziñ bälgülärimizdä tañ. (215r/1=018/009)

Anonim KT: (5) Azu sizindiñiz kim ünür idileri, ***bitig idileri***, erdiler biziñ (6) belgülerimizdin tañ (1a/5=018/009)

Hekimoğlu KT: Saķıñding mu, haķıķat üze üngürnüng eyeleri taķı ***raķimnüng*** (3) irdiler nişänlarımızdan tang? (282b/2=018/009)

Manisa KT: (4) Şağır mısın ki taħķıķ mağara ehli bile, ***raķim ehli*** bizüm äyetlerümüzde (5) ‘aceb midür. (204a/4=018/009)

TİEM 40: Belki sandun mı, bayık in isleri dakı ***yazılmış isleri ya' nī bakır tahta*** kim anda Ashābu'l-Kehf adı yazılmış-ıdı; yāhud <Rakıym>, itleri adıdur oldılar (10) nişänlarımızdan, tañ 139a/9=018/009)

Kur'an: Yoksa sen, (sadece) Ashab-ı Kehf ve Ashab-ı Rakım'i mi bizim ibret verici delillerimizden sandın (018/009)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de **bitig idiläri** ; Anonim KT'de **bitig idileri**; Hekimoğlu KT'de **Raķim eyeleri** ; Manisa KT'de **raķim ehli** ; TİEM 40 KT'de **yazılmış isleri ya' nī bakır tahta kima anda Ashābu'l-Kehf adı yazılmış-ıdı; yāhud Rakıym itleri adıdur** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “ الرقيم “ karşılığı kullanılan sözcüklerden **bitig idiläri** (T.), **Raķim eyeleri** (Ar. +T.), **raķim ehli** (Ar.), **yazılmış isleri** (T.) açıklaması **ya' nī bakır tahta kima anda Ashābu'l-Kehf adı yazılmış-ıdı; yāhud Rakıym itleri adıdur** (Ar.+T.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

1.1.12 Tuva (طوى)

Ar. “ طوى “ “Tuva Vadisi”

1Tü. arıĝ öz; özde arıĝ řuvā atlıĝ; arıĝ arıtılmış orun kim anıñ atı řuvā turur. ; şolda arıĝ kılnmış řuvāda, vād-i muķaddesde- ki adı řuvā'dur, aru olunmış dere

Ar. “ طوى “ Tü. “Tuva vadisi”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73 KT'de **arıĝ öz**; Rylands KT'de **özde arıĝ řuvā atlıĝ**; Anonim KT'de **arıĝ arıtılmış orunda kim anıñ atı řuvā turur.** ; Hekimoğlu KT'de **şolda arıĝ kılnmış řuvā**;_Manisa KT'de **vād-i muķaddesde- ki adı řuvā'dur**.TİEM 40'de **aru olunmış dere** sözcükleriyle karşılanmıştır.

Filistinde bulunan Tûr dağının yanında bir vadi adıdır. Bu vadi Yüce Allah'ın Hz. Musa ile konuşması ve Hz. Musa'nın Mısır'dan çıktıktan sonra oraya uğramasıyla şereflenen kutsal bir yerdir. Kur'an'da iki ayette geçer.

- TİEM 73:** män [229r/1] idiñ män. suçulğıl ekki naÖlünñi. sän arığ öznin içindä sän anıñ atı tuvā turur. (229r/1=020/012)
- Rylands KT:** men men seniñ İdiñ, (2) suçulğıl iki naÖleyningni , sen özde (3) özde arığ tuvā atlıg.
- Anonim KT:** men men seniñ İdiñ. Suçulğıl naÖlünñi (4) kim sen arığ arıtılmış orunda sen kim anıñ atı tuvā turur. (19b/3=020/012)
- Hekimoğlu KT:** Ĥaķıķat üze men, men İding. Suçulğıl naÖleyningni; sen kolda (3) arığ kılınmış Fuvāda (301b/1=020/012)
- Manisa KT:** Taĥķıķ men senüñ Tañruñ-men ki seni yaratdum. Çıkar naÖlunuñi ayağundan, taĥķıķ sen (4) vād-i muķaddesde-sen ki adı Fuvā'dur. (218a/3=020/012)
- TİEM 40:** Bayık ben, benven Çalabun. Pes çıkar bırak, iki naÖlünun; bayık sen (2) deredesin, aru olunmış dere, ol yir adı. (148b/1=020/012)
- Kur'an:** “Şüphe yok ki, ben senin Rabbinim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvā'dasın.”(020/012)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de **arığ öznin**, Hekimoğlu KT'de **kolda arığ kılınmış tuvā** (Hekimoğlu KT 301b/3=20/12), Anonim KT'de **arığ arıtılmış orunda kim anıñ atı tuvā turur.**, Rylands KT'de **özde arığ tuvā atlıg**; Manisa KT **vād-i muķaddesde- ki adı Fuvā'dur.**, TİEM 40'de **aru olunmış dere** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “طوى” karşılığı kullanılan sözcüklerden **arığ öz** (T.), **özde arığ tuvā atlıg** (T.); **arığ arıtılmış orunda kim anıñ atı tuvā turur.** (T.) ; **kolda arığ kılınmış tuvā** (T. Ar.), **vād-i muķaddesde- ki adı Fuvā'dur.** (Ar.+ T.); **aru olunmuş dere** (T.) sözcüklerden veya sözcük gruplarından meydana gelmiştir.

Aynı kavram Naziât suresinin 16. ayetinde farklı kavramlarla karşılanmıştır.

Tuva (طوى)

Ar. “طوى” “Tuva Vadisi”

Tü. arığ kol, arığ turur, atı tuvā turur ; arığ kılınmış kol Tuvā atlıg yir.; vād-ı muķaddes ki adı Tuvā'dur, derede arınmış, Tuvā adlu

Ar. “طوى” Tü. “Tuva Vadisi”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73 KT'de **arığ kol**; Anonim KT'de **arığ turur, atı tuvā turur** ; Hekimoğlu KT'de **arığ kılınmış kol, Tuvā atlıg yir** Manisa KT'de **vād-ı muķaddesde ki adı Tuvā'dur**, TİEM 40 'de **derede arınmış, Tuvā adlu** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: ançada oķıdı anı (7) idisi ol arığ kolda atı tuvā turur. (434v/6=079/016)

Anonim KT: (5) Andın kim nidā kıldı anga anıñ idisi kim arığ turur, atı tuvā turur (124a/5=079/016)

Hekimoğlu KT: Ol vaķtın kim kıķırdı İdisi (2) arığ kılınmış kolda, Fuvā atlıg yirde. (563b/1=079/016)

Manisa KT: (4) Tañrı ta'Ālāya nidā eyledi Mūsā'ya vād-ı muḳaddesde ki paḳdur, arıdur ki adı Fuvā'dur. (434a/4=079/016)

TİEM 40 : Ol vakt kim kığırdı ana, Çalabısı, derede arınmış, Tuvā adlu. (280a/3=079/016)

Kur'an: Hani, Rabbi ona mukaddes Tuvâ vadisinde şöyle seslenmişti (079/016)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de **arığ kol**, Anonim KT'de **arığ turur, atı fuvâ turur**; Hekimoğlu KT'de **arığ kılnmış ḳolda Fuvâ atlıḡ yirde**; Manisa KT'de **vād-ı muḳaddesde ki adı Fuvā'dur**, TİEM 40'de **derede arınmış, Tuvā adlu** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "طوى" karşılığı kullanılan sözcüklerden **arığ kol** (T.); arıḡ turur, atı fuvâ turur (T.+Ar.); **arıḡ kılnmış ḳolda, Fuvâ atlıḡ yirde** (T.+ Ar.), **vād-ı muḳaddesde ki adı Fuvā'dur** (Ar.+T), **derede arınmış, Tuvā adlu** (T.+Ar.) sözcüklerden veya sözcük gruplarından meydana gelmiştir. meydana gelmiştir.

1.1.12 Turı Sınâ (طور سَيْنَاء)

Ar. "طور سَيْنَاء" Tü. "Sina daḡı"

Tü. körklüg taḡ; tūr-ı sînâ; tūr-ı sînâ Sînâ taḡı

Ar. "طور سَيْنَاء" Tü. Tü. "Sina daḡı", Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **körklüg taḡ**; Hekimoğlu KT'de **tūr-ı sînâ**; Manisa KT'de **tūr-ı sînâ**, TİEM 40 KT'de **Sînâ taḡı** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: yıḡaç kim çıkar körklüg taḡdın (9) ündürür zäyt yaḡını manḡu yegلیلarkä (249v/8=023/020)

Hekimoğlu KT: (3) Taḡı yıḡaçlar, çıkar Tūr-ı Sînâdır, ünör yaḡ birle (4) taḡı banıp yigesi nirse birle, yigenlerge. (329a/3=023/020)

Manisa KT: Daḡı bir ağaç ki Tūr-Sînâ'dan çıkar, (3) biter anda yaḡ ki zeyt yaḡıdır daḡı idâmdur, katıḡdur yiyenlere. (239b/2=023/020)

TİEM 40: Dakı bir ağaç ya'nî zeytun ağaçı kim, çıkar (5) Sînâ taḡındar, bitürür yaḡ dakı katık, yiyicilere. (162b/4=023/020)

Kur'an: Yine o su ile Sîna daḡında biten bir ağaç (zeytin ağacı) yarattık ki hem yaḡ, hem de yiyenlere katık verir. (023/020)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de **körklüg taḡ**; Hekimoğlu KT'de **tūr-ı sînâ**; Manisa KT'de **tūr-ı sînâ**, TİEM 40 KT'de **Sînâ taḡı** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "طور سَيْنَاء" karşılığı kullanılan sözcüklerden **körklüg taḡ** (T.), **tūr-ı sînâ** (Ar.) **Sînâ taḡı** (Ar.+T.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

körklüg taḡ: Harfiyen "güzel daḡ", burada "Sînâ daḡı" için = طور سَيْنَاء "Tür-u Sînâ denilen daḡ, Sînâ daḡı, güzel" (Çanga 304a). Sina daḡı metnimizde tūr-ı sînâ (095/002=446a/6) olarak aslına sadık kalınarak da kullanılmıştır.

1.1.13. Medâin/ ehlü'l-Medîne (أهل المدينة)

Ar. "أهل المدينة" "Şehir halkı"

Tü. kânt boğunu ; il eyeleri ; şehh kavmi ki südümdur şar kavmi

Ar. “أهل المدينة” Tü. “Şehir halkı”; Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **kânt boğunu** ; Hekimoğlu KT'de **il eyeleri** ; Manisa KT'de **şehh kavmi ki südümdur** ; TİEM 40 KT'de **şar kavmi** sözcükleriyle karşılanmıştır.

Medîne'ye 347 km. uzaklıkta Hıcr vadisinin bulunduğu bölgedeki şehirlere verilen addır. Lût kavminin oturdukları bu bölge en büyüğü *Sedûm* olan dört yahut yedi şehirden oluşmakta idi. Nitekim “*Şehir halkı sevinerek geldiler*”³ ayetindeki şehirden kastın *Sedûm/Sodom* şehri olduğu söylenmiştir.(Akpinar 2002:160)

TİEM 73: kâldi **kânt boğunu** säwnüşürlär.(194v/8=015/067)

Hekimoğlu KT: (5) Tağı keldi **il eyeleri**, sewnürler. (255b/5=015/067)

Manisa KT: Geldi **şehh kavmi** ki südümdur, beşâret eylediler birbirine. (183b/4=015/067)

TİEM 40: Dakı geldi (10) **şar kavmi**, sevinürler yaÖni firışteler gökcek oğlaan süratında-y-ıdı. (125a/9=015/067)

Kur'an: Şehir halkı sevinerek geldiler.(015/067)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de **kânt boğunu** ; Hekimoğlu KT'de **il eyeleri** ; Manisa KT'de **şehh kavmi ki südümdur** ; TİEM 40 KT'de **şar kavmi** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “أهل المدينة” karşılığı kullanılan sözcüklerden **kânt boğunu** (T.) ; **il eyeleri** (T.) ; **şehh kavmi ki südümdur** (Ar.); **şar kavmi** (Ar.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

Uhrevi Yerlerle İlgili Özel Adlar

1.2.1 Dâru'l-Bevâr (دَارَ الْبَوَارِ)

Ar.” دَارَ الْبَوَارِ “Helaklık yurdu”

Tü. ziyânlık sarâyı; yoğalmak sarâyı; helâklık evi; helâklık sarayı, tamu

Ar. “دَارَ الْبَوَارِ” Tü. “Helaklık yurdu” Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **ziyânlık sarâyı** Hekimoğlu KT'de **yoğalmak sarâyı**; Manisa KT'de **helâklık evi**; TİEM 40 KT'de **helâklık sarayı, tamu** sözcükleriyle karşılanmıştır.

“Helak yurdu” olarak tercüme edilen bu kelime “yurt, mekan” anlamındaki “dâr” ile “etkilemeyen” arazi, nadas, helak, kesad anlamındaki “bevâr” kelimesi yan yana getirilip terkip olarak Kur'an'da sadece bir ayette cehennemın eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. (Soydaner 2002; 59)

TİEM 73: körmäs-mü sän bağmas mu sän anlarđa kim (3) tađşürdilär tağrı niÖmätini nü-sipäsliđın tüşürdilär boğunlarını **ziyânlık sarâyına** (1900v/3=014/028)

Hekimoğlu KT:Körmeding mü (250a/1) anlar tapa kim teğşürdiler Tangrıning niÖmetini şükrini, küfrge; tağı indürdiler erenlerini (2) **yoğalmak sarâyına**. (249b/9=014/028)

³ Hıcr:15/67

- Manisa KT:** (8) Görmez misin ol gişi ki beddil eylediler Tañrı taŖālānuñ niŖmetlerini küfre Ŗükr eylemek yirine? Ŗavmlerini gördiler (9) helâklük evine ki. (179a/8=014/028)
- TİEM 40:** Görmedün mi anları kim, değşürdiler Tanrı niŖmetini nā-sıpaslığa; dakı indürdiler (9) kavumlarını helâklük sarayına, tamuya. (122a/8=014/028)
- Kur'an:** Baksana Ŗunlara, Allah'ın nimetini nankörlüğe çevirdiler (O'nun verdiği nimete Ŗükredecekleri yerde, nankörlük edip inkara saptılar) (014/028)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de **ziyānlık sarāyına** ; Hekimoğlu KT'de **yoğalmaq sarāyı**; Manisa KT'de **helâklük evi** ; TİEM 40 KT'de **helâklük sarayına, tamuya** sözcükleriyle karŖılanmıŖtır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “**دار البوار**” karŖılıĖı kullanılan sözcüklerden **ziyānlık sarāyı** (Ar.+F), **yoğalmaq sarāyı** (T.+F.); **helâklük evi** (Ar.+T.); **helâklük sarayına, tamuya** (Ar.+F.+T.) sözcüklerden meydana gelmiŖtir.

1.2.2.Dāru'l-Fasikīn (دار الفاسقين)

Ar. “**دار الفاسقين**” “Fasıklar Yurdu”

Tü. yarlığdın çıkığlılar sarāyı; buyruğdın çıkĖanların sarāyı; fāsıklar evini ki fir'avn bile kavmi evleridür yā āhiredde menzilleridür; fāsıklar sarayını ya'nī tamu'yâ

Ar. “**دار الفاسقين**” “**Tü. Fasıklar Yurdu**”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **yarlığdın çıkığlılar sarāyı**, Hekimoğlu KT'de **buyruğdın çıkĖanların sarāyı**; Manisa KT'de; **fāsıklar evini ki fir'avn bile kavmi evleridür yā āhiredde menzilleridür** TİEM 40 KT'de **fāsıklar sarayını ya'nī tamu** sözcükleriyle karŖılanmıŖtır.

Doğru yoldan çıkanların yurdu anlamına gelen bu ifade, bir görüŖe göre cehennem için kullanılmıŖtır. Ŗu ayette kullanılmıŖtır: “*Size yoldan çıkanların yurdunu göstereceğim*”⁴.

- TİEM 73** (3) bitidimiz anar tahtalar içindä tegmä nārsādin pānd adırmaq säçmək tegmä (4) nārsādin. alĖıl anı küç birlä. fārmānlaĖıl bodunuğa alsunlar tutsunlar körküküräkini. harayna körgütĖäy män silärkä yarlığdın çıkığlılar sarayını. (125r/4=007/145)

Hekimoğlu KT:..Körküzgey men sizge buyruğdın çıkĖanların sarāyındın (162b/8=007/145)

Manisa KT: ... Gösterür-men size (3) fāsıklar evini ki fir'avn bile kavmi evleridür yā āhiredde menzilleridür. (116b/11=007/145)

TİEM 40:... gösterem size (4) fāsıklar sarayını ya'nī tamu'yâ Mısr. (78b/3=007/145)

Kur'an: Mūsā için, Tevrat levhalarında her Ŗeye dair bir öĖüt ve her Ŗeyin bir açıklamasını yazdık ve ona Ŗöyle dedik: “Ŗimdi onları kuvvetle tut, kavmine de emret. Onları en güzeliyle alsınlar (uyulasınlar). Yakında size fasıkların yurdunu göstereceğim.”(007/145)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73 KT'de **yarlığdın çıkığlılar sarāyı**; Hekimoğlu KT'de **buyruğdın çıkĖanların sarāyı**; Manisa KT'de **fāsıklar evini ki fir'avn bile kavmi evleridür yā āhiredde menzilleridür**; TİEM 40 KT'de **fāsıklar sarayını ya'nī tamu'yâ** sözcükleriyle karŖılanmıŖtır.

⁴ Ayette geöen fasıkların yurdunun Firavn'un yurdu Mısır, yahut Amalikahtların harab olmuş yurdu, yahut da fasıkların yıkılıp yok oldukları yer anlamına geldiği de söylenmiŖtir. (Akpınar 2002: 225)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “ دار الفاسقين ” karşılığı kullanılan sözcüklerden; **yarlığdın çıkığlılar sarayı** (T.+F.) **buyruğdın çıkğanların sarayı** (T.+F.); **fâsıklar evini ki fir'avn bile kavmi evleridür yâ ahiretde menzilleridür** (Ar.+T.); **fâsıklar sarayını ya'Öni tamu'yâ** (Ar.+F.+T.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

1.2.3 Dâru'l-Huld: (دارُ الخلد)

Ar. “ دارُ الخلد ” “Ebedi Yurt”

Tü. **mängülüg sarây, cāvidānelik sarāyı,; ebedi kalurlar; ebed kalmak sarayı**

Ar. “ دارُ الخلد ” Tü. “Ebedi Yurt” Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **mängülüg sarây**; Hekimoğlu KT'de **cāvidānelik sarāyı**; Manisa KT'de **ebedi kalurlar**; TİEM 40 KT'de **ebed kalmak sarayı** sözcükleriyle karşılanmıştır.

Cennet ehli ve cehennem ehli sonsuza kadar kalacağı için cennete ve cehenneme “sonsuzluk yurdu” anlamına bu isim verilmiştir.

TİEM 73: ol tañrı düşmānlarınıñ yanıtı (9) ot, anlarğa anıñ içinde **mängülüg sarây**, yanıt anıñ birlä kim biziñ bālgülārimizkâ tanar ārdilär. (350v/9=041/028)

Hekimoğlu KT:Ol, Tanrıñın (7) düşmanlarınıñ yanıtı, ot. Anlarğa anıñ içinde **cāvidānelik sarāyı**, yanıt birmek anıñ birle kim irdiler (8) āyetlerimüzğa inkār kıllurlar. (457b/6=041/028)

Manisa KT: (347b) Ol cazāsıdır Tañrı ta'ālā düşmānlarınıñ, cezāsı cehennem odıdır. Anlar anda **ebedi kalurlar** (2) bizüm işlerümüze, inkār eyleyenlerüñ cezāsı oldur. (347b/1=041/028)

TİEM 40: Şol (2) cezāsıdır Tanrı duşmanlarınun, od; anlarundur anun içinde **ebed kalmak sarayı**, cezâ virmek ana kim, oldılar āyetlerümüze inkār eylerler. (228a/1=041/028)

Kur'an: İşte böyle, Allah düşmanlarının cezası ateştir. Âyetlerimizi inkâr etmelerinin cezası olarak orada onlar için ebedilik yurdu vardır.(041/028)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73'de **mängülüg sarây**; Hekimoğlu KT'de **cāvidānelik sarāyı**; Manisa KT'de **ebedi kalurlar**; TİEM 40 KT'de **ebed kalmak sarayı** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “ دارُ الخلد ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **mängülüg sarây** (T.+F) **cāvidānelik sarāyı**, (Ar.+F.) ; **ebedi kalurlar** (Ar.+T.); **ebed kalmak sarayı** (Ar.+T.+F) sözcüklerden meydana gelmiştir.

1.2.4.Dâru'l- Karâr (دارُ القرار)

4.Ar. “ دارُ القرار ” “Kalıcı Yurt”

4.1 Tü. **amrulğu sarây, qarâr sarāyı ; qarâr dutacağ yir ki dâru'l-ħulūd.; soñrağı ol durak sarayı**

Ar. “ دارُ القرار ” Tü. “Kalıcı Yurt”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **amrulğu sarây**; Hekimoğlu KT'de **qarâr sarāyı** ; Manisa KT'de **qarâr dutacağ yirdür ki dâru'l-ħulūd**; TİEM 40 KT'de **soñrağı ol durak sarayı** sözcükleriyle karşılanmıştır.

Ahiret için son yurt anlamında Dâru'l Ahire denildiği gibi kalıcı yurt anlamında Dâru'l- Karâr da denilmiştir.

- TİEM 73:** (3) ay boğunum bütünlükün bu yakınrağ tiriglik içindä erinçü ol keğinki ajun ol turur amrulđu sarāy. 344r/3=040/039)
- Hekimoğlu KT:** Ay kavmum! (450b/1) Hađıķat üze bu yakınrağ tiriglik, asığ alđu nesre. Tağı hađıķat üze ol cihān, ol (2) karār sarāy. (450a/9=040/039)
- Manisa KT:** (5) Yā kavmüm! Didi bu dünyā dirliği degüldür illā temettü‘ eylemeg-içündür, tiz zāyil olur (6) Tađıķıķ āhıret ol karār dutacak yirdür ki dāru’l-ħulüddür. (341a/5=040/039)
- TİEM 40:** “İy kavmum! (7) Degül uşbu yakın dirlik illā gönenmek; dakı bayık soñrađı ol durak sarayıdır. (224a/7=040/039)
- Kur’an:** “Ey kavmim! Şüphesiz bu dünya hayatı ancak (geçici) bir yararlanmadır. Ahiret ise ebedî olarak kalınacak yerdir.”(040/039)

Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde TİEM 73’de amrulđu sarāy; Hekimoğlu KT’de; karār sarāy Manisa KT’de karār dutacak yirdür ki dāru’l-ħulüd; TİEM 40 KT’de soñrađı ol durak saray sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde Ar. “دارُ القَرَارِ” karşılığı kullanılan sözcüklerden amrulđu sarāy. (T.+ F), karār sarāy (Ar.+F.); karār dutacak yirdür ki dāru’l-ħulüd(Ar.+T.); soñrađı ol durak saray (T.+F)sözcüklerinden meydana gelmiştir.

1.2.5 Dāru’l-Ahire (الدَّارُ الْآخِرَةُ)

5. Ar. “الدَّارُ الْآخِرَةُ” “Son Yurt”

5.1 Tü. keğinki sarāynı; song sarāynı āhıret; soñrađı saray;

Ar. “الدَّارُ الْآخِرَةُ” Tü. “Son Yurt”, Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de keğinki sarāy, Hekimoğlu KT’de song sarāy; Manisa KT’de āhıret; TİEM 40 KT’de soñrađı saray; sözcükleriyle karşılanmıştır.

“Dār” kelimesi sözlükte “ev, yurt, konak, arsa ve binaların bulunduğu mahalle ve vatan anlamına geldiği gibi, “etrafı sınırlarla çevrilmiş, mükemmel bir şekilde korunmuş, yaşamaya elverişli bir yer” anlamında kullanılmıştır. “Ahiret” ise “son” anlamını ifade etmektedir. Buna göre “Dāru’l-Ahire” terkihi varılacak son yurt demektir

“Son Yurt” biçimindeki anlamı düşünöldüğünde bu terkip bir yandan cenneti bir yandan da cehennemi ifade etmektedir. Buna göre, ahirette varılacak “son yurt” inananlar için cennet, kafirler için ise cehennemi ifade etmektedir .

- TİEM 73** äđer tilär ärsä silär tağrıny yalavaçını keğinki sarāynı (3) bütünlükün tağrı anut(tı) eğgölüg kılıđlılarķa silärdä uluđ yal ya‘ nī şävāb.(306r/2=033/029)
- Hekimoğlu KT:** Eger tileyür irsengiz Tanđrıny tağı yalavaçını, tağı song (9) sarāynı hađıķat üze Tanđrı anuğ kıldı körklüg kılganlarđa sizdin uluğ şevāb. (402a/8=033/029)
- Manisa KT:** Eger Allāh’ı resülini deleseñüz, ihtiyār eylese (10) dağı āhıreti tađıķıķ Tağrıny ta‘ ālā (11) yaratdı, yarağladı Muħsin ‘avratlara sizden ulu ecir ki hağırdür dünyā anuğ kıatında. (300a/9=033/029)
- TİEM 40:** Dakı eger olursanız dilersenüz Tanrı’yı (200b) dakı Yalavacını, dakı soñrađı saray; bayık Tanrı yarağladı, eyü işlüler için sizden, müzd ulu. (200a/11=033/029)

Kur'an: “Eğer Allah'ı, Resûlünü ve ahiret yurdunu istiyorsanız, bilin ki Allah içinizden iyilik yapanlara büyük bir mükâfat hazırlamıştır.”(033/029)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73'de **keğinki sarāy**; Hekimoğlu KT'de **song sarāynı**; Manisa KT'de **āhıret**; TİEM 40 KT'de **soñırađı saray**; sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “الْأَخْرَجَ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **keğinki sarāy** (T.+F.), **song sarāy** (T.+F.); **āhıret** (Ar.) **soñırađı saray**; (T.+F.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

Meleklerle İlgili Özel Adlar

2.1.1 Azrail (مَلَكُ الْمَوْتِ)

Azrâil kelimesi muhtemelen İbranice asıllı olup Kur'ân-ı Kerim'de ve sahih hadislerde geçmemektedir. Secde suresinde (32/11) insanların canını almakla görevli olan melekten “melekü'l-mevt” (ölüm meleği) diye bahsedilir.

Ar. “مَلَكُ الْمَوْتِ” “Can Alan”

Tü. ölüm ärkligi; ölüm firıştesi, meleğ'ul mevt ki cānları alıcudur; ölüm firıştesi

Ar. “مَلَكُ الْمَوْتِ” **Tü. “Can Alan”**; Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **ölüm ärkligi**; Hekimoğlu KT'de **ölüm firıştesi**; Manisa KT'de **meleğ'ul mevt ki cānları alıcudur**; TİEM 40 KT'de **ölüm firıştesi** sözcükleri ile karşılanmıştır.

TİEM 73: aygıl (6) cānıñızları alur silärniñ **ölüm ärkligi** ol kim ärklig kılındı silärkä yana iđiñizlär tapa (7) yandurulur silär.(302v/5=032/011)

Hekimoğlu KT: Aygıl: “öldürür sizni **ölüm (6) firıştesi**, ol kim erklig kılındı sizge. Andın song İğingiz tapa qaytarılır siz.” (396b/5=032/011)

Manisa KT: Eyit yā Muhammed: Cānuñuz qabz eyler **meleđ'ul mevt ki cānları alıcudur** (4) ki sizüñ üstüñüze vekildir . Andan soñra rucū' uñuz Tañrı ta' ālāyadur. (295b/3=032/011)

TİEM 40: Eyit: “Canunuz ala sizün, **ölüm firıştesi**, ol kim konılmışdur size andan, çalabunuzdın yana döndürinilesiz (197b/3=032/011)

Kur'an: De ki: “Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabbinize döndürüleceksiniz.”(032/011)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde TİEM 73'de TİEM 73'de **ölüm ärkligi**; Hekimoğlu KT'de **ölüm firıştesi**, Manisa KT'de **meleğ'ul mevt ki cānları alıcudur**; TİEM 40 KT'de **ölüm firıştesi** sözcükleri ile karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “مَلَكُ الْمَوْتِ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **ölüm ärkligi** (T.), ölüm firıştesi (T.+S), **meleğ'ul mevt** (Ar.) ki **cānları alıcudur**; (T.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

2.1.2 Cehennemde Hizmet Eden Melekler

Ar. “وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً” “Ashabun Narın görevlileri”

Tü. tamuluğ yāriçilärni, otuñ aşhābları; ot eyeleri; cehennem ehli; tamuyı saklayanlar

Ar. “وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً” Tü. “Ashabun Narın görevlileri” Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73 KT’de **tamuluk yâriçilârni**; Anonim KT ‘de **otnuñ aşhâblarını**; Hekimoğlu KT’de **ot eyeleri**; Manisa KT’de **cehennem ehli**; TİEM 40 KT’de **tamuyı saklayanlar** sözcüğü ile karşılanmıştır

TİEM 73: (5) kılmadımız **tamuluk yâriçilârni mägâr fâriştälär** kılmadımız anların şanın sağışın mägâr (6) sınağ anlarğa kim tandılar seziksiz bolğu için..... (427r/5=074/031)

Anonim KT: Tağı kılmaduğ **otnuñ aşhâblarını** (18) tağı kılmaduğ..... (19) anlarıñ şanın meger fitne; ya’ nî (2) ol kâfırlarğa küfr keltürdiler..... (117a/17=074/031)

Hekimoğlu KT: Tağı kılmaduğ **ot (8) eyelerini, meger ferışteler**. Tağı kılmaduğ sanlarını, meger sınağ (9) anlarğa kim küfr ketürdiler.....(555a/7=074/031)

Manisa KT: Biz kılmaduğ **cehennem ehlini illâ melâ’ikeler**. (4) Biz kılmaduğ ‘adedlerini illâ fitne eylemeg-içün kâfir olanlara (5) yağın bilmeg-içün ehl-i kitâb ki yahüdilerdür, ziyâde olmağ-içün (6) imân getürenlerüñ imânı..... (427b/3=074/031)

TİEM 40: Dakı kılmaduğ od (4) islerini ya’ nî **tamuyı saklayanlar, illa firışteler**. Dakı kılmaduğ sağışın anların, illâ azgunlık anlara kim kâfir oldılar.....(276a/3=074/031)

Kur’an: Biz, cehennem görevlilerini ancak meleklerden kıldık. Onların sayısını inkâr edenler için bir imtihan vesilesi yaptık ki kendilerine kitap verilenler kesin olarak bilsinler, iman edenlerin imanı artsın, kendilerine kitap verilenler ve mü’minler şüpheye düşmesin, kalplerinde bir hastalık bulunanlar ile kâfirler, “Allah, örnek olarak bununla neyi anlatmak istedi” desinler. İşte böyle. Allah, dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir. Rabbinin ordularını ancak kendisi bilir. Bu, insanlar için ancak bir uyarıdır. (074/031)

Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde TİEM 73 KT’de **tamuluk yâriçilârni**; Anonim KT ‘de **otnuñ aşhâblarını**; Hekimoğlu KT’de **ot eyeleri**; Manisa KT’de **cehennem ehli**; TİEM 40 KT’de **tamuyı saklayanlar** sözcükleriyle karşılanmıştır. . Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde Ar. “وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً” karşılığı kullanılan sözcüklerden **tamuluk yâriçilârni** (T.+Ar.), **otnuñ aşhâblarını** (T.+Ar.), **ot eyeleri** (T), **cehennem ehli** (Ar.), **tamuyı saklayanlar** (T.) sözcüklerden meydana gelmiştir

2.1. 3 Rakıbn atıd (her an gözetleyiciler)

Ar. “رَقِيبٌ” “gözetleyici melekler”

Tü. **küdâzçi anuğ, sağçı anuğ; küdezgen anuğ; sağçı hâzır; hâfız sağlar ‘amelin, kavlin yazar, hâzırdu; saklayıcı hazır**

Ar. “رَقِيبٌ” Tü. “her an gözetleyiciler”, Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **küdâzçi anuğ**; Anonim KT’de **sağçı anuğ**; Hekimoğlu KT’de **sağçı hâzır**; Manisa KT’de **hâfız sağlar ‘amelin, kavlin yazar, hâzırdu**; TİEM 40 KT’de **saklayıcı hazır**

TİEM 73: sözlâmäs hiç söz mägâr anıñ üskindä bolğay bir **küdâzçi anuğ** (382v/3=050/018)

Anonim KT: (3) Sözlemez sözdin, meger bar katında **sağçı anuğ** erür. (50b/3=050/018)

Rylands KT: Sözlemez (3) bir söz meger anıñ üskinde **küdezgen anuğ** (73b/2=50/18)

Hekimoğlu KT: Sözlemez sözdin, meger anıñ katında (3) **sağçı hâzır**. (496a/2=050/018)

- Manisa KT:** Bir kavlı söylemese illâ ileyinde hâfız saqlar 'amelin, kavlin yazar, (2) hâzırdur. (380a/1=050/018)
- TİEM 40:** Söylemez hiç söz, illâ anun katındadır saklayıcı hazır. (247b/4=050/018)
- Kur'an:** İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında (yaptıklarını) gözetleyen (ve kaydeden) hazır bir melek bulunmasın. (050/018)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de küdüzçi anuq; Anonim KT'de saqçı anuq; Hekimoğlu KT'de saqçı hâzır; Manisa KT'de hâfız saqlar 'amelin, kavlin yazar, hâzırdur; TİEM 40 KT'de saklayıcı hazır sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "رقيب" karşılığı kullanılan sözcüklerden küdüzçi anuq, saqçı anuq (T), saqçı hâzır, hâfız saqlar 'amelin, kavlin yazar, hâzırdur, saklayıcı hazır (Ar.+T.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

3. 1Hurilerle İlgili Özel Adlar

Hûri (Cennet kadınlarını ve onların güzelliğini ifade eden bir tabir) (حور)

Hûr kelimesi "beyaz olmak, beyazlaşmak" anlamındaki *haver* kökünden sıfat olan *havrânın* çoğulu olup Türkçe'de tekili için kullanılan hûrî Arapça'da yoktur. Araplar, çölde yaşayan kadınların aksine şehir hanımlarının ten beyazlığını ifade etmek için *havâriyyât* kelimesini kullanırlar. Haver kökünden türeyen kelimeler çeşitli ayet ve hadislerde bir güzellik unsuru olarak göze nisbet edilmiştir. Arap dilcileri bu durumda kelimenin ne anlama geldiği, yani haver ile ifade edilen göz şeklinin hangi nitelikleri taşıdığı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. (Topaloğlu 1993: 390)

Ar. "حور" "büyük gözlü, beyaz tenli cennet kadınları"

Tü. keñ közlüg kızlar; qara közlüg urağutlar; king taqı qara közlügler; hüriler; belki gözleri uludur; karası gey kara, akı gey ak gözlüler ulu gözlüler

Ar. "حور" "Tü. "büyük gözlü, beyaz tenli cennet kadınları", Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de keñ közlüg kızlar; Rylands KT'de qara közlüg urağutlar; Hekimoğlu KT'de king taqı qara közlügler; Manisa KT'de hüriler; belki gözleri uludur; TİEM 40 KT'de karası gey kara, akı gey ak gözlüler ulu gözlüler sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: mundağoq (9) cüft kılnur miz keñ közlüg kızlar. (364r/8=044/054)

Rylands KT: (87b/1) Mundağoq cüftlendürğay-miz qara közlüg urağutlar birle. (87b/1=044/054)

Hekimoğlu KT: Anıng mengizlig; taqı cüftlendürdük king taqı qara közlügler birle. (475a/7=044/054)

Manisa KT: Anuñ gibi evlendürür anları hüriler; belki gözleri uludur. 362b/6=044/054)

TİEM 40: (3) Ancılayın; daki cift eyledük anlara, karası gey kara, akı gey ak gözlüler ulu gözlüler. (237a/3=044/054)

Kur'an: İşte böyle. Ayrıca onları iri siyah gözlü hurilerle evlendirmişizdir. (044/054)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de keñ közlüg kızlar; Rylands KT'de qara közlüg urağutlar; Hekimoğlu KT'de king taqı qara közlügler; Manisa KT'de hüriler; belki gözleri uludur; TİEM 40 KT'de karası gey kara, akı gey ak gözlüler ulu gözlüler sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "حور" karşılığı kullanılan sözcüklerden keñ közlüg kızlar (T.); qara közlüg urağutlar (T.);

king taķı ara kzlgler (T.); hriler; belki gzleri uludur (Ar.+T.); karası gey kara, akı gey ak gzller ulu gzller (T.) szck gruplarından meydana gelmiştir.

Kitaplarla İlgili zel Adlar (lrn)

4. Kitaplarla İlgili zel Adlar

4.1 Kur'anla İlgili zel Adlar

4.1.1. Ahsen'i-Hadis (szlerin en gzeli) (hsn aldth)

Pek gzel, daha gzel, en gzel manalarına gelen Ahsen: Kur'an'da sz, anlatım, yaratıcı, yaratılış anlamına gelen takvim, hadis, kasas gibi kelimelerle birlikte kullanılmıştır.

Ar. "hsn aldth" "szlerin en gzeli"

T. sznn krklgrki; szde krklgreki; sznn krklkreki; haber yaşsısı ki ur'an'dur, sz grklregi

Ar. "hsn aldth" T. "szlerin gzeli";Trke erken Kur'an evirilerinde; TEM 73'de sznn krklgrki; Rylands KT'de szde krklgreki; Hekimoğlu KT'de sznn krklkreki; Manisa KT'de haber yaşsısını ki ur'an'dur, TEM 40 KT'de sz grklregi szckleriyle karşılanmıştır.

TEM 73: taşrı indrdi sznn krklgrkn (4) bitig oşsaşığlı ekkirr awrulur orar andın anlarnığ trilri kim orarlar idilrindin (5) yana yumşar trilri taķı knllri taşrı yağına... (336r/3=039/023)

Rylands KT: (2) Taşrı indrdi szde krklgrekn (3) kitbn mezeşigli rstlıķ ire yandruğlılar, (193b1) andağ teprer teg andın anlarnığ (2) terileri kim orarlar idilerindin... (93a/2=039/023)

Hekimoğlu KT: Tanrı indrdi (2) sznn krklkrekin kitbn, oşsağan, mkerrr bolđan kitbn. ığrılır (3) andın anlarnığ knglleri kim orarlar idilerindin.... (440b/2=039/023)

Manisa KT: Taşrı ta'l indrdi (9) haber yaşsısını ki ur'an'dur, bir kitb ki ayetler mu'iz olmakda, birbirine oşsar tafşil olup ayrılmışdur hağ btılda. (10) rperr sağları, durur ol kimsenn ki Taşrı ta'ldan orarlar(332b/8=039/023)

TEM 40: Tanrı indrdi sz grklregin: Bir kitab, bir nicesi bir nicesine bezer ya'n grkllikde dak toğrulukda, ikin ikinler. rperr ditrey (11) andan ya'n azabyeti okınacak, derileri anlarnın kim korkarlar alab'larından(219a/10=039/023)

Kur'an: Allah, szn en gzelini, (Kur'an'ın ayetlerini gzelliikte) birbirine benzer, ikişerli bir Kitap halinde indirdi. Rablerinden korkanların, ondan derileri rperir, sonra derileri ve kalpleri Allah'ın zikrine yumşar. İşte bu (Kitap), Allah'ın rehberidir. Dilediğini bununla doğru yola iletir. Ama Allah kimi sapıklığında bırakırsa, artık ona yol gsteren olmaz.(039/023)

Trke ilk Kur'an evirilerinde; TEM 73'de sznn krklgrki; Rylands KT'de szde krklgreki; Hekimoğlu KT'de sznn krklkreki; Manisa KT'de haber yaşsısını ki ur'an'dur, TEM 40 KT'de sz grklregi szckleriyle karşılanmıştır. ilk Kur'an evirilerinde Ar. "hsn aldth" karşılığı

kullanılan sözcüklerden **söznüñ körklügräkini** (T.) ; **sözde körklügrekni**(T.) ; **söznüñ körklükrekini** (T.) ; **haber yahşısını ki Qur'an'dur** (Ar.+T.); **söz görklüregin** (T.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

4.1.2. Beşir: (بشير)

Beşir, “beşr” kökünden türemiş bir sıfattır. Müjdeleyen, muştı veren, güler yüzlü, sevecen demektir. Aynı kökten gelen “beşer”, insan, ademoğlu demektir.

3. Ar. “بشير” “Sevinç veren, Kur'an”

3.1Tü. säwünç berigli; Müjde bérigli; Müjde birgen; Beşâret olduğı hâlde; Muştılayıcı

Ar. “بشير” Tü. “Sevinç veren, Kur'an” Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **säwünç berigli**; Rylands KT'de **Müjde bérigli**; Hekimoğlu KT'de **Müjde birgen**; Manisa KT 'de **Beşâret olduğı hâlde**; TİEM 40'de **Muştılayıcı** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: **säwünç berigli** mü'minlärka qorqutuğı kâfirlärka yüz äwürdi üküşräkläri anlar eşitmäslär.(348v/9=041/004)

Rylands KT: **Müjde bérigli** (2) hem qorqutğuçı, yüz evürdi üküşleri (3) olar eşitmezler. (73b/1=041/004)

Hekimoğlu KT:**Müjde birgen** tağı qorqutğan. (4) Yüz ewürdi üküşrekläri tağı anlar eşitmezler. (455a/3=041/004)

Manisa KT: **Beşâret olduğı hâlde** mü'minler dağı qorquduçı olduğı muhâlifleri (8) i'râz eyledi anlaruñ çoğı anlar işitmezler. (345a/7=041/004)

TİEM 40: (7) **Muştılayıcı** dakı korkıduçı. Pes yüz döndürdi eyregi anlarun; pes anlar işitmezler. (226b/7=041/004)

Kur'an: Müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderilmiştir. Fakat onların çoğu yüz çevirmiştir. Artık onlar işitmezler.(041/004)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **säwünç berigli**; Rylands KT'de **Müjde bérigli**; Hekimoğlu KT'de **Müjde birgen**; Manisa KT 'de **Beşâret olduğı hâlde**; TİEM 40'de **Muştılayıcı** sözcüğü ile karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “بشير” karşılığı kullanılan sözcüklerden **säwünç berigli** (T.), **Müjde bérigli**, **Müjde birgen** (F.+T.) ; **Beşâret olduğı hâlde** (Ar.+T.), **Muştılayıcı** (T.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

4.1.3. Beyân (Açıklayan) (بیان)

Kur'an beyândır. Beyân etmek, besbelli ve aşikâr etmek manasındadır. Kur'an-ı Kerîm de her şeyi belli olan aşikâr bir kitaptır.

Ar. “بیان” “Açıklayan, Kur'an”

açmak; belgürtmek; açmak; beyân eyleyici; bellü eylemek

Ar. “بیان” Tü. “Açıklayan, Kur'an”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **açmak** ; Rylands KT'de **belgürtmek**; Hekimoğlu KT'de **açmak**; Manisa KT 'de **beyân eyleyici**; TİEM 40'de **bellü eylemek** sözcükleriyle karşılanmıştır.

- TİEM 73:** (5) bu açmak kişilärkä tağı köni yol tağı ögüt qorqğanlarğa. (51r/5=003/138)
- Rylands KT:** Bu belgürtmek (3) boğunğa hem köni yol hem pend (9a/1) sağnuqlarğa. (8b/1=003/138)
- Hekimoğlu KT:** (8) Bu, açmak kişilerge, tağı köni yol tağı ögüt sağnuqlarğa. (65a/8=003/138)
- Manisa KT:** Bu Qur'an beyân eyleyicidür gişilere toğrı yolu, (5) hidâyetdür, naşîhatdur Tañrı ta' âlâdan qorqıcılara. (47a/4=003/138)K'ā
- TİEM 40:** (13a) Uşbu ya'nî kur'an, bellü eylemekdür âdamılar-ıçun; dakı toğru yoldur; dakı ögütdür sakımcılara. (13a/1=003/138)
- Kur'an:** Bu (Kur'an), insanlar için bir açıklama, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için bir hidayet ve bir öğüttür.(003/138)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de açmak ; Rylands KT'de belgürtmek; Hekimoğlu KT'de açmak; Manisa KT 'de beyân eyleyici; TİEM 40'de bellü eylemeksözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "بیان" karşılığı kullanılan sözcüklerden açmak; belgürtmek (T.), beyân eyleyicidür (Ar.+T.), bellü eylemekdür (T.) şzcüklerinden meydana gelmiştir.

4.1.4 Furkân: (الفرقان)

Furkân "ayırmaq" manasına masdardır. Kur'an hakkı bätıldan, helâli haramdan ayırdığı için Furkân ismiyle anılır. Süreleri ve ayetleri aralıklı nazil olduğu için de ona Furkân denildiği, Kur'an'ın bir ayetinden anlaşılıyor. Çünkü Kur'an parça parça nazil olmuş ve yirmi üç senede tamamlanmıştır. Furkân'ın "kurtuluş" manasına geldiğini de söyleyenler vardır. Yani sapıklık karanlıklarında bocalayanlar Kur'an sayesinde kurtuldukları için ona Furkân denilmiştir. (Dumlu 2003 59)

Ar. "الفرقان" "Ayıran, Ayırt eden Kur'an"

Tü. ağrığlımı ya'nî qur'an; Qur'annı; Qur'an indürdi hağı bätıldan ayırmaq-ıçün; Kur'an'

Ar. "الفرقان" "Tü. Ayıran, Ayırt eden", Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de ağrığlımı ya'nî qur'annı; Hekimoğlu KT'de Qur'annı; Manisa KT'de Qur'an indürdi hağı bätıldan ayırmaq-ıçün; TİEM 40 KT'de Kur'an' sözcüğü ile karşılanmıştır

- TİEM 73:** (8) yügsäk ol ol idî kim indürdi ağrığlımı ya'nî qur'annı kulı üzä bolmaq üçün ajunluğlarğa qorqut(t)açı. (261r/8=025/001)
- Hekimoğlu KT:** (5) Üküş hayrlığ boldı, ol kim indürdi Kur'annı kulı üze, munung üçün kim bolsa 'âlemlarğa (6) qorqutğan. (344b/5=025/001)
- Manisa KT:** (3) Hıyıri bereketi çok oldı ol kimsenüñ ki Kur'an indürdi hağı bätıldan ayırmaq-ıçün kulına (4) ki 'âlemlere qorquduçı olmaq-ıçün. (252a/3=025/001)
- TİEM 40:** (7) Çok oldı hayrı, anun kim indürdi Kur'an'ı kulı üzere, tâ ola âlemlere korkıdıçı. (170b/7=025/001)
- Kur'an:** Âlemlere bir uyarıcı olsun diye kuluna Furkân'ı indiren Allah'ın şanı yücedir. (025/001)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **adriğlını ya'nî qur'annı**; Hekimoğlu KT'de **Qur'annı**; Manisa KT'de **Qur'an indürdi haqı bātıldan ayırmağ-ıçün**; TİEM 40 KT'de **Kur'an** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde **Ar. “الفرقان”** karşılığı kullanılan sözcüklerden **adriğlını ya'nî qur'annı** (T.+Ar.), **Qur'an** (Ar.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

4.1.5 Kelâmullah (كَلِمَاتُ اللَّهِ)

Kur'an-ı Kerim Allahdan başkasının sözü değildir. Bilakis O Allah katından indirilmiş bir kitaptır
Ar. “كَلِمَاتُ اللَّهِ” Allah kelamı, Kur'an”

Tü. tañrının yarlığları; Tangrının kelimeleri, Tañrı ta'ālānuñ kelimeleri.; Tanrı kelimeleri.

Ar. “كَلِمَاتُ اللَّهِ” **Tü. “** Allah kelamı, Kur'an” Türkçe erken Kur'an çevirilerinde TİEM 73'de **tañrının yarlığları** ;Hekimoğlu KT'de **Tangrının kelimeleri**; Manisa KT'de **Tañrı ta'ālānuñ kelimeleri**; TİEM 40 KT'de **Tanrı kelimeleri**. Sözcükleri ile karşılanmıştır.

TİEM 73: tükänmäğäy ärdi **tañrının yarlığları**, bütünlükün tañrı (7) küsüş turur bütün işlig (300r/5=031/027)

HekimoğluKT:...tükenmedi irdi **Tangrının (4) kelimeleri**, Haqıqat üze Tangrı yinggen, hikmetlig.(394b/2=031/027)

Manisa KT: dükenmez-idi **Tañrı ta'ālānuñ kelimeleri**. Tañkık Tañrı ta'ālā (294a) 'azizlerdür, kimse 'aciz eylemek bilmez, hākimdür 'ilmden, hikmetinden nesne çıkmaz. (293b/10=031/027)

TİEM 40: dükenmeye-di **Tanrı kelimeleri**. Bayık Tanrı (3) beñdeşsüzdür, dürüst işlüdür. (196b/1=031/027)

Kur'an: Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah'ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. (031/027)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **tañrının yarlığları**; Hekimoğlu KT'de **Tangrının kelimeleri**; Manisa KT'de **Tañrı ta'ālānuñ kelimeleri**; TİEM 40 KT'de **Tanrı kelimeleri**. sözcükleri ile “ karşılığı kullanılan sözcüklerden **tañrının yarlığları** (T.); **Tangrının kelimeleri, Tañrı ta'ālānuñ kelimeleri**. (T. Ar.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

4.1.6 .El-Hikme (الحكمة)

Kur'an-ı Kerim, hikmettir. Aklın doğruluğuna hükmedeceği, kişinin örnek tutmakla salah bulacağı öğüttür. En sağlam sözdür ve herhangi bir fesadın ona karışmasına imkan yoktur. Hikmet, hakkı, sırf zati için ve hayrı örnek tanıyarak ona göre hareket için tanımdır.Kur'an bu bakımdan hikmetin kendisidir. (Türk 2001: 163)

Ar. “الحكمة” “ doğru söz “

Tü. könilik; hikmet; hikmetden, dürüst sözden

Ar. “الحكمة” Tü. “doğru söz” Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **könilik**; Hekimoğlu KT’de **hikmet**; Manisa KT’de **hikmet**; TİEM 40 KT’de **dürüst söz** sözcükleri ile karşılanmıştır.

TİEM 73: ol ol kim yarlıg ıdtı saña idîñ (9) **könilikdin**. kılmağıl tañrı birlä adın tañrı kämşilgäy sän tamuğ içindä taşra yıkılmış (209r/1) sürsükmiş. (209v/8=017/039)

Hekimoğlu KT: Ol, ol nirsedin kim vaHy kıldı sening tapa İding (274b/1) **hikmetdin**. Tağı kılmağıl Tanrı birle öngin tapuñgu. Kemişley sen (2) tamuğ içinge, melâmet kılınmış, sürülmüş. (274a/9=017/039)

Manisa KT: Ol nesneyi Tañrı ta‘âlâ vaHy eyledi **hikmetden** ki **hakki bilmekdür zâtında**, (10) anuñ bile ‘amel eylemekdür. Kılma, Tañrı ta‘âlâ bile özge ma‘bûd ‘ibâdet eyleme. Anuñ gibi eyleseñ birağılırsın cehenneme, (11) nefsuñi melâmet eylersin, ırağ olursın Tañrı ta‘âlâ rahmetinden zelillik bile. (197b/9=017/039)

TİEM 40: Şol, oldur kim vaHy eyledi sana Çalabun, **dürüst sözden**. (4) Dakı kılma Tanrı-y-ıla, tañrı ayruk; birağılısın tamuya, ayıblanmış, ırak olınmış. (135a/3=017/039)

Kur’an Bunlar, Rabbinin sana vahyettiği bazı hikmetlerdir. Allah ile birlikte başka ilâh edinme. Sonra kınanmış ve Allah’ın rahmetinden kovulmuş olarak cehenneme atılırsın. (017/039)

Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **könilikdin**; Hekimoğlu KT’de **hikmetdin**; Manisa KT’de **hikmetden** ki **hakki bilmekdür zâtında**, TİEM 40 KT’de **dürüst sözden** sözcükleriyle karşılanmıştır. ilk Kur’an çevirilerinde Ar”الحكمة” karşılığı kullanılan sözcüklerden **könilikdin** (T.) ; **hikmetdin** (Ar.) ; **hikmetden** ki **hakki bilmekdür zâtında**(Ar+.T.), **dürüst sözden** (F.+T.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

4.1.7.Eş-Şifâ (شفاء)

Kur’an şifâdır. Çünkü müminler için şifâ ve rahmet olduğunu anlatır. İnsanları bütün manevi dertlerden kurtarır, şek ve şüphenin bütün hastalıklarından korur, iman kudretiyle ve huzur aydınlığıyla her manevi hastalığı yener

Ar “شفاء” “İnsanları manevi dertden kurtaran”

Tü. şihhatlık; şifâ; şifâ; derman

Ar. “شفاء” Tü. “İnsanları manevi dertden kurtaran” Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **şihhatlık**; Hekimoğlu KT’de **şifâ**; Manisa KT’de **şifâ**; TİEM 40 KT’de **derman** sözcüğü ile karşılanmıştır.

TİEM 73: ay kişilär kâldi ök silärkä bir pänd idîñizlârdin **şihhatlık** (4) añar köküzlär içindä köni yol yarlıkamağ mü‘minlärğa. (158v/2=010/057)

Hekimoğlu KT: Ay kişiler! Keldi sizge ögüt (2) İdingizdin tağı **şifâ** ol nirsege kim kögüzler içinde turur tağı köni yol tağı rahmet, (3) bitgenlerge. (207a/1=010/057)

Manisa KT: Yâ gişiler! Taḥḳik geldi size naşihat Tañrı ta‘âlâdan (4) dağı **şifâ** geldi yüreklerde dağı hidâyet dağı rahmet geldi mü‘minlerine. (148b/3=010/057)

TİEM 40: İy âdamlar! (5) Bayık geldi size öğüt, Çalabunuzdan, dakı derman virmek ana kim gögüzlerdedür ya'nî yavuz i'tikadlar; dakı toğru yol dakı rahmat, mu'minler için. (100b/4=010/057)

Kur'an: Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifâ ve inananlar için yol gösterici bir rehber ve rahmet (olan Kur'an) geldi.(010/057)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **şihhatlık**; Hekimoğlu KT'de **şifâ**; Manisa KT'de **şifâ**; TİEM 40 KT'de **derman** sözcükleri ile karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “شِفَاءُ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **şihhatlık** (Ar.+T), **şifâ** (Ar.), **dermân** (F) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

4.1.8. Kavlün Sakîl: (قَوْلٌ ثَقِيلٌ)

Kavlün sakîl'den ifade edilmek istenen ciddi ve insanlar tarafından önem verilmesi gereken bir sözdür yada mükelleflere ağır gelen emir ve yasaklardır. (Türk 2000; 169)

Ar. “قَوْلٌ ثَقِيلٌ” “Önemli ve Sorumluluğu Ağır Olan Söz, Kur'an

Tü. ağır söz; ağır sözni; söz ağır.; muhkem kavli ki Qur'an'dur; söz ağır

Ar. “قَوْلٌ ثَقِيلٌ” “Tü. Önemli ve Sorumluluğu ağır olan söz, Kur'an”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **ağır söz**; Anonim KT'de **ağır söz**; Hekimoğlu KT'de **söz ağır**; Manisa KT'de **muhkem kavli ki Qur'an'dur**; TİEM 40 KT'de **söz ağır**. Sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: biz ıdğay miz seniñ üzä cabra'îlni ağır söz birlä.(426v/3=073/005)

Anonim KT: Biz indürgeymiz seniñ üze ağır sözni (113a/2=073/05)

Hekimoğlu KT: (3) Biz, kemişgey biz sening üze, söz ağır. (553a/3=073/005)

Manisa KT: (9) Taḥkîk biz senüñ üstüne indürsevüz gerek muhkem kavli ki Qur'an'dur. meşakḳat yoludur nefis üstine. (425b/9=073/005)

TİEM 40: Bayık biz, tiz bırağavuz üzerüne, söz ağır. (275a/2=073/005)

Kur'an: Doğrusu biz senin üzerine ağır bir söz bırakacağız. (073/005)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **ağır söz**; Anonim KT'de **ağır söz**; Hekimoğlu KT'de **söz ağır**; Manisa KT'de **muhkem kavli ki Qur'an'dur**; TİEM 40 KT'de **söz ağır**. Sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “قَوْلٌ ثَقِيلٌ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **ağır söz**, **söz ağır** (T.), **muhkem kavli ki Qur'an'dur** (Ar.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

4.1.9. Suhuf: (صُحُفٌ)

Sahifeler anlamında olan suhuf, Kur'an nazil olmadan önceki kutsal kitablara verilen bir isim olmakla birlikte, Kur'an'ın kendisinde sahifeler şeklinde inip daha sonraki dönemlerde toplanıp bir araya getirilmesinden dolayı bu İsmimle şereflenmiştir. (Türk 2003: 165)

10.Ar.” صُحُفٌ “ “sahifeler, Kur'an”

10.1 Tü. ağırlanmış bitiglä ; Şuhūflar ; Defterler ; Muşhaflar; Kitablar ağırlanmış.

Ar.”صُفِّ “ Tü. “sahifeler, Kur’an” Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **ağırlandırılmış bitigllär** ; Anonim KT’de **Şuhūflar** ; Hekimođlu KT’de **Defterler** ; Manisa KT’de **Muşhaflar**; TİEM 40 KT’de **Kitablar ağırlandırılmış** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: (9) ***ağırlandırılmış bitigllär içindä*** ya’ nī lāvḥü’l- maḥfūz. (435v/9=080/013)

Anonim KT: (10) ***Şuhūflar içinde***, ayturlar: Yalawaç kitābı andađ kim aytur, tađı kim tilese yād kılğay Qur’ānı; ikrāmı ya’ nī Levḥu’l-maḥfūz. (125a/10=080/013)

Hekimoğlu KT: (565a/1) ***Defterler içinde***, kerīm kılınmış. (565a/1=080/013)

Manisa KT: ***Muşhaflarda*** şābitdür, kerīmdür Tañrı ta’ ālā. (435a/6=080/013)

TİEM 40: ***Kitablar içinde ağırlandırılmış***. (280b/7=080/013)

Kur’an: O Öğüt sahifeler içindedir. (080/013)

Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **ağırlandırılmış bitigllär** ; Anonim KT’de **Şuhūflar** ; Hekimođlu KT’de **Defterler** ; Manisa KT’de **Muşhaflar**; TİEM 40 KT’de **Kitablar i ağırlandırılmış** “ karşılığı kullanılan sözcüklerden **ağırlandırılmış bitigllär** (T.) **Şuhūflar** (Ar.+T), **Defterler** (Ar.+T), **Muşhaflar** (Ar.) **Kitablar ağırlandırılmış** (Ar.+T.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

4.1.10 Ahsenül Kıssaş: (أَحْسَنُ الْقِصَصِ)

Kur’an-ı Kerim içinde yalan, sahtekarlık, aldatma ve eğrilik olmayan, bütünüyle doğru söz ve kıssalardan ibarettir.

Ar. “أَحْسَنُ الْقِصَصِ” “Kıssaların en güzeli”

Tü. **kıssalarda körklügräki; kıssa kılmağnıng körklügrekini; kıssalar yağşısını; hikâyet eylemek görklüregın**

Ar. “أَحْسَنُ الْقِصَصِ” “ Tü. Kıssaların en güzeli” Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **kıssalarda körklügräki**; Hekimoğlu KT’de **kıssa kılmağnıng körklügrekini**; Manisa KT’de **kıssalar yağşısını**; TİEM 40 KT’de **hikâyet eylemek görklüregın**

TİEM 73: biz kıssa kılalım sāniñ üzä ***kıssalarda körklügräki*** yarlığ ığmağımız birlä saña bu (173v/1) oğığu äđär ärsä munda öndün bilmäslerdin. (172r/9=012/003)

Hekimoğlu KT: Biz kıssa kılur miz sening üze, (3) ***kıssa kılmağnıng körklügrekini***, munung birle kim vağy kılđuđ sening tapa bu Qur’ānı. (4) Tağı ḥađiđat üze irding aşnusındın, ğafillerdin. (226b/2=012/003)

Manisa KT: Biz ḥaber virür-biz saña yā Muḥammed ***kıssalar yağşısını*** (8) ki saña vağy eyledük bu Qur’ān’ı ki bu şüredür; eğerçi ki sen andan burun ğāfil-idi-sen (9) bu şüreden ḥiç fikrüñden geçmezdi. (162b/7=012/003)

TİEM 40: (7) Biz hikâyet eylerüz sana, ***hikâyet eylemek görklüregın***, anun-ıla kim vađy eyledük sana uşbu Kur’an’ı; dağı bayık oldun (8) andan ilerü ğāfillardan ya’ nī Yūsuf kıssasından. (110b/7=012/003)

Kur’an: Biz, bu Kur’an’ı vahyetmekle sana kıssaların en güzelini anlatıyoruz. (012/003)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **kışşalarda körklügräki**; Hekimoğlu KT'de **kışşa kılmakning körklügrekini**; Manisa KT'de **kışşalar yahşısını**; TİEM 40 KT'de **hikâyet eylemek görklüregın** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "أَحْسَنَ الْقَصَصِ" karşılığı kullanılan sözcüklerden **kışşalarda körklügräki**; (Ar.+T.), **kışşa kılmakning körklügrekini** (Ar.+T.), **kışşalar yahşısını** (Ar.+F.), **hikâyet eylemek görklüregın** (Ar.+T.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

4.2. Tevratla İlgili Özel adlar:

4.2.1 İmâm:

Kur'an'da hayırda önder, amel defteri, Levh-i Mahfûz ve yol anlamlarında kullanılan imâm lafzı, bazı ayetlerde ise Tevrât'ın bir sıfatı olarak zikredilmiştir. "Ondan önce de imâm ve rahmet olarak Mûsâ'nın Kitabı var"⁵. Mealindeki ayetle buna şahit olmaktayız. Tevrât'ın imâm ile vasfedilmesinin manası, alemlerin rehberi, din ve şeriati öğrenmede kendisine müracat edilen önder ve içindeki hükümlerle hükmedilmesidir. (Türk 2001: 100)

Ar. "أَمَامًا" "hayırda önder olan"

Tü. bitig turur çın tutuğlı; uymaq; Mûsâ kitâbı imâm ıdı; Mûsâ kitâbı, uyınılası nesene

Ar. "أَمَامًا" "Tü. hayırda önder olan"; Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **bitig turur çın tutuğlı**; Hekimoğlu KT'de **uymaq**; Manisa KT'de **Mûsâ kitâbı imâm ıdı**; TİEM 40 KT'de **Mûsâ kitâbı, uyınılası nesene** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: anda öndün mûsâ bitigi (8) , bu **bitig turur çın tutuğlı** 'arab tilinçä qorqutğu için (9) anlarnı kim küç kıldılar säwünç berigli edğülüg kılığlılarğa.(369v/7=046/012)

Hekimoğlu KT: Taqı aşnusındın (2) Mûsânıñ kitâbı, **uymaq** taqı rahmet. Taqı bu kitâb, râstlağan, (3) Tâzî tili hâlı üze; munung için kim qorqutsa anlarnı kim küç kıldıla<r> taqı müjde körklüg kılğanlarğa.(480b/1=046/012)

Manisa KT: (5) Bu kitâbdan burun **Mûsâ kitâbı imâm ıdı** iktida olmış dağı rahmetdi bu kitâb, (6) taşdıq eyleyicidür 'Arab dili üstine qorqutmağ-ıçün ol kimseleri ki zulm eylediler dağı beşâretdür muşinlere. (367a/5=046/012)

TİEM 40: Dakı andan ilerüdür **Mûsâ kitâbı, (7) uyınılası nesene** iken dakı rahmat. Dakı uşbu kitâbdur, girçek dutıcı yaÖñi ilergi kitâbları, arabca dil-iken; tâ korkıda anlarnı kim zulm eylediler; dakı muştılamakdur (8) eyü işleyicilere. (239b/6=046/012)

Kur'an: Bundan önce bir rehber ve bir rahmet olarak Mûsâ'nın kitabı da vardı. Bu ise, onu doğrulayan ve zulmedenleri uyarmak, iyilik yapanlara müjde olmak üzere Arap diliyle indirilmiş bir kitaptır. (046/012)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **bitig turur çın tutuğlı**; Hekimoğlu KT'de **uymaq**; Manisa KT'de **Mûsâ kitâbı imâm ıdı**; TİEM 40 KT'de **Mûsâ kitâbı, uyınılası nesene** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "أَمَامًا" karşılığı kullanılan sözcüklerden **bitig turur çın tutuğlı** (T.); **uymaq** (T.); **Mûsâ kitâbı imâm ıdı** (Ar.); **Mûsâ kitâbı, uyınılası nesene** (Ar.+T.) sözcük ya da sözcük gruplarından meydana gelmiştir.

4.2.2 . ضيَاء Ziya

⁵ Ahkaf: 46/12

Ziya ışık, aydınlık, parlaklık demektir. Tevrat kendi dönmeminde insanları doğru yola erişmelerinde bir aydınlatici, klavuz, yol gösterici olduğu için bu isimle anılmıştır.

Ar. ”ضياءٌ“ “ışık veran , aydınlık veren, parlak olan”

Tü. yaruqluđ; yaruqluđ; yaruđ; ziyā nūr; aydınlık

Ar. ”ضياءٌ “ **Tü.** “ışık veran , aydınlık veren, parlak olan “;Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **yaruqluğ**; Anonim KT’de **yaruqluğ**; Hekimođlu KT’de **yaruğ**; Manisa KT’de **ziyā nūr**; TİEM 40 KT’de **aydınlık** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: berdimiz ök müsâ (2) vâ hârünka ağırmağ bāıldın tağı **yaruqluğ** tağı bilig sağnuğlarğa.(238v/1=021/048)

Anonim KT: Bütünlükün kim (2) berdimiz Mūsāğa Hârünğa ağırmağlığ, **yaruqluğ** pend, va’z sağnuğlarğa. (34b/1=021/048)

Hekimođlu KT: Tağı birdük Mūsāğa tağı Hârünka, (8) Tevrîtni; tağı **yaruğ** tağı zıkr sağınanlarğa. (314a/7=021/048)

Manisa KT: Tađkik biz virdük Mūsâ’ya Hârün dađı hađkı bāıldan ayırıcı, **ziyā nūr** virdük zıkr eylemeg-içün [228a] müttakilere ki küfri, ma’şiyeti terk itdiler. (227b/11=021/048)

TİEM 40: Dakı bayık virdük Mūsâ’ya dakı Hârün’a Tevrît’i, dakı **aydınlık**, dakı ögüg [155a] sakınıcılara (154b/11=021/048)

Kur’an: Andolsun, biz Mūsâ ile Hârün’a, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için o Furkân’ı (Tevrat’ı) bir ışık ve öđüt olarak verdik.(021/048)

Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **yaruqluğ**; Anonim KT’de **yaruqluğ**; Hekimođlu KT’de **yaruğ**; Manisa KT’de **ziyā nūr**; TİEM 40 KT’de **aydınlık** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde Ar. ”ضياءٌ“ karşılığı kullanılan sözcüklerden **yaruqluğ**; **yaruqluğ**; **yaruğ** (T.); **ziyā nūr** (F.+Ar.); **aydınlık** (T.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

4.2.3 .Müstebîn

Tevrât’ın müstebîn olmasının manası, beyânında beliğ, içindeki hüküm ve prensiplerin açıklanmış, din ve dünya maslahatlarında kendisine ihtiyaç duyulan tüm ilimleri bünyesinde barındırmış olmasıdır. (Türk 2001: 101)

Ar. ”المُسْتَقِيمَ“ “ Açıklanmış olan “

Tü. bitig bālgülüg; belgülüg bitigni.; beyānlıđ kitābnı.; ğāyetde mübālağa beyān eyleyicidür ki Tevrāt’dur.; Tevrît’i bellü

Ar. ”المُسْتَقِيمَ“ **Tü.** “ Açıklanmış olan “;Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **bitig bālgülüg**; Rylands KT’de **belgülüg bitigni.**; Hekimoğlu KT’de **beyānlıđ kitābnı.**; Manisa KT’de **ğāyetde mübālağa beyān eyleyicidür ki Tevrāt’dur**; TİEM 40 KT’de **Tevrît’i bellü** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: berdimiz ol ekkägükä (4) **bitig bālgülüg**.(328v/3=037/117)

Rylands KT: Bêrdimiz olarğa (2) belgülig bitigni. (34a/1=037/117)

Hekimoğlu KT: (2) Tağı birdük ikegüğe, yitiz beyānlıg kitābı. (430a/2=037/117)

Manisa KT: Virdük ol ikisine kitābı ki ğāyetde mübālağa beyān eyleyicidür ki Tevrāt'dur. (323b/7=037/117)

TİEM 40: (4) Dakı virdük ol ikiye Tevrāt'ı bellü (214a/4=037/117)

Kur'an: Biz onlara (hükümlerimizi) açıklayan Kitab'ı (Tevrat'ı) verdik. (037/117)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **bitig bālgülüg**; Rylands KT'de **belgülig bitigni**.; Hekimoğlu KT'de **beyānlıg kitābı**.; Manisa KT'de **ğāyetde mübālağa beyān eyleyicidür ki Tevrāt'dur**; TİEM 40 KT'de **Tevrāt'ı bellü** sözcükleriyle karşılanmıştır. Ar. "المُسْتَقِيم" karşılığı kullanılan sözcüklerden **bitig bālgülüg** (T.) ; **belgülig bitigni**.(T.) ; **beyānlıg kitābı** (Ar).; **ğāyetde mübālağa beyān eyleyicidür ki Tevrāt'dur** (Ar.+T.); **Tevrāt'ı bellü** (Ar.+T.) sözcüklerden meydana gelmiştir.

4.3.İncil İle İlgili Özel Adlar

4.3.1 Münîr

Münîr" diğer ilahi kitapların bir vasfı olduğu gibi Tevrāt'ın da bir sıfatı olmaktadır. Tevrāt'ın Münîr olmasının manası, gerçeğin kendisine karışık gelene hakikati izah etmesi, onu aydınlatması ve ilahi hikmete uygun olarak kendisine hükümleri içermiş olmasıdır. (Türk 2001: 101)

Ar." المُنِير " "Gerçeği olduğu gibi gösteren, ifade eden"

Tü. **bitig birlä yaruk; açuk yaruk; yaruk kitāblar** bile, **ya' nî Tevrīt tağı İncil tig; nürlü kitāb** bile Tevrīt, **İncil gibi; nur virici kitāb-ıla ya' nî Tevrit dakı İncil dakı Kur'an**

Ar." المُنِير " Tü. "Gerçeği olduğu gibi gösteren, ifade eden";Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **bitig birlä yaruk**; Rylands KT'de **açuk yaruk**; Hekimoğlu KT'de **yaruk kitāblar** bile, **ya' nî Tevrīt tağı İncil tig**; Manisa KT'de **nürlü kitāb bile Tevrīt, İncil gibi**; TİEM 40 KT'de **nur virici kitāb-ıla ya' nî Tevrit dakı İncil dakı Kur'an** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: ağār yalğanğa tutsalar seni (6) yalğanğa tut(t)ı oğ anlar kim anlarda öñdün ärdilär kälđi anlarğa yalavaçları bālgülär birlä (7) bitimiş bitig birlä bitig birlä yaruk.(318v/5=035/025)

Rylands KT:(74a1) açuk yaruk (74a/1=035/025)

Hekimoğlu KT: Tağı eger yalğanğa nisbet kılsa<la>r sini yalğanğa nisbet kıldı anlar kim (3) aşnularındın. Keldi anlarğa yalavaçları açuk hüccetler birle tağı kitāb birle tağı yaruk kitāblar bile, ya' nî Tevrīt tağı İncil tig. (417b/2=035/025)

Manisa KT: Eger seni yalanlasalar tağkik yalanladı (4) ol ümmetler ki özlerinden burun. Geldi anlara resülleri mu' cizātlar bile, (5) şuhflar bile ki İbrāhım şuhflarıdır dağı nürlü kitāb bile Tevrīt, İncil gibi. (313a/3=035/025)

TİEM 40: Dakı eger yalan dutarlar-ısa seni (7) bayık yalan duttı anlar kim anlardan ilerü-y-idi. Geldi anlara yalavaçlar, huccatlar ile, dakı kitablar ile yaÖnî suhuf, dakı nur virici kitâb-ıla yaÖnî Tevrit dakı İncil dakı Kur'an. (207b/6=035/25)

Kur'an: “Eğer (bunlar) seni yalanlıyorlarsa (üzülme, çünkü) onlardan öncekiler de peygamberlerini, kendilerine açık ayetler, sahifeler ve aydınlatıcı Kitablar getirdikten sonra (tuttular onları) yalanladılar (005/046)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **bitig birlä yaruk**; Rylands KT'de **açuk yaruk**; Hekimoğlu KT'de **yaruk kitâblar** bile, **yaÖnî Tevrit tağı İncil tig** ; Manisa KT'de **nürlü kitâb bile Tevrit, İncil gibi**; TİEM 40 KT'de **nur virici kitâb-ıla yaÖnî Tevrit dakı İncil dakı Kur'an** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde **Ar.** “المُنِير” karşılığı kullanılan sözcüklerden **bitig birlä yaruk** (T.); **açuk yaruk** (T.); **yaruk kitâblar** bile, **yaÖnî Tevrit tağı İncil tig** (T.+Ar.); **nürlü kitâb bile Tevrit, İncil gibi** (Ar.); **nur virici kitâb-ıla yaÖnî Tevrit dakı İncil dakı Kur'an** (Ar.+T.) sözcük gruplarından meydana gelmiştir.

4.3.2 Musaddık (مُصَدِّقًا)

İncil, kendinden önce gelen Tevratı tasdik edip doğruladığı için bu isimle anılmıştır.

Ar.”مُصَدِّقًا“ “ kendisinden önde gelenleri doğrulayan “

Tü. **könikâ tutuğlı; çingarığlı; rāstlağan; taşdik eyleyici; girçek dutıcı-y-iken**

Ar.”مُصَدِّقًا“ Tü. “kendisinden önde gelenleri doğrulayan “;Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **könikâ tutuğlı**;Rylands KT'de **çingarığlı**; Hekimoğlu KT'de **rāstlağan**; Manisa KT'de **taşdik eyleyici**; TİEM 40 KT'de **girçek dutıcı-y-iken** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: berdimiz añar (5) incilni anıñ içinde köni yol yaruqluq **könikâ tutuğlı** anı kim anıñ yüzi utru tävrîtidin (6) köni yol pänd sañnuqlarğa. (86r/3=005/046)

Rylands KT: ...(52a) berdimiz aña incilni, anıñ içine köni yol (2) hem nür, **çingarığlı** ol kim anıñ utrusında turur ya'nî anda öñdin (3) Tevrîtidin, hem köni yol hem pend (52b/1) sañnuqlarğa. (52a/1=005/046)

Hekimoğlu KT:Tağı birdük anga İncilni. Anıñ içinde könilik (112a/1) tağı yaruqluq tağı **rāstlağan** ol nirseni kim ileyinde turur. Tevrîtidin; tağı köni yol; (2) tağı öğüt sañınanlarğa. (111b/7=005/046)

Manisa KT: .Biz virdük 'İsâ'ya İncil'i ki anda hidâyet vardur, Hakk'a nür vardur; halka, toğrı yolu bildürür dağı **taşdik eyleyici** olduğı hâlde (7) ileyince gelen kitâbı Tevrat'dur dağı hidâyetdür dağı naşihatdur Tanrı ta'âlâdan qorqucular-ıçün. (80a/4=005/046)

TİEM 40: Dakı virdük aña (53a) İncil'i. Anun içinde toğrı yoldur, dakı aydınlıkdur: **girçek dutıcı-y-iken** anı kim ileyindedür, Tevrit; dakı toğrı yol iken; (2) dakı öğüt iken sakımcılar içün. (52b/10=005/046)

Kur'an: ”Arkadan da o peygamberlerin izleri üzerinde Meryem'in oğlu İsa'yı, önündeki Tevrat'ı doğrulayıcı olarak gönderdik. Ona içinde bir hidayet ve nur bulunan, Önündeki tevrat'ı doğrulayıcı ve takva sahipleri için bir hidayet ve öğüt olmak üzere incil'i verdik (005/046)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **könikâ tutuğlı**; Rylands KT'de **çınğarığlı**; Hekimoğlu KT'de **râstlağan**; Manisa KT'de **taşdıķ eyleyici**; TİEM 40 KT'de **girçek dutıcı-y-iken** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “مُصَدِّقًا” karşılığı kullanılan sözcüklerden **könikâ tutuğlı** (T.); **çınğarığlı** (T.); **râstlağan** (F+T.); **taşdıķ eyleyici** (Ar.+T.); **girçek dutıcı-y-iken** (T.) sözcük ya da sözcük gruplarından meydana gelmiştir.

5.1 Tarihi Olaylarla İlgili Özel Adlar

5.1.1 Ashâbu'l-Fîl (أَصْحَابُ الْفِيلِ)

Yemen'deki Habeş valisi Ebrehe, San'ada bir kilise yaptırıp burayı Kabe yerine koymak ve hacıları buraya çekmek istedi. Kinâne kabilesinden bir adam, geceyin gidip kilisenin içini kirletti. Buna kızan Ebrehe, Kabe'yi yıkmaya and içerek ordusuyla yola çıktı. Kendisinin Mahmud adlı bir fili olduğu için bunlara Ashâbu'l-Fîl (Fil sahipleri) denmiştir. Ebrehe ordusu, Kabe yakınına varınca, Ebabil denilen kuşların attığı taşlarla helak edilmişlerdir. (Ateş 1052b)

1. Ar. “أَصْحَابُ الْفِيلِ” “Fil Ashabı, Ebrehe ve Ordusu”

1.1. Tü. **yängän idiläri**; **fil idileri**; **fil eyeleri**; **Fîl kavmi**; **pîl islerine ya'nî Ebrehe Yemen meliki**.

Ar. “أَصْحَابُ الْفِيلِ” “Tü. Fil Ashabı, Ebrehe ve Ordusu”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **yängän idiläri**; Anonim KT'de **fil idilerine**; Hekimoğlu KT'de **fil eyeleri**; Manisa KT'de **Fîl kavmine**; TİEM 40 KT'de **pîl islerine ya'nî Ebrehe Yemen meliki** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: (7) körmaz mü sen nätäg kıldı idin **yängän idiläri** birlä.448r/7=105/001)

Anonim KT: (8) Ey körmez mü-sen niteg kıldı seniñ Teñriniñ **fil idilerine?** Sekiz fil erdi biri Maħmūd. (142b/8=105/001)

Hekimoğlu KT: (581a/1) Körmeding mü, neteg kıldı İding **fil eyeleri** birle? (581a/1=105/001)

Manisa KT: (9) Görmez misin yâ Muhammed senüñ tañruñ neçük işledi **Fîl kavmine** ki sultānları ebrehe-y-idi, Mekke'yi yıkmaya kaçd eyledi. (448b/9=105/001)

TİEM 40: (3) Ay bilmedün mi, nite işledi Çalabun **pîl islerine ya'nî Ebrehe Yemen meliki**. (289a/3=105/001)

Kur'an: Rabbinin Fil sahiplerine ne yaptığını görmedinmi (105/001)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **yängän idiläri**; Anonim KT'de **fil idilerine**; Hekimoğlu KT'de **fil eyeleri**; Manisa KT'de **Fîl kavmine**; TİEM 40 KT'de **pîl islerine ya'nî Ebrehe Yemen meliki** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “أَصْحَابُ الْفِيلِ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **yängän idiläri** (T.); **fil idilerine**; (Ar.+T.); **fil eyeleri** (Ar.+T.); **Fîl kavmine** (Ar.+T.); **pîl islerine ya'nî Ebrehe Yemen meliki** (Ar.+T.); sözcüklerinden meydana gelmiştir.

5.1.2 Ashâbü'l-Eyke (أَصْحَابُ الْإِيكَةِ)

Kur'an'da ashab kelimesi ile ifade edilen topluluklardan birisi de Eyke topluluğudur. Bu topluluğa gönderilen peygamberin Şuayb (a.s.) olduğu Kur'an'da açık bir şekilde ifade edilmiştir.

“Eyke” sözcüğü başka bir kıraate göre “Leyke” şeklinde telaffuz edilmiştir. Eyk: sık ağaçlık, meşelik, orman anlamındadır. “Leyke” şeklinde okunursa bundan beldenin isminin kastedildiği

belirtilmiştir. Eyke'nin bie ağaç olup ona tapındıkları, belirtilirken, Medyen'e doğru deniz sahilinde ağaçlık, ormanlık bir bölge olduğunda belirtilmiştir. Hangi anlam da kullanılırsa kullanılsın "eyke" lafzı orada yaşayanlara nisbet edilmiş ve bu nisbetle bilinmektedirler (Honamlıoğlu 1992: 73)

Ar "أَصْحَابُ الْاَيْكَةِ" "Eyke halkı, Orman Milleti, Şuayib Milleti"

Tü. orman boğunu; bük eyeleri; Eyke ehli; bişe isleri

Ar "أَصْحَابُ الْاَيْكَةِ" "Tü. "Eyke halkı , Şuayib Milleti", Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **orman boğunu**; Hekimoğlu KT'de **bük eyeleri**, Manisa KT'de **Eyke ehli**; TİEM 40 KT'de **bişe isleri** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: yalğanka tut(t)ı **orman boğunu** (2) ıdılmışlarını. (272r/1=026/176)

Hekimoğlu KT: yalğanğa nisbet kıldı **bük eyeleri**, ıdılmışlarını (358b/2=026/176)

Manisa KT: Yalanladı **Eyke ehli**ki bostānları çoğ-ıdı mürsel nebileri. (263b/1=026/176)

TİEM 40: Yalan duttı (3) **bişe isleri**, mürsel peygamberları ya'nī vahy gelinmiş peygamberları. (178a/2=026/176)

Kur'an: Eyke Halkı da gönderilen elçileri yalanladı. (026/176)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **orman boğunu**; Hekimoğlu KT'de **bük eyeleri**, Manisa KT'de **Eyke ehli**; TİEM 40 KT'de **bişe isleri** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "أَصْحَابُ الْاَيْكَةِ" karşılığı kullanılan sözcüklerden **orman boğunu** (Ar.+T); **bük eyeleri** (T.); **Eyke ehli** (Ar.); **bişe isleri** (F.+T.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

5.1.3 Ashâbü'r Ress (أَصْحَابُ الرَّسِّ)

Ress kuyu demektir. Şuayb Aleyhisselam'ın kavmi, kendisini yalanlayınca, çok sığ olan bir kuyunun başında toplandıkları sırada kuyu birden çöküvermiş, hepsi batmışlar. Başka bir tefsire göre Ress, Doğu Anadolu da bulunan Aras Nehri'dir. İşte bu nehrin kıyısında bulunan bir kent halkı (Semûd'un torunları) isyanları yüzünden helak edilmişlerdir. Semûd kavminden artakalanlar burada otururlarmış. Kendilerine gelen peygamberi öldürdüklerinden dolayı helak olmuşlar. (Ateş 615a)

Ar. أَصْحَابُ الرَّسِّ "Ashâbü'r –Ress, Kuyuya atılanlar"

Tü. kuğuğ idiläri; kuğuğ eyelerini; Re's kavmini; Ress kuyusu islerini

Ar. أَصْحَابُ الرَّسِّ Tü. "Ashâbü'r -Ress, Kuyu Ahabı; Kuyuya atılanlar" Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **kuğuğ idiläri**; Hekimoğlu KT'de **kuğuğ eyeleri**; Manisa KT'de **Re's kavmini**; TİEM 40 KT'de **Ress kuyusu islerini** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TİEM 73: 'ādılglar şämüdülglar **kuğuğ idiläri**käçmiş kayular (9) anıñ ara üküş. 264v/8=025/038

Hekimoğlu KT: Tağı 'Ādnı tağı Şemüdnı, tağı (3) örülmedük **kuğuğ eyelerini** tağı zamāne kişilerni anıñ arasında üküş. (348a/2=025/038)

Manisa KT: Dağı 'Ād kavmini dağı Şemüd kavmini dağı **Re's kavmini** (8) dağı özge ümmetler her karnda çok 'aşır ehli geldi, heläk oldılar. Anları Tañrı ta'ālādan özge kimse bilmez. (254b/7=025/038)

TİEM 40: Dakı ‘Ād kavminin ya‘nī helāk eyledük; dakı Semūd’i dakı Ress kuyusu islerini dakı bölükler anun arasında çok. (172b/1=025/038)

Kur’an: Ād ve Semūd kavimlerini, Ress halkını ve bunların arasında pek çok nesilleri de helāk ettik.(025/038)

kuğuğ idiläri harfiyen “kuyu sahipleri”, metinde = Ar. اصحاب الرسّ “Bunun Yemame’de Felc adı verilen bir köy olup, ahalisinin peygamberlerini diri olarak kuyuya attıkları, peygamberlerinin orada öldüğü yahut da bunun, Necran ile Yemen’e ve Hadramevt’e kadar uzanan muhitin adı olduğu söylenmiştir” (Çanga 211b).

Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **kuğuğ idiläri**; Hekimoğlu KT’de **kuğuğ eyeleri**; Manisa KT’de **Re’s kavmini**; TİEM 40 KT’de **Ress kuyusu islerini** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur’an çevirilerinde Ar. “اصحاب الرسّ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **kuğuğ idiläri** (T.); **kuğuğ eyelerini** (T.); **Re’s kavmini** (Ar.); **Ress kuyusu islerini** (Ar.+T.); sözcüklerinden meydana gelmiştir.

5.1.4 Ashābu’l-Kehf(اصحاب الكهف)

Kehf; sözlükte büyük ve geniş mağara anlamına gelir. Kehf suresinde Allah Teâlâ’nın durumlarından haber verdiği grubun sığındıkları dağın mağarasıdır. Bu kişiler Rum’lu gençlerdi. İsa Mesih’ten önce mağaraya girdiler. Orada Allah onları uyuttu. İsa mesih gönderilince onlardan haber verddi. Sonra Allah Teâlâ onları fetret devrinde İsa’dan sonra, isa ile Nebî (s.a.v.) arasında uykudan uyandırdı.

“Rakîm” kelimesinin hangi anlama geldiği konusunda müfessirler değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu kelimeye verilen manalar arasında “vâdi”, “kurşun levha”, “yazılmış kitap”, “diğer gençler topluluğu”, “ashâb-ı kefhin beldesi”, “taştan levha” manaları vardır.(Honamlıoğu 1992: 103)

Ar. “اصحاب الكهف” “Mağara Ehli”

Tü. ünür idiläri, (ünür) idileri, üngürnüng eyeleri, mağara ehli, in isleri

Ar. “اصحاب الكهف” **Tü. “Mağara Ehli”** Türkçe erken Kur’an çevirilerinde; TİEM 73’de **ünür idiläri**, Anonim KT ‘de **(ünür) idileri**, Hekimoğlu KT’de **üngürnüng eyeleri**, Manisa KT **mağara ehli bile**, TİEM 40 KT’de **in isleri** sözcükleriyle karşılanmıştır

TİEM 73: azu sezindüñ-mü kim ünür idiläri bitig idiläri (2) ärdilär biziñ bälgülärimizdä tañ. (215r/1=018/009)

Anonim KT (5) Azu sizindiñiz kim (ünür) idileri, bitig idileri, erdiler biziñ (6) belgülerimizdin, tañ? (1a/5=018/009)

Hekimoğlu KT: Saķıñding mu, haķıkat üze üngürnüng eyeleri taķı raķımnüng (3) irdiler nişänlarımızdan tang? (282b/2=018/009)

Manisa KT: (4) Şağır mısın ki taķķık mağara ehli bile, raķim ehli bizüm äyetlerümüzde (5) ‘aceb midür. (204a/4=018/009)

TİEM 40: Belki sandun mı, bayık in isleri dakı yazılmış isleri ya‘nī bakır tahta kim anda Ashābu’l-Kehf adı yazılmış-ıdı; yāhud <Rakıym>, itleri adıdur oldılar (10) nişänlarımızdan, tañ 139a/9=018/009)

Kur'an: Yoksa sen, (sadece) Ashab-ı Kehf ve Ashab-ı Rakîm'i mi bizim ibret verici delillerimizden sandın (018/009)

Tü. **üñür idîlâri** “mağara ehli” Ar. “أَصْحَابَ الْكَهْفِ” “Kehf, dağda mağara ve özellikle geniş olanı ki küçüğüne gar denilir. Tü. “gar”ın karşılığı indir. Üñür sözcüğü Türkçenin tarihî metinlerinde “mağara” (ED 188b) anlamı ile tanıklanmıştır. İdi sözcüğü ise Türkçenin tarihî seyriyle birlikte uğradığı fonetik değişiklikle eye-iye halini almıştır. (Kök 2004: 4)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **üñür idîlâri**, Anonim KT 'de (**üñür**) **idîleri**, Hekimoğlu KT'de **üñürnüñ eyeleri**, Manisa KT **mağara ehli bile**, TİEM 40 KT'de **in isleri** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “أَصْحَابَ الْكَهْفِ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **üñür idîlâri** (T.), **üñürnüñ eyeleri** (T.); **mağara ehli bile** (Ar); **in isleri** (T.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

5.1.5 Ashâbu'l-A'râf

Ar. “أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ” “Araf ehli”

Tü. **kötgilâr idîlâri**; **hişârning üstünlerinin erenleri**; A' **râf ehli**; A' **raf isleri**

Ar. “أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ” Tü. “Araf ehli” Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **kötgilâr idîlâri**; Hekimoğlu KT'de **hişârning üstünlerinin erenleri**; Manisa KT **A' râf ehli**; TİEM 40 KT'de **A' raf isleri** sözcükleriyle karşılanmıştır.

“A' râf” bir şeyin tümseği demek olan (urf) kelimesinin çoğuludur. Araplar arasında, yeryüzünden yüksek olan şeylere de “arf” denmektedir. Horozun ibiğine de yüksek olduğu için “arf” adı verilmiştir.

TİEM 73: ündägây **kötgilâr idîlâri** (5) äranlârni bilürlâr anlarnı kırtışları nişânları birlä ayğaylar ne muñsuz kıldı silärdin nemä dünyä terdükünüzlâr ol kim (6) uluğsıghık kıılır ärdiñizlâr (117r/4=007/048)

Hekimoğlu KT: Taķı kıķırdı **hişârning üstünlerinin erenleri**, erenleri (2) bilürler anı, nişânları birle; aydılar: “Ne neng menfa' at kıldı sizdin yığmaķınız (3) taķı bu kim uluğsındınız. (152a/1=007/048)

Manisa KT: Nidâ eyleye, çağıra **A' râf ehli** gişiler ki bilürler anları (2) 'alâmetleri bile. Eydeler ki: Ne fâyide eyledi size ol mâl ki cem' eyledüñüz (3) tekebbürlik eyler-idi-siz haķdan yâ haķ üstine? (109a/1=007/048)

TİEM 40: Dakı kığırdı **A' raf isleri** erenlere ya' nî tamu ehlinden, bilürler anları, anların nişânı-y-ıla; eyittiler: “Assı eylemedi (2) size dirdüğünüz ya' nî mal, dakı oğul kıız; dakı ol kim oldunuz idi boyun virmezsiniz“ ya' nî iman getürmezsiniz. (73a/1=007/048)

Kur'an: A'râftakiler, simalarından tanıdıkları birtakım adamlara da seslenir ve şöyle derler: “Ne çokluğunuz, ne de taslamakta olduğunuz kibir size bir yarar sağladı!”(007/048)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **kötgilâr idîlâri**; Hekimoğlu KT'de **hişârning üstünlerinin erenleri**; Manisa KT **A' râf ehli**; TİEM 40 KT'de **A' raf isleri** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **kötgilâr idîlâri** (T.); **hişârning üstünlerinin erenleri**; (Ar.+T.); **A' râf ehli** (Ar.); **A' raf isleri** (Ar.+T.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

5.1.6. Ashabu sefine: (أَصْحَابُ السَّفِينَةِ)

Ar. “أَصْحَابَ السَّفِينَةِ” “Ashabı Nuh”

Tü. kâmi boğununı; keme eyelerini, gemide olanları, gemi islerini

Ar. “أَصْحَابَ السَّفِينَةِ” **Tü. “Ashabı Nuh”** Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TIEM 73'de **kâmi boğununı**; Hekimoğlu KT'de **keme eyelerini**, Manisa KT'de **gemide olanları**, TIEM 40 KT'de **gemi islerini** sözcükleriyle karşılanmıştır

TIEM 73: ıutđardımız anı ymä (8) **kâmi boğununı** kıldımız anı bälğü ajunluđlarđa. 289v/8=029/015

Hekimoğlu KT: Kırtardığ anı tağı **keme eyelerini**, tağı (5) kıldığ anı nışan ‘âlemlerge. (379b/4=029/015)

Manisa KT: ıırtardığ Nûh'ı (6) dağı **gemide olanları**, kıldığ anı âyet ‘alâmet ‘âlemlere. (282b/5=029/015)

TIEM 40: Pes kırtardığ anı dağı **gemi islerini**, dağı eyledüğ anı nışan âlemlere. (189a/8=029/015)

Kur'an: Biz de onu (Nûh'u) ve gemide bulunanları kırtardık ve bunu âlemlere bir ibret kıldık.(029/015)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TIEM 73'de **kâmi boğununı**; Hekimoğlu KT'de **keme eyelerini**, Manisa KT'de **gemide olanları**, TIEM 40 KT'de **gemi islerini** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “أَصْحَابَ السَّفِينَةِ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **kâmi boğununı** (T.); **keme eyeleri** (T); **gemide olanlar** (T); **gemi isleri** (T). sözcükleriyle karşılanmıştır.

6. Peygamberlerle İlgili Özel Adlar

6.1Hz. Muhammedle İlgili Özel Adlar

6.1.1. Müzzemmil: (المُزَّمِّلُ)

Allah müzzemmil suresinin ilk ayetinde peygambere hitaben ya eyyühel müzzemmil” Ey örtüsüne bürünen demektir.

Ar. “المُزَّمِّلُ” “kilim örten”

Tü. kilim bürgänigli, başınđa kilim çekgen Peyđambar; çulđanđan; mültef olan kimse, kıumâşı yâ lihâfi bile yatup uyuklayan kimesne!; ton içine bürünmiş

Ar. “ “ Tü. “kilim örten”, Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TIEM 73'de **kilim bürgänigli**, Anonim KT'de **başınđa kilim çekgen Peyđambar**; Hekimoğlu KT'de **çulđanđan**; Manisa KT'de **mültef olan kimse**, **kıumâşı yâ lihâfi bile yatup uyuklayan kimesne!**; TIEM 40 KT'de **ton içine bürünmiş** sözcükleriyle karşılanmıştır.

TIEM 73: (2) ay **kilim bürgänigli**. (426v/2=073/001)

Anonim KT: Ey **başınđa kilim çekgen Peyđambar**. İbtidâsında libâs atı birle hiğâb kıldı (3) kim henüz halknuñ rencin çekmez erdi. Kıaçan müddeti keldi erse renc çekdi. Tağı řabr kıldı erse hiğâb kıldı anga. (4) tâ bedâni, bilgil, rencesiz tağı şabrsız murâd hâşıl bolmas. (112b/2=073/001)

Hekimoğlu KT: Ay **çulđanđan**. (553a/1=073/001)

Manisa KT: (7) Yā mültef olan kimse, kumâşî yâ lihâfi bile yatup uyuklayan kimesne! (425b/7=073/001)

TIEM 40: İy ton içine bürünmiş! (275a/1=073/001)

Kur'an: Ey örtüsüne bürünen (073/001)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TIEM 73'de **kilim bürgänigli**, Anonim KT'de **başınğa kilim çekgen Peygâmbâr**; Hekimoğlu KT'de **çulğanğan**; Manisa KT'de **mültef olan kimse, kumâşî yâ lihâfi bile yatup uyuklayan kimesne!**; TIEM 40 KT'de **ton içine bürünmiş** sözcükleriyle karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "المُرْمَل" karşılığı kullanılan sözcüklerden **kilim bürgänigli** (F.+T.), **başınğa kilim çekgen Peygâmbâr** (T.+F.); **çulğanğan** (T.); **mültef olan kimse, kumâşî yâ lihâfi bile yatup uyuklayan kimesne** (Ar.+T.); **ton içine bürünmiş** (T.) sözcük ya da sözcük gruplarından meydana gelmiştir.

6.1.2 Dâin: (دَاع)

Hız. Muhammed peygamberlik görevinin bir gereği olarak bu isimle çağrılmıştır.

Ar. "دَاع" "davet eden"

Tü. **okıguçî; ündegüçî; ündegli; Tañrı ta'âlâ izni; okıyıcı**

Ar. "دَاع" "Tü." davet eden " Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TIEM 73'de **okıguçî**; Rylands KT'de **ündegüçî**; Hekimoğlu KT'de **ündegli**; Manisa KT'de **Tañrı ta'âlâ izni**; TIEM 40 KT'de **okıyıcı** sözcükleri ile karşılanmıştır.

TIEM 73: okıguçî tañrı tapa dâstûrı birlä (7) yaruğ çäräg. (308v/6=033/046)

Rylands KT: Hem ündegüçî (2) Tañrıka anıñ yarlığı birle hem çeräg yaruğ yıldrağan. (10a/1=033/046)

Hekimoğlu KT: Tağı ündegli tañrı tapa, (4) âsân kılmak birle; tağı yaruğ çıräg. (404b/3=033/046)

Manisa KT: (8) Tañrı ta'âlâ izni bile dağı çıräk eyledi seni nürü. (302a/8=033/046)

TIEM 40: Dakı okıyıcı Tanrı'dın yana destûrı-y-ıla; dakı çırağ rûşan eyleyici. (201b/2=033/046)

Kur'an: Allah'ın izniyle kendi yoluna çağırın bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik. (033/046)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TIEM 73'de **okıguçî**; Rylands KT'de **ündegüçî**; Hekimoğlu KT'de **ündegli**; Manisa KT'de **Tañrı ta'âlâ izni**; TIEM 40 KT'de **okıyıcı** sözcükleri ile karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. "دَاع" karşılığı kullanılan sözcüklerden **okıguçî** (T.), **ündegüçî** (T.), **ündegli** (T.), **okıyıcı** (T.), **Tañrı ta'âlâ izni** (Ar.) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

6.1.3 Hatemül Enbiya: (خَاتَمُ الْأَنْبِيَاءِ) (خَاتَمُ النَّبِيِّينَ)

Hız. Muhammed; en son peygamberdir, O'ndan başka peygamber gelmeyecektir. Risâlet ve nübüvvet O'nunla mühürlenmiştir. Bu yüzden bir adı da hem mühür, hem de son anlamlarını taşıyan Hâtem'dir.

Ar. "خَاتَمُ النَّبِيِّينَ" "Peygamberlerin sonuncusu"

Tü. **ka muğ yalavaçlarının tamğası; peygamberniñ mühri; nebilerin hatmıdır; peygamberlik soñrası.**

Ar. “خَاتَمُ النَّبِيِّينَ” “Tü. “Peygamberlerin sonuncusu “Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **ka muğ yalavaçlarının tamğası**; Hekimoğlu KT'de **peygamberniñ mühri**; Manisa KT'de **nebilerin hatmıdır**; TİEM 40 KT'de **peygamberlik soñrası**. Sözcükleri ile karşılanmıştır.

TİEM 73: [308v/1] ä<rmädi> muhammäd kim ärsäniñ atası äranläriñizdin yoğ kim tañrını yalavaçı **ka muğ yalavaçlarının tamğası**, (2) ärür tañrı tegmä narsäni biligli.(308v/1=033/040)

Hekimoğlu KT: İrmedi Muhammed, (5) bir kim erseniñ atası erenleringizdin; veli Tanğrınıñ yalavaçı (6) **tağı peygamberniñ mühri**. Tağı irdi Tanğrı tigme bir nirseni bilgen. (404a/4=033/040)

Manisa KT: Muhammed kimsenüñ (11) atası degüldür haқиkatde er gişiler gözden; lakin Tañrı ta'älänuñ resülidür dağı **nebilerin hatmıdır**. (302a) Tañrı ta'älä barça nesneyi bilür kim läyiqdur hâtem-i nübüvvet olmağa. (301b/10=033/040)

TİEM 40: Olmadı Muhammed, (9) biregü atası erenlerünüzden; velikin Tanrı yalavacı, daki **peygamberlik soñrası**. Dakı oldı Tanrı her nesneyi bilici. (201a/8=033/040)

Kur'an: Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın Resülü ve nebilerin sonuncusudur. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir. (033/040) Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **ka muğ yalavaçlarının tamğası**; Hekimoğlu KT'de **peygamberniñ mühri**; Manisa KT'de **nebilerin hatmıdır**; TİEM 40 KT'de **peygamberlik soñrası**. sözcükleri ile karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “خَاتَمُ النَّبِيِّينَ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **ka muğ yalavaçlarının tamğası** (T.); **peygamberniñ mühri** (F.+Ar.), **nebilerin hatmıdır** (Ar.); **peygamberlik soñrası** (F.+T.) sözcüklerinden meydana gelmiştir. 6.1.3. **Qademü Şıdğın:** (قَدَمَ صِدْقٍ)

Hız. Muhammed; fazilette, fadılıktta, yücelikte ve rütbelerinde Allah'a yakınlaşmada bütün meleklerle, enbiya, mürselin hazretlerine takaddüm etmekle, kıdemli olmakla Qademü şıdğın diye isimlendirilmiştir.

Ar. “قَدَمَ صِدْقٍ” “Doğru ayak”

Tü. **köni adak; rāstlık ayakı ; hağ yola; girçeklik öñürdicisi**

Ar. “قَدَمَ صِدْقٍ” “Tü. “Doğru ayak “Türkçe erken Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **köni adak**; Hekimoğlu KT'de **rāstlık ayakı** ; Manisa KT'de **hağ yola**; TİEM 40 KT'de **girçeklik öñürdicisi**

TİEM 73: boldı mu kişilärkä tañ (2) kim yarlığ ıdğamız bir ärkä ya' nī muhammädkä anlardın kim qorqıtğıl kişilärni säwünç bergil anlarğa kim (3) kertgündilär çın anlarğa barur **köni adak** çın edgü yär idiläri üskindä. Aydı kâfirlär çın (4) bu cädü turur bälğülüg. (153r/1=010/002)

Hekimoğlu KT: Boldı mu hağğa (3) tang kim vağy kılduğ bir erge anlardın kim: “Qorqıtğıl kişilärni (4) tağı müjde bergil anlarğa kim bittiler, haқиkat üze anlarğa **rāstlık ayakı** bar, anların İdisi katında.” (5) Aydı kâfirlär: “Haқиkat üze bu sihr <kılğan> açuğ, belğülüg.” (200a/2=010/002)

Manisa KT: Gişiler ‘aceb mi geldi ki (2) vağy eyledük bir gişye özlerindin ki qorqut gişiler Tañrı ta'älänuñ ‘azābından beşāret eyle mü'minlere. (3) Tağkiğ anlara yüce menzile vardur,

sabkat eylediler **hak yola** Tañrı ta'ālā katında. Kâfirler eyitdiler: (4) Taḥkik bu siḥirdür aşikâre. (143b/1=010/002)

TİEM 40: Oldı mu âdamılara tañ kim, vahy eyledük bir ere (4) anlardan kim “Korkıdu habar vir âdamılara, dakı muştıla anlara kim îman getürdiler, kim bayık anlarundur **girçeklik öñürdicisi** ya' nî sâlih ameller kim ilerü duttılar, Çalabı'ları katında”. Eyitti (5) kâfirler: “Bayık uşbu ya' nî Kur'an câdulıkdur bellü”. (97a/3=010/002)

Kur'an: İçlerinden bir adama insanları uyar ve iman edenlere, Rableri katında kendileri için bir doğruluk makamı bulunduğunu müjdele diye vahyetmemiz, insanlar için şaşılacak bir şey mi oldu ki o kâfirler, “Bu elbette apaçık bir sihirbazdır” dediler?(010/002)

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde; TİEM 73'de **köni ađak**; Hekimoğlu KT'de **râstlık ayağı** ; Manisa KT'de **hak yola**; TİEM 40 KT'de **girçeklik öñürdicisi** sözcükleri ile karşılanmıştır. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde Ar. “قَدَمَ صِدْقٍ” karşılığı kullanılan sözcüklerden **köni ađak** (T.), **râstlık ayağı** (F.+T.); **hak yola**; (Ar.+T.), **girçeklik öñürdicisi** (T) sözcüklerinden meydana gelmiştir.

Sonuç

Görüldüğü gibi İlk Türkçe Kur'an Tercümeleeri Türk dili tarihi için, Türk dilini söz varlığı için çok önemlidir. Bu eserlerinin tercüme edilmesindeki dikkat ve mesuliyet korkusu eserleri dilcilik bakımında daha da önemli kılmaktadır. Makalede de görüldüğü gibi Doğu Türkçesi Kur'an tercümeleeri Türkçecilik açısından oldukça başarılıdır . Büyük oranda özel adlar Türkçe kavramlarla karşılanmıştır. Batı Türkçesi Kur'an tercümeleerinden TİEM 40 KT (Ahmet Topaloğlu, *Muhammed Bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış “Satır-Arası” Kur'ân Tercümesi Giriş ve Metin, Sözlük. I-II*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1976-1978.), Manisa Kur'an Tercümesine göre (Esra Karabacak, *An Inter-Linear Translation Of The Qur'ân Into Old Anatolian Turkish = Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'ân Tercümesi*;) Arapça özel adları adlandırmada Türkçecilik açısından daha başarılıdır. Bu yönüyle TİEM 40 coğrafi ve yüzyıl olarak Batı Türkçesi metni olmasına rağmen gösterdiği Türkçecilik başarısı doğu Türkçesi tercümeleerini anımsatmaktadır.

Kaynaklar

- AKPINAR, Ali, **Kur'an Coğrafyası (Kur'an'da Yer Adları)**, Ankara, 2002.
- AKSAN Doğan, **Anlambilim ve Türk Anlambilim**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1987.
- AKSAN Doğan, **Her Yönüyle Dil**, TDK Yayınları, Ankara, 1990.
- ATA Aysu, “Türk Dilinde Esmâ-i Hüsnâ”, IV. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı, İzmir, 2000
- ATA Aysu, **Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar Dizin**, TDK Yayınları, Ankara 2004.
- ATA Aysu, “İlk Türkçe Kur'an Tercümesi”, **Mustafa Canpolat Armağanı**, s. 41/55, Ankara, 2003.
- ATEŞ Süleyman, **Kur'ân-ı Kerîm ve Cümle Meali**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1975.
- BİLMEN Ömer Nasuhi, **Tefsir Tarihi**, c.I-II, Ankara, 1987.
- BOROKOV A. K., **Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII. - XIII. Yüzyıllar)**, (Ruşçadan Çeviren: USTA, Halil İbrahim, AMANOĞLU Ebülfez), Ankara,TDK Yayınları, 2002.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, TDK Yayınları, 1968.
- CUMHUR, Müjgan, **Türkçe Kur'an Tefsir ve Çevirileri Bibliyografyası**, (Basılmış Eserler), Yeni Yayınlar (Nisan), c.IV,s.111-124, Ankara, 1959.
- CUMHUR, Müjgan, “Kur'ân-ı Kerîm'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri”, **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, s. 123.142, Ankara, 1962.
- ÇANGA, Mahmut, **Kur'an-ı Kerim Lugatı**, İstanbul, 1999.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1991.
- DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, **Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, 2. Baskı, Ankara. 1993.

- DUMLU Ömer, **Kur'an'da Furkan Kavramı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. İzmir 2003.
- ECKMANN, J., **Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation**, Budapest, 1976.
- ERDOĞAN, Abdülkadir, "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", **Vakıflar Dergisi**, C.1, Ankara 1938, s. 47-48
- HONAMLIOĞLU Bayram, **Kur'an'da Ashâb Terimine Muzâfun İleyh Olan Topluluklar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992.
- KARABACAK, Esra, **An Inter-Linear Translation Of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish = Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Introduction and Text I**, Sources Of Oriental Languages and Literatures 22, Turkish Sources XX, Harvard University The Department Of Near Eastern Languages and Civilizations. 1994; (Part II: Glossary: Section one, p. 1-384. Section Two, p. 385-786), 1995; (Part III: Facsimilie of the MS Manisa İl Halk Library No. 931, Section one: 1a-224a.1997; (Part III: Facsimilie of the MS Manisa İl Halk Library No. 931, Section two: 224b-451a, 1999.
- KÖK Abdullah, **Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi** (TİEM 73, 1v/235v/2), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004.
- _____, "İlk Türkçe Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Çevirilerinde Özel Adlar", **Türk Dil Kurumu V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı**, Ankara, 2004.
- _____, "İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Metonimli Kullanımlar Üzerine", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Türklük Sempozyumu**, Ankara, 2004.
- KÜÇÜK Murat, **Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi, İnceleme-Metin-Dizin**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2001.
- SAĞOL Gülden , **Old Turkish and Persian Inter-Linear Quróan Translations II: An Inter-Linear Translation of the Quróan into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile** (Part I: Introduction and Text), Harvard, (410 pages), 1993; (Part II: Glossary) Harvard, 1995, (310 pages); (Part III Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2 Section One: 1b-300b), Harvard, 1996; (Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2 Section Two:301a-587b), Harvard,1999.
- TOPALOĞLU Ahmet, **Muhammed Bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır Arası Kur'an Tercümesi, I Giriş ve Metin**, İstanbul,1976; II, Sözlük, İstanbul, 1978.
- TOPALOĞLU Bekir, "Huri" , **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1993.
- TÜRK DİL KURUMU, **Türkçe Sözlük**, Ankara, 2000.
- TÜRK, Nurdoğan, **Kur'an'da Kitap Kavramı**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamaış Doktora Tezi), Sakarya, 2001.
- USTA, Halil İbrahim, **XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- USTA Halil İbrahim - AMANOĞLU Ebulfez, **Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII Yüzyıllar)**, TDK Yayınları, Ankara, 2002.
- ÜNLÜ, Suat, **Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi** (TİEM 73, 235v/3- 450r/7), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004.

BATI DÜNYASININ ÇİFTE STANDARTLI YAKLAŞIMLARINA BİR ÖRNEK: "ERMENİLERİN TEHCİRİ VE BULGARİSTAN TÜRKLERİ KIYASLAMASI"

**A Case About Western World's Double Standarded Attitude: "An Comparison Between
Armenian's Forced Emigration and Bulgarian Turks"**

Recep YILDIZ*

Özet

Osmanlı devleti içinde Ermeni ve Bulgar gibi azınlıkları barındırmıştır. Azınlıkların ekonomik, siyasi, dini ve kültürel yaşamlarını güvence altına almış ve maddi ve manevi olarak desteklemiştir. Ancak azınlıklar, Osmanlıya karşı, yayılmacı, paylaşımçı Batı devletleri ile işbirliği yapmışlardır. Buna karşın, Bulgaristan'daki Türkler, iyi bir Bulgaristan vatandaşı olmalarına rağmen siyasi, dini, ekonomik ve kültürel yaşamlarında hep asimilasyona tabi tutulmuşlardır. Batı ise bu durum karşısında susmuştur; insan haklarını değil dini birlikteliği gözetmişlerdir. Bu araştırma, bu çifte standardı ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ermeni Tehciri, Bulgaristan Türkleri, Batılı Devletler, Çifte Standart

Abstract

The Ottoman State harbored minorities such as Bulgarians and Armenians and covered the economic, political, religious, and cultural lives of those minorities, and supported them spiritually and materially. However, minorities played along with the expansionist European countries against the Ottoman State. For all that, the Turkish population in Bulgaria underwent an assimilation process in their religious, political, economic and cultural lives. But the West, though they know the circumstances, did nothing but kept quiet and considered the religious togetherness instead of human rights. This study aims to present this double standard.

Key Words: Armenian forced emigration, Turkish population in Bulgaria, Western Countries, Double Standart

1. Giriş

Osmanlı Devleti tarih sahnesinde yer aldığı süre içinde -1461 yılında Ermeni Patriğini İstanbul'a taşıyarak kalıcılıklarını ve özgürlüklerini muhafaza altına almak örneğinde olduğu gibi- sınırları içinde yaşayan azınlıkların haklarını gözetmiştir. Böylelikle ticari, siyasi ve sosyo-kültürel hayatta azınlıklar etkili olmuşlar, huzurlu ortamda yaşamışlardır. Ancak özellikle Fransız İhtilali sonrasında ulus devletlerin oluşumu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışı sürecinde, misyoner faaliyetler ve yabancı okulların da (Amerikan, Fransız Kolejleri, Robert Koleji gibi) etkileriyle, dini ve etnik unsurlarda milli bilinç oluşmaya -oluşturulmaya- başlamıştır. Batılı devletler ile Rusya tarafından stratejik birer araç olarak kullanılan Bulgarlar ve Ermeniler buna örnektir.

Osmanlı Devleti'nden koparak bağımsız devletlerin kuruluşunda özellikle Rusya ve İngiltere'nin çıkarlarının çatışmaları ve rekabetleri, Osmanlı içinde başgösteren isyanları beraberinde getirmiş ve günümüze ulaşan siyasi arenada yerini alan Ermenilerin Tehcirini ve buna bağlı Ermeni Soykırımını

* Yrd.Doç.Dr., Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

iddialarını doğurmuştur. Dahası bu iddialar birçok batılı devletlerin parlamentolarınca da kabul edilerek Türkiye Cumhuriyeti Devleti azınlık ve insan hakları bağlamında sıkıştırılmak istenmiştir, istenmektedir. Bu da kaynağı itibariyle Ermeni meselesinin, Türk-Ermeni değil, Türk-Rusya ve Türk-Batılı Devletler meselesi olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan Osmanlının azınlıklara yaklaşımlarının aksine, kuruluş aşamasından günümüze kadar geçen süre içinde hiçbir şeye karışmadan sade bir hayat yaşamak isteyen Bulgaristan'daki Türkler, nüfusları nedeniyle Türk isimlerine dayalı zorlayıcı uygulamalarla insan hakları ihlallerine maruz kalmışlar, zorunlu göçe tabi tutulmuşlar veya kaçmak zorunda bırakılmışlardır. Ama bu durum, Batılı devletler ve Rusya tarafından gözardı edilmiştir, edilmektedir. Üstelik Rusya, ABD, Fransa, İngiltere gibi devletler, Osmanlıyı bölebilmek için stratejik bir unsur olarak kullandıkları misyonerler ve masa başı faaliyetlerle, yeri geldiğinde Balkan Türkleri, yeri geldiğinde Türkî Cumhuriyetlerde yaşayan Türkler, yeri geldiğinde Ermeniler, yeri geldiğinde Kıbrıs'ta yaşayan Türkler üzerine oyunlarını sergilemişlerdir, bu oyun bitmiş de değildir. Geçmişte 'ulus devlet' anlayışıyla Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına yönelik yürütülen siyaset artık modern dünyanın küresel değişimi, halkların biraradalığı, insan hakları, demokrasi vb üzerine yürütülmektedir.

2. Bulgaristan'ın Doğusunda Türk-Bulgar İlişkileri

Yüzölçümü 110.912 km² ve Başkenti Sofya olan Bulgaristan'da bir dine bağlı olduğunu belirten Bulgarların büyük çoğunluğu, Doğu Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdırlar. Ayrıca Müslümanlar ile az sayıda Katolik ve Protestan vardır. Bulgaristan'da en büyük azınlık, 1984 ile başlayan Türkiye'ye göçten önce ve Bulgar makamlarının verdiği rakamlara göre, % 8.5 ile Türklerdir.¹ 1989 yılından itibaren dışa açılma ve liberalizasyon sürecine giren Bulgaristan Cumhuriyeti, 1995 nüfus verilerini, % 0,3 nüfus artışı oranıyla 8,4 milyon nüfus olarak ilan etmiş ve bu nüfusun % 85'ini Bulgar, % 8,5'ini Türk, % 2,6'sını Çingene, % 2,5'ini Makedon, % 0,3'ünü Ermeni ve % 0,2'sini Rus² olarak bildirmiştir.*

İlkçağda Trakya adıyla bilinen bugünkü Bulgaristan topraklarında yaşayan ve büyük bir ihtimalle de Orta Asya kökenli olan Bulgarlar, 370'li yıllarda Volga Irmağı'nın batısında yerleşirler. Arasına Bizans İmparatorluğuna saldırdıkları görülür. Ancak, 6.yy'da Türk akıncılarına boyun eğerler. Türk akıncıları tekrar geri döndüklerinde Bulgarlar, Kurt (605-665) adında bir Han'ın yönetiminde birleşirler. Kurt'un oğullarından olan Asparuh, hükümdar olunca aşiretini Balkanların güneydoğu kesimine götürür. Buradaki Bizans topraklarını ele geçirir ve 679'da Birinci Bulgaristan İmparatorluğunu kurar. Fakat bu devlet, 1018-1185 yılları arasında Bizans İmparatorluğu'nun egemenliği altına girer. 1185 yılında Misya'da İkinci Bulgar Çarlığı'nı kurarak tekrar bağımsızlığına kazanan Bulgaristan, 1396'da Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altına girer ve 1878'e kadar da böylece devam eder.³ Osmanlılar XIV.

¹ Ana Britannica, Bulgaristan mad.

² http://www.ozturkler.com/data/0008/0008_05_02.htm, "Bulgaristan", 11.02.2006.

* Dikkat edilirse göç öncesi ve sonrası Bulgaristan nüfusu içindeki Türk oranı her ikisinde de % 8.5 olarak belirtilmektedir. Dolayısıyla şu soru akla gelmektedir: Bu tarihler arasında Türkiye'ye zorunlu olarak göç eden Türkler toplam sekiz milyon nüfus içinde oranlara hiç mi etki etmemiştir? Bulgarlaştırma politikası çerçevesinde ifade edilmiş olan bu rakamlara karşın, Bulgaristan'da yaşayan Türkler 2000'li yıllarda Türk nüfusunun, Bulgar nüfusunu aşacak şekilde çoğalmakta olduğunu ileri sürmüşlerdir. Örneğin, T.C. Kültür Bakanlığı'nın yayınladığı, Ahmet Şerif ŞEREFİLİ'nin "Bulgaristan'daki Türkler (1879-1989)" isimli kitabının Önsöz'ünü yazan G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi Ahmet Cebici, Ahmet Şerif'in bizzat kendi sözlerinden aktarmaktadır: "Bulgaristan'da Türk azınlığının sayısını kasıtlı bir şekilde gizlediler, gerçek sayının yarıdan azını gösterdiler. Rahmetli Osman Keskiöğlü, 1948-1949 yıllarında Nüvvab Okulu öğrencilerine sayım yaptırarak, Türklerin sayısının 1.5 milyon civarında olduğunu tespit ettiklerini söylemişti. 1965 yılında biz de Bulgaristan Türk Gençlik Teşkilatları Birliği ((BTGTB) olarak yapmış olduğumuz sayımda 2.200.000, aynı yıl yapılan resmi sayımda 800.000 olarak ilan edilen Türk nüfusu, gerçekte ise İstatistik Enstitüsünde çalışan Bulgarlardan aldığımız gizli bilgiye göre, bu rakam 2.225.000 idi. 1969-1978 yıllarında 130.000 Türk Anavatan'a göç etmiştir. Bulgaristan Türklerinin yıllık artışı %0.20 (binde 20) üzerinden 45.000 kişidir. Bu artış ve göç hesaplanınca 2.5 milyonu aştığı anlaşılır. 1989-1990 yıllarında 340.000 soydaşın zorunlu göçünden ve 160.000 kişinin geri dönüşünden söz ediliyor. Geri dönenlerin hemen hepsi bir yolunu bulup Türkiye'ye döndüler... göç edenlerin sayısı 900.000 ile 1 milyonu buldu. Sonuç olarak diyebiliriz ki Bulgaristan'da 1.5 milyon dolayında bir Türk azınlığı kaldı." (Ahmet Şerif ŞEREFİLİ, "Bulgaristan'daki Türkler (1879/1989)", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, Önsöz: Ahmet Cebeci, XX-XXI).

³ Ana Britannica, Bulgaristan mad.

yüzyıldan itibaren (ilk olarak 1385), Anadolu'nun muhtelif yerlerinden, Akhisar, Saruhanlı, Manisa ve Ege'nin diğer ilçelerinden, Konya, Konya Karaman ve Ankara'dan pekçok yörük aşiretlerini alıp bu yörelere ve Balkanlara iskan ederler.⁴

Osmanlı yönetimi altına girdikten sonra Rumeli'nin İstanbul'a en yakın bölgesi olmasından dolayı "güzide bir vatan toprağı" olarak işlem gören Bulgaristan, Filibe başta olmak üzere Vidin, Rusçuk, Zıştovi, Silistre ve Niğbolu gibi şehirleriyle İmparatorluğun önemli merkezlerini oluşturmuştur. Burada Türklerin fetih sonrasındaki ilk uygulaması, fetih öncesinde derebeylerin elinde parçalanmış toprakların birleştirilmesi ve "devlet malı" haline getirilmesidir. Böylelikle toprağı işleyen köylüler sürekli bir kiracı konumuna getirilmiş ve artık köylü, bu kiraya ait belli birkaç vergiyi ödedikten sonra, hiçbir şekilde angarya ile yükümlü tutulmamıştır. Bulgar halkı, uzun zamandan beri unutulmuş bir rahathğın tadına kavuşmuştur. *Osmanlı idaresi altında* hem bakır, kurşun, altın, demir gibi madenlerin işlenişi gelişmiş, hem de saray, köprü, han, kervansaray, imaret, çeşme, su kemeri, sebil, cami, mescid, tekke, mektep, medrese, hamam, kaplıca, ılıca, bedesten, dershane, hastahane, kütüphane ve saat kulesi olarak 3.500 civarında eser ortaya konmuştur. Dini eserler bir tarafa bırakıldığında bile, Bulgaristan'da 273 mektep, 142 medrese, 116 han, 113 hamam, 24 köprü, 75 çeşme ve 16 kervansaray yapılmıştır.⁵ Bu çerçevede örneğin, Bulgar dilini Türkçe kelimelerle ve Türkçe yer adları dışında düşünmek neredeyse mümkün değildir. Yani Bulgaristan'ın her yerinde ve her şeyinde, şehirlerinde, köylerinde, köprülerinde, dağlarında vs. Türklüğe ve geçmişe ait bir çok izler vardır. Örneğin, İstanbul'daki Galata Varna'daki bir Türk mahallesinin adıdır. Kırçali Bulgaristan'ın en önemli şehirlerinden birinin adıdır ve bu ismini bu şehrin kurucusu Kırca Ali'den alır. Yine Hisar, Korinobat'ın güneyinde orman içinde bulunan bir kalenin adıdır. Lala Şahin Paşa köprüsü Filibe'nin en eski ve meşhur köprüsüdür. Tuzla, Balçık'ın 6 km. doğusunda çamur banyolarına verilen addır.⁶

Bu huzurlu ortamda XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bozulma ve XIX. yüzyıldan itibaren de geri dönüş başlar. Bu tarihler Bulgar milliyetçiliğinin doğduğu yıllardır. Milliyetçiliğin doğuşunun 3 nedeni, a) Fener Patrikhanesinin Bulgarları kendi kültür politikaları içinde eritmeye çalışmaları b) ortakçı şeklinde tarım kesiminde yer alıp sanayi ve uluslararası ticaretle uğraşan Bulgarların sayısının artışıyla ekonomik ve sosyal bakımdan etkin bir konuma ulaşmaları c) askeri ve idari açıdan zayıflaması, eşkıya hareketlerinin çoğalması, yerel yöneticilerin başına buyruk hareketleri sebebiyle Türk yönetimi altında yaşamının çekiciliğini kaybetmesidir. Bu konudaki ilk hareket, bir Bulgar papazı olan Paisiy Hilendarski'den gelir. 1762'de kaleme aldığı "Slav Bulgar Tarihi" adlı eserinde Bulgarlara çağrıda bulunmaktadır: "Ben öyle şaşkın Bulgarlar tanırım ki kendi soylarını bilmezler ve tanımazlar. Ancak Rumca okuyup yazarlar ve kendilerine Bulgar denmesinden utanırlar. Acaba niçin? Ey akılsız, sana Bulgar denmesinden niçin utanıyorsun? Niçin Bulgar gisbi düşünüp, Bulgar gibi yaşamıyorsun?..".

1841 yılında fazla vergi alınması nedeniyle (toprak saray ile yakın ilişkiler içinde bulunanların eline geçmiş ve alınan verginin ne kadar olacağı toprak ağasının insiyatiline kalmıştır). Zengin Bulgarların köylüleri de yanlarına alarak yaptıkları Niş ayaklanması (İstanbul yolunun kesilip, değirmenlerin ele geçirilip, yakalanan Türklerin öldürülmesi ve başarısızlıkla sonuçlanmasıyla) ilk ayaklanmadır. Bu dönemde Ruslar, Bulgarları Panslavist düşüncelerle yetiştirebilmek ve Osmanlı Devleti'nden koparmak için, Bulgaristan'da birçok yerleşim alanlarında konsolosluklar açma kararı almıştır. Ama Niş ayaklanması Midhat Paşa'nın Niş Valiliğine atanması ve bir dizi projeye, halkın da destekleriyle yatırılınca ve hatta Bulgarların bile takdirlerini alınca Panslavistler bundan memnun kalmamışlardır. Bu sefer devrede Bulgar kiliseleri vardır. 1856 Islahat Fermanından sonra, Rum Patrikhanesi'nin yüksek aidatları karşısında kendi Bulgar papazlarının görev almalarını istemişlerdir. Hatta Ortodoks mezhebenden Katolik mezhebine geçmişlerdir (1860). Ortodoks Ruslar bu duruma çok

⁴ Ahmed Cevad, **Balkanlarda Akan Kan**, Yayına Haz. Şevket Gürel, Şamil Yayınevi, İstanbul, tarihsiz, ss. 226-236.

⁵ Mahir Aydın, **Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına**, Kitabevi Yay., İstanbul, 1996, ss.13-16.

⁶ Mehmet Çavuş, "Bulgaristan'da Türkçe Yer ve Yerleşim Adları", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 67, 1990, ss.165-179.

kızmışlar, Bağımsız Bulgar Kilisesi'nin kurulmasını Türklerden istemişlerdir ve 1870'te de kurulmuştur. Bu kuruluşa izin veren Eksarhlık Beratı, Kilisenin dini sorumluluk alanlarını bildirmek suretiyle, aynı zamanda ileride kurulacak Bulgaristan Devleti'nin dini bakımdan sınırlarını da çizmiştir.

Artık Ruslar her fırsatı değerlendirecekler, komitacılık faaliyetlerini destekleyeceklerdir. Örneğin, 2 Mayıs 1876'da Edirne'nin Filibe sancağının Tatarpazarlığı kazasının Avdatalan köyünde Bulgar komitacılar ayaklanmışlar, hem Osmanlı yönetimine hem de Türk ahalinin varlığına karşı olduklarını ortaya koyarak ele geçirdikleri Türkleri öldürmüşlerdir. Bu bir sivil savaştır. Geçici bir Bulgar hükümeti bile kurmuşlardır. Ancak bu ayaklanma da başarısız kalmıştır. Ruslar şimdi daha da kızmışlar ve 10 Mayıs'ta Odesa'da yayınlanan Rus gazetelerinde Bulgarların katliama uğradıklarını yazmışlardır. Kırım Savaşı sonrasında Avrupa kamuoyunda oluşan Osmanlı lehindeki kanaatlerin kırılması için de "hilal-haç mücadelesi" haline getirme planlanır. Amerikan Koleji Bulgarca öğretmeni, Bulgar ayaklanmasını Türklerin Bulgaristan'da 400 bin Bulgarı öldürüp, 100 köyün yakıldığını söylediği yazıyı Dail News Gazetesinde yayınlatınca (23 Haziran 1876), Müslümanlar Hıristiyanları öldürüyor şekline de dönüşünce Avrupa kamuoyu da değişmeye başlar. Artık Bulgaristan İngilizlerin de ilgi alanına girmiştir, hatta Bulgarların koruyucusu Ruslardan çok İngilizlerdir. Muhalefet de bu konuda hükümeti sıkıştırınca İngiliz Hükümeti "Bulgar Kırımı"nı kabul etmiştir. İngiltere, Almanya, Avusturya, Rusya, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldıkları İstanbul Konferansı sonunda (15 Ocak 1877), Bulgaristan Doğu ve Batı olarak iki eyalete ayrılacak, bu eyaletler özerk olacak, Türklerin elinden silahlar toplanacak, Bulgar ahaliye tazminat ödenecek şeklinde kararlar alınınca (Osmanlı imzalarsa elden Bulgaristan gidecek, imzalamasa mutlaka bir savaş çıkacak) savaşı göze alarak reddeder. Sonucu ise 24 Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'dır.

Savaş boyunca Türk nüfus yüzyıllarca yaşadıkları vatanlarından ölecek veya göç ederek terkederler. Savaş sona erdiren ise Ayastefanos Antlaşması'nın (3 Mart 1878) imzalanmasıdır. Ama bundan rahatsız olan 1856 Paris Antlaşmasında imzası olan devletler, Berlin'de (13 Temmuz 1878) Ayastefanos Antlaşmasını tekrar masaya yatırıp Bulgaristan'ı kendi çıkarları doğrultusunda küçülterek Rusya'nın emellerine ulaşmasının yollarını (Ege Denizi ile Bulgaristan'ın sınırlarının kesilmesi gibi) önlerler. Fakat 93 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması (1878) ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna Vilayeti üzerinde nüfusun yarısından fazlası Türk olan bir Bulgaristan Devleti kurulur.*⁷ 1908'e gelinip Osmanlı, İkinci Meşrutiyet'i ilan edince Bulgaristan da krallığını ilan eder ve 1909 yılında İstanbul'da Bulgar krallığı ile Osmanlı hükümeti arasında protokol imzalanarak bağımsızlık tanınır.

Bu iktidar on yıl devam eder ve 1919 yılında Bulgar Halk Çiftçi Birliği (Partisi) iktidar olur. Köylü partisi olarak da bilinen bu parti 4 yıl iktidarda bulunduktan sonra, 1923 seçimlerinde oy patlaması yapar ve oyların %52'sini alır. Çünkü bu dört yıllık dönemde toprak reformlarını uygulamaya koyar. Parti

* Bulgaristan'ın bağımsızlık öncesi ve sonrası arasında köprü olan, 1870-1921 yılları içinde halkın yaşantısını dile getiren ve Bulgarların nezdinde 'Ulusal Şair' unvanına sahip olan İvan Vazov, Bulgaristan Devleti'nin kurulması için çok çalışmış ve halkını Osmanlı Devleti'ne karşı örgütlemiş bir kişidir. Bağımsızlık savaşı kahramanlarını düşlediği ve canlandırabilme gayretine giriştiği 'Unutulmuşun Destanı' adlı destanı ile; Osmanlı döneminde Bulgarların ileri gelenlerinin portrelerini çizmeye gayret ettiği 'Amcalar' (1895) adlı öyküsüyle, azınlıkta olan ve esasen mutlu olan halkını isyana hazırlamış ve biz şuurunu kazandırmaya çalışmıştır. Bunu da başarmış ve 'Boyunduruk Altında' adlı romanı ile de Bulgarların Osmanlılar ile mücadelesini dile getirmiştir. Bağımsızlıktan sonra yetişen yazarlar bu kahramanlık konularından daha ziyade içinde yaşadıkları toplumun olumsuz yönlerini eleştirel gözle kaleme almaya çalışmışlardır. (**Ana Britannica**, Bulgar Edebiyatı mad.) Ayrıca Bulgaristan Devletinin kuruluşuyla birlikte Türk nüfusu, nüfusun içinde yine yoğun bir şekilde yer alır. Bir Bulgar-Türk değiş tokuşu da yapılmadığından Türkler, artık, Bulgar yönetimi altında ve azınlık olarak yaşayacaklardır. Ancak ifade etmek gerekir ki bu dönemde şiddetli bir Türk düşmanlığı vardır. Örnek olarak dönemin milli marşını göstermek yeterli olacaktır. Marşları "Şumi Mariça" (Kanlı Meriç) "İstanbul bizimdir" diye başlayarak açıktan memleketimiz topraklarına göz dikilmekte, "Düşmanın vahşi sürüleri" diyerek de Türk ordu ve milletini tahkir etmektedir. (Yaşar Çalışkan, M.Lütfi İkiz, "1876 Bulgar İhtilaline ait Tahkikat Evrakı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı: 67, 1990, s.75; Bilal N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, Bilgi Yay., İstanbul, 1986, s.10.)

⁷ Mahir Aydın, **Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına**, Kitabevi Yay., İstanbul, 1996, ss.13-129.

lideri Aleksandır Stamboliyski, fakir köylülere toprak dağıtılmasını, vergi ve yargı sistemlerinin yeniden ve daha iyiye doğru düzenlenmesini, zorunlu çalışma sisteminin getirilmesini ve devletin dış politikasının yeniden düzenlenmesini hedeflenen politikalara yönelir. Bu uygulamalarla halkın büyük çoğunluğundan oy almasına rağmen, hemen akabinde darbe ile indirilir, kendisi ve partinin ileri gelenleri idam edilir.⁸

Yeni idare faşist bir idaredir ve liberaller, komünistler ve çiftçiler dışındaki bütün partilerin bir araya getirildiği bir hükümettir. Aleksandır Tsankov başkanlığında çeşitli aşamalardan geçer ve 8-9 Eylül 1944 tarihine kadar devam eder. 8 Eylül'de General Tolbuhin komutasındaki Rus orduları Bulgaristan'a girer ve bu tarihten itibaren Bulgaristan komünist bir idareye geçer. 9 Eylül günü yeni bir hükümet kurulur ve 9 Eylül günü milli bayram olarak ilan edilir. 1953'te Stalin'in ölümünden sonra Komünist Partisi'nin merkez komitesi oluşturulur ve Todor Jivkov Parti Sekreteri olur. 1955 ise Bulgaristan'ın Birleşmiş Milletlere üye olduğu yıldır. Bu şekilde devam eden yönetim, 1971'de yeni bir anayasa kabul eder ve Jivkov Devlet Konseyi Başkanı olur.

Bulgarlar bu dönemde, 1980'e kadar Türkiye'de komünist bir ihtilal beklemekteydiler ve bu ihtilalden sonra Bulgaristan'daki soydaşlarını Türkiye'nin dünya kamuoyunda gündeme getirmeyeceklerini ummaktadırlar. Beklenen ihtilalle bu da bir tehlike olmaktan çıkacaktır, ümidini taşımaktadırlar. Ancak 12 Eylül İhtilali onların beklediklerinin aksine gerçekleşen bir ihtilal olunca dört yıl gecikme ile 15 Aralık 1984'te, hedeflerini gerçekleştirmeye başlamışlardır. 1980 ortalarında Bulgaristan'ın, Yugoslavya, Makedon halkları ve Türklere olan yaklaşımı ile dikkat çekmesi ve özellikle 1985 başlarındaki isimlerin değiştirilmesi aşaması ile iktidarda tutunamayan Todor Jivkov istifa eder (1989). Yerine Peter Mledanov geçer. 1990 yılında Bulgaristan Komünist Partisi, Bulgaristan Sosyalist Partisi adını alır. Seçimlerde büyük çoğunlu da kazanır. Fakat kısa bir süre sonra Mledanov da istifa eder ve yerine Jelyu Jeleu geçer. Ekim ayı içinde yapılan parlamento seçimlerinde Demokratik Güçler Birliği birinci parti olur, Sosyalist parti ikinci sıraya düşer. Üçüncü büyük parti ise, Türklerin temsil ettiği Hak ve Özgürlükler Hareketi'dir ki, 23 milletvekili ile temsil edilme imkanı yakalamıştır.⁹ Yani, 1946-1990 yılları arasında yönetim şekli itibariyle sosyalist-komünist bir iktidara sahip olan Bulgaristan bundan böyle yeni bir aşamaya gelmiştir. Artık birçok parti vardır.

Bu süreçte Bulgaristan'da yaşayan Türkler, birçok kez Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakılmışlar ve bu göç bazen kaçış, bazen de iki devlet arasındaki anlaşmalarla gerçekleştirilmiştir. En son Başbakan Turgut Özal zamanındaki göçe rağmen, halen Bulgaristan'da yaşayan birçok Türk insanı mevcuttur.

3. Türk - Ermeni İlişkileri ve Tehcir Meselesi

Osmanlı Devleti, tarihinin hiçbir devrinde, hakim olduğu halde, Ermenileri ve diğer azınlıkları asimile etmemiş, tam tersine kalıcılığını korumak için maddi ve manevi destekte bulunmuştur. Ermeniler, Millet-i Sadıka veya Tebay-ı Sadıka olarak güvenle sosyal hayatta ve diğer alanlarda varlıklarına ve çalışmalarına devam edegelmişlerdir. Dolayısıyla 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı'da her herhangi bir sorunla karşılaşmamışlardır.

Osmanlı yönetimiyle Ermeniler arasındaki ilk ilişki Osman Gazi zamanındadır. Ermenilerin Kütahya'da bulunan dini merkezleri 1324'te Bursa'ya nakledilmiş ve Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle de Bursa'da bulunan Ermeni Patriği 1461 yılında İstanbul'a taşınmış ve İstanbul Ermeni Patriği Hovakim, Türkiye'deki bütün Ermenilerin patriği olmuştur. Patrikliğin İstanbul'a taşınmasından sonra buraya bir nüfus hareketliliği olmuş ve İstanbul zamanla Ermenilerin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatlarının merkezi haline gelmiştir. Fatih devrinden sonra 20. yüzyıla kadar Ermenilerin dünyadaki nüfus

⁸ Ana Britannica, Bulgar Halk Çiftçi Birliği mad.)

⁹Çalışkan ve İkiz, **agm.**, s.74; M. Türker Acaroğlu, "Türkçe Ad ve Soyad Alan Sofya'lı Bulgarlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı: 84, 1993, s.125; Ana Britannica, Bulgaristan mad.

yoğunluğunun en fazla olduğu yer Osmanlı sınırları olmuştur. Dahası, ekonomik, sosyal, dini, kültürel özgürlüklerini rahatça kullanmışlardır.¹⁰ Hatta Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı Mebusan Meclisindedirler. Ermeniler, Ohannes Efendi, Sebuhan Maksutyan, Rupen Yazıcıyan, Sahak Yavruyan, Hamazasp Ballaryan, Manuk Karcıyan, Agop Şahinyan, Osep Kazasyan, Agop Gıcıkıyan, Kirkor Bızdıkıoğlu gibi isimleri vekil olarak meclise yollamışlardır.¹¹

1885 yılı için İstanbul nüfusunun (sadece erkek nüfusu dahil edilmiş olarak) mesleklere göre dağılımı da önemli bir göstergedir. Şöyle ki; 201.339 müslüman nüfus içinde 22.984 kişi (%11.41) devlet hizmetinde, bulunmaktadır. 51.073 kişi (%25.37) tüccar, esnaf veya sanayicidir. 73.199 kişi (%36.36) öğrencidir. Diğer kişilerin, çocukların ve sanat sahibi olmayan 54.083 kişinin oranı ise % 26.86 'dır. 1885 yılında İstanbul nüfusu içinde Ermenilerin sayısı ise 83.870 'tir. Bu nüfus içinde 494 'ü (%0.59) devlet hizmetinde bulunmakta, 35.979 'u (%42.90) tüccar, esnaf veya sanayicidir. 32.399 'unu (%38.63) öğrenciler ve 14.998 'ini (%17.88) de kişiler, çocuklar ve sanat sahibi olmayanlar oluşturmaktadır.¹²

Millet-i Sadıka olarak anılmalar ve bu bağlamda toplumsal hayat içinde yer almalar Kırım Savaşı ile ortaya çıkan yaklaşımlara kadar devam etmiştir. Kırım Savaşı'nda Rusya'nın mağlup olması üzerine yapılan Paris Antlaşması'yla Osmanlı toprak bütünlüğü Avrupa'nın garantisi altına alınarak Rus yayılmacılığı engellenmek istenmiştir. Ancak bu engelleme karşısında Rusya boş durmamış, Panslavizm hareketine yönelmiştir. Sonuçta Osmanlı aleyhine Balkan bunalımını çıkarmayı başarmıştır ki bu bunalım, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na sebep olmuş, savaşta mağlup olan Osmanlı, Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamaya mecbur bırakılmıştır. Ayastefanos Antlaşması'na -Ermenilerin isteği doğrultusunda ve Rusya tarafından kendi çıkarlarına da uygun bir biçimde- Ermeni sorunu, Anadolu ıslahatı olarak konulmuştur ki bu gelişme Ermeni sorununun *başlangıcını* oluşturmuştur. Rusya, doğuda aldığı Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt ile petrol bölgelerine ve sıcak denizlere inme imkanı elde edince, bu durumu hazmedemeyen İngiltere, Almanya'yı da yanına alarak, Ayastefanos Antlaşması'nın kabul edilemez olduğunu Rusya'ya bildirmiştir. Aynı zamanda Osmanlı'ya ittifak konusunda baskı yapıp Osmanlı'dan Kıbrıs'ı istemiştir. Osmanlı içinde bulunduğu güç şartlardan dolayı Kıbrıs'ı İngiltere'ye bırakmış ve sonrasında da İngiltere'nin Ayastefanos Antlaşması'nı kendi lehine değiştirmesini beklemiştir. Ancak İngiltere, Ermenilerin Rusya ile yakın ilişkiye girmesini engellemek, kurulacağı planlanan Ermeni devletini kendi etkisi altında tutarak Rusya'nın etki alanını daraltmak ve Akdeniz'e inmesini engellemek için Berlin Antlaşması'na Ermeni ıslahatı ile ilgili madde koydurarak, Ermenileri kendine çekmek istemiştir.

Buna karşın, İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki amaçlarını gerçekleştirmesinin karşısında en önemli engel güç de Rusya olmuştur. İngiltere ve Rusya'nın çıkarları her zaman çatışmıştır. Rusların amacı İngiliz ticaretinin baltalanması anlamına gelen Doğu'da yayılmaktır. Ancak İngilizler, Berlin Antlaşması'yla Rusların hayallerini erteletmişlerdir. Hatta İngilizler, Ruslarla ilgili olarak 1880 yılında Gladstone hükümeti iktidara gelinceye kadar Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasını sürdürmüş ama bu tarihten itibaren bu politika terkedilmiştir. Dolayısıyla, (Fransız ve Amerika'nın da dışarıda bırakılmaması şartıyla) Osmanlı için Ermeni sorununu ortaya çıkaran, öncelikle Rus ve İngiliz rekabetidir.

Rusların Akdeniz'e inme hayallerine yönelik geliştirdikleri politikalar ile İngilizlerin Hindistan ticaret yolunu kaybetmek istememeleri nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığına ihtiyaç duymaları ve Ruslara karşı desteklemeleri, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun eninde sonunda çökeceğini düşünmeleri sonucunda -bir bakıma pazardan pay almak için- Osmanlılara destek politikasından

¹⁰ Orhan Ateş, **Misyonerler ve Ermeniler**, Türkiye Gaziler Vakfı Yay., Ankara, 2003, ss. 75-76.

¹¹ Gültekin Ural, **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Kemer Yay., İst., 1998, s. 65.

¹² Bilal Eryılmaz, **Osmanlı'da Gayrimüslim Tebanın Yönetimi**, İzmir, Güçbirliği Yayınları, 1988, s.131.

vazgeçmeleri ile son bulmuştur.* Böyle olunca Ermeni meselesi de gündeme oturmuştur. Çünkü her iki ülke de Ermenileri kendi menfaatleri için ya tampon bölge ya da eli altında bulundurulmuş bir maşa olarak görmeye başlamışlardır. Ancak bu arada, asıl olan asırlarca Türklerle beraber yaşamış olan Ermenilerin bir kısmının komitacılık ve propagandaları ile bu oyuna gelmeleridir. Hatırlatmak gerekir ki bazı Ermeni vatandaşlarımız ise sadakatlerine devam etmiş, oyuna gelmemiş ve hatta bunun yanlış olduğunu kendi soydaşlarına da ifade etmişlerdir.

Rusya ve Avrupa ülkelerinin Osmanlı toprakları üzerindeki siyasetleri içinde Ermenileri Osmanlılara karşı kışkırtmak, kendilerine bağlamak da vardır. İşte bu kışkırtmalar ve destekler sonuç vermiş, Ermeniler çeşitli bölgelerde ayaklanmışlar, Rusların yardımıyla ele geçirdikleri topraklarda yaşayan Türkleri katletmeye başlamışlardır. Tam bu noktada söylenmesi gereken şudur: Ya Ruslar veya İngilizler çok başarılıydılar, ya da Ermenilerin bir kısmı zaten böyle bir fırsatı içten içe bekliyordular. Her ikisinin de doğruluk payı vardır. Zira Rus ve İngilizler başarılı olmuşlardır, çünkü Ermenilerin devlet olma arzularına hitap etmiş ve inandırmışlardır. İkincisi de doğrudur, çünkü, örneğin 1828 Savaşı'nda Rus işgali Doğu Anadolu'ya genişlemeye başlayınca Ermeniler ya Rusya tarafında yer almışlar ya da Ruslara ajanlık yapmışlardır. Böylelikle sorulması gereken soru şu hale dönüşmektedir : Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olan ilk eylemi kimlerin başlattığı, olanlardan kimin sorumlu kılınacağıdır. Özellikle Kırım Savaşında hem Osmanlı hem de Rus Ermenileri Rus tarafındadırlar, 1877-1878 Türk - Rus Savaşında da Osmanlıların kaybetmeleri üzerine Osmanlı, Müslüman vatandaşlarını isyancı-komitacı Ermenilerden koruyamamıştır. Artık araya husumet girmiştir. 1890'lardaki, Sasun, Zeytin, Maraş, Van ve Adana'da ayaklanan Ermeniler Türkleri katletmekten de uzak durmamışlardır.*

1912 ve 1913 Balkan Savaşlarında Osmanlı'nın idaresindeki Balkan Müslümanları çok büyük zayıflar verince, nüfus itibarıyla hissedilir derecede azınlık durumuna düşmüşlerdir. Artık, Müslüman nüfus yoğunluğundan kurtulmuş bir Yunan, Sırp ve Bulgar devletleri vardır. Balkanlarda olanlar Ermenileri de cesaretlendirince Ermeniler gerilla biçiminde örgütlenmeye başlamışlardır. Bu nedenle I. Dünya Savaşı'nda birçok cephede savaşan Osmanlı'nın bir cephesi de Ruslara yönelik Doğu

* Osmanlı üzerinde ABD'nin menfaatleri de İngilizlerinki ile aynıdır. Bu nedenle ikisi de Hristiyan halkın daha iyi idaresini istemektedirler. İkisi de misyonerlere para tahsis etmekte, bu iş için seçilmiş kadın ve erkekleri Müslümanlar arasında çalışmak için Türkiye'ye göndermektedirler. Her ikisi de Osmanlı'nın parçalanması ve ticaretleri için fırsatlar aramakta, bu bağlamda Bulgarlara olduğu gibi Ermenilere de sempati ile bakmaktadırlar. Washburn'un, Osmanlı Ermenileri üzerindeki İngiliz politikasını ifadesi önemi haizdir.

“...Ermenileri muhtar bir Ermenistan eyaletinin kurulacağı fikriyle tahrik etti, bunu kısmen Hristiyanlık gayreti ile fakat daha çok kendi menfaatleri için yani muhtar bir Ermenistan'ın Rusya'nın ilerlemesine mani olacağı düşüncesiyle yaptı, sonunda İngiltere, Ermenileri Osmanlı'ya karşı isyan ettirdi...” (Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkisi**, ASAM Yay., Ankara, 2000, s.250.)

Batılı güçler Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlere konsolosluklar açıp bu konsolosluklar aracılığıyla Ermenileri kendi ülkelerine götürerek vatandaşlıklarına almışlardır. Örneğin bir konsolosluk bölgesindeki 300 Ermeni'nin hepsi 1869 yılında Amerikan vatandaşlığına geçirilmiştir. (İlknur Haydar, Polatoğlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, 1.Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, ss.202-203.) Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin Amerika'ya göçü 1860'larda başlamıştır. Washington sefiri Mavroyeni Bey, 3 Nisan 1893'te Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, Osmanlı'dan Amerika'ya göç eden Ermeni sayısının 1891'de 3957 iken, 1892'de 6335'e çıktığını bildirmektedir. (Nuh Gönültaş, “Türklerin Hoşgörüsü” **zaman com. tr.** 2001.) Amerika'ya giden Ermeniler değişmiş olarak tekrar ülkelerine dönmekte ve misyonerlerce her yönden doyurulmaktadırlar. Amerikalı misyonerler Berlin Antlaşması, Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi metinlerdeki Ermenilerle ilgili huzursuzluğu hemen değerlendirmişler, kapitalist amaçlarına hizmette kullanmışlardır.

* Ermenileri mağdur ve mazlum göstermek için sayısı 600, 800 bin ve hatta bir milyona kadar çıkarılan Ermeni maktullerine karşılık, hakikat olan bir şey varsa, o da Rus işgalleri esnasında Ermeni çeteleri ve gönüllü alayları elinde mahvolan İslam halkının bundan fazla olduğu ve isyanlarda ölenlerin de bundan aşağı olmadığı ve doğu vilayetleri halkının bir kısmının mahvedilmiş bulunduğu. Ermenilerin, Suriye ve özellikle Derzor bağımsız sancağı bölgesine göç ettiriliş sırasında kabilelerin muhafazasına memur edilen jandarmalara hücum ederek şehit etmeleri; Ermeni şakilerinin Şebinkarahisar, Maraş, Fındıcık, Kayseri gibi yerlerde yangın çıkararak birçok şehir ve kasabaların harap olmasına sebebiyet vermeleri; Van'da olduğu gibi, Doğu Anadolu bölgesinin hemen hemen her tarafında Ruslarla beraber ilerleyen Ermenilerin feci tablolar çizmeleri ki acı bir tarihin şahitlerinin, mezalimi görenlerin (Nafia Çabuker, Ahmet Çinkılıç, Zahide Çoşkun ...vs 20 yaşayan şahit) anlattıkları meseleyi açıklamaya yeterlidir. (Geniş bilgi için bakınız : Hüseyin Çelik, **Görenlerin Gözü ile Van'da Ermeni Mezalimi** , Cedit Neşriyat, Ankara, 2005.)

sınırlarımızdadır. 1915 yılı ilkbaharında Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta yenildiği savaş sırasında yetişmiş savaşımların bir kısmı içte isyan eden Ermenilerin üzerine gönderilmiştir. Bu güç bölünmesi ve zayıflamasına neden olan isyancı Ermeniler yanında, bir de yenilgiden sonra Rusların kendi saflarında Osmanlılarla savaşmış olan Ermenilerle birlikte Doğu Anadolu'yu ele geçirmeleri ve sonrasında Ermenilerin bir çok yerlerde katliamlara girişmeleri Osmanlı'nın affedebileceği bir şey değildi. Ve nihayet Ermeniler, hem Müslüman halkların hem de bu olaylarda yer almayan Ermenilerin korunabilmesi ve güvenliği gerekçesi ile göç ettirilmişlerdir. Tehcir budur. Bu bağlamda Senatolarında Ermenilerin istekleri doğrultusunda kararlar alan Batı ülkeleri için akla şu sorgulama gelmektedir: Acaba, Batılı bir devletin veya Ermenilerin, o ana kadar kendi çatısı altında yaşayanlarca, savaş anında bir bakıma arkadan vurulması veya düşman safına geçilerek gücünün zayıflatılması karşısında ne tavır ve ne tür bir ceza vereceği hiç sorulmuş mudur?

4. Misyoner Faaliyetlerinin Bulgar ve Ermeni Ayrılkçı Hareketlerindeki Rölü

Osmanlı'nın yıkılış dönemlerinde misyonerler önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. En önemli icraatleri, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaşayan Ermeni, Bulgar gibi Hristiyan unsurların çocuklarını okutmak için açtıkları mekteplerdir, kolejlerdir. Okuttukları çocuklara kendi milliyetlerini aşılacak ve Osmanlı Devletine karşı isyan hazırlamak okulların başlıca amaçları arasındadır. Toplumun arasına nifak sokarak, kaos ortamını, isyanı hazırlamak ve isyanı bastırmak isteyen devleti de 'azınlıkların hakları gasp ediliyor, soykırım yapılıyor ve Hristiyanlar canlarından emin değiller, hergün öldürülüyorlar' gibi sloganik ve sistemli propagandalarla Batı dünyasını üzerimize salmak arzusu ile çalışmışlardır. İşte bu misyoner faaliyetlerin bir sonucu da o zamana kadar Tuna vilayetlerinde sakin bir şekilde yaşamakta olan Bulgarların isyanlarıdır ki, Avrupa devletlerinin yardımıyla Bulgarların ayrı bir devlet kurmalarına en fazla hizmet eden kurumlardan biri, İstanbul'da protestan misyonerler tarafından işletilen Robert Koleji'dir.

E. Kırşehirlioğlu, 'Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri' adlı kitabının 8. Sayfasında, Ağustos 1911 tarihli, Allgemeine Misions-Zeitschrift isimli misyoner mecmuasında yer alan ve; "Dünya Hristiyan Talebeleri Birliği Konferansı İstanbul'da açıldı. Toplantıya 33 milleti ve 37 mezhebi temsilen 248 talebe mümessili iştirak etmiştir. Toplantı, 1871'de içinde Türklerin de bulunduğu 450 talebeye HRİSTİYANİ ESASLARA müstenid bir tahsil veren ROBERT COLLEGE'de yapılmıştır." ¹³ şeklinde ifade edilen bir haberin varlığını bize iletmektedir.

1850 yıllarında Amerikan misyon teşkilatı Ortadoğu'da ciddi ve dikkatli bir inceleme yapar. Örgütün ajanlarından Dr. S. Hamlin, Anadolu'da ve özellikle İstanbul'da çalışmıştır. Maksadı ise, Osmanlıya ve idarecilerine isyan edecek halk bularak Osmanlıyı bölebilmektir. Aradığını da bulur: Öteden beri Panslavizm ajanlarının tahrik ettiği ve o an için sakin görünen Bulgar toplumu. Esasen Bulgarlar Osmanlı idaresinde Bulgarlıklarını unutmuş değillerse bile memnun yaşamaktadırlar ve politika ile de ilgilenmemektedirler. Onları Sırp isyanları ve Rum komiteciliği ilgilendirmemektedir.

Fakat, daha önce bildirdiğimiz milli bilinç oluşturma çabalarına ek olarak Hamlin ve Dr. Long da, Bulgar halkını ayaklandırmak ve Balkanlarda Yunanistan'dan sonra bir Hristiyan devlet oluşturmak için karar verirler ve faaliyet başlar. Dr. Long, Methodist Episcopel Church idarecilerinden olup, yıllarca misyoner olarak çalışmıştır. Daha sonra da bir Bulgaristan devletinin oluşturulabilmesi için kurulması uygun görülen Robert Koleji'nin müdürü olacaktır. Fakat Amerikan misyon örgütü tarafından kendisine verilen asli görevi ise, İstanbul'daki Bulgar işçilerini Türk Devleti'ne karşı teşkilatlandırmaktır. Bulgar ihtilalci Mateef, Bulgar Mir Gazetesinde Kolejin kurulmasını şöyle dile getirir: 'Dr. Hamlin, Müslümanlık nereden İstanbul'a girmişse Hristiyanlığın da oradan girmesi için Rumeli Hisarı'nın en

¹³ E. Kırşehirlioğlu, **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, Bedir Yay., İstanbul, 1963, s.8.

yüksek kulesi üzerinde bir kolej açmak istiyordu.¹⁴ Kolej kurulur. 1863'deki ilk açılışında koleje yirmi öğrenci, iki yıl sonra sadece sekiz öğrenci kayıt olur. Bu yıl İstanbul büyük bir yangın ve kolera salgını geçirmiştir. Ancak yıl sonuna doğru öğrenci sayısı 52'ye çıkar. bunların 6'sı Yunan, 9'u Bulgar ve 20'si Ermenidir. 1870 yılına kadar Kolej'in yüksek kısmından ise 9 öğrenci mezun olur. Bunların 6'sı Bulgar, 2'si Ermeni ve 1'i de Almandır.¹⁵

Amerikalı misyonerler açtıkları eğitim kurumlarında özellikle dil üzerine vurgu yapmaktaydılar. "Ermeni'yi veya herhangi bir azınlığı millet yapabilmenin yolu dilden geçer." diyerek Kolej'de 'Ermeni Dili ve Edebiyatı' dersine yer veren Robert Koleji'nin ünlü müdürü Hamlin, yaptığı bir konuşmada sözlerini "Bizim dersimiz Ermeni dilinin işlenmesine büyük bir hareket unsuru kattı, çamur ve demir cevheri halinde bulduğumuz şeyi altına çevirdik."¹⁶ şeklinde bitirir. Artık Ermeni dili bu okullarda işlenmeye başlamıştır.

Bu çabalarla yapılan eğitim sonrasında mezun olan Bulgarlar daha sonra seçkin şahsiyet olmuşlardır. 4'ü asker ve bu askerlerden de iki tanesi Slivnitsa savaşında kumandandır. Bunlardan Marinoff, bu harpte ölmüştür. Diğer ikisi de Bulgar ordusunun gözde kumandanlarıdır. Hatta birisi generalliğe kadar terfi etmiştir. Daha sonra mezun olan diğerleri de çok yüksek mevkilerde yer almaktadırlar. Sözelimi birisi çalışma bakanı olarak görevi sırasında ölmüş, bir diğeri doktor, bir diğeri de Yargıtay'da üyedir. Ayrıca Galatasaray Lisesi'nde de bir kısım Bulgar gencinin okuduğu bilinmektedir ki bu gençlerden biri, gelecek yıllarda Bulgar ordusunun komutanlarından olacak olan (ve Balkan Savaşı'nda Türklere karşı orduların komutanlığını üstlenmiş olan) Savof'tur. Diğer bir kaçı ise Bulgar devletinin kurulmasında önemli roller oynamış Türk düşmanlığı ile dolu eserleri ve şiirleri okutulmuş olan Jean Mihailof (Stoyan Mihailovski) ve Konstantin Veliçkof'tur.¹⁷ Daha sonraları Robert Koleji, Fransa, Almanya, Rusya ve Amerika'ya seçkin Bulgar öğrencileri gönderir. Bulgar Devleti için kaliteli elemanlar, ihtilalciler yetiştirilir. Ayrıca Bulgaristan'da her dereceden okulların kuruluşu da en kısa zamanda gerçekleştirilir. Öyle ki, bu çabalarla 1887'den 1913'e kadar Bulgaristan'da okur-yazarlık problemi halledilir. 1913'lere gelindiğinde ülkede okuma-yazma bilmeyenlerin oranı sadece %5'tir. Ayrıca Tozlu'nun, Constantine Stephanoğlu'nun 'The Bulgarians and Anglosaxsondom' adlı, Berne basımlı, 1919 tarihli eserinden aktardığına göre, 1912'lerde Bulgaristan'da kişi başına ortalama 1.20 dolar düşmektedir. Bu oran Sırbistan'da 60 sent, Yunanistan'da 50, Karadağ'da 40, Türkiye'de ise 30 senttir.¹⁸ Bu ise o dönemde ve amaçlar doğrultusunda Batılı Devletlerce Bulgaristan'a verilen önemin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Bu amaçlara uygun olarak çalışmaların başlatıldığı dönemde, bir de 1877-1878 Türk-Rus Savaşı çıkar ki bu emel ve görevlerin gerçekleştirilmesi için uygun şartları doğuracaktır. Nihayet, 1878'de Tuna vilayeti üzerinde bir Bulgar Prenslığı kurulur ve amaçları gerçekleşir. Bundan böyle Prenslik, kuruluş aşaması ile birlikte hemen devlet sistemini oturtmaya çalışır.

5. Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler

5.1. 1885 'e Kadar Bulgaristan'da Yaşayan Türklerin Durumu

Bulgar Prenslığı Dönemi olarak adlandırılan ve 1878 ile 1908 yılları arasında kalan dönem Türkler için her alanda grafiğin düştüğü dönemdir. Bu tarihler arasında Türk mektep ve medreselerinin binaları yıkılmıştır. Esasen çoğu savaşta zaten yıkılmıştı, fakat savaşın sonra da yıkım devam etmiştir. Örneğin, Filibe'nin Tatarpazarcığı kazasında ve yalnızca merkezde 938 Türk evi, cami ve medresesi

¹⁴ Necdet Sevinç, **Ajan Okulları**, 2.b., Oymak Yay., İstanbul, tarihsiz, ss.38-40.

¹⁵ Necmettin Tozlu, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Akçağ Yay., Ankara, 1991, ss.235-236.

¹⁶ Necmettin Tozlu, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı:38, Türkiye Medya Hizmetleri Yayını, Ankara, 2001, s. 924.

¹⁷ Refik Korkud, **Komünist Bulgaristan'ın Dosyası**, Türkiye Fikir Ajansı Yay., Ankara, 1986, s.21; Tozlu, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, ss.203-204.

¹⁸ Tozlu, **a.g.e.**, ss.220-221.

yıkılmıştır. Bunlardan 7'si medrese, 21'i camidir.¹⁹ Halk fakir düşmüştür, Türkler çocuklarını okutamamaktadırlar ve öğretmen bulmak zaten çok zorlaşmıştır. Bunun sonucunda da Türkler kitleler halinde göç etmişlerdir.

1908 ile 1944 yılları arasını kapsayan Krallık Döneminde ise krallık ilan eden Bulgaristan Devleti ile Osmanlı hükümeti arasında bir protokol imzalanmıştır ki Bulgaristan'da yaşayan Türklerin biraz da olsa rahata kavuşabildikleri bir dönem olarak değerlendirilebilir. Özellikle bu sözleşmenin “Başmüftü ve müftüler, indelhace Bulgaristan'daki maarif-i umumiye meclislerini ve mekatib-i islamiyeyi ve medreseleri teftiş ve lüzum görülen mahallerde mektepler ihdası zımmında teşebbüsat-ı lazıme icra edeceklerdir...”²⁰ şeklinde ifade edilmiş olan 6. maddesi ile Türkler az da olsa baskılardan uzaklaşabilmiştir. Anlaşma ile müftülükler doğrudan İstanbul'daki Şeyhülislam'la bağlı olacaklardır, Bulgaristan hükümeti Türk okullarına maddi yardım da dahil olmak üzere gerekli yardımda bulunacaktır. Böyle bir yakınlaşma ile Osmanlı ve Bulgaristan müttefik olarak Birinci Dünya Savaşı'na girerler ve yenilirler.

Savaş sonrasında Türkler Kurtuluş Savaşını başlatırlarken Bulgaristan'da da iktidar değişir ve Çiftçi Partisi hükümet olur. İlişki devam eder ve 1919-1923 yılları arasında bu rejimin idaresinde Türkler biraz rahat nefes alırlar. Örneğin, Medresetün-Nüvvab açıktır. Müdürü ve öğretmenleri vardır. Ancak 1920'lerde Bulgaristan Türkleri arasında tartışmalar vardır ve bu tartışmaların nedeni Türkiye'deki dönemin gelişmelerine karşı takınılan farklı tutumlardır. Mesela, Nüvvab okulu kendi müftü ve kadısını yetiştirmektedir ve Mustafa Kemal'in devrimlerine muhaliftirler, Türkiye'deki gelişme ve gidişattan memnun değildirler. Bir kısım Türk ise devrim taraftarı olarak, Nüvvab okulu ve çevresini Bulgarların işbirlikçisi olarak değerlendirmektedirler. Bu görüşün sahipleri Türk Öğretmenler Birliği mensubudurlar ki bu birliğin açılışı Türkiye'den Bulgaristan'a geçmiş olan bazı Jön Türkler iledir ve birlik diplomatik yollarla Türkiye tarafından desteklenmektedir. Abdülhamid'den kaçanların bir bölümünü oluşturan bu insanlar, Bulgaristan'da “Muvazene” adlı bir dergi çıkarmaktadırlar.²¹ Bu birliğin amacı, kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti ve gerçekleştirilmiş olan inkılaplar üzerine, Bulgaristan'da yaşamakta olan Türklerin Türkiye'deki gerçeklerden haberdar olması ve Atatürkçü bir gençlik yetiştirmektir. Bu gerekçe ile latin haflerine geçiş istenir, fakat bu sorun iki Türk örgütü arasında çetin bir çatışma konusu olur. Bunun üzerine ağır bastığı görülen birlik, 1928'de bir kongre yaparak, Bulgaristan'daki Türk okullarında Latin alfabesiyle eğitim-öğretim yapılması kararı alır. Ancak birlik, 23. Kongresini yaptığı 1933 yılında Bulgar hükümetince dağıtılır.

Bu dönemde Türkiye'de, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması yönünde büyük başarılar ve zaferler kazanılır. Buna bağlı olarak Bulgaristan'da yaşamakta olan Türkler arasında özellikle gençler çeşitli spor klüpleri kurmaya başlarlar. Hatta 1923-1924 yıllarında kurulmuş olan klüpler bir ‘Spor Birliği’ oluştururlar. Özellikle de Folluklu Kel Pehlivan'ı²² örnek alırlar. Deliorman'dan yetişmiş olan meşhur güreşçiler hepimizin malumudur. Ancak şunu da ifade etmek lazım gelir ki, Spor Birliği'nin faaliyetleri sadece güreşten ibaret değildir ve her alanda ve dalda faaliyet gösterme çabasındadırlar. Ayrıca bir çok sıkıntıya rağmen geçmişten gelen gelenek ve adetlerini de devam ettirebilmektedirler. Bu da tarihle ve kökleriyle bağlantılarını yaşatabilmenin bir yolu olarak görülmektedir. Özel kıyafetlerini giyerek eğlendikleri ve 1985'e kadar bütün detayları devam ettirdikleri Hıdrellez Bayramı, bir örnek teşkil etmesi açısından önemlidir.*

¹⁹ Şimşir, *age.*, ss.10-35.

²⁰ *age.*, s.9.

²¹ *age.*, ss.98-102.

²² İbrahim H. Akıncı, “Madalyasız Şöhretlerimiz”, *Balkan Türklerinin Sesi*, Sayı:7-8, 1991, s.32.

* Ateşin kötülükleri temizlediği, hastalıkları kovduğu inancı Bulgaristan Türkleri arasında yaygın bir inanıştır. O akşam, Türkiye'de de olduğu gibi, ateşler yakılır ve üstünden atlanır. Ateşin külünden de, sağlıklı olacakları ve kötü ruhlardan korunacakları inancı ile çocukların alınlarına birer damga vurulur. Yılan gibi zararlı hayvanlardan korunması inancı ile de bu kül damgalarından biri de evlerin kapılarına yapılır.

1934 yılına gelindiğinde ihtilal olur ve Türk okul encümenleri dağıtılır. İdare başmüftülüğe geçer. Başmüftü Naib sıfatıyla, Hüseyin Hüsnü Efendi'dir.* 1935'te Bulgaristan Türk okullarında Osmanlıcaya dönüş başlar. Fakat Türk Devleti'nin de araya girmesiyle bu uygulama da uzun sürmez ve 1938'de tekrar latin harflerine dönülür. Ancak belirtmek lazımdır ki, bu çatışmalar sebebi ile 1700 okulun 1250'sinin kapatıldığı 1939 ile 1944 yılları arasında²³ Bulgaristan'da Türk eğitimi zor günler yaşar. Bir yandan da kitap yokluğu ve fakirlik hakimdir. Dolayısıyla okul açık olsa da okula gidilecek/gönderilecek güç yoktur.

Halk Cumhuriyeti Dönemi olarak isimlendirilen ve 1944-1985 yılları arasını kapsayan yıllar, 9 Eylül 1944 günü komünist hükümetinin kuruluşu ile başlar. Bu rejim değişikliği zihniyet değişimi yanında sosyal değişmeyi de beraberinde getirecektir. Buna bağlı olarak Bulgaristan Türkleri de 14 Mayıs 1945 tarihinde "Işık" dergisini çıkarmaya başlarlar. Eski rejimin baskılarına maruz kalmamak için yeni rejime sempati ile yaklaşılır, hatta yeni rejim bazen övülür. Bol bol kardeşlik ve eşitlik temaları işlenir. Yeni rejimden ışık mensuplarının istekleri şöylece ifade edilebilir:

- Başmüftü ve yardımcılarının görevden alınması,
- Başmüftünün yalnızca din işleriyle uğraşması,
- Başmüftülüğe gönderilen %10 vakıf gelirlerinin kaldırılması,
- Eski idarece alınan okulların geri verilmesi,
- Haftada sadece bir saat din dersi konulması,
- Bütün Türk okullarında eğitim-öğretimin latin harfleriyle olması,
- Türk öğretmenlerin maaşlarının hükümetçe ödenmesi,
- Türk okullarında müdür ve başöğretmenlerin Türk olması.²⁴

Işık dergisinin bu yaklaşımına rağmen Bulgaristan'da yaşayan Türk halkı yeni idareye güvenmemektedir ve 'Bulgarların faşisti de komünisti de Türk düşmanıdır' anlayışındadırlar. Zira 1946'da Türk azınlık okulları için istenilen / bildirilen 177.600.000 leva yerine Bulgar Parlamentosu'nun, 60.000.000 leva ayırması bu anlayışlarının delili olarak sayılmıştır. Işık grubu ise bu ayrılan pay için yine de şükranlarını ifade eder.²⁵ Ancak 1945'ten itibaren 'camilerin bir kısmı kapatılmış, mevcut camilerin bir çoğuna da ancak Cuma namazı için izin verilmiş, fakat camiye gidenler takip edilmiş ve tepkilere maruz bırakılmıştır. Müslüman Türkler için hacca gitmek –özellikle 1985 öncesinde 20 yıl- imkansızdır.

Sabah olunca erken kalkılır, evin avlusuna varıncaya kadar temizlik yapılır, yün eşyalar dışarı çıkarılıp havalandırılır, ateş külüne biraz daha eklenerek evin etrafına saçılır. Erkekler tarlalarını ve arazilerini ziyarete giderler. Zira, sahipleri gelmezse çimenlerin ağladığı inancı hakimdir ve erkek kulağında başakla eve döner. O gün bir hidrellez kuzusu kesilir ve misafir ağırlamak için hazırlıklar tamamlanır.

Ayrıca o gün "nişan çıkarma" denilen bir tören düzenlenir. Bu iş, en son evlenmiş olan bir genç ailenin evinin bahçesinde yapılır. Sonrası köyün belli bir yerinde devam eder. Bu iş önce küçük bir kız tarafından görülür. Fakat, köyün en okumuş, mümkünse de köyün hafızı olan bir kadın tarafından okunan ayetlerle başlar. İlk nişan kim adına çıkarsa o yıl istediğine kavuşacağına inanılır. Nişan çıkarma bitince gelinler bardaktaki su ile ellerini ve yüzlerini yıkarlar. Mahalli kıyafetlerle dernek yerine gidilir. Dernek, sekmecilik, ayak oyunu gibi eğlendirici oyunlarla başlar, alaylarla devam eder. Son oyun ise hafiflik olur ve hastalık gider inancı ile sallanmaktadır ki delikanlılar genç kızları sallarlardı. Sallanan kızlara sevdiği, istediği delikanlı sorulur ve söyleyinceye kadar da havalara uçurulur. Nihayet bayram şenlikleri misafirleri uğurlamakla son bulur. (Süleyman Çelik, Hidrellez Bayramı, **Esinti**, Sayı:2, 1990, ss.30-31.)

* Hüseyin Hüsnü Efendi, Medresetü'l-Kuzât mezunudur. İttihat ve Terakki taraftarı değil, Hürriyet ve İtilaf yanlısıdır.

²³ Şimşir, **a.g.e.**, ss. 152-163.

²⁴ **A.g.e.**, ss. 167-176.

²⁵ **Age.**, ss. 183-187.

Camilerin bir kısmı müzedir, bir kısmı yol ve bina yapımı gibi nedenlerle yıktırılmış veya depo olarak kullanılmak üzere kapatılmıştır.²⁶ Ayrıca 1944-1946 yılları arasında çıkarılan yasa ve kararnamelerle arazi ve tüm üretim araçları kolektifleştirilerek Türkler, kendi topraklarında tarım işçisi haline getirilmişlerdir.²⁷ İşte bu nedenle 1950-1951 dönemi muhacirleri dediğimiz kitleler Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç ederler. Bu göç esnasında mallarını satabilenler satarak, satamayanlar bir nevi Bulgarlara devrederek / terkederek gelmişlerdir.

İşte bu göçün üzerinden birkaç yıl geçmiştir ki, 1959-1960 eğitim-öğretim yılında, Türk okulları Bulgar okulları ile tamamen birleştirilmiştir. Bunun üzerine yine göç etme çabaları başlamıştır. Bunun üzerine zamanın Türkiye Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil ile Bulgaristan Dışişleri Bakanı İvan Başef 'Kısmi Göç Anlaşması (1968)' imzalamışlardır. Anlaşmaya göre, 'haftada üçyüz kişiden fazla göç olmayacaktır'. Böylece 1969'da göç başlar.* On yıl tamamlandığında göç edenlerin sayısı yüzotuz bini bulacaktır.²⁸ Bu gelişmeler 1985'e kadar, Türk-Bulgar ilişkilerinin dostça olduğu ve anlaşma çerçevesinde olduğu görünümü verse de Bulgar hükümeti ve Jivkov yönetimi son darbeyi indirir. 1985 yılının Ocak ayında Türk ve dünya kamuoyu, Bulgaristan hükümetinin, Türk azınlığına bir çeşit yok etme savaşı açması haberleri ile yankılanır. Bulgaristan Türklerinin durumu, bundan sonra yeni bir devreye girecektir.

5.2. Türklerin Adlarının Zorla Değiştirilmesi ve Göç (1985 ve sonrası)

Her ne kadar bazı zamanlarda iyiye doğru giden bir ilişki var gibi gözükse de durum Türkler için pek olumlu değildir ve çoğu zaman tedirginlik veren gelişmelere rastlanmaktadır. Aslında Bulgaristan'daki Türklerin çoğu çiftçi, esnaf, küçük zanaatkardır ve geçim derindedirler. Hiçbir zaman başlarını belaya sokmak da istememişlerdir. Fakat bir şeyler yapmalarına gerek yoktur, zira onların varlığı bile Bulgarları rahatsız etmektedir. En azından geçmişi hatırlatmaktadırlar. Dahası nüfusları giderek Bulgarlara nispetle daha çok artmaktadır. Bu arada yabancı gazetecilerin, düşünürlerin dile getirdikleri ve özeleştiriyeye yol açan bir hususa da değinmekte yarar vardır: 'Türk medyasının kimi kesimleri, arka arkaya gelen Türk hükümetlerinin kimi üyeleri, Bulgaristan'ın bazı bölgelerinden sanki oralar (halen) Türkiye'ye aitmiş gibi söz etmişler ve Sofya'dan izin alınmadan ziyaretler yapılmıştır.'²⁹ Ancak böyle bir durumun, 1984 sonlarında insanların yaşama haklarına müdahale anlamına gelen, ölüme kadar götüren bir uygulamaya yol açacağı pek düşünülmemiş olsa gerektir. Bulgaristan'da yaşayan Türklerin isimlerinin değiştirilmesi girişimi ve sonrasındaki uygulamalar insanlık tarihine Belene'leriyle geçecek bir kara sayfa olacaktır.

Türk bölgelerine silahlı saldırılar, 1984'ün Kasım'ında başlamış ve Kasım ayından Ocak ayı ortalarına kadar geçen zamanda bir çok canlar verilmiştir. Nedeni ise Türklerin isimlerinin bulgarlaştırılması kararına karşı duruştur. İsim değiştirme öyle kapsamlı ele alınmış ve uygulamaya konmuştur ki anne, baba, nine, dede, çocuk hatta ölmüş insanların bile isimleri mezarda dahi olsa değiştirilmiştir. Şair Recep Küpçü örneklerden biridir.* 1976'da katledilmiştir ve 1985'te O'nun da mezar

²⁶ Tarık Somer, "Açış Konuşması", **Bulgaristan'daki Türkler Semineri II**, AÜ Yay., Ankara, 1986, ss. 1-5.

²⁷ Osman Keskiöğlü, **Bulgaristan'da Türkler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt: 642, Ankara, 1985, ss. 127-129

* Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göç Eden Türklerin Yıllara Göre Sayısı, Tablo 1 olarak ekte sunulmuştur.

²⁸ **Age.**, ss.327-338.

²⁹ Leo Tindemans ve diğerleri, "Başarıya Çağrı- Uluslararası Komisyon'un Balkanlar hakkındaki Raporu-", Çev. Özden Arıkan, **Sabah Kitapları -Çağdaş Bakışlar Dergisi-**, İstanbul, 1998, s. 163.

* Bulgaristan Türkleri arasında ilk Türkçe kitaplar 1950'lerde görülür. Bu eserlerin başında Sabahattin Ali gelir ve "Kuyucaklı Yusuf" romanı 1953 şubatında basıma verilir. Ardından Nazım Hikmet'in "Bir Aşk Masalı" ile "Seçilmiş Şiirler"i gelir 1954'te. Arkasından Hüseyin Rahmi Gürpınar, Orhan Kemal, Tevfik Fikret, Aziz Nesin, Yaşar Kemal ve diğerleri sıralanır. En çok kitabı yayınlanan 24 eseri ile Nazım Hikmet'tir ve sonra da 8 kitapla Aziz Nesin gelir. (Muharrem Tahsin, "Bulgaristan'da ve Bulgaristan Türkleri Arasında Türk Kitabı", **Balkanlarda Türk Kültürü**, Sayı:9, 1993, s.4.)

taşındaki adı değiştirilmiştir. ³⁰ Daha işin başı olan "1984 yılının sonlarında Güney ve Güneydoğu Bulgaristan'da bir milyondan fazla soydaşımızın ismi değiştirilmiştir." ³¹

İşte böyle bir dönemde, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve Başbakan Turgut Özal ile Bulgaristan Hükümetinin görüşmeleri neticesinde yaklaşık 310.000 Türk, her türlü düzen ve mal varlıklarını terk ederek Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu insanların arasından yaklaşık 90.000'i tekrar geriye dönmüşlerse de daha sonraları çoğu tekrar Türkiye'ye geri dönmüşler veya kaçmışlardır. 5 yılı doldurduktan sonra kimlik alabilenler, bu dönemde de kaçak olarak Türkiye'de bulunanlar veya turist vizesi ile gelip yerleşenler bu grubu oluşturmuşlardır.

Neydi bu göçün sebebi? Özellikle 1984'ün ikinci altı ayından itibaren Bulgaristan Türklerine reva görülen uygulamaları şöylece özetlemek, sanırım ki, sebepleri/gerekçeleri ortaya koymanın en uygun yoludur.

- Bütün Bulgaristan Türkleri, silah gücü de dahil Bulgarlaştırılmak istenmektedir.
- Bu gerekçeye bağlı olarak baskı önlemleri artırılır, komando birlikleri de dahil olmak üzere köylerde devriyeler gezdirilir.
- Türkçe konuşmak yasaklanır, konuşan 80 leva cezaya çarptırılır.
- Saat 20.00'den sonra sokağa çıkmak yasaktır.
- Türk cenazeleri Bulgar mezarlığına ve dini merasim olmaksızın gömülür.
- Giderek bütün ibadet yerleri kapatılır.
- Türklerin isimleri, doğum tarihleri ve yerleri, dede, nine, anne ve babanın da isimleri değiştirilir ve Müslüman Bulgar (Varvaşti Bılgaria) tabiri kullanılır.
- Türk aileleri, Bulgarların yoğun oldukları bölgelere sürülür.
- Türk kadınlarının kendilerine has giyimlerine izin verilmez.
- Küçük Türk çocukları ailelerinden alınıp, bilinmeyen yerlere götürülüp, inanç ve geleneginden koparılır.
- Türklerin bankalardaki şahsi hesaplarını çekmelerine izin verilmez.
- Türk kızları Bulgarların yoğun olduğu bölgelere sürülür ve bununla da Bulgarlardan çocuk doğurmaları amaçlanır.
- Türklerce yayınlanan gazete ve dergiler yasaklanır.
- Ülke çapında şehiriçi, şehirlerarası ve milletlerarası telefon görüşmeleri kaldırılır. Türklerin, Türkiye'deki ve diğer ülkelerdeki yakınlarıyla mektuplaşmaları yasaklanır.

³⁰ Mehmet Çavuş, **Bulgaristan'dan Sesler**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1985, s.126.

³¹ Ergun Göze, "Bulgaristan Türkleri Kaddafi, Özal, vs..", **Türk Kültürü Bulgaristan Türkleri Sayısı**, Sayı: 263, Ankara, Mart 1985, s.45.

• 1984-1985 yılları arasında cereyan eden olayların Türk ve Dünya kamuoyuna sızmasını önlemek için Bulgaristan'a giriş ve çıkışlar yasaklanır. Ülkeden transit geçenler ise belirli güzergahlardan sevk edilerek, sıkı gözetim altında tutulur.

• Türk okulu kalmamıştır.

• Uygulamalara karşı güvenlik kuvvetlerine karşı çıkanlar Belene, Lofça, Stara, Zagora, Sofya ... gibi temerküz kamplarına gönderilirler.³²

Bu uygulamalarda öyle acımasız olunur ki hem Türkler ve hem de Bulgarların bazıları duruma isyan ederler, ama nafi edilebilir. İsyancılar şiirlerde ve çeşitli dergilerde, kitaplarda yer alır. Örneğin,

Vahşetler, cinayetler adası Belene,

Ortaçağ tarihinde bir olmaz yerin.

Oysa ki o bulgarların düşmüyor dilinden,

Eşitlik, kardeşlik kavramı, Marx ve Lenin.³³

Bu durum karşısında Türk yerleşim alanları karanlık ve sessizdir.

Rodop dağlarında, Tuna boylarında,

Gezen sürülerden eser kalmamış.

Neşeli Türk köylerinden,

Öten bülbüllerden eser kalmamış.

Köylerde kalmamış hayattan eser,

Gelinlik odalar mezar olmuş.³⁴

Niyazi Akkılıç, Yeni Batı Trakya Dergisi'nin 67. Sayısında, Merkezi Paris'te bulunan anti komünist 'Bulgar Kurtuluş Harekatı' (BDO) tarafından Bıdeşte Dergisi'nde "Türlklere yapılan zulüm ve baskılardan Bulgar halkı da utanmaktadır."³⁵ şeklinde yapılan açıklamayı ifade etmektedir. Yine, 'Balkanların Sesi Dergisi'nin bir muhabiri, Bulgar zulmünü yaşamış olan ve daha sonra Türkiye'ye göç etmiş bulunan Halil İbişoğlu adlı soydaşımızla yaptığı röportajda, bulgarlaştırma çabasının nedenini sorar ve " Türk azınlığının nüfusunun hızla artışıdır ki, 2000'li yıllarda Bulgarlar azınlığa düşeceklerdir. Bunu farketmiş olmalarıdır. Diğer bir önemli sebep de Türk azınlığının sürekli olarak Türkiye'ye göç etmeye hazır olmalarıdır."³⁶ cevabını alır.

Demokrasiye Geçiş olarak isimlendirilen 1989 sonrası döneme gelindiğinde artık, çoktan amaca ulaşılmışlığın verdiği rahatlık vardır ve buna bağlı olarak geride kalan Türklerle bazı imkanlar sunulmaya başlanmıştır. Örneğin, Bulgaristan'daki siyasi partilerin 4'ü Türklerle aittir. Bunlar; Hak ve Özgürlükler Hareketi, Demokratik Gelişim Hareketi, Demokratik Adalet Partisi ve Türk Demokratik Partisi'dir. Ve yine, Ahmet Doğan'ın sahipliğini yaptığı, 17 Şubat 1991'de çıkarılmaya başlanan, Hak ve Özgürlük Hareketi'nin yayın organı olan "Hak ve Özgürlük Gazetesi"nin; Başmüftü Nedü Gencev'in sahibi olduğu, 15 günde bir çıkarılan ve müftülüğün yayın organı olan "Müslümanlar" adlı gazetenin; Komünist dönemde Bulgarlaştırma zamanının dirijanlığını yapanlardan İvan Bajev, Mihail Yançev gibilerin

³² Mürüvvet Altınel, "Bir Savaşımın Tarihçesi", **Balkan Türklerinin Sesi**, S.7-8, 1991, s.32; Büksenşüti, Üliih, "Bulgarlar'ın Azınlık Politikası", **Balkanlar'da Türk Kültürü**, Bursa, 1985, ss.22-25.

³³ Şükrü Esen, **Sizin Olsun**, Hakimiyet Matbaası, Bursa, 1987, s.19.

³⁴ Refik Vardar, **Kanlı Destan**, Hakimiyet Matbaası, Bursa, 1987, s.30.

³⁵ Niyazi Akkılıç, "Bulgar Mezalimi Bitmedi", **Yeni Batı Trakya**, Sayı:67, 1988, s.12.

³⁶ **Balkanların Sesi**, "Türlklere Yapılan Mezalim Naziler Tarafından Bile Yapılmadı", Sayı:1, 1988, s.5.

tekelinde olan ve %80'i Bulgarca yazılardan oluşan "Işık" gazetesinin çıkarılmasına müsaade edilir olması bu rahatlığın birer göstergeleridir.³⁷

Türkiye, bu dönemlerde göç etmiş veya kaçmış soydaşlarımıza kucak açmıştır. 1950-1960 döneminde göç etmiş olan aileler arasında çiftçi ve zanaatkar ailelerin çoğunluğu Adana, Ankara, Balıkesir, Bursa, Eskişehir, İstanbul, Konya, Manisa, Tekirdağ illerinde yerleştirilmiştir. Bulgaristan'dan 1968-1979 yılları arasında gelen göçmenler serbest göçmen statüsünde oldukları ve parçalanmış ailelerin birleştirilmesine yönelik anlaşmalar çerçevesinde Türkiye'ye göç ettikleri için daha önce gelen akrabalarının bulunduğu il, ilçe ve köylerde kendi imkanları ile yerleşmişlerdir. 1985-1989 arası gelen 300 bini aşkın göçmenin çoğuna Türk Devleti kısa sürede özel konutlar yapmıştır. Yine organizasyonel olarak ihtiyaçlarını karşılamakta yardımcı olmak üzere Balkan Türkleri Dayanışma ve Kültür Dernekleri kurulmuştur. Son göçler karşısında Başbakan Turgut Özal, "300 bin kişiyi kısa zamanda yerleştirmek, istihdam etmek kolay değildir. Dünyanın hiçbir yerinde bu kadar önemli sayıda bir kitle, 2,5 ay gibi kısa bir zamanda sürülmemiştir. Soydaşlarımızın çoğu yerleştirildi. Türkiye büyük bir başarı göstermiştir aslında. 1 yıllık kira yardımına başladık. Belki daha da uzatabiliriz. Yakında sosyal mesken temelleri atacağım."³⁸ diyerek de devletin sorumluluğu ve kararlılığını vurgulamış ve gereğini de imkanlar ölçüsünde yapmıştır. Gerçekten de göç etmiş olan Türkler siteler olarak planlanan göçmen konutlarına 5 yıllık süreç içinde yerleştirilmişlerdir. Göçmenlerin büyük bir bölümü de daha önce Türkiye'ye göç eden akraba veya komşularının yoğun olduğu bölgelere kendi imkanları ile yerleşmişlerdir.

Bu sahiplenme ve dayanışmanın, yerini bazen aleyhte tavır veya sözlere bıraktığı da görülmüştür. "Bu Bulgar Türkleri de nereden çıktı", "Biz sizi buraya davet mi ettik?", "Bu devlette yıllardır yaşıyoruz, çalışıp hizmet ediyoruz, bize bir ev yapmadı, onlar ne hizmet etmişler ki konutlar veriliyor?" gibi sözler ne yazık ki söylenmiştir. 'Bulgaristan Türkleri' veya 'Bulgaristan'dan göç etmiş Türkler' denilmesi doğru iken 'Bulgar Türkleri' ifadesi hep yaralayıcı olmuştur. Ayrıca bazı eğitimsiz kesimler ise, Bulgaristan'da yıllarca baskı altında yaşamaktan kaynaklı mecburi değişimlerle kazanılmış olan davranış biçimlerini kendi kültürel yapısı ile örtüştüremediklerinden Bulgaristan Türkleri'ni aşağılamış, kendi kültür ve dinlerinden olduklarını kabul etmek istememişlerdir. Onları muhacir ya da gavur diye küçümseyip, onlara iş vermemiş, komşuluk ilişkileri kurmamışlardır. Hatta bazıları göçmen kızlarına türlü gözlerle bakmış ve onları karalamaktan çekinmemişlerdir. Oysa ki; onların dinlerinden ve benliklerinden kopmamak için ne zor bir mücadele verdiklerini, gözden kaçırmışlardır. Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden Türklerin büyük çoğunluğu para ve mal varlıklarını orada bırakmak zorunda kalmışlardır. Kendilerini toparlayabilmeleri için, Türkiye'de yaşayan Türklerin sevgisine, şefkatine, Türk Devletinin ihtimam ve ilgisine gereksinimleri vardır. Ancak ifade edelim ki bu tür aleyhte tavır veya sözlerin oranı düşüktür. Genelde olan ise göçmenlerin daha önce göç etmiş akrabalarının evlerini açmaları, aşlarına ortak etmeleri, güler yüzle ve samimi karşılamaları ve Türk halkının iş imkanlarını onlara da açmalarıdır. Göçlerin, göçmenleri nasıl zora sürüklediğini hissedip dertlerini paylaşmaları onların öncelikle tereddütlerini ortadan kaldırmış, ülkelerine olan bağlılıklarını arttırmış ve kendilerine güvenlerini sağlamıştır. Bunun sonucu olarak Bulgaristan'dan göç etmiş Türkler, Türkiye Devletinin organizasyonu olan kutlamalara da katılırlar. Örneğin, Atatürk'ün Kırklareli'ne gelişi 20 Aralıkta kutlanırken, 10 Kasım 1922 de Kırklareli'nin düşman işgalinden kurtuluşudur. Göçmenler de Kırklareli'ne yerleşmenin Atatürk sayesinde olduğunu söyleyerek bugünleri kutlarlar.

Yıllar geçtikçe göçmenlerin adaptasyon sorunlarını aştıkları, az veya çok demeden aile fertlerinin çeşitli işlerde çalıştıkları, çok sıkı bir mali disiplin uyguladıkları, ilk önce kiradan kurtulmayı hedefledikleri görülmüştür. Sosyal konutlardakiler de dahil olmak üzere artık birçok göçmen kendi evinde oturmaktadır. Bazıları ise iki eve sahiptirler (daha çok Göçmen Evleri olarak isimlendirilen sosyal

³⁷ M. Türker Acaroğlu, "Bulgaristan'da Yabancı Basın", **Balkan Türklerinin Sesi**, Sayı:10, 1991, s.20

³⁸ Ö. L., Barkan, "Türkiye'de Muhacir İskan İşleri ve Bir İç Kanalizasyon Planına Olan İhtiyaç" ., **İktisat Mecmuası**, İst. Üniv. İkt. Fak. Yayınları, ss: 1-4.

konutlardaki ev ile kendi yaptıkları ev). Kirada oturmak bir Bulgaristan muhaciri için en üzüntü verici olandır. “Bir göz ev olsun ama kira olmasın” düşüncesi egemendir.

Ayrıca çiçek, yeşillik, ağaç yaşantının içinde önemli bir yer tutmaktadır. Neredeyse çiçek olmadan yaşayamazlar. Bahçelerini genelde çiçeklendirirler, yazın pencerelerin kenarlarında çiçekler ... vb. görmek mümkündür. Sosyal, kültürel ve ekonomik mekan oluşturarak gelenek ve göreneklerini bu mekanlarda yansıtmayı başarmışlar; düzenlerini, teknolojik seviyelerine ve sosyal ihtiyaçlarına göre kurmuşlardır. Evlerinde genelde kendi kültürlerini yansıtan eşyalarla karşılaşılır.

6. Bulgaristan Türklerine Yapılanlara Batı Dünyasının Sessiz Kalışı

Bulgaristan'da çoğunlukla köylerde yaşayan ve çiftçilik ile geçinen Bulgaristan vatandaşı Türklere, nüfus dağılımından korkuları nedeniyle zorla isim değiştirme girişiminde bulunup yüzlerce insanı Belene kamplarına kapatmak veya elinde silahlarla korkular salmak, karşı koyanları öldürmek, zorla yüzbinlerce insanı göçe zorlamak bir tehcir değil midir? Avrupa Parlamentolarında ne tür bir karar ile "Türk Tehcir Tasarısı" kabul edilmiştir? Bulgarlar bu göçlerden / tehcirlerden dolayı Türklere ne kadar para ödemek veya toprak vermek (veya ihtimali) ile tehditler altında yaşamaya maruz bırakılmışlardır? Hem Bulgaristan Devletinin şu anki toprakları daha yüzyıl öncesinin Osmanlı toprakları değil midir?

Güçlü ve modern batılı devletlerin 'insan' adına savunageldikleri değerler ve kurallar yalnızca gayr-i müslimler için mi geçerlidir? Hem de Ermenilerin yaptıkları ile Bulgaristan Türklerinin hiçbir şey yapmadıkları ortada iken. Tüm kabahatleri nüfuslarının çokluğu. Avrupa siyasetinde Ermeni meselesi ve buna karşın Bulgaristan Türkleri'nden soydaşlığa göç seyrine yaklaşım, **'sanal demokrasi ve insan hakları ekip çifte standartla biçmek'**ten ibarettir. Batı parlamentolarında alınan kararlar da bu tezi doğrulamaktadır. Aynı parlamentolar/senatolar 1984 sonlarında Bulgaristan'da zorla isim değiştirme ve azınlık haklarını çiğneme ile başlayan, insan haklarına ve demokrasiye aykırı uygulamaların doğurduğu zorunlu göç karşısında susmuşlardır. Soydaşların Belene Kampı'nda yaşadıkları dram filmlere bile konu olmuşken, Özal'ın gayretleriyle dolambaçlı bir yolla ülkemize getirilen ve 1989 Dünya Halter Şampiyonu olan Naim Süleymanoğlu dünyanın gözleri önünde birincilik kürsüsüne çıkmışken, yani uygulamadan haberdar oldukları halde gözler görmemiş, kurallar ve hatta yaptırımlar hatıra getirilmemiştir. Üstelik bu yılın başında (2007 Ocak) Bulgaristan Avrupa Birliği'ne kabul edilmiştir.

7. Sonuç

Çalışma bize göstermiştir ki, Özellikle Rusya ve İngiltere'nin rekabet ve menfaat çatışmalarının sonuçlarından biri, Ermeni Sorunu'nun doğuşudur. Sorun bir Ermeni- Türk sorunu olmaktan çok, Türk-Batı/Rusya sorunudur. Bu süreçte Osmanlı sınırları içerisinde yüzyıllarca kendi kimlikleriyle yaşamış dini kimlikler, misyonerlerin de faaliyetleriyle Osmanlı'nın parçalanması yolunda stratejik bir araç olarak kullanılmışlardır. Ermeniler bunun örneğidir. Tehcir ise daha çok Müslüman ve isyanlarda, komitelerde yer almayan Ermenilerin korunmasına yönelik bir tedbirdir.

Bu tedbire ilişkin olarak Türkiye, 20. yüzyılın son dilimlerinde özellikle ‘Sözde Ermeni Tasarısı’ nı kabul etmeye yönelmiş ve bazı devletlerince de kabul edilmiş Batı dünyası karşısında zorlu bir dönemeçten geçmektedir. 11 Mayıs 1920'de ABD Senatosunda, 1982'de alınan Ermeni lehine karar ile Güney Kıbrıs Rum Yönetimi Parlamentosunda, 1985'te Raul Alfonsin'in Devlet Başkanı olduğu dönemde Parlamentoda alınan ve hatta hükümeti BM kuruluşlarında Ermenileri desteklemeye çağıran tavsiye kararı ile Arjantin'de, 18 Nisan 1987 tarihli ve ‘Ermeni Sorununa Siyasi Çözüm’ başlıklı kararı ile Avrupa Parlamentosunda, 14 Nisan 1995'te kabul edilen Rusya Federasyonu Devlet Dumasında, 25 Nisan 1996'da Yunanistan Parlamentosunda, 26 Mart 1998 tarihinde Belçika Senatosunda, AB'nin genişleme süreci kapsamındaki Türkiye'yle ilgili hazırlanan rapor 15 Kasım 2000 tarihinde gündeme getirildiğinde sözde Ermeni soykırımına göndermede bulunan hatta kabul edilen öneriyle Avrupa Parlamentosunda, 18 Ocak 2001 tarihinde Fransız Parlamentosunda Sözde Ermeni Soykırımı yönünde alınan kararlar ortadadır. Böylelikle Türkiye, insan hakları çerçevesinde sorgulanmak ve sıkıştırılmak

istenmektedir. Halbuki bundan daha 10-15 yıl öncesine kadar bütün Türk dünyası, çeşitli insan hakları ihlalleri ile karşı karşıya kalmıştır. Bulgaristan Türklerinin isimlerinin değiştirilmesi ve göçe zorlanması çerçevesinde reva görülen uygulamalar dikkatleri çeken örneklerden biridir. Ancak Ermenilerin tehcirine ve çeşitli uygulamalarıyla Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçe zorlanan Bulgaristan Türklerine Batı dünyasının yaklaşımı, *çifte standart* olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öyleyse şu sorular sorulmalıdır: Ermeniler ve Bulgarlar, özellikle Batılı Devletler ve Rusya'nın yardımlarıyla Osmanlı topraklarından toprak kaparak devletlerini kurarlarken, Türkler mi onların topraklarına el koyuyordu? Bu bağlamda Türkiye suçlandığı meseleler karşısında yıllardır yapageldiği gibi savunmada mı olmalıdır? Bence Hayır. Çünkü savunmada olunacak bir durum yoktur. Aksine Türkiye savunma almalıdır, soru ve hesap sormalıdır. Bunun nasıl ve hangi konularda olacağı ise herkes için, her topluluk için, her devlet için ve nihayet insanlık için en doğruyu bulma yolunda ayrı bir tartışma, yorumlama, yoğurma konusudur.

Tablo 1. Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göç Eden Türklerin Yıllara Göre Sayısı

YILLAR	SAYI
1878	1.000.000
1880	200.000
1893	11.460
1894	8.837
1895	5.085
1896	1.946
1897	2.801
1898	6.640
1899	7.354
1900	7.417
1901	9.339
1902	9.714
1913	440.000
1923-1933	101.507
1934	8.682
1935	24.968
1936	11.730
1937	13.490
1938	20.542
1939	17.769
1940	6.960
1941	3.803
1942	2.672
1943	1.145
1944	484
1945	631
1946	706
1947	1.763
1948	1.514
1949	1.670
1950	52.185
1951	102.208
1952-1960	93
1968-1978	130.000
Mayıs 1989-Mayıs 1990	345.000
Mayıs 1990-1994	160.000
1994-1996 (Turist olarak giriş yapmış, geri dönmek istemeyenlerin tahmini sayısıdır)	150.000

http://www.kultur.gov.tr/TR/tempdosyalar/109874_girissbulgaristanturklerininkulturtarihi_netoplubakis.pdf, 25.04.2007 (Konukman, R.E., Tarihi Belgeler Işığında Büyük Göç ve Anavatan (Nedenleri, Boyutları, Sonuçları), Ankara, 1990 ; C.Hakov, Turskoto naselenie ve Bulvaria (Bulgaristan'da Türk Ahalisi), Yayınlanmamıştır ; B. Şimşir, Bulgaristan Türkleri, Ankara, 1986 ; H. Süleymanoğlu Yenisoay, Bulgaristan Türklerinin Yeni Tarihi ve Bugünü, Balkanlarda Türk Kültürü, Bursa, 1994, S. 13, s.5-8 ; Pazar Gazetesi, 9 Mart 1997. 'den alıntılarla)

Kaynaklar

- ACAROĞLU, M. Türker, “Bulgaristan’da Yabancı Basın”, **Balkan Türklerinin Sesi**, S.:10, 1991.
- _____ “Türkçe Ad ve Soyad Alan Sofya’lı Bulgarlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.: 84, 1993.
- AKINCI, İbrahim H., “Madalyasız Şöhretlerimiz”, **Balkan Türklerinin Sesi**, S.: 7-8, 1991.
- AKKILIÇ, Niyazi, “Bulgar Mezalimi Bitmedi”, **Yeni Batı Trakya**, S.: 67, 1988.
- ALTINEL, Mürüvvet, “Bir Savaşımın Tarihçesi”, **Balkan Türklerinin Sesi**, S.:7-8, 1991
- ATEŞ, Orhan, **Misyonerler ve Ermeniler**, Türkiye Gaziler Vakfı Yay., Ankara, 2003.
- AYDIN, Mahir, **Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına**, Kitabevi Yay., İstanbul, 1996.
- Balkanların Sesi**, “Türlere Yapılan Mezalim Naziler Tarafından Bile Yapılmadı”, S.: 1, 1988.
- BARKAN, Ö. L., "Türkiye’de Muhacir İskanı İşleri Ve Bir İç Kanalizasyon Planına Olan İhtiyaç” ., **İktisat Mecmuası**, İst. Ün. İkt. Fak. Yayınları.
- BÜKSEŞÜTİ, Ülrh, ”Bulgarlar’ın Azınlık Politikası”, **Balkanlar’da Türk Kültürü**, Bursa, 1985.
- CEVAD, Ahmed, **Balkanlarda Akan Kan**, (Haz. Şevket Gürel), Şamil Yayınevi, İstanbul, tarihsiz.
- ÇALIŞKAN, Yaşar, M.Lütfi İkiz, “1876 Bulgar İhtilaline Ait Tahkikat Evrakı”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S: 67, 1990.
- ÇAVUŞ, Mehmet, **Bulgaristan’dan Sesler**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1985.
- _____ “Bulgaristan’da Türkçe Yer Ve Yerleşim Adları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.: 67, 1990.
- ÇELİK, Hüseyin, **Görenlerin Gözü ile Van’da Ermeni Mezalimi** , Cedit Neşriyat, Ankara, 2005.
- ÇELİK, Süleyman, Hidrellez Bayramı, **Esinti**, S.: 2, 1990.
- ESEN, Şükrü, **Sizin Olsun**, Hakimiyet Matbaası, Bursa, 1987.
- GÖNÜLTAŞ, Nuh “Türklerin Hoşgörüsü” **zaman com. tr**. 2001.
- GÖZE, Ergun, "Bulgaristan Türkleri Kaddafi, Özal, vs..", **Türk Kültürü Bulgaristan Türkleri Sayısı**, S.: 263, Ankara, Mart 1985.
- İVGİN, Hayrettin, 'Bulgaristan'ın Doğuşu', [www.geocities.com/hayrettinivgin/yazilari/ bulgaristan.htm](http://www.geocities.com/hayrettinivgin/yazilari/bulgaristan.htm) ., 12/04/2003
- KESKİOĞLU, Osman, **Bulgaristan’da Türkler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C.: 642, Ankara, 1985.
- KILIÇ, Davut **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Ve Türk-Ermeni İlişkisi**, ASAM Yay., Ankara, 2000.
- KIRŞEHİRLİOĞLU, E. **Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri**, Bedir Yay., İstanbul, 1963.
- KORKUD, Refik, **Komünist Bulgaristan’ın Dosyası**, Türkiye Fikir Ajansı Yayınları, Ankara, 1986.
- POLATOĞLU, İlknur Haydar, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- SEVİNÇ, Necdet, **Ajan Okulları**, Oymak Yay., İstanbul, Tarihsiz.
- SOMER, Tarık, “Açış Konuşması”, **Bulgaristan’daki Türkler Semineri II**, AÜ Yay., Ankara, 1986.
- ŞEREFİLİ, Ahmet Şerif, "**Bulgaristan'daki Türkler (1879/1989)**", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, Önsöz: Ahmet Cebeci, XX-XXI.
- ŞİMŞİR, Bilal N., **Bulgaristan Türkleri**, Bilgi Yay., İstanbul, 1986.
- TAHSİN, Muharrem, “Bulgaristan’da Ve Bulgaristan Türkleri Arasında Türk Kitabı”, **Balkanlarda Türk Kültürü**, S.: 9, 1993.
- TİNDEMANS, Leo Ve Diğerleri, Başarıya Çağrı- Uluslararası Komisyon’un Balkanlar Hakkındaki Raporu-, (Çev. Özden Arıkan), **Sabah Kitapları -Çağdaş Bakışlar Dergisi-**, İstanbul, 1998.
- TOZLU, Necmettin "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", **Yeni Türkiye Dergisi**, S.:38, Türkiye Medya Hizmetleri Yay.,Ankara, 2001
- _____ **Kültür Ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Akçağ Yay., Ankara, 1991.
- URAL Gültekin, **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Kemer Yay., İst., 1998.
- VARDAR, Refik, **Kanlı Destan**, Hakimiyet Matbaası, Bursa, 1987.
- http://www.ozturkler.com/data/0008/0008_05_02.htm, "Bulgaristan", 11.02.2006.
- http://www.kultur.gov.tr/TR/tempdosyalar/109874_girissbulgaristanturklerininkulturtarihinetoplubakis.pdf., 25.04.2007

ÇEVİRİLER - AKTARMALAR

KAZAK FOLKLORUNDA “KENESARI” TİPİ*

*Seyit KASKABASOV***

Halkın kaderini belirlemesi açısından Kenesarı Kasımulı'nın Kazak tarihindeki yeri ve önemi büyüktür. XIX yüzyılın 30-40 yıllarında Avrupa'da komünizm tahayyülü gezinirken, Rusya'da asilzadelerin mücadelesinin bittiği, ihtilalci demokratların sahneye çıkarak salt hükümdarlıktan kurtulmanın çaresini aradığı günlerde, Kazak topraklarında sömürgeciliğe karşı mücadele gün geçtikçe artıyordu. Batıda, İsatay-Mahambet'in; güneyde, Jankoja ile Dosan'ın ve Sariarka'da Kenesarı'nın başlattığı kurtuluş mücadeleleri devam ediyordu. Bu mücadeleler ve kahramanlıklar hakkında çeşitli şiirler, efsaneler, destanlar yaratılmaya başlamıştı. Bunlar halkın düşünceleri üzerinde büyük etki yaratıyordu.

Kenesarı'nın başlattığı ve yaklaşık on yıl süren mücadele, zihinlerde unutulmaz izler bıraktı. Kenesarı ve onun askerleri hakkında çeşitli folklor ürünleri ve edebi eserler, o günden itibaren çıkmaya başladı. Saldırının içinde olan Nısanbay jırav ve han sarayındaki Doskoja akının şiirleri ve tolgavları¹ bu tarihi olayların şeceresi gibidir. Hem mücadele döneminde hem de sonraki yıllarda çeşitli anlatılar, efsaneler, destanlar yaratıldı. Bunlardan bazılarının yaratıcısı bellidir; bazıları ise anonim folklor ürünleridir. Bu iki gruptaki eserlerin benzerlikleri yanında farklılıkları da vardır. Yazarın kendisine ait olan eserler, edebiyat içinde yer alır ve o eserlerde yazarın kendi duygu ve düşünceleri anlatılır. Tasvir edilen olaylar ile kahramanın hareketleri, yazarın kendisinin yaratmalarıdır. Yani; yazar, konuyu kendi amacına, isteklerine göre anlatır. Bu yüzden, mücadele hakkında geçmişte ve son zamanlarda kaleme alınan edebi eserlerde, Kenesarı ve askerleri, onların yaptıkları hizmetler, yazarın düşüncelerine göre şekillendirilmektedir. Ama folklorda (anonim ürünlerde) durum böyle değildir. Herhangi bir folklor ürününde önce halkın anlayışı, halkın görüşü ve düşüncesi anlatılır. Bu yüzden, bu olay ve kahraman; halk anlayışına, halkın isteğine uygun şekilde tasvir edilmiştir. Folklorun asıl sanat tarzı, hayalcilik; sanat amacı ise ideal insan tipini ortaya koymak olduğundan insanlar övülerek tasvir edilir. O yüzden hangi olay veya hangi tarihi kahraman olursa olsun, olduğu gibi tasvir edilmez; tersine “olması gerektiği gibi” tasvir edilir. Bir başka ifadeyle; folklorda hayattaki gerçek değil, hayaldeki gerçek tasvir edilir. İşte, Kenesarı'nın folklordaki yansımaları bu açıdan incelemek gerekir.

Kenesarı hakkındaki folklor ürünleri az değildir. Gerçeği söylemek gerekirse, halk ağzında sözlü olarak yaşayanlar ve derlenmeyenler yazıya geçirilenlerden daha çoktur. Yine de elimizde bulunan metinler az değildir ve onlar gerek şekil gerekse içerik bakımından birbirinden farklıdır. Ancak bu eserlerin küçük şiirler ve efsaneler ile sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Aralarında epik ürünler de vardır. Örneğin “Abılay” ve “Kenesarı” oldukça hacimli eserlerdir. “Navrızbay-Hanşayım” adlı eser destandan çok uzun destansı şiirlere yakındır.

* Bu makale, *Kenesarı Kasımulı Attı Halıkaralık Gılimi Teoriyalık Konferentsiya Materiyaldarı (Kenesarı Kasımulı Uluslararası Kongre Materyalleri, Almatı 2003, s. 55-60) isimli eserde yayımlanmıştır.*

** Prof. Dr. Kazakistan Bilim Akademisi Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Müdürü.

¹ Tolvav: Aşığın kendi fikirlerini, görüşlerini, başından geçen olayları hatta hayatını anlattığı şiirlere verilen isimdir. Tolvavda önemli toplumsal-sosyal olaylar, siyasi-felsefi konular geniş ölçüde yer alır. Ayrıntılı bilgi için bk. Metin Arıkan; “Kazak Edebiyat Terimlerinin Kalıplaştırılması-I, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-III, İzmir 1999.(a.n)

İlginç olanı ise Kenesarı tipinin, anlayışımızdaki epik özellikte görünmüyor olmasıdır. O, eski bahadırlar gibi düşmana tek başına saldırmaz, binlerce düşmanı tek başına öldürmez, kaleleri yıkip, darmadağın etmez. Ancak bazı eserlerde folklorun şecere yönünden bütünleşme kuralları gözükmektedir. Genellikle eski epik eserlerde, kahramanın olağanüstü olarak dünyaya gelmesi, destanın başlangıcını oluşturur. Burada dünyaya gelecek bahadırın anne babası ve dedesinden söz edilir. Bu geleneği, Kenesarı'da da görmek mümkündür. Örneğin, "Navrızbay-Hanşayım" adlı epik eserde, Kenesarı'nın olağanüstü biri olduğunu anlatmak için, onun ataları hakkında bilgi verilir: "Abılay, bütün Müslümanlara han olmuş, Kalmuk Kaldan'ın kızını almış ve ondan Kasım doğmuştur. O, diğer oğullarından farklı doğmuş, düşmanının gönlünü bastırıp doğmuştur. Anasının karnından öfkeyle iki gözünü açarak doğmuştur" şeklinde ifadeler Kenesarı'nın babası Kasım'ın özel birisi olduğunu anlatmaktadır. Bu satırlardan Kenesarı'nın da sıradan birisi olmadığını anlamak mümkündür. Sözlü geleneğin temsilcilerinden diğer bir anlatıcı da "Kenesarı'nın Kasım'ın dört oğlundan farklı olarak dünyaya gelmiş olduğunu ve bu yüzden han seçildiğini" anlatmaktadır.

Bunun gibi başlangıç "Abılay, Kenesarı" adlı eserde de karşımıza çıkmaktadır. Burada da Abılay'ın Kalmuk hanı Kaldan'ın kızıyla evlenmesi, Kasım'ın sinirden iki gözünün kıpkırmızı olarak dünyaya gelişi ile onun 14 yaşında han oluşu ve daha sonraları onun da dört oğlu olduğu eserde şöyle tasvir edilir:

"Kenesarı han oldu,
Büyük oğlu Kasım'ın.
Kesilmiş çuha parçası gibi,
Değerli taşların kırık parçası gibi,
İlim öğrendi küçüklüğünden,
Kaç çeşit faslı."²

Genel olarak elimizde bulunan metinlerde, Kenesarı tipi o kadar epik mübalağayla anlatılmamıştır. Onun mücadelelerinde de hiç mübalağa yoktur. Demek ki, Kenesarı hakkındaki efsane ve anlatılar, folklorun poetiğini tam olarak almamış gözükmektedir. Bunlar Kenesarı tipini folklorik kahramana dönüştürmemiştir. O, halkın anlayışındaki gerçeğe yakın tasvir edilir ve birkaç vasıfla karşımıza çıkar. Bunlar:

1. Kenesarı ideal bir kahraman, iyi bir yönetici, bütün Kazaklara hükmedebilen handır. Onun yönetimi altında ünlü bahadırlar toplanmıştır. Onlar, hanın sarayını memleketin merkezine dönüştürmüşlerdir. Anlatıcı şöyle der:

Han oldu Kenesarı Orta jüze³,
Ünü diğer jüzlere de yayıldı.
Hâkim oldu, yedi yurda hükmetti,
Görmezlikten gelmek olmaz⁴.

² Tarihi jırlar (Tarihi Kahramanlık Destanı), Cilt III, Almatı 1996, s. 171–175.

³ Jüz: Soy bakımından Kazakları oluşturan üç ana koldan biri.

⁴ Tarihi Jırlar, s. 106

2. Kenesarı sıradan bir han değildir. O, halkını düşünen bir handır. Kazak halkının özgürlüğünü, birlik ve beraberliğini korumaya çalışır. Halka, kendi düşüncelerini açıkça söyleyip onları özgürlüğe davet eden önderdir. Kenesarı, halkına şöyle seslenir:

*“Bize yani Sariarka Kazaklarına “Bizim yönetimimiz altına girin, bize katılın” diye Rus Çarlığından elçi gelmiş; diğer taraftan Çin de elçisini göndermiştir. Bu durumdan rahatsızlık duyan Kenesarı “Kimseye bağlı olmayalım, kendimiz halk olalım. Kazak hanlığını kuralım!” demiştir.*⁵

O dönemin Kazak bahadırları, askerleriyle beraber Kenesarı'nın yanında olup onun emirlerini yerine getirerek zafere ulaşmaya çalışırlar. Bir anlatmada bu olay şöyle anlatılır:

“Kene hanın idaresi altındaki Kazak bahadırları liderliğinde on dört bin asker toplanıp, atların en iyisine binip, en iyi zırhlarını giyerler. Bunlar Altay-Karpık'ın ortasına gelip, Kulanötpe's'e yerleşirler. Küçük ve büyük jüzden de dayanamayıp gelen bahadırlar Kene'nin hâkimiyetine girmeye devam ederler.”⁶

Bir başka metinde de bu olay şöyle anlatılmaktadır: “Güçlü alp er Tama'dan Joldıyak Batır, Ömirzak Togalak Batır, Kuşak Bayteli Batır, Taraktı Kuljan Batır liderliğindeki bahadırlar, on bin askerle Kene'nin Kökşetav'daki kalesine gelirler. Askeri çoğalıp, gücü artınca Nikolay'a saldırmayı düşünür.”⁷

Verilen örneklerden Kenesarı'nın, ulu mücadelenin önderi ve yöneticisi olduğunu görüyoruz. Birçok anlatıda Kenesarı'nın askerlerinin Rus askerleriyle mücadelesi anlatılır; Kenesarı Han, akıllı ve kurnaz yönetici olarak gösteriliyor. Bu savaşlarda da başka olaylarda da Kenesarı, her zaman dikkatli ve ileriye gören önder olarak tanınıyor.

3. Kenesarı hem düşünür hem hâkim hem de söz ustası olarak tasvir edilir. Ayrıca önemli ve zor işler Kenesarı'nın duası olmadan yapılmamaktadır. Sefere çıkarken, savaşa başlarken önce Kenesarı dua eder; daha sonra harekete geçerlermiş. Onun duası folklor ürünlerinin genelinde de vardır. Örneğin, kayın babasına gitmekte olan Navrızbay'a ettiği dua;

“On sekiz bin âleme

Padişah olan Allah'ım,

Gözyaşımı kabul et,

Şikâyet edip ağlayayım”, diye başlar ve

“124 bin peygambere, 33 bin sahabeye, 4 halifeye vb. evliyalara yalvardıktan sonra Abılay hanın ervahından da yardım isteyerek tamamlanır. Görüldüğü gibi bu ifadeler, halk düşüncesine uygundur. Anlatıcı, Kenesarı'ya bu duayı yaptırıyor. Onun düşüncesine göre Kenesarı halktan uzak değildir, aynı zamanda alp-eren tipine de uyar.

Kenesarı söz ustası olmakla beraber, halk arasındaki adet ve gelenekleri de uygulayan adil bir yöneticidir:

“Kenesarı, Navrızbay, Balabi, Basıgara toplandıklarında Ağıbay hana sorarlar:

⁵ Tarihi Jırlar, s.215

⁶ Akjoltay Ağınbay Batır, Almatı 2002, s.151.

⁷ Tarihi Jırlar, s.159.

“Eğer bir hırsız birini öldürürse bedeli ne kadar olur”

Agıbay han: “Erin bedeli 30 deve olsun!” der.

Bu sefer Agıbay han onlara sorar: “Töre⁸nin bedeli ne kadar olur”

Bu soruya Kenesarı şu şekilde cevap verir: “Törenin bedeli 100 deve, kendi istediği bir kız, kara kilim ve bir de kara dişi deve olsun”

Bunun üzerine Agıbay: “Dişinin bedeli ne kadardır” diye sorar.

Kenesarı: “Başlık parası ne kadarsa bedeli o kadardır. Başlık 20 ise 30, 5 ise 10 deve üzerine ekleyecektir” der.⁹

İşte bu metin özlü sözün (şeşendik söz) örneğidir. Folklorda sık rastlanan “soru-cevap” şeklinde düzenlenen bu konuşmalardan Kenesarı’nın akıllı, hatip, söz ustası olduğunu anlamaktayız.

Kenesarı, soyluluğu ve hanlığı her şeyden üstün görür; bu uğurda o her zaman cömertdir, kararlıdır. Buna örnek verecek olursak; “Navrızbay ile Agıbay Tilevkabak adlı kişinin atlarını yağmalar. Navrızbay ve Agıbay’ın peşinden Hanşayım gelir. Hanşayım zekâsıyla, kahramanlığıyla Navan’ı razı eder. Navan, elde ettiği atı Hanşayım’a hediye olarak bırakır. Navan han sarayına gelip Kenesarı’ya başından geçenleri anlatır. Anlatılan olaydan memnun kalan Kenesarı şöyle der:

“Yapmışsın, yavrum, hana yakışır davranışı

Yılkı almaktansa, yaptığın iş on kat daha iyi!

Bundan sonra han halkını davet eder ve büyük bir eğlence düzenler.

Kenesarı hanın zenginliği ve saltanatı, doğu halklarının¹⁰ padişahlarından aşağı değildir. Cömertliği ve gönül zenginliği hanlara yakışır şekildedir. Anlatıcılar Kenesarı’nın cömertliğini, gönül zenginliğini, beyzadelere layık davranışlarını överek anlatırlar. Örneğin, nişanlısına gitmekte olan Navrızbay’a, Kenesarı soyuna yakışır şekilde hediye vermiştir. Verdiği hediye şu şekilde anlatılır:

“Hazine, mal-mülk yüklendi dokuz deveye,

Gitsin diye saltanatla Mehbur nişanlıya.

Otağ verdi padişah altın çadırdan

Mal mülke muhtaç değil hiç onlar,

Pek çok çeşit inci mercan aldı taştan.

Mal-mülkü tamamladı büyük gayretle,

Kene han gönderip, selam verip,

⁸ Töre: Asilzade, aristokrat, soylu.

⁹ Akjoltay Agıbay Batır, s. 147.

¹⁰ Burada doğudan kastedilen Araplar ve Farslardır.

Söyler nasihatini bir bir baştan.¹¹

Bundan daha fazla hediye Kenesarı Han, Navrızbay'ın kayın biraderi Musa'ya ve onunla beraber gelen arkadaşlarına vererek, Kazakların "dokuz çeşit hediye" verme geleneğini yerine getirir.

Verilen örneklerde dikkat çeken hususlardan biri de hanın özelliklerinin belirtilmiş olmasıdır. Gerçekte, Kenesarı anlatıldığı gibi gönlü zengin ve cömert oldu mu olmadı mı bilinmez; ama folklor ürünleri, onu bu şekilde tasvir eder.

4. Folklor ürünlerindeki Kenesarı'nın diğer bir özelliği hem münecim hem de kâhin olmasıdır. Evde veya han sarayındayken bile dışarıda neler olup bittiğini hissedebilir. Navrızbay'ı, Ağıbay'ı ve başka bahadırları deneyerek onların sadakatlerini, özelliklerini ve eksiklerini sınavabilmektedir.

Kenesarı'nın bir başka özelliği ise rüyayı yorumlayabilmesi, geleceği görebilmesidir. Kenesarı gördüğü rüyayı Ağıbay'a yorumlayıp, şöyle der: "*Bizim bahtımız önümüzde, arkamızda kalacak baht yoktur, bizimle beraber gider; senin bahtın ise arkada kaldı.*"¹²

Efsanelere göre, Kenesarı kendi hayatını ve ailesinin geleceğini önceden yorumlayıp öğrenmiştir. Kendinden sonraki neslin avama karışacağını, ata babadan miras kalan her şeyin ve şöhretin de kendisi ile beraber yok olacağını önceden görmüştür.

5. Kenesarı, ideal bir kahraman olduğundan diğer bir özelliği daha vardır: O da onun keskin bir göze sahip olmasıdır. Birisine gözlerini dikerek dikkatli bakınca nazarı değmektedir; onun nazarına uğrayanlar da daha sonra ölmektedirler. Bu durumla Hanşayım karşılaşmıştır.

Navrızbay, nişanlısı Hanşayım'ı saraya getirir, düğün yapar. Halk, gelinin güzelliğine hayran kalır. Halk gelinin güzelliğini övünce görmek için saraya Kenesarı da gelir. Ağıbay'a kapıyı açtırır ve içeride oturan iki genci; yani Navrızbay ile Hanşayım'ı görür. Kenesarı, kızın güzelliğine hayran kalıp, nurlu yüzüne dikkatle bakar. "(Hakikaten de) kadınların en güzeliymiş" diyerek evine döner; fakat kendi bakışından kötü bir şey olacağını hisseder. Çok geçmeden, Hanşayım hastalanır ve vefat eder. Halk bu olanlara şaşırır; kızın neden öldüğünü anlayamazlar. Kenesarı halkın arasına gelip: "Ey halkım! Elbiselerini çıkarıp bir bakar mısınız garibime, galiba nazarım değdi." der. Dediği gibi elbiselerini çıkarıp baktıklarında, kızın iki ciğerinin karardığını görürler.

Halkın anlayışındaki Kenesarı, sadece akıllı bir han olmakla kalmayıp olağanüstü özelliklere de sahiptir. O, sadece işiyle ve sözüyle değil, gözüyle ve niyetiyle de neticeye ulaşan biridir. Demek ki Kenesarı sıradan birisi değil, Allah'ın seçtiği değerli bir insandır; bu yüzden kendisi de yaptıkları da farklıdır. Folklor ürünlerindeki Kenesarı, "adil ve kusursuz padişah" ideal tipidir. Kenesarı'nın bünyesinde hanın bütün özellikleri bulunmaktadır.

Aktaran: Bibigül OSPANALİYEVA***

¹¹ Tarihi Jırlar, s.126.

¹² Akjoltay Ağıbay Batır, s. 165.

*** Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

TÜRK DİYALEKTLERİNİN TASNİFİ VE “HALAÇ DİLİ GRUBU” MESELESİ*

Ferhat ZEYNALOV

Türk diyalektleri** hakkındaki tasnif çalışmaları çok eskidir. Daha, Kaşgarlı Mahmut'un “Divanü Lügati't Türk” adlı eserinde biz bu diyalektlerin sınıflandırılmasıyla karşılaşırız. Kaşgarlı Mahmut, Türk diyalektlerini öncelikle fonetik özelliklerine yani *y-d-t-z* farkına göre sınıflandırmıştır. Daha sonra da genetik esaslarına göre gruplandırarak, coğrafi açıdan meskun oldukları yerlere göre Türk diyalektlerini dörde ayırmıştır:

1. *Peçenekler*
2. *Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başkırt, Basmil; Kay, Yabakı, Tatar ve Kırgızlar*
3. *Çiğil, Tohsı, Yağma, İgrak, Çaruk, Çumul, Uygur, Tangut ve Hitaylar*
4. *Tavgaçlar.*

Bilindiği gibi Türk diyalektlerinin tasnifi hakkında daha sonraları da çok tartışılmış ve birtakım gruplar oluşturulmuştur. Son zamanlara kadar Türk diyalektlerinin tasnifi, yalnızca coğrafi unsurlara göre ve tasnif yapılan tarihteki Türk halklarının yerleşmeleri esas alınarak yapılmıştır.

Daha 18. yüzyılın birinci yarısında Rusya'da Ural-Altay teorisinin esasını ortaya koyan Philipp Tabbert Strahlenberg, coğrafi unsurlara göre Volga boyunda ve Sibiryada yaşayan Türkleri *Büyük Tataristan ve Küçük Tataristan Türkleri* diye ikiye ayırmıştı. Strahlenberg, *Tatar Dilleri* olarak adlandırdığı Türk diyalektleri grubuna Çuvaş, Tatar, Başkırt, Yakut, Türkmen, Karakalpak, Baraba ve Kan dillerini dahil etmişti.¹

Türk diyalektlerini *Tatar* adı altında birleştiren diğer bir alim, Danimarkalı bilgin P. Pask'tır. Pask, Ural-Altay teorisini biraz daha “geliştirerek” bu gruba, Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Fin-Ugor dillerinden başka Grönland, Kuzey Afrika, Asya, Avrupa ve Kafkas dillerini de dahil ederek, bunları *İskit dilleri* diye adlandırmıştı.

M. Miller ise daha da “ileri” gitmiş, yukarıda adlarını zikrettiğimiz dillerden başka Ural-Altay dilleri grubuna Siyam, Tibet, Güney Hint ve Malay adalar grubu dillerini de dahil ederek, bunları *Turan dilleri grubu* olarak göstermiştir.²

Türk diyalektlerinin Turan yer adları ile ilişkilendirilmesi günümüzde de rastlanan bir durumdur. A.S. Çikobava, bu dilleri “Altay veya Turan-Moğol dilleri” diye adlandırır.³ Aslında “Turan” sözü İran'a bağlı toponomik bir ad olup, Türk dilinin gelişim süreci ile hiçbir bağlantısı yoktur. Alman dilcisi W. Schott da 20. asrın sonunda yaptığı tasnifte coğrafi unsurları esas almış ve Türk diyalektlerini 21 gruba ayırmıştır:

* Bu yazı “Türk Dillerinin Tesnifi ve «Halaç Dili Grubu» Meselesi” başlığıyla, Dil ve Edebiyyat Yazık i Literatura (Bakı 1972, s. 38-47) dergisinde yayımlanmıştır.

** Yazarın “Türk dilleri” şeklinde kullandığı terim, “Türk diyalektleri” olarak aktarılmıştır.

¹ Philipp von Strahlenberg, *Das Nord und Thei von Europa und Asia*, Stockholm 1730.

² Bkz. Ahmer Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1970, s. 13-14.

³ A. S. Çikobava, *Vvedeniye v Yazikoznaniye*, Moskova 1952, s. 199.

1. *Yakutlar*
2. *Çuvaşlar*
3. *Güney Sibiry Türkleri*
4. *Abakan Türkleri*
5. *Çulum Türkleri*
6. *Kuzey Altay Türkleri*
7. *Asıl Altay Türkleri*
8. *Moğolistan'ın Batısındaki Türkler*
9. *İrtiş ve Tobol Türkleri*
10. *Kara Kırgızlar*
11. *Kazak-Kırgızlar*
12. *Doğu Türkistan Türkleri*
13. *Batı Türkistan Türkleri*
14. *Volga Türkleri*
15. *Kuzey Kafkasya Türkler*
16. *Batı Türkleri*
17. *Kırım Türkleri*
18. *Litvanya Karaimleri*
19. *Gagauzlar*
20. *Balkan Türkleri*
21. *Suriye ve Irak Türkleri*

Tasniften de görüldüğü gibi ağırlıklı olarak coğrafi özellikler esas alınmıştır.

Rus dilcilerinin çoğu da ilk devirlerde, dilin gelişim süreci yerine coğrafi unsurları esas almış ve Türk diyalektlerini buna göre tasnif etmişlerdir (örn. İ.N. Berezin, N.İ. İlminsky, N.A. Aristov, N.F. Katanov, F.J.Korş, W.W.Radloff vd).

Bu bağlamda W.W. Radloff'un tasnifi farklı bir yer teşkil eder. Radloff, Türk diyalektlerini *Doğu Grubu*, *Batı Grubu*, *Orta Asya Grubu* ve *Güney Grubu* olarak dörde ayırır.

Buna benzer bir tasnifi biz Korş'ta da görürüz. Korş, Türk dialektlerini *Kuzey Grubu, Batı Grubu, Doğu Grubu* ve *Karışık Grup* diye dörde ayırır.⁴

Türk dialektlerini coğrafi unsurları esas alarak bölme temayülleri, Sovyet dilcilerinde de görülür. Buna göre, V. A. Bogoroditski, Türk dilini yedi gruba ayırır:

1. *Kuzeydoğu Grubu*
2. *Hakas Grubu*
3. *Altay Grubu*
4. *Batı Sibiryaya Grubu*
5. *Volga ve Ural Boyu Grubu*
6. *Orta Asya Dilleri Grubu*
7. *Güneybatı Grubu.*⁵

Türk dialektlerini, fonetik-morfolojik özelliklere göre de sınıflandırma eğilimleri vardır. Bu bakımdan A. N. Samoyloviç'in tasnifi dikkat çekicidir. Uzun süre Samoyloviç'in tasnifi kabul görmüş ve pek çok tasnifin (ve de hariçte yapılan tasniflerin) esasını oluşturmuştur. A. N. Samoyloviç Türk dialektlerini altı adet kelimeyi temel alarak altı gruba⁶ ayırmıştır (*dokuz, ayak, o, dağ, sarı, ve kalan* sözlerinin fonetik ve morfolojik farklılıkları bu grupların oluşturulmasını sağlamıştır):

1. *R grubu* (Bulgar ve Çuvaş grubu)
2. *D grubu* (Uygur grubu)
3. *Tav grubu* (Kıpçak grubu)
4. *Tağlık grubu* (Çağatay grubu)
5. *Tağlı grubu* (Kıpçak Türkmen grubu)
6. *Ol grubu* (Türkmen grubu)

Son zamanlarda Sovyet Türkologları Türk dilini, arkaik unsurları koruması ve yeni özellikleri ortaya çıkarması bakımından da tasnif etmişlerdir. Bu bağlamda, S.Y. Malov'un tasnifi çok ilginçtir. Malov, Türk dilini *En Eski, Eski, Yeni* ve *En Yeni* diye dört gruba ayırır.

Rus ve Sovyet Türkologlarını esas alan diğer yabancı Türkologlar da bir dizi mevcut tasnifi sentezleme yolu ile tasnifler yapmışlardır (örn. H. Winklér, K.Foy, R. Rahmeti, L. Ligeti, M. Ryasyanin, G. Ramstédtd vd).

Yukarıda zikrettiğimiz tasniflerin çoğunda kendini gösteren eksiklik, Türk dilinin Türk halklarının gelişimi ile ilişki kurulmaksızın ve tarihi gelişim süreci izlemeksizin sınıflandırılmasından

⁴ F. E. Korş, *Klassifikatsiya Turetskih Plemen po Yazıkam*, “Etnografiçeskoye Obozreniye”, Moskova 1910.

⁵ V. A. Bogoroditskiy, *Vvdeniye v Tatarskoye Yazıkznaniye v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, Moskova 1951.

⁶ A. N. Samoyloviç, *Nekotoriye Dopolneniya k Klassifikatsii Turetskih Yazıkov*, 1922.

ibarettir. Bu unsurları dikkate almayan tasnifler, daima yarım, gerçeğe uygun olmayan, tesadüfi tasnifler olur.

Dilin tarihini halkın tarihinden ve onların gelişim sürecinden ayrı tutmadan tasnif yapmak, ayrıca, leksik-fonetik ve gramatik farklılıklara da dayanmak, N. A. Baskakov'un tasnifinde kendini belirgin bir şekilde gösterir.

N.A. Baskakov Türk dilini iki büyük akraba kola ayırır:

1. *Batı Hun Kolu*
2. *Doğu Hun Kolu*

Batı Hun Kolu da kendi içinde dörde ayrılır: 1. Oğuz grubu; 2. Karluk grubu; 3. Kıpçak grubu, 4. Bulgar grubu.

Doğu Hun Kolu ise ikiye ayrılır: 1. Uygur-Oğuz grubu; 2. Kırgız-Kıpçak grubu.⁷

Son zamanlarda yabancı dilcilerin Türk dilinin tasnifine olan ilgileri daha da artmıştır. 1959 yılında Wiesbaden'de neşredilen "Philologiae Turcicae Fundamenta" adlı eserde dikkati çeken bir dizi tasnif verilmiştir.⁸

İ. Benzing, aslında çağdaş Türk diyalektlerini esas alan ve diğer dilcilerin tasniflerine göre daha mükemmel ve dikkat çekici bir sınıflandırma yapmıştır. Burada, eski Türk dili sadece çağdaş Türk diyalektlerinin menşei olarak gösterilir.

İ. Benzing Türk diyalektlerini beşe ayırır:

1. *Bulgar Grubu*
2. *Güney veya Oğuz Grubu*
3. *Batı veya Kıpçak Grubu*
4. *Doğu veya Uygur Grubu*
5. *Kuzey Grubu.*

Eserde verilen tasniflerden biri de K. H. Menges'in tasnifidir. Menges, Türk diyalektlerini altı gruba ayırır. Bu gruplar da kendi içinde 12 alt gruba ayrılır:

1. *Merkezi ve Güneybatı Grubu*
2. *Kuzeybatı ve Kıpçak Grubu*
3. *Altay Grubu*
4. *Merkezi ve Güney Sibirya Grubu*
5. *Kuzeydoğu Grubu*

⁷ N. A. Baskakov, *Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov*, Moskova 1969.

⁸ *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959.

6. *Volga-Bulgar veya Hun-Bulgar Grubu.*

“Fundamenta”da ilgi çekici başka bir tasnif daha vardır. Eseri hazırlayanlara ait olan bu sınıflandırmaya göre Türk dili dörde ayrılır:

1. *Eski Türk Dilleri Grubu*
2. *Orta Türk Dilleri Grubu*
3. *Yeni Türk Dilleri Grubu*
4. *Bulgar Dilleri Grubu.*

Son zamanlarda Türk diliyle ilgili olarak Alman Türkoloğu G. Doerfer’in yaptığı tasnif özellikle dikkat çekicidir. Doerfer, Güney Azerbaycan arazisinde yaptığı incelemelere dayanarak şimdiye kadar Türk dili ailesinde belirtilmemiş “yeni” bir Türk grubu oluşturur. Doerfer, Türk dilini 7’ye ayırır:

1. *Çuvaş grubu*
2. *Güneybatı veya Oğuz Grubu*
3. *Kuzeybatı veya Kıpçak Grubu*
4. *Güneydoğu veya Uygur Grubu*
5. *Kuzeydoğu veya Sibiryaya Grubu*
6. *Yakut Grubu*
7. *Halaç Grubu.*⁹

Tasniften de görüldüğü gibi, G. Doerfer yeni bir Türk dili grubu yani Halaç grubu oluşturmuştur.

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, bu tasnife kadar yapılan hiçbir sınıflandırmada *Halaç* dil grubuna (ve aynı zamanda *Halaç* diline) rastlamayız.

Biz bu makalede sınırlıda olsa, elimizde olan malzemeye göre Gerhard Doerfer’in ayrıca en eski bir dil gibi sunduğu “*Halaç Dili*” denen bu diyalektin gerçekten de eski bir Türk dili (ve de dil grubu) olup olmadığı hakkında kendi düşüncelerimizi bildirmeye çalışacağız.

Bildiğimiz bir sıra eserde İran arazisinde Türk dilli dört halkın yaşadığı iddia edilir: *Azerbaycan, Eynali, Kaşgay* ve *Türkmen*. Bizce *Eynali* ve *Kaşgaylar* ayrı bir dil grubu olarak gösterilemez. Bunlar, Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şiveleri gibi görülmelidir.

Bunlara ek olarak, İran arazisinde *Kıpçak, Selçuk, Çağatay* halklarının ve hatta *Berberi* denilen¹⁰ bir dille konuşan Türk halkının da yaşadığı kaydedilir.

Yukarıda adları zikredilen diyalektlerin özel bir grup teşkil edip etmemesi ile ilgili ancak vasıtasız olarak bu diyalektlerle yakından tanıştıktan sonra kesin bir fikir söylemek mümkün olur. Fakat, bu arazide yaşayan Azerbaycanlıların, mevcut içtimai-siyasi kuruluşta ana dilinde eğitim olmadığı için

⁹ Bkz. Gerhard Doerfer, “İran’daki Türk Dilleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1969.

¹⁰ *Agm.*, s. 3-6.

arkaik unsurları (Kıpçak ve Selçuk özelliklerini de) sıkı bir şekilde muhafaza edebildikleri, mutlak bir gerçekliktir. Merkezden daha uzak olan kentlerde ise bu arkaik özellikler ayrıca bir dil tasavvuru oluşturacak kadar sıkı korunmuştur.

Tahran'dan 200 km merkeze doğru Halaç denilen bir arazide (hemen hemen 20 milyon kadar kişi) arkaik özellikleri saklaması bakımından Azerbaycan Türkçesinden ayrılan bir diyalektle konuşan bu halkı G. Doerfer en eski bir Türk dili ve ayrıca bir Türk grubu (Halaç grubu) olarak adlandırır.

Halaçlar hakkında çok az da olsa belli malumatı, W. Minorski ve M. Mugaddem'in eserlerinde buluyoruz.

W. Minorski¹¹ ve Mugaddem¹², Halaç arazisinde yaşayanları Azerbaycanlı, onların dilini ise Azerbaycan Türkçesinin diyalekti olarak kabul etmiştir. G. Doerfer'in kendisi de Halaç arazisinde yaşayanları daha önce Azerbaycan Türkçesinin bir diyalekti olarak görmüştü.¹³ Fakat Gerhard Doerfer daha sonraları Halaç bölgesinde yaşayan halkları Azerbaycanlı değil, en eski Türk halkı olarak kabul etmiş ve "Halaç dili" olarak adlandırarak Türk dili ailesi içerisinde *Halaç dili grubu* şeklinde ayrıca bir maddeyle ifade etmeyi zaruri görmüştür.¹⁴

Halaç bölgesi, İranın merkezinde, Tahran şehrinden merkeze doğru 200 km kadar güneybatıda Sultanabad ile Save (Hemedan-Kom arası) arasındadır.

Oliver Karrod'a göre İran'daki Kaşgaylar arasında da Halaçlar yaşamaktadır.

W. Minorski, İran Halaçları hakkında ilk bilgilerin 1403 yılında Timuriler devrine ait bir kaynaktan verildiğini söyler. G. Doerfer ise Halaçların bu topraklara Moğol istilası zamanında, belki de daha evvel, Selçuk hükümlüğü devrinde gelmiş olabileceğini iddia eder. Bizce Halaçlar ve bu bölgenin etrafında olan diğer Türk dilli gruplar, sonradan gelme değil, bu toprakların asıl eski sakinleridirler. Onlar Yeni Çağdan önce bu araziye yerleşmişlerdir. Bu iddiayı, bundan iki üç yıl önce söz konusu arazide yapılan kazılar bir kez daha ispat etti. Ortaya çıkarılan beş tabakanın 1-2. tabakaları Farslara ait ise 3-5. tabakalar Türkî halklara, Azerbaycanlılara aittir.

Yukarıda G. Doerfer'in, Halaç arazisinde yaşayan halkın eski bir Türk halkı ve bu halkın konuştuğu dili de en eski bir Türk dili olarak kabul ettiğinden bahsetmiştik. Peki G. Doerfer hangi özellikleri temel alarak bu sonuca varmıştır?

Müellifi bu sonuca sevk eden sebeplerden biri, Azerbaycan Türkçesinde kullanılmayan ve genellikle Oğuz grubu diyalektlerinde de görülmeyen bir dizi kelimenin burada kullanılmasıdır.

Örneğin:

Kidän "toy, düğün", béré "kurt", ärin "dudak", ängir "dün", im "şalvar", hürün "ak, parlak", alumla "elma".

G. Doerfer bu tür sözlere "kuş" kelimesini de ekler. Belli ki müellif *kuş* sözünün burada sadece serçe anlamında kullanılmasına dayanarak böyle yapmıştır. Diğer Türk dillerinde ve Azerbaycan

¹¹ V. Minorsky, "The Turkish Dialect of the Khalaj", **BSOS (Bulletin of the School of Oriental and African Studies)**, University of London, 1940, s.417-437.

¹² M. Mugaddem, **Guyisha-ye Väsf vä Astiyan Tääfräs**, "İran-Kudé", 11, Tahran 1318, h. s.

¹³ G. Doerfer, **Zum Vokabular eines Azerbaidshanischen Dialektes in Zentral Persien** "Voprosi Tyurkologii", Baku 1971, s. 33.

¹⁴ Gerhard Doerfer, **İrandaki Türk Dilleri**, s. 89; yine Doerfer'in **O Sostoyanii İssledovaniya Galadjskoy Gruppı Yazıkov**, Jurnal "Voprosi Yazıkoznaniya", No 1, 1972.

Türkçesinde de *kuş* kelimesi, serçe de dahil olmak üzere bu türe ait olan bütün hayvanların adını bildirmek için kullanılmaktadır.

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılmayan “eski Halaç dili” söz varlığını oluşturan kelimelerin sayısını artırmak mümkündür. Örneğin: *éré* “keçi”, *kükaçık* “güvercin”, *sıbı* “sabah”, *éşik* “kapı”, *késik* “kıyafet”, *buz* “soğuk”, *éné* “aşağı”, *ilger* “ileri”, *hikmek* “ekmek” vs.

Elbette ki beş on kelimeyi temel alarak müstakil bir dil grubu oluşturmak mümkün değildir. Ayrıca bu kelimelerin diğer Türk dialektlerinde kullanılmadığı da iddia edilemez.

Bu kelimelerin büyük bir kısmı, eski ve çağdaş Türk dilinde (ve abidelerinde) ya olduğu gibi, ya da küçük fonetik değişikliklerle uğramış şekilleriyle kullanılmıştır.

Örneğin, *béré* (vére “kurt”) kelimesini alalım. Bu kelime çağdaş Kıpçak grubu dillerinde *böré//böri//börü* şeklinde kullanılmaktadır.

Bu kelime, aynı zamanda, Kaşgarlı Mahmut’un “Divan”ında, Balasagunlu Yusuf’un “Kutadgu Bilig”inde ve diğer eserlerde de kullanılmıştır.¹⁵

Éné “aşağı”, *éşik* “kapı” ve *ilger* “ileri” kelimelerini de bu ve diğer Türk dialektlerinde görmek mümkündür.

G. Doerfer Halaç arazisinde konuşulan dili, eski müstakil bir Türk dili olarak kabul ederken, daha çok bu “dilde” kendini gösteren özel fonetik hususiyetleri esas almıştır. Fakat Doerfer’in esas aldığı bu fonetik farklılıkların hepsi, Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde kolaylıkla görülebilir (bu özellikleri diğer Türk dialektlerinde de görmek mümkündür).

Doerfer, her şeyden evvel, kelime başında *h* ünsüzünün varlığını esas alır. Örneğin: *huçak* “ocak”, *hénlih* “enli”, *hurak* “orak”, *hadak* “ayak”, *hot* “od”, *hay* “ay”, *hév* “ev”, *hüzüm* “üzüm”, *hagaç* “ağaç” vs.

Bilindiği gibi, zamanımıza kadar gelen en eski yazılı Türk abidelerinde *h* ünsüzü ile başlayan bir kelime görülmemiştir. Daha sonraları Türk dilinde kelime başında *h* ünsüzünün ortaya çıkması ise, Arap, Fars, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinin etkisine yorulur.

G. Doerfer ise *h* ünsüzünün hiçbir tesir ile ortaya çıkmadığını iddia eder ve artık Orhun Yenisey abidelerinin dilinde kaybolmuş olan *h* ünsüzü burada korunmuştur, der.

Doerfer’in burada ileri sürdüğü iddiaların gerçek dil malzemeleri ile uyuşmaması bir yana, onun kendi fikirleri arasında bile zıtlık vardır. Müellif, Halaççayı Kaşgarlı Mahmut’un incelemeye çalıştığı Argucanın zamanımıza kadar gelen bir kolu olarak kabul eder.¹⁶ Eğer böyle ise, Kaşgarlı Mahmut’un Argucadaki *h* ünsüzünü farketmemiş olmamasını ne ile izah etmek gerekir?! Doerfer, Argucadaki bu fonetik hususiyetin tarihi varlığını ve daha sonra kaybolup gitmesini neye dayanarak iddia ediyor?!

Bizce kelime başında *h* ünsüzünün varlığı, Halaççanın ya da başka bir dilin arkaik olduğunu göstermez.

Azerbaycan Türkçesinde öz Türkçe kelimelerin başında *h* ünsüzünün sıkça kullanıldığı görülebilir. Örneğin: *hürmek*, *him*, *hörmek*, *haçan*, *hürkek*, *hay-huy*, *hönkürtü*, *hönküür-hönküür* vs.

¹⁵ Bkz. **Drevnetyurkskiy Slovar**, Leningrad 1969, s.118.

¹⁶ Gerhard Doerfer, “Halaçça – Orta İranda Arkaik Bir Türk Dili”, **Bulleten Cilt CCCIV**, Ankara 1970, s.52.

Çağdaş Özbek Türkçesinde de bu özellik belirgin bir şekilde kendini gösterir. Örneğin: *Hül “nem”, hüllik “nemlik”, hây-hây “hay huy”, hârgin “yorgun”, hükiz “öküz”, hüngrä- “hönkür-”, hüplä- vs.*

Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde (ve diğer Türk diyalektlerinde de) kelime başında *h* ünsüzünün kullanılması oldukça yaygındır. Bu hiçbir şekilde Arap, Fars ve Moğol dillerinin etkisine bağlanamaz.

Örneklere bakalım: *Hasand, hindi, helbet, hel-helbet, haftobuz, hele, héle*¹⁷; *haftamobil, hefték, hacar*¹⁸; *hasant//hasan, açar hindi, haraba, helbetde, heyle//hayle, hakuşga vs.*¹⁹

h ünsüzü, Azerbaycan Türkçesinin Zagatala-Gah şivesinde, “*o*” işaret zamirinde bile türetilir.

Örneğin: *Hona, honi, honda, hondan*²⁰.

Çağdaş Türk edebi dillerinde *h* ünsüzü ile başlayan kelimelerin büyük bir kısmı Arap ve Fars kökenlidir. Fakat bu dillerde Türkçe kökenli sözlerin başında da *h* ünsüzü görülür.

Çağdaş Türkiye Türkçesinde *x* ünsüzü olmadığından diğer Türk diyalektlerinde *x* ünsüzü ile verilen kelimeler, *h* ile gösterilir. Bu durum kendini Azerbaycan Türkçesinin Ordubad diyalektinin Hüs-Hüs şivesinde de gösterir.

Örneğin: *Hurcun, hiyar, heste, helbir, hain, hezel, hala, hurşid vs.* Çağdaş Gagauz Türkçesinde de kelime başında *h* sesinin türetildiği görülür. Örneğin:

*Hadét “adet”, hayğır “aygır”, hambar “anbar”, harap “Arap”, harmut “armut”, haşça “para”, haşkana “yemekhane”, héllézé “yelpaze” vs.*²¹

Çağdaş Türkmen Türkçesinde ise bunun tersini görürüz. Türkmen Türkçesinde *h* ünsüzü olmadığından, diğer Türk diyalektlerinde *h* ile olan kelimeler burada *x* ünsüzü ile gösterilir. Örneğin:

Xekim, xuş, xuşsuz, xéréxét vs.

Fakat Türkmen Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde *h* ünsüzü ile başlayan pek çok kelime vardır. Örn.: *Hérimék, höylé, hövünmék, hö:l (nem), höylé, hürmék, hövéz, hölüm, hömür*²² vs.

G. Doerfer, çağdaş Türk diyalektlerinde bugün kelime başında görülen *h* ünsüzünün Moğol devri ile ilgili olduğunu savunur. Fakat mukayeseler, müellifin kendinin verdiği örneklerin mukayesesi, bunun aksini ispat ediyor. Öyle ki Doerfer’in Moğol meşneli kabul ettiği sözlerin hiçbirisi Moğol dilinde *h* sesi taşımaz.

Halaççayı en eski Türk dili olarak kabul ederken G. Doerfer, en çok kelime ortasında bazen *d* ünsüzünün korunduğu üzerinde durur. Hatta Doerfer, yalnızca bu özelliğin bile Halaç dili grubunu oluşturmak için yeterli olduğunu iddia eder. Örneğin: *adak, gudrug.*

¹⁷ M. A. Şireliyev, **Bakı Diyalekti**, Bakı 1957, s. 22.

¹⁸ **Azerbaycan Dilinin Muğan Grubu Şiveleri**, Bakı 1955, s. 64.

¹⁹ Bkz. **Nahçıvan MSSR-in Dialekt ve Şiveleri**, Bakı 1962, s. 55.

²⁰ **Agm.**

²¹ N. K. Dimitriyev, **Vstavka i Vpadieniye Glasnh i Soglasnh v Tyurkskih Yazıkah**, İssledovaniya po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, I, Moskova 1955, s. 286.

²² A. Annanurov, R. Berdiyev, N. Durdiyev, K. Şamırdov, **Türkmen Dilinin Ersarı Dilalekti**, Aşkabat 1972, s. 73.

Bilindiği gibi Türk diyalektlerini tasnif eden araştırmacıların büyük bir kısmı fonetik özelliklere göre sınıflandırma yaparken çoğu zaman *y-d-t-z* farkını temel almıştır.

Örneğin: *Ayag-adak-atak-azak*.

Bu ayrımı, Kaşgarlı Mahmut’un “Divan”ında bile görürüz. Hatta çağdaş devirde en mükemmel tasnif olarak kabul edilen N. A. Baskakov’un sınıflandırmasında da bu özellikler esas kabul edilmiş; Oğuz, Kıpçak, Karluk, Bulgar ve Kırğız-Kıpçak grupları işte bu fonetik farklılık üzerine oluşturulmuştur.

Azerbaycan Türkçesinin Halaç lehçesinin eski Türk dili grubu olarak gösterilmesinde, kelime ortasında *d* ünsüzünün muhafaza edilmesi temel alınmaz. Çünkü diğer çağdaş Türk diyalektlerinde, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde de, biz bu özelliği yani kelime ortasında eski *d* ünsüzünün korunduğunu görebiliriz.

Türk dilinin Uygur-Tukyu alt grubunun çağdaş Tuva ve Karakaş diyalektlerinde, kelime ortasında *d* ünsüzü korunmuştur. Örneğin:

adak, adırılmaz, édgi (iyi), kudruk vs.

Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde de kelime ortasında *d* ünsüzünün korunduğunu görmek mümkündür. Çocuğun ilk adımı anlamındaki *adax* sözüne Ağdam²³, Daşkesen ve Füzuli bölgelerinde²⁴ ve Azerbaycan Türkçesinin Batı grubu diyalekt ve şivelerinde (Borçalı bölgesi, Sabirkent) rastlamak mümkündür. Örneğin:

-*Ona arvatdar diyer: “Uşaq adağ ater”*²⁵

-*Nevem yavaş-yavaş adaxléy (Daşkesen)*

-*Ora bax éy, Sadıx adaxlır (Füzuli)*²⁶ vs.

Halaç lehçesinde kendini gösteren bir dizi fonetik özelliği daha anlatmak istiyoruz:

1. Burada *k* ünsüzü korunmuş, *g* ünsüzüne geçmemiştir. Bu fonetik özellik Azerbaycan Türkçesinin ve diğer Türk diyalektlerinin hepsinde kendini gösterir.

Örneğin: *Kelin, küni, köz, kün, kéçe* vs.

k ünsüzü Azerbaycan Türkçesinde ince *k* ve *g* ünsüzüne geçebilir.

Örn.: *Koku-goxu, koltuk-goltug, kol-gol, konşu-gonşu, korkak-gorxag, kuduz-guduz* vs.

2. Kelime başındaki *t* ünsüzü, Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak *d* ünsüzüne geçmemiştir. Örn.: *Til, tiş, tış, talag, tağ, tar, tiz, tovuşgan, temir* vs.

Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde (diğer Türk diyalektlerinde de) bu özellik kendini belirgin bir şekilde gösterir. Örneğin:

²³ Azerbaycan Dilinin Dialéktoloji Lügeti, Bakı 1964, s. 22.

²⁴ Azerbaycan Dilinin Gerb Grupu Dialékt ve Şiveleri, I,c., Bakı 1967, s. 196.

²⁵ Azerbaycan Dilinin Gerb Grupu Dialékt ve Şiveleri, s. 196.

²⁶ R. Rustemov, Azerbaycan Dili Dialékt ve Şivelerinde Fé'l, Bakı 1965, s. 48.

Tiş, tüşmek, tüşmen, tüték, ot (od), tükan, süt vs. (Bakı diyalekti)²⁷; *tükan, tüş, tussah, tişi, tüşman, tiş*, vs.²⁸; *tüfar/tuhar-tükan, tüşmex* vs.²⁹

Kelime başında *t* ünsüzünün korunduğunu İbni Mühenna Lugatında de görürüz. Örneğin: *Tarak, tırmak, tonuz, tudak, ton, tiş, til, tilak*³⁰ vs.

Kıpçak grubu dillerinde kelime başında *t* ünsüzünün kullanılması yaygın bir durumdur. Örneğin: *Tis, tav, til, tas, tize, tüsü* (Kazak); *tiş, too, til, taş, tizé, tüşüv* (Kırgız); *tés, tav, tél, taş, téz (diz), töşü* (Tatar) vs.

Bu, Oğuz grubu dillerinde de görülür: Örneğin: *Tiz, taş, taşımak, tat, tavşan* (Türk) vs.

3. Kelime ortasında ve sonunda eski *g* ünsüzü korunmuştur. Mesela: *siçgan, tavuşgan, gazgan, gasga, gurrug (guru)* vs.

Çağdaş Türk diyalektlerinin bir çoğunda kelime ortasında ve sonunda eski *g* ünsüzü şimdi de korunmaktadır. Örneğin:

Ong, tong, sung, ming, kéngaş, manglay, uning, şuning, işning, boğning vs. (Özbek).

4. Kelime başındaki *y* ünsüzü korunmuştur. Örneğin: *yil, yiplik, yiti, yirag* vs.

Kelime başında *y* ünsüzünün korunması da “Halaç dili grubu”nu oluşturmaya esas teşkil edemez. Çünkü Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde kelime başında *y* ünsüzüne sıkça rastlamak mümkündür. Örneğin:

Yil, yılan, yıldız, yüzmek, yüzük, yüzengi, yüreh, yéniş, yéndirmek, yıldırım, yüz, yılxı, yuca, vs.³¹

Aynı durumu, Türkmen Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde de görmek mümkündür. Örn.: *Yüz, yüp “ip”*³², *yiğdé “iğde”, yöt, yanı, yénçé* vs.

Çağdaş Türk edebi dillerinde de kelime başında *y* ünsüzünün kullanılması yaygın bir durumdur. Örneğin:

Yit, yigrénmék, yiti, yırak, yırmak, yürek, yüzüm, yigit, yüz, yüzmek, yüzük, yıldız, (Türkmen); *yigirmä, yigit, yil, yillik* (Özbek); *yil, yılan, yoz, yörek* (Başkirt); *yılan, yıldız, yil, yirmi, yıldırım, yillik* (Türk) vs.

Çağdaş Gagauz Türkçesinde ise *y* ünsüzünün kelime başında türemesi, artık bir sistem haline gelmiştir. Örneğin:

Yékin, yékşék, yél, yérik, yéşék, yét, yév, yiç, yilik, yirin, yiz, yıbruk, yılaç, yöküç, yöl, yöleş, yötür, yöpüş, yördék, yört, yürén (öğren), yınsan, yınan, yımza vs.

Bilindiği gibi dilleri birbirinden ayıran asıl unsurlar dilin gramatik yapısında görülen farklılıklardır. Bu farklar, sınırlı da olsa akraba dillerin birbirinden ayrılmasında esas teşkil eder.

²⁷ M. A. Şireliyev, *Bakı Dialékti*, Bakı 1957, s. 28.

²⁸ *Azerbaycan Dilinin Muğan Grubu Şiveleri*, Bakı 1955, s. 47.

²⁹ *Nahçıhan MSSR-in Dialékt ve Şiveleri*, Bakı 1962, s. 46.

³⁰ Bkz. P. M. Melioranskiy, *Azab Filolog o Turetskom Yazıke*, Spb 1900, s. 084-093.

³¹ Bkz. *Nahçıvan MSSR-in Dialékt ve Şiveleri*, s. 54.

³² J. Amansarıyev, *Türkmen Dialektologiyası*, Aşgabat 1970, s. 176.

Örneğin, Türk dilinin Karluk grubunu Oğuz grubundan ayıran esas gramatik özellik burada *-ağu, égu* topluluk ekinin, *ul* zamirinin, *-ğan, -gen* sıfat-fiilinin, *-gu, -ğü* masdarının, *-din* ayrılma ekinin vs. olmasıdır.

Oğuz grubunu ise diğer Türk dialektlerinden ayıran esas unsurlar Karluk grubunda zikrettiğimiz şekillerin olmaması ve Oğuz grubunu oluşturan özel gramatik hususiyetlerin varlığıdır. Oğuz grubu dialektlerinin iyelik ve yükleme hal eklerinin hem korunmuş, hem de zayıflamış şekillerine, *-ası//-esi* ve *-malı/-meli* fiil şekillerine ve Kıpçak grubundan farklı olarak *-gan/-gen* yerine *-miş/-miş* sıfat-fiil ekine sahip olması, onu ayrı bir dil grubu yapar.

Doerfer’in kendisinin de dediği gibi Halaç lehçesinde, Azerbaycan Türkçesinden farklı hiçbir gramatik özelliğe rastlamayız. Fakat önceki eserlerinden farklı olarak G. Doerfer “Voprosi Yazıkovnaniya” dergisinin bu yılki birinci sayısında “Halaç dili”ne özgü, güya başka Türk dialektlerinde kullanılmayan iki morfolojik unsurdan bahseder.

Bunlar, eski sıfat-fiil şekli (*-gili*) ve eski zaman ekinin (*-yur/başla-yur*) korunmasından ibarettir.³³

Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki, eski Türkçe geniş zaman eki (*-yur*) Azerbaycan Türkçesinin dialekt ve şivelerinde de korunmuştur.

Elbette, biz yalnızca elde olan sınırlı sayıdaki dil malzemesini değerlendirerek bu fikirleri ileri sürüyoruz. Eldeki malzemeler daha etraflı yorumlar yapmaya imkan vermiyor. Ancak bu basit malzemeler ışığında bile şu genel sonuca ulaşmak mümkündür: Halaç arazisinde konuşulan dil, kesinlikle bilinen Türk gruplarından farklı özel bir Türk grubu teşkil eden, ayrıca bir Türk dili değildir.

Halaçça, Azerbaycan Türkçesinin en eski Türkçe özellikleri (Oğuz ve Selçuk’un yanı sıra Kıpçak unsurlarını da) koruyan dialektlerinden biridir. Onlar, merkezden, buna bağlı olarak da başka dillerin tesirinden uzak oldukları için ve özellikle bu dilde eğitimin, sabit yazım kurallarının olmayışından dolayı, uzun müddet eski Türkçe özellikleri koruyabilmişlerdir.

*Aktaran: Serpil ERSÖZ**

³³ A. Annanurov, R. Berdiyev, N. Durdıyev ve K. Şamıradov, *Türkmen Dilinin Ersarı Dialékti*, Aşgabat 1972. s. 223.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

DEĞERLENDİRMELER

Alimcan İNAYET, Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz, Külcüoğlu kültür Merkezi Yayınları, İzmir 2007, VIII+281 s.

Türk dünyası sözlü ürünlerinde mitolojik tipler önemli bir yer tutmaktadır. Ülkemizde bu konu üzerine bazı çalışmalar yapılmışsa da bunların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle sözlü anlatılarımızda yer alan dev, ejderha, tepegöz, yalmavuz, cadı ve al karısı/albastı gibi kökeni eskilere uzanan mitolojik tipler hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu konuda yapılan önemli çalışmalardan biri, Doç. Dr. Alimcan İnayet tarafından hazırlanan ve Mayıs 2007’de yayımlanan “Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz” adlı eserdir.

Bu çalışma, Ön Söz (s. IV), Kısaltmalar (s. V-VI), Giriş (s. 1–76), Sonuç (s. 77–81), Metinler (s. 85–242), Kaynaklar (s. 243–254) ve Dizin (s. 255–281) bölümlerinden oluşmaktadır.

Yazar, “**Giriş**” bölümünde çalışmanın amacının, “yalmavuz tipi”nin kökenini, karakter özelliklerini ve bunun mitolojik temellerini, bu tipin değişim sürecini ve koşullarını, diğer benzer tiplerle ilişkisini karşılaştırmalı inceleme yöntemiyle tahlil etmek olduğunu belirtmiştir.

Eserin “**Giriş**” bölümü dokuz alt başlıktan oluşmaktadır:

“**1. Konuyla İlgili Çalışmalar**” başlığı altında, yalmavuz tipinin sadece Türk dünyası efsane ve masallarında değil, Altay dil ailesine mensup diğer milletlerin anlatmalarında da bulunduğu belirtilerek, bu konuda Uygur, Sarı Uygur, Tatar, Japon, Türk ve batılı bilim adamlarının çalışmaları ve görüşleri hakkında bilgi verilmiştir.

“**2. Yalmavuz Kelimesinin Etimolojisi Üzerine**” başlığı altında, yalmavuz kelimesinin diğer Türk boylarındaki ve milletlerdeki karşılığı verilerek, bu kelimenin kökeninin “mañgus” olduğu belirtilmiştir. Kelimenin fonetik değişiklikleri hakkında geniş bilgi verildikten sonra, “mañgus” sözcüğünün “mavız” şeklinde değiştiğini ve onun da “yel/cel” veya “al/yal/cal” kelimesiyle birleşmesiyle “yalmavuz/celmoğuz” şeklini aldığı belirtilmiştir. Ayrıca “mañgus” kavramı üzerinde ayrıntılı olarak durulmuş ve onun değişik milletlerin anlatmalarında hangi özelliklerde yer aldığı örneklerle ortaya konmuştur.

“**3. Yalmavuz ve Ateş İlahesi**” başlığı altında, Türk mitolojisinde önemli yer tutan ateş, ağaç ve orman kültürleriyle yalmavuz tipinin ilişkisini örnek metinlerle ortaya koymuştur.

“**4. Yalmavuz ve Albastı**” başlığı altında, albastı kelimesinin diğer Türk boylarındaki karşılıkları verilerek, bu kelimenin etimolojisi üzerinde durulmuştur. Ayrıca, albastı ile yalmavuz, yaşadığı yerler, dış görünüş özellikleri, karakter özellikleri gibi çeşitli yönlerden karşılaştırılarak bu iki tipin ortak özellikleri ortaya konmuş ve bunların mitolojik kökende birleştiği sonucu çıkarılarak, bu tiplerin diğer toplumların mitolojilerindeki paralelleri üzerinde de durulmuştur.

“**5. Yalmavuz ve Tepegöz**” başlığı altında, Tepegöz’ün Türk mitolojisindeki yeri hakkında geniş bilgi verilmiş ve Türk boyları arasındaki çeşitli anlatmalardan hareketle, yalmavuz ile Tepegöz’ün ortak yönlerini ortaya konmuştur.

“6. **Yalmavuz ve Ejderha**” başlığı altında, ejderhanın Türk mitolojisindeki yeri üzerinde durulmuş, daha sonra da ejderha ile yalmavuz ortak özellikleri maddeler halinde ortaya konmuş ve yalmavuzun kökeninin de ejderha olabileceği belirtilmiştir.

“7. **Yalmavuz ve Dev**” başlığı altında, yalmavuz ile dev ilişkisi üzerinde durulmuş ve bu iki tipin ortak özellikleri ortaya konmuştur. Ayrıca devin, bütün toplumların mitolojisinde görülmesine karşın; yalmavuzun Altay dil ailesine mensup milletlerin mitolojilerinde yer aldığı belirtilmiştir.

“8. **Yalmavuz ve Cadı**” başlığı altında, bu iki tipin ortak yönleri üzerinde durulmuş ve cadının, yalmavuzun biraz daha insanlaştırılmış şekli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, cadının daha çok yalmavuzun büyücülük karakterini muhafaza ederek anlatmalarda yer aldığı belirtilmiştir.

“9. **Yalmavuz ve Şaman**” başlığı altında, şamanın belirli özellikleri ortaya konarak, yalmavuz ile şamanın özellikle çift cinsiyetli olma, şekil değiştirebilme, büyü yapma gibi birçok ortak yönleri olduğu belirtilmiş ve yalmavuz tipinin kökeninin şamanizmle ilgili olduğu sonucuna varılmıştır.

Eserin “**Sonuç**” bölümünde, yalmavuz tipinin sadece Türk dünyası anlatmalarında değil, Altay dil ailesine mensup diğer milletlerin anlatmalarında da bulunduğu belirtilmiştir. “Yalmavuz” sözcüğünün, “yal” ile “mangus” sözcüğünün bir araya getirilmesiyle ve fonetik değişim sonunda ortaya çıktığı anlatılmıştır. Ayrıca yalmavuzun ateş ilahesi, ağaç ruhu, albastı, tepegöz, ejderha, dev, cadı ve şaman ile ilişkisi olan, çok boyutlu, değişik inanç ve derin tarihî tabakaları olan bir tip olduğu sonucuna varılmıştır.

Eserin “**Metinler**” bölümünde, içinde yalmavuz tipi yer alan “Ana Kapı Hakkında”, “Tömür Kimdik”, “Yalmavuz ile Tüccarın Kızı”, “Kenci Batur”, “Ayı İslam Batur”, “Sinek Nasıl Ortaya Çıktı?”, “Zilli Tavşan”, “Buğra Dağı’nın Ortaya Çıkışı”, “Ağaç-Taş-At Oğlu Kardeşler” başlığını taşıyan dokuz metin, önce Uygur Türkçesiyle, ardından Türkiye Türkçesiyle verilmiştir.

Eserin “**Kaynaklar**” bölümünde, çalışmada yararlanılan yüz otuz tane kaynak, yazarların soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Eserin “**Dizin**” bölümünde, çoğunluğu özel adlardan oluşan bir dizin yer almaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, Türk dünyası efsane ve masallarında yer alan “yalmavuz tipini” diğer mitolojik tiplerle ve kültürle karşılaştırmalı olarak inceleyip, bu tiplerin birbiriyle ilişkisini ve benzer yönlerini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Alimcan İneyet’in yaptığı bu çalışmayla, Türk dünyası sözlü anlatılarında yer alan mitolojik tiplerin incelenmesinde önemli bir çığır açıldığını ve bu çalışmanın, bundan sonra bu konuda yapılacak çalışmalara bir örnek teşkil edeceğini düşünmekteyiz. Bu çalışması dolayısıyla yazarı kutluyor ve yeni çalışmalarında başarılar diliyoruz.

Adem ÖGER*

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies
ISSN: 1301-2045

YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki defa yayımlanan ortak bir kitaptır. Her yıl bir cilt oluşturulur ve yılın kış sayısına dizin konulur. İlgililerine yayım tarihini izleyen 20 gün içinde gönderilir.

Amaç: a) Türkiye ve Türk Dünyasındaki sosyal bilimler alanındaki çalışmaları yayımlamak, bunları ulusal düzeyden boylar arası ve uluslar arası düzeye taşımak, b) Bu alandaki çalışmaları izlemek c) Bu alanın kuramsal ve yönetsel gelişmesine katkı sağlayacak her türlü çalışmayı - Türkçe (Latin harfli olmak kaydıyla öteki lehçeler) veya uluslar arası dillerden birinde- yayımlamak, d) Türk dünyası alanında bir köprü görevi görecektir çalışmaların ve araştırmaların yayımlanmasına ve yaygınlaşmasına katkı sağlamak.

Konu: Türkiye ve Türk dünyasındaki araştırmaya, incelemeye veya derlemeye dayanan bu alanla ilgili her türlü kuram ve yöntem sorunlarına yer veren yazılar.

İçerik: a) Alanında bir boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler b) Alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları c) Türk dünyası alanındaki çalışmaları kuramsal ve yönetsel açıdan katkı sağlayacak çeviri yazıları ç) Alandan veya yazılı kaynaklardan yapılan derlemeler d) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanacak yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olma ya da yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olma şartı aranır. Nerede sunulduğu belirtilmek kaydıyla, bildiriler yayıma kabul edilebilir. Bir araştırma kurumu/kuruluşu tarafından desteklenen çalışmalarda, söz konusu kurumun/kuruluşun ve projenin adı, varsa, tarihi ve sayısı dipnotla belirtilmelidir.

Gelen Yazıların Değerlendirilmesi: Yayımlanması için dergimize gönderilen yazılar öncelikle Yayın Kurulu tarafından amaç, konu, içerik ve yazım kuralları açısından incelenir. Bu yönleriyle uygun bulunanlar, Yayın Kurulu'nun onayı ile, bilimsel bakımdan değerlendirilmek üzere, alanında eser ve çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı gönderilmez, yazarlara hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Yazarlar, hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Katılmadıkları noktaları gerekçeleriyle birlikte ayrı bir rapor halinde Yayın Kurulu'na sunabilirler.

Yazım Dili: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir. İletişim zorlukları hariç, bütün yazışmalar bu dille yapılır. Ancak, yayımlanacak makalelerde bu şart aranmaz. Latin harfleriyle yazılmak kaydıyla öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygınlığı kabul edilen diğer dillerde yazı yayımlanabilir.

Genel Kurallar: Makalelerde uyulması gereken genel kurallar şunlardır:

A) Başlık: 12 kelimeyi geçmemeli, bold ve büyük harflerle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı bold ve küçük harflerle başlığın altında yer almalıdır.

B) Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta ve soyadı büyük harflerle siyah ve italik yazılmalı, ünvan, adres ve e-posta adresi italik olarak bir yıldızla soyadına ilintilendirilerek, ilk sayfanın altında verilmelidir.

C) Özet: 50 kelimedenden az olmayacak ve 250 kelimeyi geçmeyecek şekilde yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge, nota vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en az üç en fazla beş anahtar kelime verilmelidir. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve ikinci dilde hazırlanmalıdır.

Ç) Makale Metni: Yazılar A4 boyutundaki kağıtlara bilgisayarda tek satır aralığıyla ve 11 punto olarak yazılmalı, sayfa kenarlarından 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 7000 kelimeyi (20 sayfa) geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman yazı karakteri ile yazılmalıdır. Makalede yer alan örneklerde farklı yazı karakterleri kullanılmışsa makale ile birlikte bu yazı karakterleri de gönderilmelidir. Makale, Giriş bölümüyle başlamalı, burada yazının hipotezi ortaya atılmalı, Gelişme bölümü (ara ve alt başlıklarla desteklenebilir) veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalardan oluşmalı, Sonuç bölümünde varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana başlıklar: Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Ara başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Alt başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük olacak, başlık sonuna iki nokta (üst üste) konularak yazıya aynı satırdan devam edilecektir.

Şekil, tablo ve fotoğraflar: Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydın veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, "WORD" programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise "EXCEL" tabloları kullanılabilir. Gerektiğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Resimler, parlak, sert (yüksek kontrastlı) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimler on sayfayı aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, tablo ve resimleri, aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, metin içinde bunlar için aynı boyutta boşluk bırakarak, içine şekil, tablo ve resmin numarasını yazmalıdırlar.

D) Kaynak Gösterme: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanan yazılarda; gönderme yapma, alıntılama ve kaynakça hazırlama gibi aşamalarda, CMS (Chicago of Manual Style) Yöntemi kullanılmaktadır. Kaynaklar kesinlikle dipnot şeklinde ve aşağıda gösterildiği gibi yapılmalı, metin içinde parantezle verilmemelidir. Kaynaklar, ayrıca metin sonunda kaynakça kısmı oluşturularak da gösterilmelidir. Dipnotta ve kaynakçada asıl metinden iki punto küçük (9 punto) karakter tercih edilmelidir. Kaynak gösterilirken şu hususlara uyulmalıdır:

1. Dipnotlar verilirken, gönderme veya alıntı yapılan bölümün sonuna bir numara verilir ve aynı sayfanın alt kısmında bu numaranın karşısında gerekli bilgiler gösterilir. Kaynak ilk kez geçtiğinde, kaynakçada olduğu gibi künyesi ayrıntılı olarak verilir.

2. Dipnotta ikinci kez geçen kaynak için, araya başka kaynaklar girmişse, yazarın adı ve soyadından sonra "age, agm, agt" gibi kısaltmalar kullanılır. Sayfa bilgilerinden başka bilgilere yer verilmez.

Örnek: Fikret Türkmen, **age**, s.134.

Bir kaynak dipnotta ardışık olarak (arka arkaya) yer alıyorsa; yani araya başka bir kaynak girmemişse yazar adı ve soyadına da gerek yoktur. "Age, agm, agt" ve gerekiyorsa sayfa bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek: **Age**, s.47.

3. Dipnotlarda "Ad Soyad" sıralaması, kaynaklar bölümünde ise "SOYAD Ad" sıralaması tercih edilir. Kaynakçada SOYAD, büyük temel harflerle yazıldığı için onu addan ayırmaya yönelik olarak araya virgül konmasına gerek yoktur.

Örnek-dipnot: Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003, s.45

Örnek-kaynakçada: KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003.

4. Bir kitaptan alıntı yapıldığında, sayfa bilgisi dipnotta mutlaka belirtilir. Ancak bu kitapla ilgili künye bilgileri kaynakça bölümünde verilirken sayfa bilgisine tekrar yer verilmez.

Örnek-dipnot: Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003, s.45

Örnek-kaynakçada: KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003.

5. Alıntı bir makaleden yapılmışsa, dipnotta alıntının geçtiği sayfa bilgisi verilir. Kaynaklar bölümünde ise makalenin dergideki (ya da kitaptaki) sayfa aralığıyla ilgili bilgiler verilmelidir. Aynı şekilde makaleye bütün olarak bir gönderme yapılmışsa yine sayfa aralığının belirtilmesi gerekmektedir.

Örnek 1: Abdulkerim Abdulkadiroğlu, "Arşiv Meselemiz ve Bazı Teklifler", **Kültürümüzden Esintiler**, Anıl Matbaası, Ankara 1997, s.570.

Örnek 2: Abdulkerim Abdulkadiroğlu, "Arşiv Meselemiz ve Bazı Teklifler", **Kültürümüzden Esintiler**, Anıl Matbaası, Ankara 1997, s.570-575.

6. Kimi zaman dipnotlar yerine son notlar kullanıldığı da olur. Bu durumda yukarıdaki hususlara aynen uyulur. Aradaki fark, bilgilerin sayfa altlarında değil, bölüm ya da kitabın sonunda verilmesinden ibarettir.

7. Metin içi göndermeler ve alıntılarda ya da dipnotlarda, gerekli durumlarda künyeler kısaltılarak ve özetlenerek verilebilir. Ancak metnin sonundaki kaynakçalarda kısaltma ve özetleme yapılmaz.

Örnek: Age, aqm, KR: Kütahyalı Rahimi ve Divanı, A. Abdulkerimoğlu: Abdulkerim Abdulkadiroğlu vs.

8. Birden çok cildi bulunan eserlerin ciltleri ayrı ayrı belirtilmelidir. Zira ciltlerin basım bilgileri farklı olabilir. Fark yoksa künyelerinin ayrı ayrı belirtilmelerine gerek görülmez.

9. Kaynakça ve yazı hazırlanırken Türk Dil Kurumunun 2005 yılında yayınladığı İmlâ Kılavuzundaki kısaltmalar esas alınmalıdır. Kılavuzda bulunmayan bir kısaltmaya yer verilecekse Türkçenin mantığıyla hareket edilmeli ve hep aynı kısaltma biçimi tercih edilmelidir. Örneğin "Son Güncelleme Tarihi, Upgrade Date, Erişim Tarihi, Yapımcı, Yönetmen, Yapımcı Firma, Dağıtımçı Firma" gibi son zamanlarda ortaya çıkan terimler; "SGT, UD, ET, Ya., Yön., Yap., Dağ." şeklinde kısaltılabilir. "Ve, u, ü, vu, vü, ile, ya da, veya; a, the, of, in, on, at" gibi ögeler başlıklarda da bulunsalar, küçük karakterli harflerle yazılırlar. Örnek: Hüsn ü Aşk, Leylâ vü Mecnûn, Ağustos Böceği ile Karınca.

10. Kaynaklar bölümünde aynı yazara ait ikinci bir eser, ardışık olarak yer alacaksa, ikinci geçişinde yazar adı yerine çizgi çekilmesi yeterlidir.

11. Dipnotlarda ya da kaynaklar bölümünde yazarların unvanlarının belirtilmelerine gerek yoktur.

12. Sözlüklerde ve ansiklopedilerde, özel durumlarla karşılaşılmadıkça, sayfa numaralarının belirtilmesine gerek yoktur.

13. Bir eserde orijinal metinlere (eski harfli metinler, el yazısı metinler, ek olarak verilen resimler, fotoğraflar vs.) yer verilmiş ve bunlar ayrıca belirtilmişse, künye bilgileri verilirken, bu bölüm ayrıca vurgulanır.

14. Kaynakta yayın yılı belirtilmemişse, ilgili bölüme 'bilinmeyen tarih' anlamında (b.t.) yazılır. Kaynak İngilizce ise 'no date' anlamında (n.d.) kullanılabilir. Bunun gibi kaynakta belirtilmemiş başka bilgiler varsa, bunlar sıralama değiştirilmeksizin, boş geçilebilir ya da bu amaçla ilgili alana "bilgi yok" (b.y.), "belli değil" (b.d.) türünden bir ibare konabilir.

15. Aynı yıl birden çok baskısı yapılan kaynaklar için, baskı sayısı ya da basım ayı hakkında da bilgi verilmelidir.

16. Alıntılarda özellikle atlanan bölümler varsa bunlar sıra noktalar ile (.....) gösterilmelidir.

17. Sayfa anlamında kullanılan "s" harfi, rakamın başında alıntının hangi sayfadan yapıldığını; rakamın sonunda ise ilgili kitabın kaç sayfadan oluştuğunu gösterir. Söz gelimi "s.116", alıntının 166.sayfadan yapıldığını gösterirken; "166 s.", kitabın 116 sayfadan oluştuğunu gösterir. Bu anlamda ss (sayfa sayısı) ibaresi de kullanılabilir.

18. Bir kaynakla ilgili künye bilgileri tek satıra sığmıyorsa, diğer satırların bir miktar (söz gelimi metnin paragraf girintisi kadar) içeriden başlatılması gerekir.

19. Web adresleri verilirken, sayfa adı gibi, sayfanın adres kökünün de koyu karakterlerle vurgulanmasında, ilgili alt sayfaların bağlı oldukları ana sayfanın belirlenmesi açısından yarar vardır.

Örnek: <<http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/162/esitgin.htm>>.

Örnekler

(Buradaki örnekler Kaynakça bölümü içindir. Örnekler dipnotta kullanılırken "SOYAD Ad" sıralaması "Ad Soyad" şeklinde değiştirilerek verilmeli ve alıntının yapıldığı sayfa numarası eklenmelidir.)

Tek Yazarlı Kitap

SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Yayınlayan, Yayın Teri Yayın Yılı.

LEVEND Ağah Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi**, AKDITYK TTK Yay., Ankara 1988.

MERMER Ahmet, **Kütahyalı Rahimî ve Dîvânı**, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2004.

ABDULKADİROĞLU Abdulkerim, **İsmail Belîğ Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr**, GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1985, 718s. + CXXIII orijinal basım.

DASH Mike, **Tulipomania**, Phoenix, London 2003.

Metni Yayına Hazırlanan Divanlar

Divanın Adı, Haz: (Hazırlayan), Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

Bâkî Dîvânı, Haz:Sebahattin Küçük, AKDITYK TDK Yay., Ankara 1994.

İki-üç yazarlı kitap

SOYAD Ad, SOYAD Ad ve SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

ÖZCAN Nusret ve AYKUT Kemal, **Mustafa Kutlu Kitabı**, Nehir Yayınları, İstanbul 2001.

Üçten çok yazarlı kitap

SOYAD Ad, SOYAD Ad, SOYAD Ad ve SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

PEKOLCAY Neclâ, ERAYDIN Selçuk, TAHRALI Mustafa, UZUN Mustafa ve SUBAŞI M.Husrev, **İslâmî Türk Edebiyatına Giriş**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1981.

Yazma

Yazar/Şair, **Eserin** Adı, Bulunduğu Kütüphane Bölüm No.
Şeyh Gâlib, **Hüsn ü Aşk**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar No:1348, 1635, 1996, 5733; İstanbul (b.t).

Yazar belirtilmemiş

Eserin Adı, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.
Türkçe Sözlük I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
İmlâ Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Çeviri kitap

SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Çev:/Haz., Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.
WELLEK Rene ve WARREN Austin, **Edebiyat Biliminin Temelleri**, Haz:Ahmet Edip Uysal, KTB Yay., Ankara 1983.
BARZUN Jaques ve GRAFF Henry F., **Modern Araştırmacı**, Çev:Fatoş Dilber, Tübitak Yay., Ankara 1996.

Editörlü kitapta bölüm

SOYAD Ad, "Bölüm Adı", Editörün Adı Soyadı (Ed.). **Kitabın Adı**, içinde, Yayıncı, Basım yeri Basım Yılı, s.(sayfa aralığı).
KÜÇÜK Sabahattin, "Divan Şiirinde 'Güneş' Üzerine Bir Deneme", Zeynep Kerman (Haz./Ed.), **Mehmet Kaplan İçin**, içinde, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 149-176.

Editörsüz ya da editörü belli olmayan kitapta bölüm

SOYAD Ad, "Bölümün Adı", **Kitabın Adı**, içinde, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı, s.(sayfa aralığı).
PARLATIR İsmail, "Bilimsel Yazıların Hazırlanmasında Uygulanacak Kurallar", **Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, içinde, Yargı Yayınevi, Ankara 2001, s.433-449.

Tez

SOYAD Ad, **Tezin Adı**, Enstitü Adı, Tezin Türü, Yer Yıl.
ERDEMİR Avni, **Muslihu'd-din Mustafa İbn Vefâ Hayatı Eserleri Tesirleri ve Manzum Eserlerinin Tenkidli Metni**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.

Makale

SOYAD Ad, "Makalenin Adı", **Derginin Adı**, C/S (Yıl), s. (sayfa aralığı).
ÖZBALCI Mustafa, "Şiire ve Şaire Dair Bazı Notlar", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S:5 (1990), s.217-227.

Çokyazarlı makale

SOYAD Ad ve SOYAD Ad, "Makalenin Adı", **Derginin Adı**, S (Yıl), s.(sayfa aralığı).
KURNAZ Cemal ve TATÇI Mustafa, "Ahmed Yesevî Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", **Bilgi**, S:4 (1997), s.253-263.

Ansiklopedi maddesi

SOYAD Ad, "Maddenin Adı", **Ansiklopedinin Adı**, C., Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.
AKÜN Ömer Faruk "Divan Edebiyatı", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
BİLGİN Azmi, "Esrar Dede", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C:1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Kongre, bildiri, konferans... Basılı metin varsa

SOYAD Ad, "Bildirinin Adı", Etkinliğin Adı, Etkinlik Tarihi, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı, s.(sayfa aralığı).
CUNBUR Müjgân, "Klasik Edebiyatımızda Nevruz", Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şoleni Sempozyumu Bildirileri, 20-22 Mart 1995, AKDITYK, Ankara 1995, s.37-51.

Basılı metin yoksa

SOYAD Ad, "Bildirinin Adı", Etkinliğin Adı, Etkinlik Tarihi, Yer.
DENİZ Sabahat, "Divan Şiirinde Güzelin Saç Şekli", Türk Kültüründe Ayrıntılar: Saç Düzenlemesi Uluslar arası Konferansı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, 8-9 Aralık 1997, İstanbul.

Gazete yazısı (fikra, deneme, eleştiri)

SOYAD Ad, "Yazının Başlığı", Gazetenin Adı, Tarih.
AKYOL Taha, "Sosyal Bilim Ödülleri", Milliyet, 28 Şubat 2005.
YAVUZ Hilmi, "Felsefe Terimleri Üzerine 1", Zaman, 30 Mart 2005.

Diğer Kaynaklar

Kişisel WEB sayfası

SOYAD Ad, Sayfa Adı ya da Başlığı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).
MERMER Ahmet, Prof.Dr.Ahmet Mermer, <http://w3.gazi.edu.tr/web/mermer/>, (SGT: 26.05.2004).
SEVGİ Ahmet, Prof.Dr.Ahmet Sevgi, <http://fen.selcuk.edu.tr/sevgi.htm>, (SGT: 11.01. 2005).
HORATA Osman (ET: 14.04.2005). Prof.Dr.Osman Horata, <http://www.turkoloji.hacettepe.edu.tr/osman.shtml>.

Kurumsal WEB sayfası

Sayfa Adı ya da Başlığı, Kurum Adı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).
Tez Yazım Kılavuzu, <www.istanbul.edu.tr/enstituler/sosyalbilimler/tezhazirlamayonergesi.htm> İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (ET: 01.04.2005).
Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Çukurova Üniversitesi, <http://turkoloji.cu.edu.tr>, (ET: 13.04.2005).
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, <http://www.humanity.ankara.edu.tr/tdsayfasi.html>, (ET: 14.04.2005).

Milli Kütüphane, Milli Kütüphane, <<http://www.mkutup.gov.tr>>, (ET: 04.04.2005).

Yayın ve Dokümantasyon Dairesi Tez Merkezi, Yüksek Öğretim Kurumu, <http://www.yok.gov.tr/tez/tez_tarama.htm>, (ET: 04.04.2005).

WEB 'de Dergi

Dergi Adı (Ed.), SGT ya da ET:, (Varsa) Yayınlayan Kurum, <Web Adresi>.

E-Sözce (Ed.Nüket GÜZ) (ET: 24.05.2005), İstanbul Kültür Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi İletişim Sanatları Bölümü, <<http://sanattasarim.iku.edu.tr>>.

Son Baskı (Ed. B.d.) (ET: 01.05.2005), <<http://www.sonbaski.com>>.

WEB 'de Kitap (Basılmış)

SOYAD Ad, Kitabın Adı, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).

DAY Robert A. , Bilimsel Bir Makale Nasıl Yazılır ve Yayınlanır, Çev:Gülşay Aşkay Altay, Tübitak Yayınları, Ankara 1996, <<http://journals.tubitak.gov.tr/kitap/maknasyaz/index.html>>, (ET:05.04.2005).

Basılı makale

SOYAD Ad, "Makalenin Adı", Derginin Adı, C:/S:, Yayın Yeri Yayın Yılı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).

AKALIN Şükrü Haluk, "İnternetteki Türkoloji Dünyası", Türk Dili, S:556, Ankara 1998; <www.tdk.org.tr/hal1.html>, (ET:01.04.2005).

EŞİTĞİN Dinçer, "Büyüme Romanı (Bildungsroman) Kavramı Etrafında Aşk-ı Memnu ve Roman Kişisi Nihal", Millî Eğitim Dergisi, S:162, Ankara 2004; <<http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/162/esitgin.htm>>, (ET:05.04.2005).

MENGİ Mine, "Divan ş iiri ve Bıkr-i Mana", Divan Şiiri Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s.22-29; <<http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20%EDEBIYATI/2.asp>>, (ET: 13.04.2005).

Veri tabam (CD Rom, Disk...)

SOYAD Ad ve SOYAD Ad, Eserin Adı, (Türü), Hazırlatan, Hazırlanıldığı Yer Yılı.

YEPREM Saim ve TAŞKIN Birgül, Kütüphane, (CD), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul (b.t.).

KAYA Dursun, ÜNVER Niyazi, KUTLU E.Selma, SOYAK Hasan, Türkiye Yazmalar Toplu Kataloğu, (CD I, II), Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara 2004.

Televizyon ya da radyo programı

SOYAD Ad (Ya.), Programın Adı (Tv/Radyo Programı), Yayın Kurumu, Yayın Yeri (Yayın Tarihi).

AKBAL Meryem (Ya.), Yeşil Oba (Tv Programı), Samanyolu Televizyonu, İstanbul (08.04.2005).

Belgesel, dizi, film (yerli)

SOYAD Ad (Ya.) / SOYAD Ad (Yön.), Filmin/Belgeselin Adı, Yapımcı Firma (Yap.) / Dağıtımçı Firma (Dağ.), Yapım Yeri Yapım Yılı.

Belgesel

DÖKER Hamdi (Ya.), ÖRNEK Tolga (Yön.), Gelibolu, Ekip Film/Özen Film (Dağ.). Türkiye2005.

DİRİKLİK Salih (Yön.), Ölümünün Ellinci Yılında Mehmet Akif Ersoy, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Türkiye 1986.

Dizi

OKUR Vehbi (Ya.), DIRİKLİK Salih (Yön.), Dokuzuncu Hariciye Koşuşu, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Türkiye 1985.

ÇAKMAKLI Yücel (Yön.), Küçük Ağa, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Türkiye 1984. *Film*

BEKTAŞ İlksen(Ya.),UÇAKAN Mesut(Yön.),Reis Bey,Moroğlu Film (Yap.), Türkiye 1988.

Televizyon ya da radyo programı

SOYAD Ad (Ya.), **Programın Adı ve/veya Konu Başlığı** (Tv/Radyo Programı], Yayın Kurumu, Yayın Yeri (Yayın Tarihi).

AKBAL Meryem (Ya.), **Yeşil Oba** (Tv Programı), Samanyolu Televizyonu, İstanbul (08.04.2005).

Film, video, belgesel (çeviri)

SOYAD Ad (Ya.) / SOYAD Ad (Yön.), **Filmin Türkçe Adı (Filmin Orijinal Adı)**, Yapımcı Firma (Yap.) /Dağıtımçı Firma (Dağ.), Yapım yeri Yapım yılı.

HURRAN Nick (Yön.), **Kara Kaph Defter (Little Black Book)**, Columbia Tristar (Yap.), ABD 2004.

NOURIDSANY Claude (Yön.), **Yaradılış: Büyük Sır (Genesis)**, Umut Sanat (Dağ.), Fransa-İtalya 2004.

E-posta

SOYAD Ad (Gönderen). **Başlık veya Konu**, <Gönderen Adres> (Gönderim Tarihi), <Alan Adres> (Erişim Tarihi).

MERMER Ahmet (Gönderen). **Divan Şiirinde Bitkiler**, <amermer@gazi.edu.tr> (14.07.2002), <hasanduzey@ege.edu.tr>, (15.07.2002).

Yazıların Gönderilmesi: Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanan yazılar, egetdid@gmail.com adresine e-posta yoluyla veya yoğun diski (CD) ve üç nüsha çıktısı (2. ve 3. çıktılarda yazar adı yer almayacaktır) ile birlikte yazışma adresimize gönderilir. Çeviri ve aktarmalarla birlikte, çeviri veya aktarmanın yapıldığı orijinal metnin birer kopyası da yayınlanması için gönderilen nüshalara eklenmelidir. Yazılarda yer alan örneklerde farklı yazı karakterleri kullanılmışsa bunlar da gönderilmelidir. Hakemlerden olumlu rapor alamayan makaleler yayınlanmaz ve yazar(lar)ına geri verilmez; bu konuda idarî ve adlî sorumluluk kabul edilmez. Eğer hakemler tarafından düzeltme istenmiş ise, yazar düzeltmelerin yapıldığı metni e-posta yoluyla egetdid@gmail.com adresine veya bir yoğun diski ve bir çıktısını yazışma adresimize en geç 15 gün içinde gönderir. Yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Yazı İşleri tarafından yapılabilir. Yayınlanan yazıların her türlü telif hakkı Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'*ne, düşünsel ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarmaların ise hukuki sorumluluğu çevirmenlerine/aktaranlarına aittir.

Dergide yayınlanan yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.